

EDEBİYATIN EFSANESİ

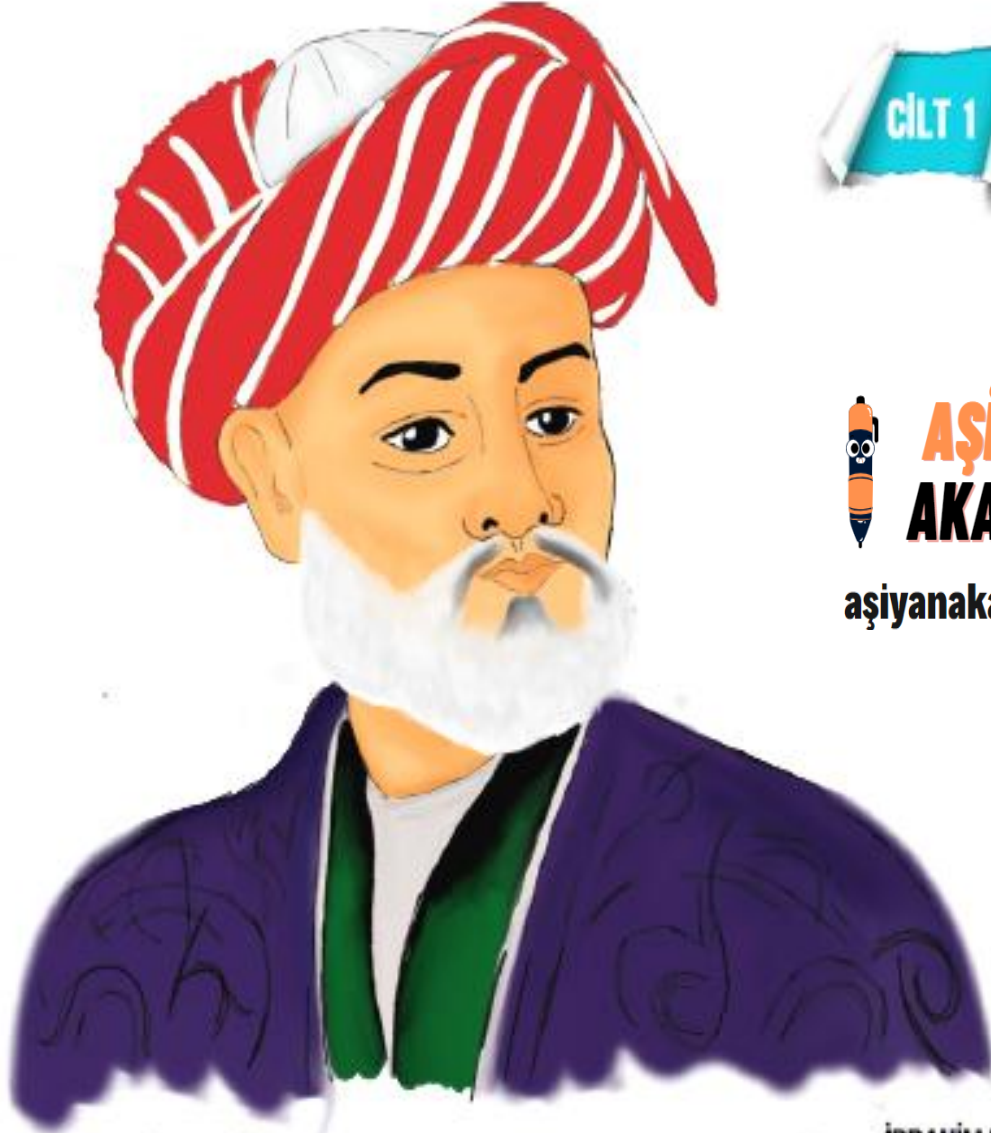
ÖABT

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ÖĞRETMENLİĞİ

ESKİ TÜRK DİLİ

KONU ANLATIMI

CİLT 1

Ali Şir Nevai

**AŞİYAN
AKADEMİ**

asivanakademi.com

İBRAHİM KILIÇ

İbrahim KILIÇ Video Dersleri Herkes İçin

İBRAHİM KILIÇ / AŞİYAN AKADEMİ UZAKTAN EĞİTİM

İNSTEGRAM: [ibrahim_kilic_edebiyat](https://www.instagram.com/ibrahim_kilic_edebiyat)

TELEGRAM: <https://t.me/asivanakademi>

Kitabımız T.C. Kùltür ve Turizm Bakanlığı bandrolü ile satılmaktadır.

Eserin Adı

(EDEBİYATIN EFSANESİ SERİSİ)

ÖABT TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI KONU ANLATIM SETİ

ESKİ TÜRK DİLİ

Yazar

İBRAHİM HALİL KILIÇ

ISBN

978-9944-5036-2-4

Basım Yeri

ARSLANOĞLU MATBAACILIK / ANKARA

Güncelleştirilmiş

2. BASKI

İLETİŞİM

WEB: asiyanakademi.com.tr

YOU TUBE VİDEO DERSLER: İBRAHİM KILIÇ

INSTAGRAM: [ibrahim_kilic_edebiyat](https://www.instagram.com/ibrahim_kilic_edebiyat)

TELEGRAM: <https://t.me/asiyanakademi>

GSM: 0505 719 16 23

TELİF HAKKI

Bu eserin her hakkı saklıdır. Eserin tüm hakları yazarına aittir. Kitabın tamamının veya bir kısmının kitabın yazarının yazılı izni olmaksızın fotokopi, optik, elektronik, mekanik ya da herhangi bir şekilde çoğaltılması ve yayınlanması yasaktır.

ÖN SÖZ

Sevgili Öğretmen Arkadaşlar

Kitabın ortaya çıkışında özellikle 2013 KPSS Öğretmenlik Alan Sınavı'nın gelmesi etkili oldu. Özellikle de alandan 75 soru sorulması ve alan sınavının yüzde elli etkili olması bu sınavın önemini bir kat daha arttırdı. Biz de bu alandaki boşluğu doldurmak ve sınava girecek öğretmen arkadaşlara kılavuz olmak maksadıyla böyle bir konu anlatım seti hazırladık.

Elimizdeki bu konu anlatımının hazırlanmasında ÖSYM müfredatı ve soru içerikleri incelenerek bir öğretmen adayının bilgi ihtiyacı göz önünde bulunduruldu. Amacımız alan sınavında gelebilecek sorulara ışık tutmak, öğretmen arkadaşlarımızın ders çalışmasına ve sınava doğru hazırlanmasına yardımcı olmaktır.

Kitap ayrıca öğretmenler için bir kılavuz olmanın ötesinde aynı zamanda edebiyat öğretmenliği bölümünde okuyan öğrenciler için de kült eser olma özelliği taşımaktadır.

Kitabı hazırlanırken akademik ders kitapları, çeşitli makaleler ve açık öğretim yayınları göz önünde bulundurularak eksiksiz ve ölümsüz bir ürün ortaya koymaya çalıştık.

Sevgili öğretmen arkadaşlar, bildiğimiz gibi edebiyat çabuk unutilan ve unutulmaya mahkûm olan konuları içermektedir. İşte bu konu anlatımı, bol ve doyurucu bilgi parçalarıyla eksiklerimizi görüp tamamlamamıza da yardımcı olacaktır. Ayrıca kitap içerisinde hap bilgi, bilgi küpü gibi uyarılar ve gelebilecek soru örnekleriyle önemli kısımlar ön plana çıkarılmaya çalışılmıştır.

Büyük bir emek ve çabanın ürünü olan bu kitapla ilgili görüş ve düşüncelerinizi İbrahim KILIÇ Edebiyat ÖABT adlı facebook sitemizden de bildirebilirsiniz.

Kitabımızın başarınızı arttırması ve yeni neslin yol göstericisi olan siz değerli edebiyat öğretmenlerimizin atanmasına vesile olması dileğiyle...

İBRAHİM KILIÇ

ESKİ TÜRK DİLİNE NASIL ÇALIŞMALIYIM?

- Sevgili arkadaşlar, bildiğiniz gibi Eski Türk Dili'nden 18 soru gelmektedir. Bu soruların 3'ü Türkiye Türkçesinden çıkmaktadır. Geriye kalan 15 soru ise Eski Türk Dili'nden gelmektedir.
- Bilindiği gibi dünya dilleri ve dil ailelerinden mutlaka soru gelmektedir. Geçen yıllarda yapı bakımından ve köken bakımından dil eşleştirmeleri sorulması da bunu kanıtlar niteliktedir.
- Zaman zaman Ural - Altay dil teorisi ile ilgili sorular da soruldu. O nedenle bu bölüme de dikkat etmek gerekmektedir.
- Sevgili arkadaşlar, biliyorsunuz ki ÖSYM eski Türk diline dayalı metin uygulama soruları sormaktadır. O nedenle bu alanlarda kendinizi geliştirebilmeniz için bol soru çözmeniz gerekmektedir. İşte elinizdeki bu eser, bu boşluğu fazlasıyla dolduracaktır.
- Yine her yıl bir dönemin ses ve dil özelliği sorulmaktadır. Geçen yıllarda Orhun Türkçesinin ve Eski Anadolu Türkçesinin dil ve ses özellikleri sorulmuştu.
- Ayrıca metnin hangi döneme ve hangi esere ait olduğuna dair sorular da gelmişti ve gelecektir.
- Türkiye Türkçesinden toplamda 3 soru sorulmaktadır. Bunlar arasında cümlelerin öğeleri, tamamlamalar ve karma dil bilgisi soruları dikkat çekicidir. Yine ses biliminden de 1 veya 2 soru çıkmaktadır. Geçen yıllarda bu tarz sorular sorulmuştu.
- İsterseniz You Tube kanalımızdan konuları izleyip kulak dolgunluğu oluşturduktan sonra "Edebiyatın Efsanesi" konu anlatım kitaplarımızdan çalışıp elinizdeki soru bankalarımızdan da konu ile ilgili çözümlü testlerimizi çözebilirsiniz.
- Aslında elinizdeki bu konu anlatım kitabı, ÖSYM tarzına uygun olarak hazırlanmıştır. Eminim ders çalışırken birçok şeyi ilk kez duyup not alacaksınız ve birçok nota da yıldız atacaksınız.
- Unutmayın! Sınav çok çalışmaktan değil, doğru çalışmaktan geçiyor. Atanmanın yarısı atanacağına inanmak ve diğer yarısı planlı programlı çalışmaktan geçiyor.
- Umarım konu anlatım kitaplarımız, yolunuzu aydınlatıp atanmanıza vesile olur.

ESKİ TÜRK DİLİ SORU DAĞILIMI

- Eski Türk Dili'nden toplam 18 soru gelmektedir. Gelen soruların dağılımları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

• DİL AİLELERİ VE DÜNYA DİLLERİ	1
• URAL - ALTAY DİL TEORİSİ	1
• GÖKTÜRK YAZITLARI	1
• ESKİ TÜRKÇE GRAMER VE ESERLER	7
• ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ	3
• SES BİLİMİ - SES BİLGİSİ	2
• TÜRKİYE TÜRKÇESİ	3

İÇİNDEKİLER

1.ÜNİTE: DİLLERİN SINIFLANDIRILMASI

■ Dillerin Sınıflandırılması	11
■ Köken Bakımından Dil Aileleri	11
■ Hint - Avrupa Dil Ailesi	11
■ Hami - Sami dil Ailesi	12
■ Çin - Tibet dil Ailesi	12
■ Bantu Dil Ailesi	12
■ Ural - Altay Dil Ailesi	12
■ Kafkas Dilleri	13
■ Amerikan Yerlilerinin Dilleri	13
■ Yapı Bakımından Diller	13
■ Yalınlayan Diller	13
■ Eklemeli Diller	13
■ Çekimli Diller	14
■ Nostratik Teori	14
■ Ural - Altay Dil Teorisi	15
■ Ural - Altay Dil Teorisi Üzerine Çalışanlar ...	15
■ Altay Dilleri Teorisi	17
■ İlk Altayistler	17
■ Altay Dil Teorisini Reddedenler	18
■ Altay Dil Teorisini Kabul Edenler	18
■ Altay Dil Teorisinde Çekimseler	19
■ Türkiye'deki Altayistler	19
■ Altay Dillerinin Yayılma Alanları	19
■ Altay Dillerinin Ortak Özellikleri	20
■ Türk Dilinin Dönemleri	22
■ Ana Altayca Dönemi.....	22
■ İlk Türkçe Dönemi	22
■ Ana Türkçe Dönemi	23
■ Eski Türkçe Dönemi	23
■ Orta Türkçe Dönemi	24
■ Yeni Türkçe Dönemi	25
■ Tuna Bulgarcası	26

2.ÜNİTE: ORHUN TÜRKÇESİ

■ Göktürkler	29
■ Göktürk Alfabesi	30
■ Göktürk Alfabesinin Kökeni	30
■ Orhun Alfabesinin Çözümü	31
■ Orhun Harfli Yazıtların Keşfi	32
■ Orhun Harfli Yazıtlar.....	34

■ Göktürk Yazıtları	35
■ Bugut Yazıtı	35
■ Çoyren Yazıtı	35
■ Tonyukuk Yazıtı	36
■ Kültigin Yazıtı	36
■ Bilge Kağan Yazıtı	37
■ Hoytu Tamir Yazıtı	37
■ Öngin Yazıtı	37
■ Köl İç Çör Yazıtı	37
■ İhe Aşete Yazıtı	38
■ İhe Nur Yazıtı	38
■ Nalayha Yazıtı	38
■ Hangiday Yazıtı	38
■ Talas Yazıtı	38
■ Yenisey Yazıtı	38
■ Orhun Yazıtlarının Genel Özellikleri	38
■ Orhun Türkçesinin Grameri.....	39
■ Göktürk Yazısı İmla Kuralları	51
■ Göktürkçenin Söz Varlığı	52
■ Orhun Türkçesi Morfoloji	53

3.ÜNİTE: UYGUR TÜRKÇESİ

■ Uygurlar	65
■ Uygur Alfabesi	66
■ Uygur Alfabesinin Özellikleri.....	66
■ Uygur Harfli Metinler	67
■ Uygur Alfabesinin Çözümü	68
■ Uygur Yazı Sistemi	68
■ Uygurların Kullandığı Alfabeler	68
■ İlk Uygurca Çalışmalar	69
■ Eski Uygurca Çalışmaların Tarihçesi	70
■ Uygur Abideleri	71
■ Uygur Edebiyatı	71
■ Manihaist Uygur Edebiyatı	71
■ Manzum Eserler	71
■ Mensur Eserler	72
■ Irg Bitig	72
■ Huansituaniift	72
■ İki Yıldız Nom	72
■ Budist Uygur Edebiyatı	73
■ Manzum Eserler	73

İÇİNDEKİLER

■ Mensur Eserler	73
■ Vinayalar	73
■ Sutralar	73
■ Altun Yaruk	74
■ Sekiz Yükme	74
■ Kuanş im Puser	74
■ Çatikler	74
■ Edgü Öglü Tigin Aygı Öglü Tigin	75
■ Maytrismith	75
■ Şehzade ile Aç Pars Hikayesi	76
■ Dantipali Bey Hikayesi	76
■ Çeştani Bey Hikâyesi	76
■ Hüeng - Tsang Biyografisi	76
■ Abhidarmalar	76
■ Hristiyanlıkla İlgili Metinler	76
■ Uygurcayı Göktürkçeden Ayıran Özellikler ...	77
■ Uygur Türkçesinin Grameri	78
■ Uygur Türkçesi Morfoloji	86

4.ÜNİTE: KARAHANLI TÜRKÇESİ

■ Karahanlı Devleti	93
■ Karahanlı Dönemi Eserleri	94
■ Kutadgu Bilig	94
■ Atabetü'l - Hakayık	96
■ Dinvan - ı Lügat'it Türk.	98
■ Divan - ı Hikmet	101
■ Kur'an Tercümeleri	102
■ Satuk Buğra Han Destanı	102
■ Karahanlı Türkçesinin Özellikleri	103
■ Karahanlı Türkçesinin Grameri	104
■ Karahanlı Türkçesi Morfoloji	117

5.ÜNİTE: HAREZM TÜRKÇESİ

■ Harzemşah Devleti.....	127
■ Harezmi Türkçesi	128
■ Harezimceyi Karahanlıcadan Ayıran Özellik	128
■ Harezmi Türkçesi Eserleri	129
■ Nehcü'l - Feradis	129
■ Mukaddimet'ül - Edep	129
■ Revnakü'l - İslam	129
■ Muinü'l - Mürid	130

■ Muhabet - name	130
■ Hüseyin ü Şirin	130
■ Miraç - name	131
■ Cevahirü'l - Esdâf	131
■ Cümçüme - name	131
■ Kısasü'l - Enbiya	131
■ Oğuz Kağan Menakıbı	132
■ İbn Mühenna Lügatı	132
■ Siracü'l - Kulüb	132
■ Satır Altı Kur'an Tercümesi	132
■ Altın Orta Yarlık ve Fermanları	132
■ Harezmi Türkçesinin Grameri	134
■ Harezmi Türkçesi Morfoloji	144

6.ÜNİTE: ÇAĞATAY TÜRKÇESİ

■ Çağatay Devleti	153
■ Çağatay Türkçesi	153
■ Çağatay Türkçesi ve Dönemleri.....	155
■ Klasik Öncesi Dönem	155
■ Sekkaki	156
■ Lütfi	156
■ Atayi.....	156
■ Haydar Tilbe	156
■ Yusuf Emiri	157
■ Gedayi	157
■ Seydi Ahmet Mirza	157
■ Ahmedî	157
■ Yakini	157
■ Klasik Çağatayca Devri	158
■ Hüseyin Baykara	158
■ Ali Şir Nevai	158
■ Klasik Sonrası Devir	162
■ Ebülğazi Bahadır Han.....	162
■ Çağatayca Sözlükler.....	163
■ Çağatay Türkçesinin Grameri	165
■ Çağatay Türkçesi Morfoloji	174

7.ÜNİTE: KIPÇAK TÜRKÇESİ

■ Kıpçaklar	179
■ Kıpçak Türkçesi	180
■ Kıpçakça Eserler	181
■ Codex Cumanicus	181

İÇİNDEKİLER

■ Kitabü'l-İdrak Li-Lisani'l-Etrak	182
■ Kitab-ı Mecmu-i Tercüman-ı Türkî ve Acemî Mugalî	182
■ Et-Tuhfetü'z - Zekiyye Fî'l-Lügati't-Türkiyye ..	182
■ Kitabu Bülğatü'l-Müştak Fî Lügati't-Türk ... ve'l-Kıfçak	183
■ Kitabu Bülğatü'l-Müştak Fî Lügati't-Türk .. Kıfçak	183
■ El-Kavanînü'l-Küllîyye Li-Zabtî'l-Lügati't-Türk ..i	183
■ Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fî'l-Lügati't-Türkiyye	183
■ Gülistan Tercümesi	184
■ İrşadü'l - Müluk Ve's - Selatîn	184
■ Kitab-ı Mukaddime - i Ebu'l-Leysi's-Semer- Kandî	184
■ Kitab Fî'l - Fıkh Bi - Lisani't - Türkî	184
■ Kitab Fî'l-Fıkh	184
■ Münyetü'l - Guzât	184
■ Kitab Fî İlmî'n - Nüşşab	185
■ Kitabu'l - Hayl	185
■ Baytaratü'l - Vâzih	185
■ Ermeni Harfli Kıpçakça Metinler	185
■ Kıpçakçanın Genel Özellikleri	186
■ Kıpçak Türkçesinin Grameri	186
■ Kıpçak Türkçesi Morfoloji	194

8.ÜNİTE: ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ

■ Oğuzlar	199
■ Oğuzların Tarihi Gelişimi	199
■ Anadolu Selçuklular Devri	200
■ Karışık Dilli Eserler Meselesi	200
■ Karışık Dilli Eserler	200
■ Behçetü'l - Hadayik	201
■ Ferâiz Kitabı	201
■ Kıssa-i Yusuf	201
■ Kuduri Tercümesi	201
■ Kitab - ı Gunyâ	201
■ Kitab - ı Güzide	201
■ Anadolu Selçukluları Dönemi Şairleri	202
■ Mevlana	202
■ Ahmet Fakih	204
■ Sultan Veled	204
■ Şeyyad Hamza	206

■ Yunus Emre	207
■ Hoca Dehhani	207
■ Anadolu Beylikleri Dönemi Türkçesi	208
■ Ahmedî	209
■ Gülşehrî	210
■ Âşık Paşa	212
■ Kadı Burhanettin	213
■ Hoca Mesud	213
■ Şeyhoğlu Mustafa	214
■ Süleyman Çelebi	215
■ Şeyhî	215
■ Ahmed-i Dai	217
■ Hatiboğlu	218
■ Hakikî	218
■ Dede Korkut Hikâyeleri	218
■ Eski Anadolu Türkçesi Grameri	219
■ Eski Anadolu Türkçesi Morfoloji Çalışması ..	228

9.ÜNİTE: OSMANLI TÜRKÇESİ

■ Osmanlı Türkçesi	233
■ Osmanlı Türkçesinin Genel Özellikleri	233
■ Osmanlıcanın Ses ve Biçim Özellikleri	234

10.ÜNİTE: METNİN HANGİ DÖNEME VE ESERE AİT OLDUĞUNU BULMA

■ Orhun Türkçesi	239
■ Uygur Türkçesi	240
■ Karahanlı Türkçesi	241
■ Harezm Türkçesi	243
■ Çağatay Türkçesi	247
■ Eski Anadolu Türkçesi	249
■ Osmanlı Türkçesi	250

11.ÜNİTE: SES BİLİMİ

■ Ses ve Sesin Oluşumu	253
■ Türkçenin Ses Özellikleri	253
■ Ünlüler	253
■ Ünlüler ile İlgili Ses Olayları	254
■ Ünlü Benzeşmeleri	255
■ Ünlü Değişmesi	256
■ Ünlü Daralması	256

İÇİNDEKİLER

12.ÜNİTE: ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇESİ

13.ÜNİTE: TABLOLARLA ESKİ TÜRKÇE

■ FAYDALANILAN KAYNAKLAR

DİLLERİN SINIFLANDIRILMASI

1. ÜNİTE

DİLLERİN SINIFLANDIRILMASI

- ◉ **Köken Bakımından Dil Aileleri**
- ◉ **Hint - Avrupa Dil Ailesi**
- ◉ **Hami - Sami Dil Ailesi**
- ◉ **Çin - Tibet Dil Ailesi**
- ◉ **Bantu Dil Ailesi**
- ◉ **Ural - Altay Dil Ailesi**
- ◉ **Kafkas Dil Ailesi**
- ◉ **Amerikan Yerli Dilleri**
- ◉ **Yapı Bakımından Diller**
- ◉ **Tek Heceli Diller**
- ◉ **Eklemeli Diller**
- ◉ **Çekimli Diller**
- ◉ **Ağız, Şive, Lehçe**
- ◉ **Ural - Altay Dil Teorisi**

DİLLERİN SINIFLANDIRILMASI

KÖKEN BAKIMINDAN DİL AİLELERİ

1. HİNT AVRUPA DİL AİLESİ

Hint - Avrupa dilleri, MÖ üç binlerde Karadeniz'in kuzeyinde konuşulduğu ve bu zamanlarda çeşitli kollara ayrıldığı varsayılan bir kuramdır. Bu dil ailesi en çok konuşulan dil ailesidir. Avrupa'nın tamamın da Asya'nın önemli bir bölümünde, Amerika'nın büyük bir bölümünde ve Afrika'nın bir bölümünde konuşulur. Yaklaşık 1.400 milyon kişi konuşmaktadır. Avrupa ve Asya kolu olmak üzere ikiye ayrılır.

a) Avrupa Kolu

Bu kol temel olarak beş alt kola ayrılmaktadır.

1. Germen Dilleri

- Almanca
- İngilizce
- Felemenkçe
- Norveççe
- İzlanda dili
- İsveççe
- İskandinav dilleri

2. Roman (Latin) dilleri

- İspanyolca
- Portekizce
- İtalyanca
- Romence
- Fransızca

3. Slav Dilleri

- Rusça
- Sırpça
- Slovakça
- Hırvatça
- Bulgarca
- Boşnakça
- Makedonca
- Lehçe
- Çekçe

- * Tarihi bir dil olan Hititçe de Hint-Avrupa dil ailesinin içerisinde yer almaktadır.

4. Kelt Dilleri: Roma İmparatorluğu döneminde İngiliz adalarında konuşulan dillerdir. Ancak 17. yüzyıldan sonra Germen dillerinin etkisi ve baskısıyla yerini İngilizceye bırakmıştır. Bunlar:

- Galce
- Bretonca
- İrlanda Galçesi
- İskoçya Galçesi

5. Diğerleri: Dört grup dışında bir gruba dâhil edilemeyen dillerdir. Bunlar:

- Baltık dilleri
- Yunanca
- Ermenice
- Arnavutça

b) Asya Kolu

20'den fazla dile sahip olan bu grup kendi arasında Hint ve İran dilleri diye iki büyük bölüme ayrılır:

1. Hint dilleri

Günümüzde Hint dillerinin en büyük temsilcisi Hintçe, Urduca ve Bengali dilleridir.

- **Hintçe:** Hindistan'da konuşulur.
- **Urduca:** Pakistan'da konuşulur, Arap harfleri ile yazılır.
- **Bengali:** Hindistan'ın bir bölümünde ve Bangladeş'te 150 milyon insan tarafından konuşulur.

2. İran dilleri: Asya kolunun ikinci büyük grubunu İran dilleri oluşturur. Bunlar:

- **Farsça:** İran'da konuşulan dil
- **Tacikçe:** Tacikistan'da konuşulan dil
- **Peştunca:** Pakistan ve Afganistan'daki Peştunların dili
- **Osetçe:** Kafkaslardaki Osetlerin dili

Püf Nokta

- * Hint - Avrupa dil ailesinin en karakteristik özelliklerinden biri **gövde bükümlü** olmasıdır.

DİLLERİN SINIFLANDIRILMASI

Hap Bilgi

- ✱ Yeryüzünde en fazla yayılma alanına sahip dil ailesi **Hint - Avrupa** dil ailesidir.
- ✱ Üzerinde en çok araştırma yapılan dil ailesi de yine **Hint - Avrupa** dil ailesidir.
- ✱ Akrabalığı kesin olarak ortaya konulmuş olan dil ailesi ise **Hint - Avrupa** dil ailesidir.

II. HAMİ - SAMİ DİL AİLESİ

- Arapça
 - Aramca
 - Asurca
 - Akadca
 - Habeşçe
 - İbranice
 - Libya Berber dilleri
- **Afro-Asya** kavramı, Hâmi - Sâmi dil ailesinin diğer adı olarak kullanılmıştır
- Orta Doğu, Arap yarımadası ve Kuzey Afrika'ya yayılmış 250'den fazla dilden oluşur.
- Hami - Sami adı, Nuh Peygamber'in oğulları olan Ham ve Sam'a dayanır. Hami - Sami dil ailesini oluşturan diller, yapı bakımından "**kök bükümlü**"dür.
- Bu dil ailesi, Sami dilleri ve Mısır (Hami) dilleri olmak üzere iki ana başlık altında incelenebilir:
- a. Sâmi Dilleri:** Arapça, İbranice, Aramca, Suriye ve Tunus dilleri, Habeşçe, Akadça
- b. Mısır Dilleri:** Eski Mısır dili, Kiptî dili, Lidya dili, Berberi lehçesi, Kuşî dili.

Hap Bilgi

- ✱ **İbranice**, eski kaynaklarda Kenanca olarak da bilinmektedir.
- ✱ Sâmi grubunun yaşayan en önemli iki dili, **Arapça** ve **İbranice**dir.
- ✱ **Akatça** ise günümüzde ölü dil konumundadır.

III. ÇİN - TİBET DİL AİLESİ

Güneydoğu Asya'da yer alan irili ufaklı 300'e yakın dilden oluşur. Çince dünyanın en eski dillerinden birisidir. Dünyada 1,5 milyon kişi tarafından konuşulmaktadır. Tibetçe ve Birmanca ise yaklaşık 15 milyon kişi tarafından konuşulur. Bu diller tek heceli (yalınlayan) dillerdendir.

- Çince
- Tibetçe
- Birmanca
- Vietnamca

IV. BANTU DİL AİLESİ

Orta ve Güney Afrika'da konuşulan Swahili, Zulu, Çuana, Kongo, Mongo, Gonda dilleridir. Bunlar arasında en yaygın olanı Kenya, Uganda, Tanzanya ve Kongo'da konuşulan **Swahili** dilidir.

- Afrika dilleri
- Orta ve Güney Afrika da konuşulan diller

V. URAL - ALTAY DİL AİLESİ

1. Ural Dilleri

- Fince
- Estonca
- Macarca
- Permce
- Ugurca
- Samoyedce

2. Altay Dilleri

- Türkçe
- Moğolca
- Mançuca
- Tunguzca
- Korece
- Japonca

Püf Nokta

Ural - Altay dilleri içerisinde Türkçeye en yakın olan dil ise **Moğolca**dır.

DİLLERİN SINIFLANDIRILMASI

VI. KAFKAS DİLLERİ

Kafkaslar çok sayıda farklı etnik unsurun yaşadığı bölgedir. Bu yüzden bölgede dil birliğinden, dil ailesinden söz etmek mümkün değildir. Bölgede 60'tan fazla dil konuşulmaktadır. Bu diller arasında şunlar bulunur:

- Gürcüce
- Çerkezce
- Ahbazca
- Çeçence
- Lazca
- İnguşça
- Abazaca

VII. AMERİKAN YERLİ DİLLERİ

Kuzey ve Güney Amerika'da Avrupa dilleri, İngilizce, İspanyolca ve Fransızca ağırlıklı olarak konuşulan devlet ve eğitim dilleridir. Bunun yanında Amerikan yerlilerince konuşulan çok sayı da dil de mevcuttur. Bu diller arasında şunlar bulunur:

- Aztekçe
- Mayaca
- Apaşça

YAPI BAKIMINDAN DİLLER

1. Tek Heceli Diller (Yalınlayan)

- Bu yapıdaki dillerin tüm kelimeleri tek hecelidir. Kelimeler ek almaz veya çekime girmez.
- Kelimelerin çekimli halleri yoktur.
- Bu dillerde bir kelime, birçok anlamı karşılayabilir.
- Yeni bir kavram, durum, nesne veya eylemin karşılanması için kelimelerin cümle içinde farklı yerlerde kullanılmasından, kelimelerin birleştirilmesinden ve yazıda da belli edilen zengin bir tonlama ve vurgu sisteminden yararlanılır.
- Tek heceli oldukları için şeklen birbirlerine benzerler. Bunları ayırmak için bir **vurgu** sistemi vardır.
- Kelimeleri türetme yerine aynı sözcükleri farklı yerlerde kullanma vardır.

- Bir kelime cümlede isim, sıfat, zarf, edat, fiil gibi görevleri üstlenebilir.
- **Çin - Tibet** dil ailesi tek heceli diller arasındadır.

Tek Heceli - Yalınlayan Diller

- Çince
- Tibetçe
- Baskça
- Vietnamca
- Siyamca
- Endonezyaca
- Afrika dilleri
- Himalaya dilleri

2. Eklemeli Diller (bitişken - bağlantılı)

- Bu yapıdaki dillerde tek veya çok heceli kelime kökleri ve bunlara getirilen çeşitli ekler vardır.
- Ekler kelimenin sonuna ya da başına getirilebilir
- Kelimelere getirilen ekler kelimelerin anlam veya görevlerinde çeşitli değişiklikler yapar, böylelikle yeni kelimeler türetilir.
- Kelime türetme sırasında kelimelerin köklerinde bazı istisnalar hariç herhangi bir ses değişikliği olmaz.
- Sözcüklerin köklerine ekler getirilerek yeni kelime üretilir.
- Bu diller ön ekli veya son ekli olabilir. Ancak Türkçe sondan eklemeli bir dildir.
- **Ural - Altay** dillerinin tamamı eklemelidir.

Eklemeli - Bitişken - Bağlantılı Diller

▪ Türkçe	▪ Samoyetçe
▪ Moğolca	▪ Uigurca
▪ Mançu-Tunguzca	▪ Permce
▪ Korece	▪ Estçe
▪ Japonca	▪ Eskimoca
▪ Estonca	▪ Kızılderili dilleri
▪ Macarca	▪ Gürcüce

3. Çekimli Diller (bükümlü)

- Bu gruptaki dillerde de kelimeler tek veya çok heceli olabilir.
- Tek ve çok heceli kökler ve birtakım ekler vardır.
- Çeşitli görevlerde kullanılan ekler bu dillerde de bulunur.
- Çekimli dillerin eklemeli dillerden en önemli farkı kelime türetilmesi veya çekimi sırasında çoğu zaman kelimelerin köklerindeki ünlülerde bazı değişiklikler olmasıdır.
- Hatta bu dillerin bazılarında kelimelerin çekimi sırasında kök tanınmaz hâle gelir. Fakat bu yapıdaki dillerde çekim sırasında kökte bir ses değişikliği olmak zorunda değildir.
- Yeni kelime yapılırken çekim sırasında köklerde bir değişiklik olur. Örneğin Arapçada kitap, kâtip, mektep aynı kökten türemiştir.
- **Hint Avrupa** dilleri bu gruba girer. Örnek: Farsça, İngilizce, Fransızca, Almanca...
- **Hami - Sami** dilleri de bu gruba girer. Arapça, Akadça, Habeşçe, İbranice kök bükümlü dillerdir.

Hap Bilgi

- * Çekimli diller kendi içerisinde gövde bükümlü ve kök bükümlü diller diye iki ana gruba ayrılır. **Hint - Avrupa** dilleri, gövde bükümlü dil grubunda iken Hami - Sami dilleri ise kök bükümlü dil grubundadır. Örneğin Arapça kök bükümlü, Farsça ise gövde bükümlü bir dildir.
- * Dilleri yapı bakımından yalınlayan, eklemeli ve bükümlü olmak üzere üçe ayırıp tasnif eden ilk bilim adamı **August von Schlegel**'dir.
- * **Avrasyatik Teori:** **Greenberg** tarafından ortaya atılan bir teoridir. Bu teoride yer alan dil aileleri şunlardır: Hint - Avrupa, Ural, Altay, Kore - Japon, Çukça, Gilyak ve Eskimo. Ona göre bu yedi dil ailesi kendi içinde büyük bir aile oluşturmuştur.

Hap Bigi

* Nostratik Teori

Nostratik teorisi, altı dil ailesinin aynı kökten çıktığını ve dolayısıyla bir "büyük aile" oluşturduğunu kabul eder. Nostratik büyük ailesini oluşturan altı dil ailesi şunlardır:

1. Samî-Hamî
2. Kartvel
3. Hint-Avrupa
4. Ural, Dravid
5. Altay dili

- * Nostratik diller terimini ilk olarak 1903 yılında yazdığı *Türkische Lautgesetze* adlı makalesinde Danimarkalı dilbilimci Holger Pedersen kullanmıştır.

- * Pedersen'in 1903 tarihli *Türkische Lautgesetze* adlı makalesinde geçen bu hipotezi SSCB sahasında gelişme alanı bulmuştur. 1960'lı yılların başlarında Sovyet dilbilimci Vladislav İlliç-Svitic tarafından hipotez geliştirilerek teoriye dönüştürülmüştür.

Bilgi Küpü

- * Eklemeli diller kendi içerisinde iki ana gruba ayrılmıştır:
- a. **Kaynaştırıcı Diller:** Kızılderili dilleri, Eskimo dilleri, Gürcüce
- b. **Bitiştirici Diller:** Moğolca, Türkçe, Mançu - Tunguzca, Korece, Japonca, Macarca, Fince, Samoetçe, bazı Asya dilleri, bazı Afrika dilleri

Bilgi Küpü

- * Diller arasındaki akrabalığın ispatı için kullanılan ölçütler şunlardır:
- 1. **Ses denkliliği**
- 2. **Şekil denkliliği**
- 3. **Temel kelimelerin ortaklığı** (Sayı adları, zamir, mevsim, gün gibi zamanla ilgili adlar, organ adları ve akrabalık adları da önemli anlam gruplarıdır.)
- 4. **Cümle bilgisi**

URAL - ALTAY DİL TEORİSİ

Asya'nın Büyük Okyanus kıyılarından, Orta Avrupa'ya ve Akdeniz kıyılarına kadar uzanan alanda konuşulan Ural-Altay dil ailesi, Ural ve Altay dilleri olmak üzere iki gruba ayrılır. Türk dili, Altay grubundadır.

Ural Dilleri	Altay Dilleri
Macarca	Moğolca
Fince	Mançuça
Estonca	Türkçe
Ugurca	Tunguzca
Permce	Japonca
Samoyedce	Korece

Ural-Altay dil grubu sınıflandırması, ilk önce 18. yüzyılın başlarında İsveçli Philipp Johann von **Strahlenberg** tarafından **Avrupa ve Asya'nın Kuzeyi ve Doğusu** adlı eserde yapılmıştır.

1838 yılında Estonyalı bilgin **Ferdinand Johann Wiedemann** Ural-Altay dil ailesinin ortak özellikleri üzerinde çalışmış ve bu dil ailesinin Hint - Avrupa dillerinden farklı özelliklerini aşağıda verilen 14 maddede toplamıştır:

- Ural - Altay dillerinin en başta gelen özelliği ses uyumudur.
- Bu dillerin sözcüklerinde gramatikal cinsiyet yoktur; yani sözcükler eril, dişil ve nötr diye ayrılmaz. Meselâ: Arapçada müdür (eril), müdire kadın müdür (dişil); İng. he (eril) - she (dişil)
- Sözcük belirleyici (belirtme edatı) işleviyle sözcüğün başına yazılan Arapçadaki **el** veya İngilizcedeki **the** artikeli gibi ulamalar yoktur.
- Sözcük yapımı eklerledir; Ural-Altay dil ailesine giren dillerin hepsi bağlantılı (eklemeli) dillerdendir. Türetme ve çekim eklerle yapılırken köklerde değişme olmaz.
- İsimlerin çekiminde iyelik ekleri kullanılır. Onun babası, senin borcun, bizim işimiz vb.
- Sayı sözlerinden sonra çokluk eki kullanılmaz (beş elma, üç kişi gibi).

- Hint-Avrupa dillerindeki ön-ek (preposition) yerine son-ek (postposition) kullanılır. **Örnek:** F. bî-günâh = Tü. suç-suz.
- Sıfatlar isimlerden önce gelir. **Örnek:** güzel çocuk
- Fiil çekimleri zengindir
- Karşılaştırma -den çıkma durumu (ablatife) eki ile yapılır. **Örnek:** Ayşe'den çalışkan
- Yardımcı fiil olarak "-i" kullanılır. **Örnek:** çalışkandı.
- Ural-Altay dillerinin çoğunda olumsuz hareket için ayrı bir fiil vardır.
- Bağlaç yerine fiil şekilleri kullanılır.
- Soru eki bulunmaktadır.

Uç Bilgi

- Wiedemann'ın bu farkları anlattığı kitabının adı "Çud Halkının Erken Yerleşim Yerleri ve Orta Asya ile Dil Akrabalığı" adını taşır.
- Wiedemann bu eserinde Ural-Altay dilleri ile Hint-Avrupa dil ailesini karşılaştırmıştır.

URAL - ALTAY TEORİSİ ÜZERİNE ÇALIŞANLAR

- Philipp Johann Strahlenberg**
- Ural - Altay dil ailesinin varlığı, bugün için hâlâ kesinleşmediğinden bir teori konumundadır. Bu alanda ilk çalışan kişi olarak İsveçli subay **Philipp Johann Tabbert von Strahlenberg** gösterilir.
- On yıldan fazla Sibiry'a'da sürgünde yaşamış, bu zaman diliminde Sibiry halklarının dilleri ve kültürleriyle ilgili çalışmalar yapılmıştır.
- "Asya ve Avrupa'nın Kuzey ve Doğu Kısımları" adlı eserinde Türklerden kalan mezar taşları ve yazıtlar hakkında bilgiler verir. Bunlardan Yenisey Yazıtları'nı yine bu eseriyle bilim dünyasına tanıtan kendisi olmuştur.
- Strahlenberg yine bu eserinde **Yakutça** ve **Çuvaşça** dillerinden de söz ederek bu dillerin sözcük listelerini vermiştir.

- Ural - Altay dilleri ile ilgili ilk çalışmayı yapan bilim adamı olan **Strahlanberg**, yaptığı çalışmada Ural - Altay dillerini 6 bölüme ayırmıştır. Bunlar:

1. Fin-Ugor
2. Türk-Tatar
3. Samoyed
4. Moğol-Mançu
5. Tunguz
6. Karadeniz ve Hazar Denizi arasındaki halklar.

Wilhelm Schott

- Bu çalışmadan sonra Alman bilim adamı **Wilhelm Schott**, Türkçe ile Çuvaşça arasındaki ses denkliliğini bulan ilk kişi olur. Ona göre,

Türkçede	Çuvaşçada
Z	R
Ş	L denk gelir.

- Türkçe ile diğer Altay dilleri arasında var olduğu kabul edilen ve Altay dil teorisi bakımından en önemli ses denkliliği " r - l ve z - ş "dir. Bu ses denkliliği ilk kez Türkçe ile Çuvaşça arasında keşfedilmiştir.
- Schott, Altay dillerine **Tatar**, Ural dillerine **Çud** adını vermiştir. Böylece Ural - Altay dillerini ilk kez ikiye ayırmıştır.
- Schott, Ural-Altay dillerini iki grupta toplar: Bunlardan Fin-Ugor dillerine **Çud dilleri** adını verirken Türkçe, Moğolca ve Tunguzcaya ise **Tatar dilleri** adını verir.
- Schott, Çuvaşçanın Altay dilleri grubu içerisinde yer alması gerektiğini, Çuvaşçanın bir Fin-Ugor dili değil bir Türk dili olduğunu ve Türkçenin Ana Türkçeden kopan bir kolu olduğunu ortaya koymuştur.
- Schott'un bu konuya ilişkin görüşlerini aktardığı eserinin adı "**Tatar Dilleri Üzerine Denemeler**" adını taşımaktadır.
- Schott, araştırmalarını **Tatar** yani **Altay** grubu üzerinde yoğunlaştırmıştır.
- Karşılaştırmalı ses bilgisi yöntemini kullanarak Ural-Altay dillerinin gerçek durumunu ortaya koyan **W. Schott** olmuştur.

Castren

- Altay dilleri terimi Castren ile bilim dünyasına yerleşmiştir. Castren; Fince, Türkçe, Moğolca ve Mançu - Tunguzcadaki zamirlerin ve kişi eklerinin benzerliği üzerinde durduğu **Altay Dillerinde Zamir Ekleri** adlı eseriyle Ural - Altay dillerinin hepsine birden Altay adını verir.
- Altayca terimini ilk kullanan ve Altayca terimi bilim dünyasına kazandıran Castren olmuştur.
- Castrén, ancak Ural - Altay dillerinin akrabalığı konusunda kesin bir hüküm vermemiştir. Hatta bu dillere akraba gözüyle bakılamayacağını ileri sürmüştür.
- Castrén ve Schott'un düşüncesine göre her gruptaki diller arasındaki gerçek yakınlık ve benzerlik, birbirinden ayrı olmak üzere bir taraftan "Fin-Ugor ve Samoyed", diğer taraftan da "Türk, Moğol ve Tunguz" dil grupları arasında vardı. Ural-Altay dil ailesinin 'Ural' ve 'Altay' dilleri olarak gruplandırılması ve böylece anılır olması bu iki bilim adamının çalışmalarının bir sonucudur.

Hap Bilgi

Castren'in yaptığı çalışmada Altay dillerini şöyle tasnif etmiştir:

1. Fin-Ugor
2. Türk-Tatar
3. Samoyed
4. Moğol
5. Tunguzca ve ağızları

Püf Nokta

- Ural - Altay dillerini bir bütün olarak ele alan ilk araştırmacı **Strahlanberg** olmuştur.
- Ural - Altay dillerini Çud dilleri ve Tatar dilleri diye ilk kez ikiye ayıran bilim adamı ise **Wilhelm Schott** olmuştur.

ALTAY DİLLERİ TEORİSİ

- Türkçe, Moğolca, Tunguzca, Japonca ve Korecenin ortak bir köke dayandığını ve bu dillerin akraba olduğunu kabul eden teoriye Altay Dil Teorisi adı verilir. Teoriye göre bu diller ortak bir kökten gelir ve bu ortak dili, bir varsayıma dayanır.
- Yapılan ilk çalışmalarda Türkçe, Moğolca ve Mançu-Tunguzca Altay dilleri içerisinde gösterilmiştir. Sonra bunlara Korece ve Japonca da eklenmiştir. Bu dillerin akraba olduğu birbiriyle yapılan karşılaştırmalı çalışmalarla ortaya konmuştur. Buna göre bu diller ortak bir köke dayanır. Ancak bu ortak dil, varsayımsal bir dildir.
- Buna göre, bu dilleri konuşan halkların tarih, dil, edebiyat, folklor; yani kültür malzemelerini araştıran bilim koluna **Altayistik**, bunlarla uğraşan bilim adamlarına ise **Altayist** denir.
- Altay dil kuramının ilk tasnifi, Johann Strahlenberg'in **Avrupa ve Asya'nın Kuzeyi ve Doğusu** eserinde yapılmıştır. J. Strahlenberg, Volga ve Sibiryası arasındaki bölgeyi "Büyük Tataristan" ve "Küçük Tataristan" adı altında ikiye ayırmış ve bu bölgelerde konuşulan dillere de "Tatar dilleri" adını vermiştir.
- Bu kuramda, "Tatar" adı altında Fin - Ugor, Türk-Tatar, Samoyed, Moğol- Mançu, Tunguz ve Karadeniz ile Hazar arasındaki diğer halkların dili aynı grup içinde ele alınmıştır.

Hap Bilgi

- * Altay grubu içerisindeki en büyük dil, **Türkçedir**.
- * Altay grubu içerisinde Türkçeden sonra ikinci büyük dil, **Moğolcadır**.
- * Altay grubu içerisinde yer alan en küçük, **Mançu-Tunguzcadır**.
- * Korece ve Japoncanın Altay grubundaki varlığı ve konumu zaten günümüzde de bilim çevreleri için tartışmalı bir konudur.

İLK ALTAYİSTLER

* John Ramstedt

- John Ramstedt, karşılaştırmalı Altay dil ekolünün kurucusu **Finli** bir bilim adamıdır. Yani Altay dilleri teorisinin gerçek kurucusu Ramstedt'tir.
- Ramstedt, ilk çalışmasını Fin - Ugor dilleri üzerine yapar, daha sonra Moğol ve Türk dilleri üzerinde durur. Aynı zamanda Mongolistlik biliminin kurucusudur. Özellikle Moğol diyalektolojisi üzerine pek çok çalışması vardır. Fakat bu alanda vermiş olduğu en önemli eseri, **Kalmukça Sözlük**'tür
- Daha sonra ise karşılaştırmalı çalışmalara yönelmiştir. Bu çalışmalarında Moğol ve Türk dili fonetiğinde pek çok problemi konu edinir. Özellikle Moğolca ve Türk dilindeki paralellikler üzerinde durur.
- Altay dillerini Japonca ile karşılaştırdığı bir makalesi ve Korece etimoloji çalışmaları konusundaki yazısı, çığır açıcı olmuştur.
- Ramstedt, Türk diyalektlerinden **Kumuk** ve **Nogay** Türkçeleri üzerinde de çalışmıştır.
- Ramstedt'e göre **Ana Altaycanın** dört diyalektiği vardır: Bunlar: Ana Türkçe, Ana Moğolca, Ana Korece ve Ana Mançu - Tunguzca'dır.
- Schott'un Türkçe ve Çuvaşça için bulduğu denkliği geliştirerek Çuvaşcanın bu özelliği ile Moğolcanın yanında yer aldığını Ramstedt tespit etmiştir. Yani Çuvaşça'da olduğu gibi Moğolca **r** ve **l**'nin Türkçe **z** ve **ş**'ye denk geldiğini ilk kez Ramstedt fark etmiştir.
- Altay dillerinin akraba olduğu görüşünü delillerle ilk defa Ramstedt ileri sürmüştür.
- Ramstedt'in en önemli eseri **Altay Dil Bilimine Giriş** adını taşır. Diğer eserleri arasında ise Altay Dillerinde Olumsuzluk, Moğolca Zamirler Hakkında, Çuvaşcanın Konumu Hakkındaki Sorun, Bir Kore Grameri sayılabilir.

URAL - ALTAY DİL TEORİSİ

Nicholas Poppe

- Ramstedt'in Altay dilleri teorisi konusunda görüşlerini devam ettirip geliştirenler arasında en önemli isim **Nicholas Poppe**'dir.
- **Poppe**, Ramstedt'ten farklı olarak Altay dillerini aynı anda dallara ayırmadığını ve kendi içinde bir birlik oluşturdukları düşüncesindedir. Poppe Altay dillerinden Moğolca ile Mançu-Tunguzca arasındaki yakınlığı diğer dillerden daha fazla görmektedir. Ona göre Altaycadan ilk ayrılan dil ise Korecedir.
- **Poppe**'nin Altay dilleri konusunda, Ramstedt'ten farklı olarak Altay dil birliğinden aynı zamanda dört dilin ortaya çıkmış olabileceğine inanmamaktadır.
- Ayrıca Poppe'ye göre, **r // z** ve **ş // l** ses denklilikleri, Ana Çuvaşça ve Ana Türkçeyi içine alan bir Çuvaş-Türk dil birliğini yani Ön Türkçe dönemini gerekli kılmaktadır.
- Poppe'nin Altay dil birliği ile ilgili olarak yaptığı çalışmaların en önemlileri şunlardır: Moğol Yazı Dilinin Grameri, Karşılaştırmalı Moğolca Araştırmalarına Giriş, Altay Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri, Altay Dillerine Giriş'tir.
- Türkoloji alanında en fazla Çuvaşça ile ilgilenmiştir. Türk dillerini toplu olarak ele alan ilk kitap olan **Filologiae Turcica Fundamenta**'da Yakutça bölümünü o yazmıştır. Poppe'nin Tatarca ve Başkurtçanın el kitapları da vardır.

Julius Gyula Németh

Julius Gyula Németh ise önceleri Türk ve Moğol akrabalığına şüphe ile bakarken daha sonra Altay dillerini dört devrede ele almıştır:

- Soy akrabalığı
- Karşılıklı Çuvaş - Moğol tesirleri devresi
- Karşılıklı Türk - Moğol tesirleri devresi
- Yakutçanın Moğolcadan ödünçlemelerde bulunduğu devir

Zoltan Gombocz

- Macar Türkoloğu Zoltan Gombocz, Altay dillerini karşılaştırmalı çalışmalarla incelemiştir. Ayrıca onun Volga Bulgarcası'ndan Macarcaya geçen sözcükleri tespit ettiği çalışması da önemlidir.

Max Müller

- Max Müller; Ural-Altay dil ailesine Siyam, Güney Hindistan, Tibet dillerini de dâhil ederek yeni bir tasnif geliştirmiştir. Bu tasnife dâhil olan tüm diller **Turan** kavramı altında toplanmıştır.
- Martin ve Miller gibi bilim adamları Altay dillerine **Japonca**yı da dâhil etmiştir.

Hap Bilgi

- * Altay dil teorisine göre Türkçeye en yakın dil **Moğolca**, ikinci yakın dil ise **Mançu - Tunguzcadır**.
- * Altay dilleri içerisinde Türkçeye en uzak olan dil ise akrabalığına şüphe ile bakılan **Japoncadır**.

ALTAY DİL BİRLİĞİNİ KABUL EDENLER

▪ P.Aalto	▪ Talat Tekin
▪ W.Kotwicz	▪ Omeljan
▪ Gombocz	▪ Pritsak
▪ Nemeth	▪ Baskakov
▪ Kari Heinrieh	▪ Ahmet Temir
▪ Menges	▪ Tuncay Gülensov
▪ Max Müller	

ALTAY DİL BİRLİĞİNİ KABUL ETMEYENLER

▪ M. Şçerbak	▪ j.Kruger
▪ Gerhard Doerfer	▪ Lajos Ligeti
▪ Sir Gerard Clausen	▪ Deniz Sinor
▪ Boris Sebrinnikov	▪ Johannos Benzing
▪ K.Gronbech	▪ A .Rona - Tas

Hap Bilgi

- * **Altay dil birliğini reddedenler savundukları:**
- 1. Clauson ve Doerfer'e göre, bu diller arasındaki ortak unsurlar, bir dilden diğerine geçen eski ödünçlemeler yani alıntı sözcüklerdir.
- 2. Alıntılamalardaki istikamet Türkçeden Moğolcaya, Moğolcadan da Tunguzcaya doğru olmuştur.
- 3. Yani kısaca Altay dilleri arsında ortak bir söz hazinesi bulunmaz.
- 4. Clauson ve Doerfer'in kendi aralarında ayrıldıkları nokta, alıntılamaların tarihlendirilmesi konusudur.

ALTAY DİL BİRLİĞİ KONUSUNDA ÇEKİMSERLER

- * Altay dil birliği konusunda çekimser kalan bazı bilim adamları şunlardır:
 - * Gronbech
 - * Ligeti
 - * Sinor
- * Bu bilim adamları her dilin kendi içerisinde araştırılmasının doğru olacağı görüşündedirler.

TÜRKİYE'DEKİ ALTAYİSTLER

- * Türkiye'de Altayistlikle ilgilenen başlıca bilim adamları şunlardır:
 - ✓ Ahmet Temir
 - ✓ Osman Nedim Tuna
 - ✓ Talat Tekin
- * Bunlar içersinde en fazla yayın yapan kişi ise Talat Tekin'dir. Yani Türkiye'de Altayistlikle en çok ilgilenen bilim adamı **Talat Tekin** olmuştur.

Altay Dillerinin Yayılma Alanları ve Kolları

Altay dilleri olarak bilinen Türkçe, Moğolca, Mançu-Tunguzca, Korece ve Japonca geniş bir coğrafyada ve 370 milyondan fazla konuşur sayısı ile dünyanın büyük dil aileleri arasında yer almaktadır.

1. Türk Dili

- * Altay dillerinin yayılma alanı bakımından en büyük dilidir. En eski yazılı belgeleri 8.yüzyıla kadar inen Türk dili, bugün 10.955.840 km² alanda yaklaşık 200 milyon kişi tarafından konuşulmaktadır. Türk dili ile ilgili çalışmalar 13. yüzyıla kadar indirilebilir.
- * Özellikle 19. yüzyılın sonunda Moğolistan'da bulunan Göktürk harfli yazıtlarla, 20. yüzyılın başında Doğu Türkistan'daki Eski Uygurlara ait belge çıkarılması ve üzerinde bilimsel çalışmaların yapılması, Divan-ı Lügat'it- Türk'ün bulunuşu, Türkiye Cumhuriyeti'nin Türk dilini devlet dili olarak kabul etmesi ve bu doğrultuda üniversitelerde bölümler açılması ve araştırmalar yapılması, Türkçeyi Altay dillerinin en popüler bilim dalı yapmıştır

2. Moğol Dili

- * Altay dil grubunun ikinci önemli dili Moğolcadır. Moğolca, Altay dili araştırmaları için ana dildir. Çünkü Altayistlere göre bu dildeki arkaik unsurlar hiçbir Altay dilinde mevcut değildir.
- * Hatta Moğolca, 8. yüzyıldaki Orhun yazıtlarından Ana Türkçeye daha yakın ses özellikleri gösterir.
- * Moğol dili, Moğolistan'da, Rusya ve Çin'deki Moğollar tarafından yaklaşık **5 milyon** kişi tarafından konuşulur.
- * Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nde özellikle Halha ve Oyrat kabileleri yaşar. Bunların sayıları yaklaşık 1,6 milyondur. Çin'deki Moğolların sayısı 3.6 milyon civarındadır.
- * Rusya'da Oyratlar (Kalmuklar) Volga'nın aşağı boylarında, Buryatlar da Baykal Gölü'nün güneyindeki Özerk Buryat Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. Sayıları 250 bin civarındadır.
- * Afganistan'da ise Herat ve Feyzbad'da az sayıda Moğol yaşamaktadır Bugünkü Moğolcanın Halha (Moğolistan'ın resmi dili) Oyrot, Buryat, Tümet, Horçin, Dagur gibi birçok şivesi bulunur.

- Moğolcanın en eski belgeleri, 1225 tarihli **Yesünke** taşıdır. Manghol un Niuça Tobça'an (Moğolların Gizli Tarihi) adlı belge 1240 tarihini taşır.

3. Mançu-Tunguz Dili

- Çin'in kuzeyinde, İç Yakutistan'da yaklaşık 65 bin kişi tarafından konuşulmaktadır.
- 17.yüzyıl Mançu-Tunguzca için en parlak dönemdir. Mançu - Tunguzcanın en parlak dönemi ise Pekin'de yaşanmıştır.
- 19. yüzyıldan itibaren araştırılmaya başlanmıştır. Mançu-Tunguzca, 18.yüzyıldan itibaren unutulmaya yüz tutmuş bir dildir.
- Kuzey kolunu Tunguzca'nın Eveneki, Tungus, Even ve Lamut, güney kolunu da Mançuca'nın Goldi, Olcha, Orok, Udihe ve Orochon lehçeleri oluşturur.
- Tunguzcanın konuşur sayısı 55 bin, Mançucanın ise yaklaşık 10 bindir. Çin ve Rus yazı dillerinin geniş ölçüde etkisinde kaldığı için gitgide unutulmaktadır. Çin'in kuzeyinde yaklaşık 10,5 milyon Çince konuşan Mançu yaşamaktadır.
- Altay grubu içerisinde yer alan en küçük dil, Mançu-Tunguzcadır.

4. Kore dili

- Korece, 1945'te ikiye ayrılan Kuzey Kore'de 22 milyon, Güney Kore'de 44 milyon ve Japonya'ya göç etmiş 690 bin Koreli tarafından konuşulan bir Altay dilidir.

5. Japon dili

- Japoncanın Altay dillerine uyan özellikleri bulunmasına rağmen bu gruba dâhil olup olmadığı tartışmalı bir konudur. Son yıllarda Japonca'yı Altay dil ailesi içerisinde gösteren çalışmalar çoğalmıştır. Kore dili ile akrabalık ilişkisi kurulmuştur. Honşu ve Ryukyu lehçeleri olmak üzere iki ana kola ayrılan Japonca, 124 milyon Japon tarafından konuşulur.

Hap Bilgi

- Altaycanın birbirine en yakın dilleri olan Moğolca ile Türkçenin ortak kelimeleri 250, Moğolca ile Tunguzcanın ise 200 civarındadır.

Altay Dillerin Ortak Özellikleri

- Altay dillerinde ses uyumu bulunmaktadır. Mançu-Tunguzcada bazı ön ve artlı ünlülerin kaynaşması sonucu ünlü uyumu bozulmuştur. Yine çağdaş Türk lehçelerinden Yeni Uygurca ve Özbekçe de ünlü uyumu bozulmuştur.
- Altay dillerinin hepsi bitişkendir. Kelimeler, kök ya da gövdeye belirli ekler getirilmek suretiyle yapılır.
- Altay dillerinde yalnızca son ekler vardır. Kelime önüne ya da içine ek getirilemez.
- Cümle unsurları, özne + tümleç + yüklem sırasıyla dizilir.
- Tamlamalarda tamlayan tamlanandan önce gelir.
- Sıfat tamlamalarında tamlayan ile tamlanan arasında hal, cinsiyet ve sayı bakımından herhangi bir uyum yoktur
- Çokluk bildiren sayılardan sonra gelen isimler çokluk eki almaz.
- Kelimelerin gramatikal cinsiyeti yoktur.

Bilgi Kupu

Altay dillerinin en eski vesikaları şunlar:

- Türk dili:** MS 687- 692 yıllarına ait olan Çoyren yazıtı
- Japonca:** MS 712 tarihli NihonŞoki.
- Moğolca:** MS 1225 tarihli Yesunke Mergen taşı.
- Tunguzca:** MS 1413 tarihli Çučen diline ait bir vesika.
- Korece:** MS 1443 tarihli bir vesika

URAL - ALTAY DİL TEORİSİ

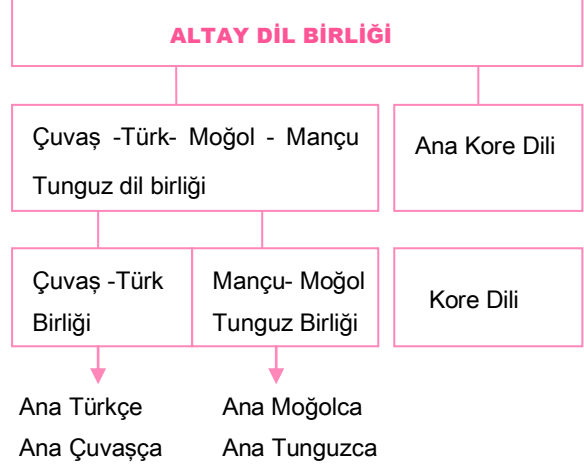
PÜF NOKTASI

- Altay dil teorisinin kurucusu **Ramstedt**'dir.
- Altay dillerine Tatar, Ural dillerine ise Çud adı verip Ural - Altay dil grubunu ilk kez ikiye ayıran **Schott** olmuştur.
- Altay dilleri terimini bilim dünyasına yerleştiren **Castren** olmuştur.
- Türkçe ile Çuvaşça arsında ses denkliliğini bulan ilk bilim adamı **Schott**'tur.
- Ural - Altay dilleri ile ilgili ilk çalışmayı yapan bilim adamı **Strahlenberg**'dir.
- Türkiye'de Altayistlikle en çok ilgilenen bilim adamı **Talat Tekin**'dir.
- Karşılaştırmalı Altay dillerinin kurucusu ise **Ramstedt**'dir.
- Altay dil teorisini kabul etmeyen bilim adamları **Clauson**, **Doerfer** ve **Şçerbak**'tır.
- Martin ve Miller gibi bilim adamları Altay dillerine **Japonca**yı da dâhil etmiştir.

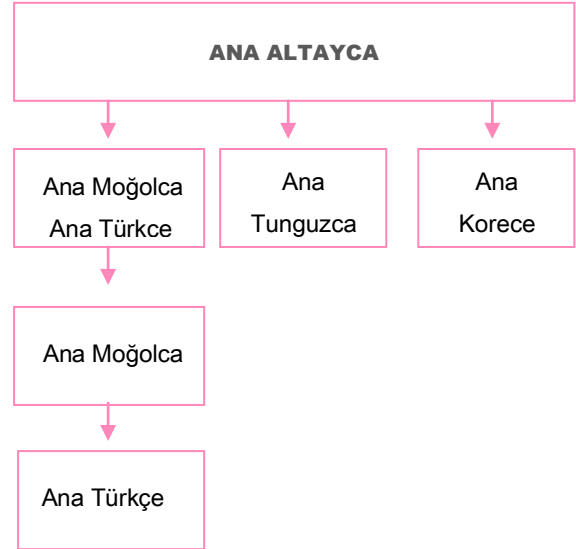
Hap Bilgi

- † **Rotasizm (r'leşme)**: Türkçe **z**'nin aslî olduğunu, Çuvaşça ve Moğolcadaki **ṛ**'nin ise bu aslî sestten türediğini savunan görüştür.
- † **Lambdaizm (l'leşme)**: Türkçe **ş**'nin aslî olduğunu, Çuvaşça ve Moğolcadaki **l**'nin ise bu aslî sestten türediğini savunan görüştür.
- † **Zetasizm (z'leşme)**: Çuvaşça ve Moğolcadaki **ṛ**'nin aslî olduğunu, Türkçe **z**'nin ise bu aslî sestten türediğini savunan görüştür.
- † **Sigmatizm (ş'leşme)**: Çuvaşça ve Moğolcadaki **l**'nin aslî olduğunu, Türkçe **ş**'nin ise bu aslî sestten türediğini savunan görüştür.

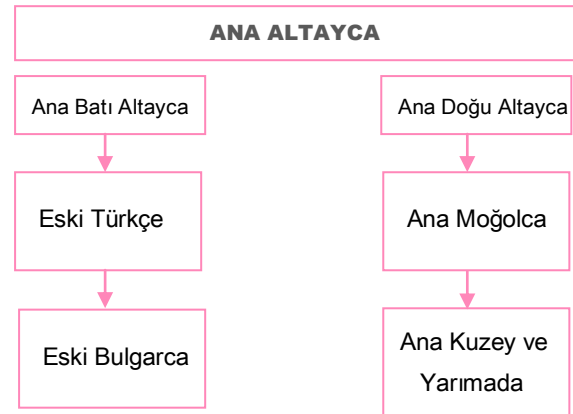
POPPE'NİN ŞEMASI

RAMSTEDT'İN ŞEMASI

MİLLER'İN ŞEMASI

TÜRK DİLİNİN DÖNEMLERİ

Türkçenin Göktürkçe öncesi dönemi daha çok karşılaştırma metoduyla tahmini çıkarımlara dayanır. Buna göre Türkçenin en eski dönemi olarak da Ana Altayca dönemi gösterilir.

Altay dil teorisini kabul edenler için, Kuzey Buz Denizi'nden Basra Körfezi'ne, Kuzeydoğu Asya'dan Doğu Avrupa'ya kadar uzanan geniş bir alanda konuşulan Türk dili, bu dili konuşanların sayısı, yazılı metinlerinin eskiliği ve çokluğu bakımından Altay dilleri arasında en önemlisidir.

Yapılan araştırmalar, Türkçenin gelişiminin 6 ana döneme ayrıldığını gösterir. Bunlar:

I. Ana Altayca Dönemi

II. İlk Türkçe Dönemi

III. Ana Türkçe Dönemi

IV. Eski Türkçe Dönemi: 6.yüzyıl - 13. yüzyıl

- a) Göktürkçe
- b) Uygurca
- c) Karahanlı Türkçesi

V. Batı Türkçesi: 12.yüzyıl - 21.yüzyıl

- a) Eski Anadolu Türkçesi: 13.yüzyıl - 15.yüzyıl
- b) Osmanlı Türkçesi: 15. yüzyıl - 20. yüzyıl
- c) Çağdaş Dönem
 - Türkiye Türkçesi
 - Azeri Türkçesi
 - Türkmen Türkçesi
 - Gagavuz Türkçesi

VI. Kuzey - Doğu Türkçesi

a) Kuzey Türkçesi: 13.yüzyıl - 15.yüzyıl

- Kıpçak Türkçesi
- Harezmi Türkçesi

b) Doğu Türkçesi

- Çağatay Türkçesi
 - Kazak Türkçesi
 - Kırgız Türkçesi
 - Özbek Türkçesi
 - Uygur Türkçesi
 - Tatar Türkçesi

TÜRKÇENİN YAZISIZ DÖNEMLERİ

ANA ALTAYCA DÖNEMİ

- Türk dilinin tarihinde en erken dönem "Altay Dil Birliği" dönemidir; yani Türk, Moğol, Tunguz, Kore dilleri ve belki Japon dilinin ortak olduğu dönemdir.
- Bu dönem Altay dil birliğinin olduğu Türkçe, Moğolca, Mançu - Tunguzca, Korece ve Japoncanın henüz dallara ayrılmadığı dönemdir.
- Türkçenin **en eski dönemi** olarak kabul edilmektedir. Bu devir, nazarî ve karanlıktır. Tarih olarak tahmin etmek mümkün değildir.
- Ana Altaycada kelime başında - p ve - d sesi bulunmaktadır. Ana Altayca bir **r - l** dilidir.

İLK TÜRKÇE DÖNEMİ

- Bu döneme **Proto Türk dil birliği** yani **ön Türkçe** dönemi de denir. Bu dönem Altay teorisini kabul etmeyenler için Türkçenin en eski dönemidir.
- Bu devir; Hun, Avar, Bulgar, Sabir, Hazar gibi Türk topluluklarının dillerini içine alan, elde fazla dil malzemesi bulunmayan bir devirdir.
- 5000 yıllık geçmişi olan İlk Türkçe (Erken En Eski Türkçe, Ön Türkçe) dönemidir. Bu dönemin başlangıcı için kesin bir zaman verilmemekle birlikte MÖ 3500'lü yıllardan milat sıralarına kadarki süreç gösterilir.
- Altay dil birliğini kabul edenler için ise bu dönemde Türk dili, Ana Altaycadan ayrılmış ve bağımsız bir dil olarak gelişmeye başlamıştır. Altay dil birliğinin dağılmasından sonraki dönemdir.
- Poppe'ye göre bu dönem Türkçe ile Çuvaşçanın bir birlik oluşturduğu ve Türkçenin Ana Altaycadan ayrıldığı ve bağımsız olarak gelişmeye başladığı dönemdir.
- Bu dönem Çuvaşça da dâhil olmak üzere bütün Türk dillerinin atasıdır. Türkçenin bu dönemde bir dağılma gösterdiği ve **r - l** dili olarak gelişimine devam ettiği düşünülüyor.

TÜRK DİLİNİN DÖNEMLERİ

ANA TÜRKÇE DÖNEMİ

- Miladın ilk yılları olup ilk yazılı belgelerin verildiği dönemler olan 7. yüzyıla kadar uzanan dönemdir.
- Tarihte Türk asıllı oldukları bilinen Hun, Avar, Peçenek, Bulgar gibi boylardan kalan, tarihî kaynaklarda geçen boy, hükümdar ve yer adlarının Türkçe ile ilgili olması, bu dönemin tanıklardır. Bu adların geçtiği kaynaklar doğrudan Türkçe yazılmış kaynaklar olmayıp Çin ve Bizans kronikleri ve Bulgarlardan kalmış listelerdir.
- Bu dönem, **Çuvaşça** dışındaki bütün Türk dili ve lehçelerinin atası olarak kabul edilir. Bu dönem önceki dönemlerden farklı olarak bir **z - ş** dili olarak karşımıza çıkar.
- Türkçenin **r - l** ve **z - ş** olmak üzere iki kola ayrılması bu dönemde gerçekleşir. Bu dönemde Türkçenin **r - l** kolunu Çuvaşça oluşturur.
- Bu dönem adından anlaşılacağı üzere Ana Türkçe ve Ana Çuvaşça dönemi olmak üzere iki dönemi içerir.
- **r**'li konuşurların dili olan **Ana Çuvaşça** (Ana Bulgarca) dönemi, söz konusu yüzyıllar içerisinde Karadeniz'in kuzeyinde ve Kuzey Kafkasya'da yaşamış olan Bulgar Türklerinden kalan belgeleri içine alır.
- **z**'li konuşurların dili olan **Ana Türkçe** dönemi ise Çuvaşça dışında bütün Türk dillerini kapsar. Bu tip konuşurlar hakkında ilk bilgileri Çin kaynaklarından temin edebiliyoruz. İlk yazılı belgelerimiz olan Orhun Yazıtlarında **z**'li bir dil kullanıldığı görülür.
- Bu üç dönem yazılı metinlerden önceki dönemlerdir. Bu dönemler daha çok karanlık dönemlerdir. Çünkü bu dönemlere ait yazılı bir eser yoktur.

Hap Bilgi

- * Türkçenin Moğolca, Korece, Japonca, Mançu - Tunguzca ile birlik olduğu tek dönem **Ana Altayca** dönemidir.
- * Çuvaşçanın Türk dilinden ayrılıp bağımsızlaştığı dönem, **Ana Türkçe** dönemidir.

TÜRKÇENİN YAZILI DÖNEMLERİ

- ESKİ TÜRKÇE
- ORTA TÜRKÇE
- YENİ TÜRKÇE

ESKİ TÜRKÇE DÖNEMİ

- 6. yüzyıl ile 13.yüzyıl arasını kapsar. 13. yüzyıla kadar ortak yazı dili olarak kullanılan Türkçe kültürel, sosyal değişimler (göçler, savaşlar, din değişimi vb.) sonucunda da birçok yazı diline ayrılmıştır. Bütün bu nedenlerden dolayı Türkçenin dönemlere ayrılmasında birçok Türkolog farklı sınıflandırmalarda bulunmuştur.
- Gronbech, Ligeti, **Ahmet Caferoğlu**, Nuri Yüce, Samoyloviç gibi ilk dönemlendirme çalışmalarını yapanlar, Eski Türkçeyi 6 – 10. yüzyıllar arası kabul etmiş ve içerisine sadece Göktürkçe ve Uygurca'yı almışlardır. Orta Türkçeyi ise 10 – 20. Yüzyıllar arası olarak kabul etmiş ve dönemi Karahanlı Türkçesi ile başlatmışlardır. Buna sebep olarak da Karahanlıların İslamiyet'i kabul etmelerini göstermişlerdir.
- Andras Rona - Tas, Lars Johanson, Marcel Erdal, **Aysu Ata** gibi son dönemlendirme çalışmalarını yapanlar ise Eski Türkçeyi 7. - 13. yüzyıllar olarak değerlendirmiş ve içerisine Göktürkçe, Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesini almışlardır. Din değişikliğinin dili değiştiremeyeceğini savunarak Moğol istilasının sonucunda yeni dillerin ortaya çıktığını söylemişlerdir.

ESKİ TÜRKÇE İLE İLGİLİ ÇALIŞMALAR

- **K. Gronbech**'in Der Turkische Sprachbau adlı eserinde Türk dilini Orhun Türkçesinden başlatarak üç döneme ayırır:
 1. **Eski Türkçe**: Orhun ve Uygur Türkçesi
 2. **Orta Türkçe**: Karahanlı Türkçesi, Çağatay Türkçesi, Kuman, Eski Osmanlı Türkçesi (Eski Anadolu Türk.)

TÜRK DİLİNİN DÖNEMLERİ

3. Yeni Türkçe

- a. Güney Türkçesi:** Osmanlı Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesi
- b. Batı Türkistan Lehçeleri:** Özbek, Hive
- c. Doğu Türkistan:** Kaşgar, Kuça, Turfan, Komul, Tarançi
- d. Kuzey Türkçesi:** Koybal, Altay, Abakan, Soyon, Üryan hay
- e. Kıpçak Türkçesi:** Kırgız, Volga Lehçeleri, Başkurt, Karayım

- **Ahmet Caferoğlu** ise **Türk Dili Tarihi** adlı çalışmasında Göktürk ve Uygur Türkçesini Eski Türkçe dönemi içerisinde incelemiş, Orta Türkçe dönemini de Karahanlı Türkçesi ile başlatmıştır. Türk dünyasının doğu kolundaki Türkçelere **Müşterek Orta Asya Türkçesi** adını vermiştir. Göktürk Yazıtları'nın oluşturulmasından önceki ve bu yazıtların dikilmesinden sonraki bilimsel çalışmalarda Türk dilinin tarihsel gelişiminin 7 ana döneme ayırıp incelemiştir.

Ahmet Caferoğlu, Türk dilinin tarihî devirlerini şu şekilde vermektedir:

1. **Altay devri:** Ana Altayca, Türk-Moğol dil birliği
2. **En Eski Türkçe devri:** Proto Türk dil birliği
3. **İlk Türkçe devri:** Miladın ilk asırları
4. **Eski Türkçe devri:** 6. - 10. yüzyıllar
5. **Orta Türkçe devri:** 11. -15. yüzyıllar
6. **Yeni Türkçe devri:** 16. -20. yüzyıllar
7. **Modern Türkçe devri:**20. yüzyılın başından itibaren

- **Aysu Ata**'nın dönemlendirmesi

1. **Eski Türkçe Dönemi:** 7.- 13. yüzyıl
 - a.** Köktürk Türkçesi
 - b.** Uygur Türkçesi
 - c.** Karahanlı Türkçesi
2. **Orta Türkçe:** 13. - 20. yüzyıl
 - a.** Doğuda — Harezmi ve Çağatay Türkçesi
 - b.** Batıda — Eski Oğuz ve Osmanlı Türkçesi
3. **Yeni Türkçe Dönemi** (20. yüzyılın ilk çeyreği)

Hap Bilgi

- Milli Eğitim kitaplarında Göktürkçe, Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi Eski Türkçe Dönemi içerisinde değerlendirilmiştir.
- **Eski Türkçe** dönemi, Türkçenin ilk yazılı ürünlerinin verildiği ve Türkçenin yazıya geçirildiği dönemdir. Bu dönem genel olarak 6.yüzyıl ortalarından başlayıp 10.yüzyıla kadar devam etmiştir. Karahanlıca da bu dönemde değerlendirilirse 13. yüzyıla kadar uzar.
- Eski Türkçe kendi içinde **Göktürkçe** ve **Uygurca**yı barındırır.
- Ayrıca Türkçenin **r - l** kolunu yazılı olarak süren ilk dönemi olan **Tuna Bulgarçası** da bu dönem içindedir.
- Eski Türkçe döneminin başlangıç aşaması Göktürkçedir. Göktürkçe, Türk adının Türklere ait tarihî kaynaklarda ilk olarak geçtiği, Türkçenin ilk yazılı kaynaklarının bulunduğu ve Türkçenin yapısını gerçek bilgilerle tespit edebildiğimiz ilk dönemdir.

ORTA TÜRKÇE DÖNEMİ

- Doğuda Harezmi ve Çağatay Türkçesi, Batıda Eski Oğuz ve Osmanlı Türkçesi içerisinde değerlendirilir.
- Orta Türkçe dönemi, 13. yüzyıldan itibaren Moğol istilası ile Türk dünyasının farklı yer ve zamanlarında ortaya çıkan edebî dillerin istikrar kazanmaya başlayıp bugünün bağımsız dillerini ve dil gruplarını oluşturduğu dönemdir.
- Türk dilini dönemlendirmede Cengiz hareketinin Orta Dönem diye tanımlayabileceğimiz belli bir dönemin başlangıcı olarak alınması son derece isabetlidir çünkü 840'tan sonra batıya doğru hareketlenen Türk boylarının şekillenmesinde asıl etken, Moğol hareketi olmuştur.

TÜRK DİLİNİN DÖNEMLERİ

- Bir bakıma Cengiz, Orta Asya ve Batı Avrasya'nın bazı yeni unsurlarla da olsa Türkleşmesini sağlamış, ayrıca var olan etnik ve dilsel unsurların yeni oluşumlara dönüşmesine yol açmıştır.
- Orta Türkçe döneminin başlangıcından 15. yüzyıla kadarki dönem içinde doğuda Harezmi Türkçesi ve batıda Eski Oğuz Türkçesi (Eski Anadolu Türkçesi) varken 15. yüzyıldan 20. yüzyıla kadarki dönemde doğuda Çağatayca ve batıda Osmanlıca hâkim olmuştur. Bu iki yazı dili yani Osmanlıca ve Çağatayca 20. yüzyılın başlarına kadar Türk dünyasının batı ve doğu yakasında devam etmiş, yeni yazı dillerinin oluşumuyla son bulmuştur.
- Orta Türkçe terimi, ilk kez 1928'de Kaşgarlı Mahmut'un sözlüğünün, yani "Divan-ı Lügât'it-Türk"ün söz varlığı ile ilgili çalışmasında, **Carl Brockelmann** tarafından Karahanlı Türkçesi için kullanılmıştır.
- Brockelmann, 1954 yılında bu terimin alanını İslam'ın kabulünden 20. yüzyılın başlarına kadarki Orta Asya Türkçesini (Karahanlı, Harezmi, Çağatay Türkçeleri) içine alacak şekilde genişletmiş ve bu dönemi "Doğu Türkçesi" adıyla vermiştir.

Hap Bilgi

- * **Ahmet Caferoğlu**, **Türk Dili Tarihi** adlı eserinde Orta Türkçe dönemini Karahanlı Türkçesi ile başlatmış ve Türk dünyasının doğu kolundaki Türkçelere "**Müşterek Orta Asya Türkçesi**" adını vermiştir. Müşterek Orta Asya Türkçesini ise türlü kültür merkezleri ve Türk boylarının etnik ve diğer özellikleri bakımından üçe ayırır:
 - a) Karahanlılar devrinden itibaren Kaşgar şivesinde inkişaf eden Türkçe ki buna hem **Hakaniye** hem **Doğu Türkçesi** adı verilmektedir.
 - b) Batı Türkistan'da Seyhun ırmağının aşağı mecrası ile Harezmi'nin muhtelif merkezlerinde gelişen **Harezmi** (Altın Ordu) **Türkçesi**.
 - c) Orta Asya Türkçesinin en parlak devrini teşkil eden **Çağatay Türkçesi**

YENİ TÜRKÇE DÖNEMİ

20. yüzyılın ilk çeyreğinde başlayıp bugünkü Türk dil ve lehçeleri (Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmençe, Özbekçe, Kazakça, Kırgızca, Yakutça, Çuvaşça vs.) nin ortaya çıktığı dönemdir. Türk dillerinin bugün kendine has gramer özellikleri vardır ve bunlar edebî eserler veren yazı dilleri hâline gelmişlerdir.

YÖNLERE GÖRE TÜRK LEHÇELERİ

A) Güneybatı (Oğuz) Türk Yazı Dilleri

- Türkiye Türkçesi
- Türkmen Türkçesi
- Azerbaycan Türkçesi
- Gagavuz Türkçesi

B) Güneydoğu (Çağatay) Türk Yazı Dilleri

- Özbek Türkçesi
- Uygur Türkçesi

C) Kuzeybatı (Kıpçak) Türk Yazı Dilleri

- Kazak Türkçesi
- Kırgız Türkçesi
- Tatar Türkçesi
- Karaçay Türkçesi
- Karakalpak Türkçesi
- Balkar Türkçesi
- Nogay Türkçesi
- Kırım Türkçesi
- Kumuk Türkçesi

D) Kuzeydoğu Türk Yazı Dilleri

- Hakas Türkçesi
- Altay Türkçesi
- Tuva Türkçesi
- Yakutça

TÜRK DİLİNİN DÖNEMLERİ

TUNA BULGARCA

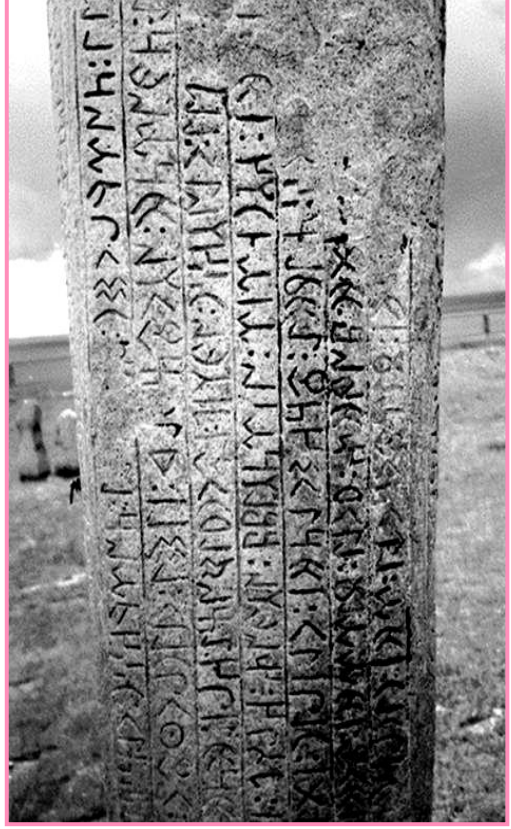
- Bulgarların ve Bulgarcanın Türk dili tarihinde önemli bir yeri vardır. Bulgar Türklerinden kalan eserlerin sayısı az olmasına rağmen bu eserlerden elde edilen veriler Bulgarcanın bir "r - l" dili olduğunu ortaya koymakta ve günümüzde yaşayan Çuvaşçanın Eski Türkçe dönemindeki atası olduğunu göstermektedir.
- Tuna Bulgarcası Altay dil teorisini kabul eden araştırmacılara göre Ana Çuvaşçanın (veya Ana Bulgarca) yazılı ürünlerle takip edilen ilk dönemini oluşturmaktadır. 8 – 9. yüzyıllar arasında kullanılmıştır.
- Tuna Bulgarcası ile yazılan en son belge 907 tarihli'dir. Genel Türkçedeki z / ş'ye karşılık gelen r / l ses denkliliğine sahip olan ve yazılı ürünlerle takip edilebilen ilk dönem, Tuna Bulgarcası dönemidir. Tuna Bulgarcasının sonraki dönemlerdeki uzantısı Volga Bulgarcası (13.-14. yüzyıllar) ve Çuvaşçadır.

Tuna Bulgarcasının dil özellikleri

- Genel Türkçedeki "z - ş" seslerine karşılık olarak "r - l" sesleri bulunmaktadır. Örneğin genel Türkçedeki oguz sözü, Tuna Bulgarcasında ogur diye geçer.
- Sözcük başında genel Türkçedeki "y-" sesine karşılık "d-" ve "c-" sesleri vardır. Örneğin dilom (yılan), cilt (yedi) gibi...
- Eski Türkçedeki sıra sayı sıfatı yapan "+nç" eklerine karşılık Tuna Bulgarcasında "+m" eki bulunmaktadır. Eski Türkçede altınç, Tuna Bulgarcasında altom'dur.
- Tuna Bulgarcasında fiilden isim yapan g eki düşmüş ve önündeki i sesi yuvarlaklaşarak u halini almıştır. Eski Türkçedeki içig, Tuna Bulgarcasında içü şekline dönüşmüştür.
- Eski Türkçede gelecek zaman ve sıfat - fiil olarak kullanılan "-daç" eki Tuna Bulgarcasında "-daçi" biçimindedir. Örneğin Eski Türkçedeki turdaçi, Tuna Bulgarcasında turdaçi şeklindedir.

Hap Bilgi

- Türk lehçeleri hakkında ilk bilgi veren Kaşgarlı Mahmut'un **Divan-ı Lügati't-Türk** adlı eseridir.
- Tasnifinde Çuvaşça, Yakutça ve Türkçenin yanına dördüncü uzak lehçe olarak Halaçça'yı da koyan dilbilimci **Talat Tekin**'dir.
- Türkçe ile **Sümerce** arasında akrabalık olduğunu söyleyen bilim adamı **Osman Nedim Tuna**'dır.
- Türkçeye en yakın olan lehçe **Gagavuzca**, sonra ise **Azerbaycan** Türkçesidir.
- Türkçeye en uzak olan lehçe ise **Çuvaşçadır**.
- Çuvaşça Türk dillerinden ilk ayrılan lehçe olup **Ana Türkçe** döneminde ayrılmıştır.
- Çuvaşçanın ilk yazılı dönemi 8. yüzyılda **Tuna Bulgarcası**dır.
- Altay dilleri içerisinde Türkçeye en yakın dil **Moğolca**, sonra **Mançuca**dır.
- Altay dilleri içerisinde Türkçeye en uzak olan dil ise **Japonca**dır.
- Büyük ve küçük ünlü uyumu en sağlam olan Türkçe, **Azeri** Türkçesidir.
- Büyük ve küçük ünlü uyumu en bozuk olan Türkçe, **Özbek** Türkçesidir.
- **Asli uzun** seslerin olduğu Türk dilleri şunlardır:
 - Hallaçça
 - Türkmençe
 - Yakutça
- Altay teorisini kabul etmeyenler için Türkçenin en eski dönemi, **ilk Türkçe** dönemidir.
- Altay teorisini kabul edilenler için Türkçenin en eski dönemi, **Ana Altayca** dönemidir.
- Ahmet Caferoğlu Türk dünyasının doğu kolundaki Türkçelere **Müşterek Orta Asya Türkçesi** adını vermiştir.

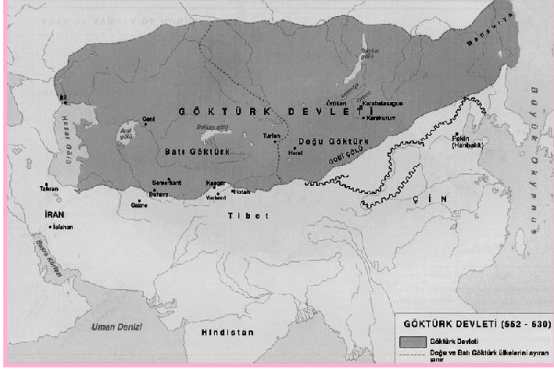
ORHUN TÜRKÇESİ

2. ÜNİTE

ORHUN TÜRKÇESİ

- Göktürklerin Tarihi
- Göktürk Alfabetesi
- Orhun Alfabetesinin Kökeni
- Orhun Alfabetesinin zm
- Orhun Harfli Yazıtların Keşfi
- Göktürk Harfli Yazıtlar
- I.Göktürk Kağanlığı Dönemi
- II. Göktürk Kağanlığı Dönemi
- Orhun Yazıtlarının zellikleri
- Orhun Türkçesinin Grameri
- Göktürk Yazısı İmla Kuralları
- Gktrkenin Söz Varlığı
- Orhun Türkçesi Morfoloji

GÖKTÜRKLER

- Altay dağlarında bulunan çeşitli Türk boyları, Aşina önderliğindeki grup ile birleşerek Göktürkleri oluşturmuştur. Tarihte Göktürk Kağanlığı iki defa kurulmuştur. Göktürklerin ortaya çıkışları 540'lı yıllara rastlamaktadır. Ancak bu yıllarda bağımsız bir devlet olarak değil, Avarlara (Juan - Juanlar) bağlı bir topluluk olarak bulunmaktadır.
- Avarları, Tölis isyanlarına karşı koruyan Göktürkler, 546 yılında Tölisleri yenerek bölgede büyük bir güç haline gelmiştir. Avarlarla olan siyasi ilişkilerin bozulması nedeniyle 552 yılında Avarlara karşı yapılan savaşı kazanan Göktürkler bağımsızlıklarını ilan ederler.
- Çin kaynaklarında I. Göktürk Kağanlığının kurucusu olarak **Bumin Kağan** (Çin kaynaklarında Tumin veya Tumen) gösterilmektedir. Bumin Kağan'ın oğlu Mukan Kağan ve kardeşi İstemi Kağan döneminde Göktürk Kağanlığı gücünün zirvesine ulaşmıştır. I. Göktürk Kağanlığı'nın doğu kısmı iç çekişmeler nedeniyle 630 yılında yıkılmıştır.
- Batı kısmı ise 659 – 660 yıllarında Çin hâkimiyeti altına girmiştir. Göktürklerin doğu kanadı 630 – 682 yılları arasında 52 yıl, batı kanadı ise 660 – 690 yılları arasında 30 yıl Çin hâkimiyeti altında kalmıştır.
- I. Göktürk Kağanlığı döneminden (552 – 630) kalan Türkçe bir yazıt yoktur. Bu dönem ait olan tek yazıt Bugut Yazıtı'dır. Türkçenin yazı dili olarak kullanıldığı ve Türkçe eserler verilmeye başlanan dönem, II. Göktürk Kağanlığı Dönemi'nde gerçekleşmiştir.

- Göktürk Kağanlığı Dönemi'nden kalan Türkçe metin bulunmasa da bu dönemde Türkçenin yazı dili olarak kullanıldığına dair bilgiler bulunur.

Hap Bilgi

- ✳ I. Göktürk Kağanlığı döneminden kalan tek yazıt, **Bugut Yazıtı**'dir. Ancak bu yazıt, Türkçe değil üç yüzü Sogdça ve bir yüzü Sanskritçe ile yazılmıştır. 580 yılında yazıldığı tahmin edilmektedir.
- Özellikle **Taspar Kağan** (572 – 581) döneminde Çin hükümdarına birkaç Budist metnin gönderilmesi için hediyeler yollanmış, Çin hükümdarı da Türkçe bilen bir Budist rahibe Nirvana Sutra'yı Türkçeye çevirtmiş ve Taspar Kağan'a yollamıştır.
- Yaklaşık olarak elli yıl süren Çin egemenliğinden sonra, 682 yılında **Kutlug Kağan** tarafından II. Göktürk Kağanlığı kurulmuş ve kendisine de "ülkeyi derleyip toplayan" anlamında Elteriş - İlteriş unvanı verilmiştir. İlteriş'in ölümünden sonra yerine kardeşi Kapgan Kağan geçmiştir.
- **Kapgan Kağan** Dönemi'nde devlet daha da güçlenmiş ve döneminin en büyük kuvveti haline gelmiştir. Kapgan Kağan'ın ölümü üzerine tahta oğlu geçtiyse de İlteriş'in oğlu Köl Tigin bu duruma karşı çıkmış ve ağabeyini tahta oturtmuştur.
- Böylece Göktürk Devleti'nde **Bilge Kağan** ve Köl Tigin Dönemi başlamıştır. 731 yılında Köl Tigin'in ölümüyle birlikte Bilge Kağan yalnız kalmış, Köl Tigin'in cenaze törenine Göktürklerin bütün komşuları katılmıştır.
- Özellikle Çin hükümdarı, anıt mezarda inşa edilen tapınağın duvarlarını Köl Tigin'in savaştığı savaş resimleriyle süslenmesi için ressam ve heykeltıraş ve anıtın yazılması için 3,75 m yüksekliğinde bir mermer göndermiştir.
- Bilge Kağan'ın ölümünden sonra iç karışıklıklar artmış ve tahta geçenlerin sayısı bir hayli çoğalmıştır. 745 yılında Uygurların saldırısı ile yıkılmış ve aynı bölgede Uygur devleti kurulmuştur.

ORHUN TÜRKÇESİ

GÖKTÜRK ALFABESİ

- Orhun (Köktürk, Türk - runik) alfabesi, Türkçenin yazımı için Türkler tarafından kullanılmış, bugüne kadar bilinen **ilk alfabe**dir.
- Bugün özellikle Batıdaki Türkologlarca bu alfabaya "Türk - runik alfabesi" veya **runik** denmesinin nedeni bu harflerin runik adı verilen eski **İskandinav** kitabelerinin yazımında kullanılan harflere benzemesidir.
- Göktürk alfabesinde **38** işaret bulunmaktadır. Bunlardan **4'ü** ünlü (veya kapalı e "e" işaretinin bulunduğu da düşünülerek beş), **31'i** ünsüz **3'ü** ise çift ünsüz değerindedir.
- Ünlülerden a / e (a), ı / i (i), o / u (u) ve ö / ü (ö) için aynı işaretler kullanılmıştır. Yenisey Yazıtları'nda ise bir de "kapalı e" işareti bulunmaktadır.
- Bugün Türkçede kullandığımız 8 ünlü, Göktürk alfabesinde 4 işaret ile gösterilmektedir.
- Göktürk alfabesindeki işaretler çoğunlukla **dikey** veya **çapraz** biçimdedir. Kavisli işaretler düz işaretlere nazaran daha az kullanılmıştır.
- Yatay işaretler ise son derece azdır. Bunun nedeni taşların veya sert cisimlerin kazınarak yazı yazılması düşünülmektedir.
- Göktürk alfabesi ünlü işaretleri bakımından sınırlı olmasına rağmen ünsüz işaretleri bakımından son derece zengindir. 10 ünsüz için kalın ve ince olmak üzere 20 işaret bulunmaktadır.
- Orhun alfabesinde **çift ünsüz** işaretleri için **3** işaret kullanılmıştır.
- Göktürk alfabesindeki harfler, doğadaki nesnelerden hareketle oluşturulmuştur. Harflerin çoğu, doğadaki veya insan tasavvurundaki nesnelere benzemektedir.
- Söz gelimi ok harfi, aşağı doğru bakan bir oku göstermektedir. Bu harfin alfabedeki karşılığı da, "**ok - uk**" biçimindedir.

ÜNSÜZLER			ÜNLÜLER	
Orkun		Latin	Orkun	Latin
Kalın	İnce			
𐰀	𐰁	B	𐰄	A - E
𐰂	𐰃	D	𐰅	I - İ
𐰄	𐰅	G	𐰆	O - U
𐰆	𐰇	K	𐰈	Ö - Ü
𐰈	𐰉	L	ÇİFT SESLİLER	
𐰊	𐰋	N	Orkun	Latin
𐰌	𐰍	R	𐰎	IK - K - KI
𐰏	𐰐	S	𐰑	İÇ - Çİ
𐰒	𐰓	T	𐰔	OK - UK
𐰕	𐰖	Y	𐰗	ÖK - ÜK
BÜTÜN ÜNLÜLERLE KULLANILANLAR			𐰘	LD - LT
Orkun		Latin	𐰙	NÇ
𐰚		Ç	𐰛	ND - NT
𐰜		M	𐰝	NG
𐰞		P	𐰟	NY
𐰠		Ş	SÖZCÜK AYIRMA TAMGASI	
𐰡		Z	:	

ORHUN ALFABESİNİN KÖKENİ

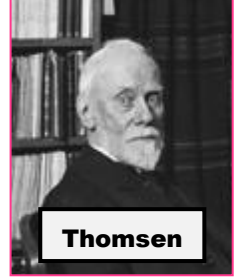
- Göktürk alfabesinin kökeniyle ilgili pek çok görüş bulunmakla birlikte bunlardan en çok kabul göreni, **Arami** alfabesine bağlamak veya doğrudan daha eski bir **Sami** yazısına dayandırmaktır.
- Diğer yaygın görüş ise Göktürk alfabesinin Türkler tarafından icat edildiği, Türk damgalarından çıktığı ve dini ayinlerdeki sembollerin harflerin kökenini oluşturduğu yönündedir.
- Göktürk alfabesinin kökeni ile ilgili başlıca görüşler:**
 - Göktürk alfabesini İskandinav runik alfabeyle dayandırmak
 - Karya, Likya, Hitit vb. Anadolu yazılarına dayandırmak
 - Sogd yazısını köken olarak kabul görmek
 - Pehlevi veya Part - Pehlevi kökenli bir yazıya dayandırmak
 - Sogd - Grek kökenli olduğunu kabul görmek

Hap Bilgi

- * Orhun alfabesi, 1891'de **Heikel** tarafından Run alfabesine benzetilerek "runik yazı" diye adlandırılmıştır.
- * Daha alfabe çözümlenmeden, 1892 yılında **Otto Donner** Orhun alfabesini, Küçük Asya alfabelerinden Likya ve Kayra alfabelerine benzetmiş ve bu alfabelerden çıkmış olabileceğini dile getirmiştir.
- * Thomsen, Kari Menges, A. Rona Tas gibi bilim adamları Köktürk alfabesinin, İran yazıları aracılığıyla Aramî alfabesinden alınmış ya da doğrudan doğruya Aramî kökenli olduğunu kabul ederler.
- * **N. Sokolov**, Göktürk alfabesinin Aramî kökenli olduğunu fakat Türk damgaları şekline sokularak millîleştirildiğini kabul eder.
- * **W. Radloff**, bu alfabenin İskandinav Run alfabelerinden de etkilenmiş Aramî kökenli bir yazı olduğunu kabul eder.
- * **G. Clauson**, I. Vasary, Köktürk yazısını Soğdak - Grek alfabelerine dayandırır.
- * **Polinanov**, Göktürk harflerinin Türk damgalarından çıktığını fakat Aramî, Soğdak, Pehlevî alfabelerinden de etkilendiğini kabul eder.
- * R. Gauthiot, G. Klyashtorniy, V. Livşic gibi bilim adamları Köktürk alfabesini Soğdak yazısına dayandırır.
- * **H. Namık Orkun**, **A. Caferoğlu** gibi bilim adamları Köktürk alfabesinin Türkler tarafından bulunmuş millî bir yazı olduğunu kabul ederler.
- * **Ahmet Cevat Emre**, bu konuda daha da ileri giderek Türk-runik alfabesindeki tüm işaretlerin ideografik ve **Sümer** yazısı ile aynı olduğunu belirtmiştir.
- * Göktürklerin kullandığı alfabenin kökeni konusunda en son açıklamaları 1993'te **Viktor G. Guzev** ile **G. Klyashtorniy** ortaya koymuştur. V. G. Guzev, 2000 yılında sunduğu bildiride de mevcut alfabe teorilerini bilimsel bakımdan değerlendirerek Göktürk alfabesinin Türkler tarafından icat edilmiş olduğunu kanıtlamaya çalışmaktadır.

ORHUN ALFABESİNİN ÇÖZÜMÜ

- * 1891 yılında yazıtların bulunduğu Orhun bölgesine araştırma heyetiyle giden **W. Radloff** heyetle birlikte geri dönmemiştir, yazıtlardaki yazıyı çözmek amacıyla Pekin'e gitmiştir. Çin'e gitme nedeni ise yazıtlardaki Çince metinleri tercüme ettirmektir.
- * Ancak atlasların yayımlanmasının ardından 1892'de Almanyalı Sinolog **George von de Gabelentz** ile Hollandalı Sinolog **Gustave Schlegel** yazıtlar üzerindeki çalışmalarının sonrasında bu yazıtların Göktürkler zamanından kaldığını söylemişlerdir. Böylece yazıtların Türkçe olduğu anlaşılınca Türkologlar bu yazıyı çözümlmek için uğraşmaya başladılar.
- * Danimarkalı genel dil bilim profesörü **Wilhelm Ludwig Peter Thomsen** de bu uğraşı verenler arasında idi. Nihayet Thomsen, 25 Kasım 1893'te alfabeyi bütünüyle çözmüş ve eski Türk "runik" yazısının çözümlendiğini 15 Aralık 1893'te Kopenhag Bilimler Akademisinin toplantı salonunda bilim dünyasına ilan etmiştir.
- * Bununla ilgili raporu da makale hâline getirerek aynı yıl içinde Danimarka Bilim ve Edebiyat Akademisi Bülteni'nde **Orhun ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü: İlk Bildiri** başlığıyla yayımlamıştır.
- * Bu makalenin **Vedat Köken** tarafından yapılan çevirisi, Türk Dil Kurumu yayınları arasında 1993 yılında çıkmıştır.
- * Thomsen'in yazıyı çözerken tanıdığı ilk harf, iyelik eki olan -ı /-i sesinin işareti idi. O, önce satırların sırasını, istikametini ve hangi harflerin ünlüleri gösterdiğini tespit etmiş, ondan sonra anahtar sözlere ihtiyaç duymuş, Çince yüzdeki şahıs, yer ve boy adlarından (Köl Tigin, Türk, kün, tört, tenri gibi) faydalanmıştır.

- Thomsen, bunun için de aynı yıllarda Gustave Schlegel'in yazıtların Çince yazılmış yüzlerinin çevirisini düzenleyen E. H. Parker'in İngilizce yayımını kullanmıştır. Bunlar yazının çözümü için bir bakıma çıkış noktası olmuştur. Ancak bu yazı çözülmeden önce yazıtların Türklere ait olduğu Çince yüzlerinden öğrenilmiştir, dili de belli olmuştur.

ORHUN HARFLİ YAZITLARIN KEŞFİ

- Orhun harfli metinlerin keşfi Türkoloji araştırmalarının seyrini değiştirmiştir ancak bu keşif kolay olmamıştır. Yazıtların varlığından ilk olarak söz eden **Çin Yıllıkları**'dır.
- 13. yüzyıl İlhanlı tarihçisi **Cüveynî**, dünya tarihi ile ilgili **Târîh-i Cihângüşâ** adlı eserinde Türklere ait yazılı taşların varlığından haber verir. Cüveynî eserinde: "Bir Uygur efsanesine göre, onların dünya yüzüne çıktıkları ilk yer Orhun nehrinin kıyısıdır. Bu nehir, Karakorum denilen bir dağdan çıkar. Bunlardan başka bir nehrin kenarında eskiden Ordu-Balık, bugün ise Mavu-Balık denilen bir şehir vardır. Bu şehrin yakınında bulunan kayalara yazılar yazılmıştır. Ben onları gördüm." der.
- Batı'da Yenisey Yazıtları'ndan ilk bahseden Romen Seyyah **Milescu**'dur.
- Yenisey Yazıtları ilk kez 1721 – 1722 yılında **Stahlanberg** ve **Messerchmidt** tarafından bulunur.
- 1889'da Rus Coğrafya Cemiyeti adına Moğolistan' da araştırmalar yapmaya gönderilen **Yadrintsev**, Orhon nehrinin kıyısı ile Koço - Çaydam gölü civarında **Köl Tigin** ve **Bilge Kağan** yazıtlarını bulmuştur. Yenisey ve Orhun Yazıtlarındaki Süsleme ve Taşlardaki Eski Türkçe Yazılar adıyla bir eser yayımlamıştır.
- Daha sonra **Heikel** başkanlığında bir Fin heyeti Orhun ırmağı boylarına gitmiştir. Bu gezi sonucunda Orhun yazıtlarının kopyaları yayımlanmıştır.
- Tonyukuk Bengü taşı ise 1897'de botanikçi **Yelizaveta Klements** tarafından keşfedilmiştir.

- Kül Tigin ve Bilge Kağan Bengü Taşları'nın bulunuşu, yazıyı çözmeye çalışan bilginlere yeni ufuklar açmıştır. Çünkü bu taşlar hacimlilerdi ve batı cephelerinde Çince metin bulunuyordu. Çince metinler okununca abidelerin Göktürklerle ait olduğu anlaşılmıştır. Sonraki süreçte Wilhelm Radloff ve Danimarkalı dil bilimci Wilhelm Thomsen arasında yazıtların keşfi konusunda yarış başlamıştır.
- Wilhelm **Thomsen** uzun araştırma ve incelemeler yaptıktan sonra yazıtlardaki satırların sağdan sola sıralandığını çözmüş; ünlü seslerle diğer bazı harfleri keşfetmiş ve arkası çorap söküğü gibi gelmiştir. Esrarlı harflerin sırrını çözen Danimarkalı dil bilimci W. Thomsen, 25 Kasım 1893'te bu taştan abidelerin Türklere ait olduğunu tüm dünyaya duyurmuştur.
- Wilhelm Radloff 40 Yenisey, 10 Hoytu Tamir ve 6 Moğolistan olmak üzere toplam 56 yazıtı ilk okuyan, ilk tercüme eden, sözlüklerini ve gramerini yapan bir öncüdür.
- Fakat Radloff hazırladığı ilk çalışmayı yayımlamakta acele ettiği için bu çalışması okuma yanlışlarıyla doludur.
- Thomsen'in Radloff'tan iki yıl sonra yayımladığı çalışma çok daha başarılı olduğundan, bu eser Türklük bilimi alanında daha yaygın kullanılan bir kaynak olmuştur.
- H. Parker**, Orhon Yazıtları ile genel bir değerlendirmede bulunmuştur. Orhon Yazıtları'nın ilk mükkemmel yayını bu çalışma olmuştur. İki kısımdan oluşan bu eserin birinci kısmında Runik yazısı ve yazım sistemi incelenmiş, ikinci kısımda ise iki yazıtın metni ve Fransızca tercümeleri verilmiştir.
- Bundan sonra Finli Gustaf John **Ramstedt**, Göktürk harfli iki metin bulur ve bunları **Kuzey Moğolistan'da Uygurca İki Runik Yazıt** adıyla yayımlar.

- Orhun Yazıtları'nın grameri yine Thomsen ve Radloff tarafından yapılmıştır. Özellikle **Bilge Kağan** ve **Köl Tigin** yazıtlarının Radloff tarafından yapılan grameri ciddî bir çalışmadır.
- Orhun Yazıtları'nın kronolojisi ile ilgili çalışmaların ilkinin Joseph Marquart yapmıştır: **Joseph Marquart**, çalışmasını Eski Türk Yazıtlarının Kronolojisi adıyla yayımlamıştır.
- Yazıtlar, Rus Türkolog **Malov** tarafından da yayımlanmıştır. Malov, bu eserinde Köl Tigin ve Tonyukuk anıtlarının orijinal metinlerini ve Rusça çevirilerini vermiştir. Thomsen ve Radloff'tan faydalanmıştır.
- Orhun Yazıtlarının gramer yönü ile ilgili ilk önemli çalışmayı **A. von Gabain** yapmıştır. A.von Gabain, çalışmasını **Eski Türkçenin Grameri** adıyla 1941 yılında yayımlamıştır. Gabain, eserinde Göktürk ve Uygur dönemi dil malzemesinin gramerini yapmıştır. Bu arada metin bölümünde Köl Tigin yazıtının çevri yazısına ve tercümesine yer verir.
- Fransız Türkolog **Louis Bazin** kronoloji ve takvim bilgisi alanında hacimli ve kapsamlı bir doktora çalışması yapmıştır.
- 1980'de Sovyet Türkologlarından **Kononov**'un bütün runik harfli eserlerin dilini inceleyen grameri yayımlar. (Runik Yazılı Türk Abidelerinin Grameri)

Türkiye'de Orhun Yazıtları ile ilgili çalışmalar

- Türkiye'de Orhun Yazıtları ile ilgili ilk çalışma ise **Şemseddin Sami** tarafından yapılmış olsa da ömrü vefa etmediği için bu eser yayımlanmamıştır.
- Türkiye'de Göktürk Yazıtları'nı ilk tanıtan bilim adamı **Necip Asım** olduğu gibi, Orhun Abideleri'ni ilk defa neşretme şerefi de ona aittir. Müsteşrikler Kongresinde Ahmet Mithat Efendi, Thomsen'i tanımıştır. Ahmet Mithat, Thomsen'den aldığı meşhur kitabın nüshasını Necip Asım'a vermiştir. Necip Asım da 1897'de "**Pek Eski Türk Yazısı**" adıyla ülkemizde Göktürk harfleri ve abideleri hakkında ilk kitabı yayımlar.

- Türkiye'de ilk olarak Necip Asım Bey, Bilge Kağan ve Köl Tigin yazıtlarının yazı çevrimi ve kısa Köktürkçe gramerini yayımlanmıştır.
- Orhun Yazıtları Türkiye'de ikinci kez **Hüseyin Namık Orkun** tarafından yayımlanmıştır. Radloff'un çalışmasını esas alan Orkun, o güne kadar keşfedilen bütün yazıtları yazı çevrimi ve tercümesi ile ele almış, Notlar bölümünde Divân-ı Lügâti't-Türk ile karşılaştırmalar yaparak problemleri bölümlere çözümler getirmiş ve dört cildin sonuna genel bir sözlük ilave etmiştir. Bu çalışma Türkçede hâlâ en önemli kaynaklardan biri olma özelliğini korumaktadır (Eski Türk Yazıtları).
- Göktürk bengu taşlarının kısmen de olsa ilk tercümesi **Ahmet Hikmet Müftüoğlu**'na aittir ve **Gönül Hanım** adlı bir roman içerisinde yer alır.
- Fuat Köprülü**, Türk Edebiyatı Tarihi adlı eserinde anıtlardan bahsedip değerlendirmeler yapar.
- Talat Tekin** 1968'de beş runik harfli metni (Köl Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongin, Köl İç Çor) esas alarak Orhun Türkçesinin grameri üzerine önemli bir çalışma yapmıştır.
- Hüseyin Nihal Atsız**, Türk Edebiyatı Tarihi adlı eserinde Tonyukuk ve Kül Tigin bengu taşlarının bugünkü Türkçeye çevrilmiş şekillerini vermiştir.
- 1985 yılında Büyük Türk Klasikleri dizisinin 1. Cildinde Bengütaş Edebiyatı başlığıyla **Ahmet Bican Erçilasun** da Tonyukuk ve Kül Tigin anıtlarının yeni bir aktarımını vermiş, anıtları özellikle edebi yönden değerlendirmiştir.
- 1970'te **Muharrem Ergin**, Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtları üzerine bir çalışma yapar. Eserde transkripsiyonlu metin, tercüme, orijinal metin ve sözlük bulunmaktadır. (Orhun Abideleri)
- 1990 yılından itibaren Göktürk Anıtları üzerindeki çalışmalar, Türkiye'de büyük bir ivme kazanır.

Hap Bilgi

- Orhun Yazıtların varlığından ilk olarak söz eden **Çin Yıllıkları**'dır.
- * Yenisey Yazıtları'nı bilim dünyasına ilk tanıtan İsveçli subay **Filip Strahlanberg**'dir.
- * İranlı Tarihçi **Cüveyni**, "Tarih-i Cihângüşâ" adlı kitabında yazıtlardan bahseder.
- * Yazıtları ilk okuyan, çözümleyen **Wilhelm Thomson** adlı Danimarkalı bilim adamıdır.
- * Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarını bulan ve bilim dünyasına tanıtan araştırmacı **Yadrintsev**'dir.
- * Tonyukuk Yazıtı ise 1897'de botanikçi **Yelizevata Klements** tarafından keşfedilmiştir.
- Yazıtları Türkiye'de ilk tanıtan ve yayınlayan **Necip Asım**'dır. Şemsettin Sami yazıtları yayınlamaya başlamış ama öldüğü için yarıda kalmıştır.
- Orhun yazıtlarının manzum olduğunu ileri süren Rus Vasilyevno'dur. Ancak bu fikir yanlıştır.
- Orhun Yazıtlarının kronolojisi ile ilgili çalışmaların ilkinin **Joseph Marquart** yapmıştır.
- Orhun Yazıtlarının gramer yönü ile ilgili ilk önemli çalışmayı **A. von Gabain** yapmıştır.

GÖKTÜRK HARFLİ YAZITLAR

- Göktürk harfli yazıtlar içinde en çok bilinen ve üzerinde en çok araştırma yapılanlar Göktürk bengu taşlarıdır. Göktürk bengu taşlarının büyük çoğunluğu Orhun Irmağı çevresinde bulunmaktadır. Bunun için bu yazıtlara, Orhun Yazıtları da denilmektedir.
- Orhun Yazıtları denildiğinde akla genellikle Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtları gelmektedir. Çünkü bu üç yazıt, geniş içeriğe sahiptir ve önemli bilgiler vermektedir.
- Göktürkler dönemine ait olarak bilinen 13 adet yazıt bulunmaktadır. Moğolistan'da Göktürk harfli 200 civarında irili ufaklı yazıt vardır.

- Bu döneme ait yazıtların hepsi Göktürk alfabesiyle (runik alfabe) yazılmıştır. Göktürk alfabesiyle yazılan yazıtlar yalnızca Göktürklerle ait değildir. Göktürk hâkimiyetine son verdikten sonra aynı bölgede hüküm süren Uygurlardan kalma mezar yazıtları ile Mani dinine ait olan Irk Bitig, Yenisey, Moğolistan, Kırgızistan'da bulunan yazıtlar da Göktürk alfabesi ile yazılmıştır.
- II. Göktürk Kağanlığı'na ait yazıtların çoğunluğunu devlet büyüğünün ölümünün ardından dikilmiş taşlar oluşturmaktadır. Taşlar dışında, para, tabak çanak, kesici araçların kabzası vb. çok sayıda farklı nesneye de yazılarını yazmışlardır.
- Bu durum, Göktürklerde yalnız yüksek zümrenin değil, halkın da okuma yazma bildiğini düşündürmektedir. Göktürk yazıtlarındaki satırlar, sağdan sola ve yukarıdan aşağıya doğru sıralanmaktadır. Ancak soldan sağa doğru sıralanan yazıtlar da bulunmakla birlikte, bu tür yazıtlardaki işaretler, normal yönün tersini göstermektedir. Göktürklerden kalan yazıtlar şunlardır:
- Orhun (Türk-runik, Runik, Göktürk) harfleriyle yazılmış yazıtlar, **Talat Tekin**'in "Göktürk Alfabesiyle Türkçe" başlıklı makalesinde altı grup altında şu şekilde değerlendirilmiştir:

ORHUN HARFLİ YAZITLAR

1. Göktürk Yazıtları

II. Köktürk Kağanlığı (682–745) döneminde dikilmiş yazıtlardır.

- ➡ **Çoyren** (Çoyr) : 687 – 692
- ➡ **Köl Tigin**: 732
- ➡ **Bilge Kağan**: 735
- ➡ **Tonyukuk** (Bayın Çokto): 720–725
- ➡ **Külü Çor**: (İhe Hüşötü) 719 – 723
- ➡ **Ongin**: (İşbara TamganTarkan) 732 – 735
- ➡ **İh Hanui Nur**: 730
- ➡ **İhe Aşete** (Altun Tamgan Tarkan) : 724
- ➡ **Handigay**
- ➡ **Nalayha** (730)

2. Uygur Yazıtları

745'te II. Köktürk Kağanlığı tamamıyla yıkılıp onun yerine 840'a kadar devam eden **I. Uygur Kağanlığı** döneminden kalan runik harfli metinlerdir.

- ➡ **Mayan Çor** (Şine Usu 759 – 760)
- ➡ **Taryat** (Terhin - 753)
- ➡ **I.Karabalgasun** (808 – 821)
- ➡ **Suci** (820 – 840)
- ➡ **Tes Yazıtı** (750)
- ➡ **II. Karabalgasun** (825 -840)
- ➡ **Somen Servey Yazıtı**
- ➡ **Ar Hanin Yazıtı**
- ➡ **Gülberçin Yazıtı**
- ➡ **Mutrin Temdeg Yazıtı**
- ➡ **Soman Tes Yazıtı**

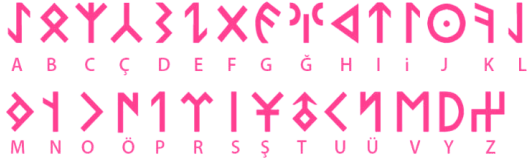
3. Yenisey Yazıtları

4. Hoytu - Tamir Yazıtları

5. Talas Yazıtları (Batı Türkistan Yazıtları)

6. Doğu Türkistan Yazmaları (Irg Bitig)

GÖKTÜRK ALFABESİ

Püf Nokta

- I.Göktürk Kağanlığı döneminden kalan tek yazıt **Bugut** (Mahan Kağan) yazıtıdır.
- I. Göktürk Kağanlığı döneminden kalan sözlü ürünler ise **Bozkurt** ve **Ergenekon** adlı destanlardır.

Hap Bilgi

- Göktürklerden kalan en eski yazıt, I. Göktürk Kağanlığı zamanına ait olan **Mahan Kağan (Bugut)** taşıdır.
- Orhun (runik) harfi ilk yazıt ise 688 tarihli II. Göktürk Kağanlığı Dönemi'ne ait "**Çoyren**" yazıtlarıdır.

I. GÖKTÜRK KAĞANLIĞI DÖNEMİ

BUGUT (MAHAN KAĞAN) YAZITI

- Son yıllarda Moğolistan'da I.Göktürk Kağanlığı dönemine ait 581 yılında yazılmış **Bugut Yazıtı** bulunmuştur. Bu yazıt Coyr yazıtından daha eski tarihte yazılmış olmasına rağmen Türkçe değil, **Sogdcadır**.
- Bugut Yazıtı'nın üç yüzü Soğd ve bir yüzü de Sanskrit harfleri ile yazılmıştır. Metin Sogdcadır.
- 1956'da Moğolistan'ın Arhangay bölgesindeki bir kurganda bulunmuştur. Yazıtın 581 yılı civarında dikildiği sanılmaktadır.
- Sogdca metne göre yazıt, 5. Göktürk kağanı Mahan Kağan'a ait bir mezar taşı olup ilk dört Göktürk kağanı devrini anlatmaktadır.
- Mahan Kağan adına dikilen Bugut yazıtı, Orhun yazıtları gibi kaplumbağa şeklinde bir kaide üzerine oturtulmuştur. 1.98 m yüksekliğindeki yazıtın üst bölümünde Göktürklerin türeyiş efsanesini anlatan belden yukarısı kurt, aşağısı insan şeklinde bir kabartma bulunmaktadır.
- Sanskritçe metni ise 574 – 578 yılları arasında Göktürk devletinde Budizm'i yaymak için çalışmış olan Hintli rahip Jigagupta'nın yazdırmış olduğu düşünülmektedir.

II. GÖKTÜRK KAĞANLIĞI DÖNEMİ

ÇOYR (ÇOYREN) YAZITI (688 – 692)

- Orhun harfi **ilk yazıt** olarak bilinir.
- Göktürk işaretli altı işaretten oluşur.
- Göktürk döneminden kalan ve tarihi bilinen en eski yazıttır. Bir Göktürk erinin İltiş'e katıldığını anlatan 6 satırlık bir yazıttır.
- Konu açısından oldukça basittir fakat ilk yazıt olması bakımından çok önemlidir
- Moğolistan'ın Doğu Gobi bölgesinde bulunmuş ve 687- 692 yıllarında dikildiği sanılıyor.

TONYUKUK YAZITI (BAYIN ÇOKTO) - 720

- Bu yazıt, İltiş Kağan'ın isyanına iştirak eden ve o günden Bilge Kağan devrine kadar devlet idaresinin başyardımcısı olarak kalan büyük Türk devlet adamı ve başkumandanı Tonyukuk'un ihtiyarlık döneminde, bizzat kendisi tarafından diktirilmiştir.
- Abidede konuşan kişi Tonyukuk'tur. Tonyukuk, Çinli olup Bilge Kağan'ın veziridir. Tonyukuk yazıtını diktiren ve yazıtta konuşan Tonyukuk olduğu söylenmektedir. Kim tarafından yazıldığı kesin bilinmiyor.
- Dört cepheli iki taş halindedir. I.taşta **35**, II. taşta **27** satır vardır. İkinci taşta yazılanlar iyice bozulmuştur.
- Yazıt, **Klementz** tarafından 1897'de Moğolistan'ın Tolo Irmağı kenarında bulunmuştur.
- Bilge Kağan, Kültigin yazıtlarında satırlar yukardan aşağıya ve sağdan sola doğrudur. Tonyukuk yazıtı yukarıdan aşağıya ve **soldan sağa** doğrudur.
- Bilge Kağan ve Kültigin yazıtlarından farklı olarak Tonyukuk yazıtında diğer iki büyük yazıtta yer almayan işaretler vardır.
- Abidelerin yanında büyük bir türbe, heykel, balbal ve taşlar bulunmaktadır.
- Abideleri Tonyukuk, ihtiyarlık döneminde bizzat diktirmiş, taş oymacılarına metni yazdırmış, kendisi konuşmuş, Türkleri Çin hilelerine karşı uyarmıştır. Yazıtlar **halk dili**yle yazılmıştır.
- Bu yazıtta, Türklerin Çin esaretinden kurtuluşu, Göktürklerin Kırgızlarla, Oğuzlarla yaptığı mücadeleler ve bu mücadeleler sırasında Vezir Tonyukuk'un yaptıkları anlatılmaktadır. Buna göre Tonyukuk, edebiyatımızda hatırat türünün ilk temsilcisidir, denebilir.
- Tonyukuk yazıtlarının tüm cepheleri Türkçedir. Çince olarak yazılmış hiçbir cephesi bulunmaz.

KÖL TİGİN YAZITI (732)

- Bilge Kağan savaşta ölen kardeşi Kültigin adına **732**'de diktirmiştir. Anıtta Bilge Kağan'ın ağzından Türklerin Çinlilere esir düşmeleri ve bu esareten kurtuluşları, Kül Tigin'in kahramanlıkları ve ölümü anlatılır.
- Yazıtlar runik Göktürk yazısıyla **Yolug Tigin** tarafından yazılmıştır.
- Kültigin ve Bilge Kağan anıtları arasında yaklaşık 1 kilometre mesafe bulunur.
- Anıt **kaplumbağa** şeklinde oyulmuş bir kaideye oturtulmuştur.
- Mermerden yapılmış **4 cepheli** bir taşın cetvelden çıkmış gibi düzgün yazılmıştır. Bu taşın boyu **3.75 cm**'dir
- **Batı** cephesi **Çince** diğer cepheleri Türkçedir. Doğu cephesinin üzerinde kağanın işareti vardır.
- Yazıtın güneydoğu ve güneybatı yüzlerindeki yazılar ise Yollug Tigin'in sözleridir.
- Yazılar **sağdan sola, yukardan aşağıya** doğru yazılmıştır.
- Satırların uzunluğu **235 cm**'dir. Doğu cephesinde **40**, kuzey ve güney cephesinde **13**'er satır vardır. Zaten yazıtların batı yönü de Çince'dir.
- Yazıtta konuşan Bilge Kağan'dır. Göktürklerin kuruluşu ve tarihinden, Kültigin'in ölümünden İstemi Kağan ve Bumin Kağan'dan bahseder.
- Eserde edebi bir dil kullanılmıştır. Eser **nutuk** havası içerisinde yazılmıştır.

Hap Bilgi

- ✳ Göktürk yazıtları içerisinde mermere yazılan ve en sağlam kalan yazıt, **Kül Tigin Abidesi**'dir.

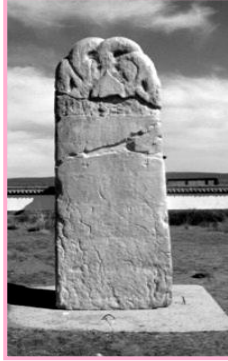
ORHUN TÜRKÇESİ

BİLGE KAĞAN YAZITI (735)

- Bilge Kağan öldükten sonra 735'te oğlu **Tenri Tegin** tarafından diktirilmiştir. Yazıtta **Bilge Kağan**'ın ağzından devletin nasıl büyüdüğü ve Kültigin'in ölümünden sonra gelişen olaylar anlatılır. Bilge kağan ve Kültigin'in anıtlarında Bilge Kağan'ın konuşmasından başka yeğeni Yoluğ Tgin'in kitabe kayıtları da bulunur.
- Yazıtlar runik Göktürk yazısıyla **Yoluğ Tigin** tarafından yazılmıştır.
- Bilge Kağan yazıtının büyük bir bölümü Kültigin yazıtıyla aynıdır. Sadece Kültigin'in ölümünden sonraki olaylar eklenmiştir.
- Yazıtın geniş olan doğu yüzünde **41** satırlık; daha dar olan kuzey ve güney yüzlerinde ise **15'er** satırlık Türkçe metin bulunmaktadır. Bu abidenin de batı yüzünde küçük bir **Çince** metin varsa da bu bölüm büyük ölçüde tahribata uğradığından metnin pek azı okunabilmiştir.
- Bilge kağan abidesi hem devrilmiş hem de iki parçaya bölünüp bir parçası toprağa gömülmüştür. Düşen kısmı aşınmış ve okunmaz olmuş onun için bu kısmı Kültigin abidesine bakarak okuyoruz.
- Bu abidenin etrafında da türbe enkazı ve az sayıda **heykel balbal** ve **taşlar** vardır.
- 4 cepheli** bir taştan ibaret olup **kaplumbağa** şeklindeki kaide üzerine oturtulmuştur. Yazıların batı yüzü **Çince** diğer yüzleri **Göktürkçe**dir.
- Runik -Göktürk yazısı ile yazılmıştır. Yazıtlarda **edebi** bir dil kullanılmıştır. Yazıtlara **bengü taş** da denir.

Hap Bilgi

- * Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarını bulan ve bilim dünyasına tanıtan araştırmacı **Yadrintsev**'dir.

HOYTU TAMİR YAZITI

- Bu yazıtın diğerlerinden farkı taşta kazınarak değil, **boya** ile yazılmasıdır.
- 34** parçadan meydana gelen yazıtın yayımlanmış olan **21** parçasında **42** satır bulunmaktadır.
- Hoytu Tamir bölgesinde bulunan yazıtlarda Tarduşların komutanı Köl İç Çor'un Türgişlerle savaşı anlatılmaktadır.
- Yazıtın dikildiği tarih tartışmalıdır. 717 – 720 veya 753 – 756 yılları arasında yazıldığına dair farklı görüşler bulunmaktadır. Bunlardan ikinci görüş tarih itibarıyla Uygur Türkçesi dönemidir ve bu görüşe göre Hoytu Tamir Yazıtı, Göktürklerden değil, Uygurlardan kalmadır.

Hap Bilgi

- * Orhun harfli yazıtlar içerisinde taşlara kazınarak değil de boyanarak yazılan tek yazıt, **Hoytu Tamir** yazıtıdır.

ONGİN (İŞBARA TAMGAN) YAZITI (719)

- 719 – 720 yıllarında dikilmiş olup **19** satırdan meydana gelmektedir.
- Yazıt İşbara Tamgan Tarkan adına dikilmiştir.
- Yazıtta İşbara Tamgan Tarkan ile babasının düşmanla yaptığı savaşları ve Türk halkı için nasıl savaştığı anlatılır.

KÖL İÇ ÇOR (İHE HÖŞÜTÜ) YAZITI (720)

- 723 – 725 yılları arasında dikilen yazıt, 29 satırdan oluşmaktadır. Göktürkçe olarak yazılmıştır.
- Yazıt Köl İç Çor'un savaşlardaki yiğitliği anlatıyor.
- Bilge Kağan zamanında Tarduşlara lider olarak atanan **Köl İç Çor** adlı kişinin savaşlardaki kahramanlıkları ve cenaze töreni (yuğ töreni) anlatılır.
- Yazıtın sonunda Köl İç Çor'un Karluklarla yapılan savaşta öldüğü yazılıdır.

ORHUN TÜRKÇESİ

İHE AŞETE YAZITI (724)

- Altun Tamgan Tarkan adına yazılan yazıtın 724 yılında dikildiği tahmin edilmektedir. Yazıt 10 satırdan oluşmaktadır

İH HANUI NUR YAZITI (730)

- 6 satırdan oluşmakta ve yazıtın 730 yılında dikildiği tahmin edilmektedir.

NALAYHA YAZITI (730)

- Küçük, birkaç satırlık bir yazıttır. Üzerinde yalnızca, ıduk yir sub "kutsal yer su", kan tengri ve umay katun ibareleri geçmektedir.
- 730 yılı sıralarında yazıldığı tahmin edilmektedir.

HANGİDAY YAZISI

- Hangiday Dağı'nda kaya üzerine yazılmış dört satırlık bir metindir.

TALAS YAZITLARI

- Evlia Ata (Şimdiki Talaş) şehrinde bulunmuş, Batı Köktürklerine ait olduğu tahmin edilen 21 satırlık bir metindir.

YENİSEY YAZITLARI

- İlk olarak 1721 – 1722 yıllarında Strahlanberg ve Mes-sersehmidt tarafından Yenisey ırmağının yukarısında bulunmuştur.
- Göktürk harfleriyle yazılmışlardır. Ne zaman yazıldıkları tam olarak bilinmiyor.
- W.Thomson yazıtlarındaki harflerin Köktürk yazıtlarına göre daha ilkel olduğu için 6. veya 7 yüzyılda dikildiğini söylüyor.
- Yenisey yazıtlarının çoğunlukla Kırgızlara ait olduğu ancak bazı bilim adamları da Türgiş, Oğuz gibi boy-lara ait olabileceği söylemektedir.
- Yazıtlarda ilk kez 1895 te Radloff tarafından yayımlanmıştır. Eserinde 40 Yenisey yazıtı bulunur.

ORHUN YAZITLARI'NIN ÖZELLİKLERİ

- Türkçenin ilk yazılı belgeleridir. Türk adının geçtiği ilk belgedir. Türk edebiyatının ilk söylev, ilk nutuk örneğidir.
- 8.yüzyılda Göktürk alfabesiyle yazılmıştır. Bilge Kağan döneminin yani II. Göktürk döneminin ürünleridir
- Günümüzde Moğolistan sınırları içinde bulunur.
- Dil devletin resmi dili olmakla beraber halkın anlayacağı sadeliktedir.
- Yazıtlarda Türk - Çin mücadeleleri anlatılmıştır, birlik mesajı verilmiş ve Çin'in hilelerine karşı halk uyarılmıştır.
- Bilge Kağan, Kültigin yazıtlarında satırlar sağdan sola doğrudur. Tonyukuk yazıtı yukarıdan aşağıya, soldan sağa doğrudur.
- Bilge Kağan ve Kültigin yazıtlarından farklı olarak Tonyukuk yazıtında diğer iki büyük yazıtta yer almayan işaretler vardır.
- Abidelerin yanında büyük bir türbe, heykel, bal-bal ve taşlar vardır.
- Bilge Kağan ve Kültigin abidelerinin batı cep-heleri Çince, diğer cep-heleri Göktürkçedir. Oysa Tonyukuk yazıtlarının tüm cep-heleri Göktürkçe olarak yazılmıştır. Çince yazılmış herhangi bir cephe bulunmaz.
- Bilge Kağan ve Kültigin abidelerinin yazarı Yolog Tigin iken Tonyukuk abidelerinin yazarı tam olarak bilinmemektedir.
- Bilge Kağan ve Kültigin abideleri edebi bir dille nutuk havasında yazılmışken Tonyukuk abidele-rinde halk dili kullanılmıştır.

Hap Bilgi

- Bilge Kağan ve Kültigin yazıtlarında konuşan kişi Bilge Kağan iken Tonyukuk abidelerinde konuşan Tonyukuk'tur.

ORHUN TÜRKÇESİ GRAMERİ

1. SES YAPISI

A. ÜNLÜLER

- Orhun Türkçesinde 8 ünlü vardır. Bu 8 ünlü 4 işaretle gösterilmiştir. Bunlar: a, e, ı, i, ö, ü, o, u
- Yenisey Yazıtları'nda e ve i sesleri arasında telaffuz edilen kapalı é sesi ile beraber bu sayı dokuza çıkar.
- Bugün kapalı é sesi Türkiye Türkçesinde konuşma dilinde var ancak yazı dili yoktur.
- Orhun Türkçesinde uzun ünlü ses bulunur. Bulunur ancak yazıda uzun ünlü için bir işaret bulunmaz.
- Göktürkçe damak uyumu dediğimiz **büyük ünlü uyumu** tamdır. antâ (orada), başlıgı (başlıyı), ertigiz (beslediniz), tokuzunç (dokuzuncu), bolmış (olmuş).
- Düzlük - yuvarlaklık uyumu yani **küçük ünlü uyumu** (dudak benzeşmesi) tam değildir.

Örnek: altun, kurı, yorı, edgü, küni, tüni

Hap Bilgi

- Orhun Türkçesinde küçük ünlü uyumuna girmeyen başlıca ekler şunlardır:

- ★ **Tamlayan durumu eki:** ın, nın
Örnek: türük bodunun ilin törüsin
- ★ **3.tekil şahıs iyelik eki:** ı, sı
Örnek: törüsinçe, oğlu (oğlu), süsi (askeri)
- ★ **Öğrenilen geçmiş zaman eki:** mış / miş
Örnek: bol+mış (olmuş), kör + miş
- ★ **Yön gösterme eki:** -garu / -gerü
Örnek: il+gerü (doğuya doğru)
- ★ **Bilinen geçmiş zaman eki**
Örnek: kelti, yok bolıtı, yükünti, ölti
- ★ **Bazı ettirgenlik ekleri**
Örnek: kel+ür-(getir-), tir+gür- (dirilt-)
- ★ **3.tekil kişi emir eki:** zun, çun
Örnek: bolmazun, bolçun

B. ÜNSÜZLER

- Orhun Türkçesinde ünsüzlerin sayısı 16'dır. Ama 16 ünsüz, 34 işaretle gösterilmiştir. Bu 34 işaretin 9 tanesi çifttir. Ok,uk, nç, ng gibi.
- Köktürkçede bulunan başlıca ünsüzler şunlardır: Bunlar: b, ç, d, g, ğ, k, l, m, n, n, p, r, s, ş, t, y, z.
- Bu konsonantlardan **d, g, ğ, l, m, n, p, r, ş, z** bazı istisnalar dışında kelime başında bulunmaz. Vokaller ise kelimenin her yerinde bulunabilir.
Örnek: lagzın, men, neçe, neçük, neteg, şu
- Hem kalın hem de ince sembolleri olan ünsüler şunlardır: b, d, g, k, l, n, r, s, t ve y ünsüzleri
- Orhun Türkçesinde **nötr** olan ünsüzler ise şunlardır: **ç, m, p, ş, z**
- Kelime başında en çok kullanılan ünsüzler **b, ç, k, t, s, y** 'dir. (bıçak tesey). Bunlar içerisinde ise en çok kullanılan ünsüzler **k** ve **t** ünsüzüdür.
Örnek: kün, köngül, küç, temir, tokuz, tengri
- Günümüz Türkçesinde var olan seslerden **c, f, ğ, h, j, v** sesleri Göktürkçede bulunmaz. Üstelik bu sesleri gösteren bir işaret de yoktur.
- Göktürkçede başlangıçta **v** sesi hiç yoktu **v** yerine **b** sesi vardır.
Örnek: bar-var, birmek-vermek, eb-ev, sab-sav sub- suv, yabız -yavuz
- Göktürkçede **"c-"** sesi yoktu, **"ç-"** sesi vardır. Zaten C sesini gösteren bir işaret de yoktur.
Örnek: niçe, yalçı, karaça, kiçe, yolça, ilçi, açığ
- Göktürkçede **"f-"** sesi yoktu. "F"erin bir kısmı ses taklidinden türemiş bir kısmı da eski **b**'lerin önce **v** sonra **f** olmasından ortaya çıkmıştır.
Örnek: öbke - övke - öfke, yubka - yuvka - yufka
- Göktürkçede **h** sesi hiç yoktu. h'lerin hepsi **k** idi.
Örnek: kan - han, takı - dahi, kanı - hani, katun-hatun, kangı - hangi

ORHUN TÜRKÇESİ

- Günümüz Türkçesinde olmayıp da Orhun Türkçesinde bulunan ünsüzler ise **n** (**nazal n**) ve **palatal n** sesleridir. **Örnek:** tengri, anga
- Eski Türkçede önceleri kelime başında **d** sesi yerine **t** sesi kullanılırdı.
Örnek: til > dil, turmak > durmak, tün > dün, tiş > diş
- Eski Türkçede kelime başında **g** sesi yoktur, **k** sesi vardır.
Örnek: kün - gün, körmek - görmek, keyik - geyik
- Bugünkü Türkçedeki **y**'lerin bir kısmı eski Türkçede kelime ortasında ve sonunda **d** idi.
Örnek: adak - ayak, adunmak - oyanmak - uyanmak, ödün - öyün - övüz, bod - boy, kod - koy
- Eski Türkçede önceleri kelime sonunda ve eklerin başında **g** vardır. Bunlar zamanla düşmüştür.
Örnek: kalgan - kalan, elig - elli, katıg - katı, ölüg - ölü, tiriğ - tiri, tabışgan - tavşan, yazgan - yazan, emgek- emek, körgen - gören
- Günümüz Türkiye Türkçesinde, birden çok heceli kelimelerin ilk hecesinin sonunda veya tek heceli kelimelerin sonunda **ğ** hâline gelmiş olan **g**'ler Göktürkçede korunur:
Örnek: eğri (eğri), oğlan (oğlan), tag (dağ), tog- doğ
- Günümüz Türkiye Türkçesinde bazı kelimelerin sonundan düşmüş olan **g**'ler Göktürkçede korunur:
Örnek: arıg (arı, saf), atlıg (atlı), başlıg (başlı), elig (el), sarıg (sarı) vb.
- Bugünkü Türkiye Türkçesindeki **ol-** fiili Göktürkçede **bol-** şeklindedir
- Eski Türkçede kelime sonundaki **b**, **d**, **g** konsonantları korunmuştur.
Örnek: eb(ev), sab (sav), öd (zaman), beg (bey), ög (akıl), arıg (temiz)
- Eski Türkçede **yumuşama** yani **tonlulaşma** olayı bulunmaz.
Örnek: bildüki (bildiği), adak (ayağı), tag (dağ), bilig (bilgi), kurug (kuru)

Püf Nokta

- Asli uzunluklar korunur: **āc**, **āt** (ad), **būka** (boğa), **tām** (duvar). Göktürk yazısında bu uzunlukları gösteren kesin bir yazım kuralı bulunmamaktadır.
- Eski Türkçede konsonant uyumu da yoktu. Yani sertleşme olayı mevcut değildi. Karşılıklı sedalı sedasız konsonantlar yan yana gelebilirdi: "ödke, açgan, tutdı" örneklerinde olduğu gibi.
- Eski Türkçenin başlarında bugün olmayan bir konsonant sistemi vardı. Yani **"ny"** sesi söz konusuydu. Bu özellik sadece Göktürkçede mevcuttur.
Örnek: kanyu (hangi), ıgany (fakir), anyıg (kötü), kony - koyun (koyun)
- Orhun Türkçesinde söz başı **b** ünsüzü genizsizleşerek **m**'ye dönüşür. **Örnek:** ben - mana
- Türkiye Türkçesinde **v** ile başlayan üç kelime Orhun Türkçesinde **b** ile başlar.
Örnek: bar - var, ber - ver, bar - var
- Türkiye Türkçesinde **vur-** şeklinde görülen fiil, Orhun Türkçesinde **ur-** biçimindedir.
- Orhun Türkçesinde kelime içinde ve sonunda bir **n** ~ **g** nöbetleşmesi vardır. Bu ses değişmesi sadece 2.kişi iyelik ekleri ile kişi eklerinde görülür.
Örnek: öltün ~ öltüg, bardınız ~ bardıgız

Hap Bilgi

* Göktürkçede kök kelimeler şöyledir:

- Tek ünlüden oluşan kökler**
ö~düşünmek, u ~ başarmak, ı ~ orman
- Bir ünlü bir ünsüzden oluşan kök**
ya ~ yay, öd ~ talih, ok ~ ok, ir ~ sabah
- Ünsüz - ünlü - ünsüzden oluşan kök**
Bunlar Eski Türkçede çok fazladır:
Bol ~ olmak, yir ~ yer
- Ünlü - ünsüz - ünsüzden oluşan kök**
ürk ~ kork-mak, ırk ~ fal
- Ünsüz - ünlü - ünsüz - ünsüz kökler**
Körk ~ güzellik, Türk ~ güçlü

ORHUN TÜRKÇESİ YAPIM EKLERİ

İSİMDEN İSİM YAPIM EKLERİ

- **ç:** **Küçültme ve sevgi anlamları katar.**
 - ata+ç+ım ~ babacığım, kañ+ıç+ım ~ babacığım
 - beg+ıç+ım ~ beyciğim, içi+ç+ım ~ ağabeyciğim
- **çı:** **Meslek adları, bir işi sürekli yapma anlamı**
 - bedizçi ~ ressam, tamga+çı ~ mühürdar
 - sıgıt+çı ~ ağıtçı, yagı+çı ~ savaşçı
- **daş:** **Kan bağı anlamı katar.**
 - ka+daş (kardeş, yakın akraba), yol-daş vb.
- **dem:** **Çok az örnekte yer alır.**
 - er+dem (erdem), kündem, bagdam(kirli)
- **dın:** **Yön zarfları yapan sözcükler türetir.**
 - kurıdın (batıda), öñdün (önde, doğuda), yırdın (kuzeyden), ki+dın (batıdan)
- **gaç:** **Küçültme anlamı katar**
 - ı - gaç (ağaç)
- **gu:** **Nitelik adları yapar.**
 - negüde (nerede), edgü(iyi)
- **kırna:** **Küçültme isimleri yapar.**
 - az+kırna (azıcık)
- **ıl:** **Renk adları yapar.**
 - yaş+ıl (yeşil), kız+ıl (kızıl)
- **lig:** **Sahip olan anlamında sıfatlar yapar.**
 - el+lig (devletli), baş+lig (gururlu),
 - tiz+lig (dizli, güçlü), yol+lug (talihli, mutlu)
- **sız:** **Yokluk sıfatları türetir.**
 - buñ+suz (dertsiz), san +sız (sayısız)
 - ögsüz (öksüz, annesiz), aşsız
 - kergek +sız (gereksiz, fazlasıyla)
- **ış:**
 - öd+üş (tam gün, 24 saat), bag+ış 'bağ, ip'
 - ağı+ş (servet, hazine, mal mülk)

- **dı:** **Durum ve zaman zarfları türetir.**

- katıg+tı (sıkıca), edgü+ti (iyice)
- ekin+ti (ikinci olarak) vb.

- **ınç:** **Sıra sayı sıfatları yapar.**

- üç-ünç (üçüncü), dörtünç (dördüncü)
- beşinç (beşinci), altınç (altıncı)

İSİMDEN FİİL YAPIM EKLERİ

- **a:** **Geçişsiz fiiller türetir.**

- buln+a ('tutsak etmek), sıgt+a- (yas tutmak)
- yaş+a- (yaşamak)

- **ad:** **Geçişsiz fiiller türetir.**

- buñ+ad- (bunalmak), kul+ad- (kul olmak),
- küñ+ed- (cariye olmak), yokad (yok olmak)

- **dı:** u+dı (uyumak)

- **gar:** **Geçişsiz fiiller türetir.**

- iç+ger (bağımlı kılmak, tabi kılmak)
- taş+gar- (dışarı çıkarmak)

- **ı:** **Geçişsiz fiiller türetir.**

- bit+i- (yazmak)
- tok+ı- (savaşta mağlup etmek)

- **ık:** **Geçişsiz fiiller türetir.**

- tag+ık- (dağa çıkmak), taş+ık (dışarı çıkmak),
- iç+ık (içeri girmek, tabi olmak, bağımlı olmak)

- **ka:** yarlı(g)+ka (buyurmak, hükmetmek)

- **la:** **Sık kullanılan bir ektir.**

- sü+le- (ordu sevk etmek)
- tap(ı)+la-ma- (tasvip etmemek)
- yog+la (yas tutmak), tıñ+la (dinlemek)
- kış+la

- **sıra:** **Olumsuzluk anlamları katar.**

- küçsire (güçsüz), kağansıra (kağansız)

Fiilden İsim Yapım Ekleri

- **a:** Zarflar türetir.
 - yan-a ~ yine, tap-a ~ a doğru, tegr-e ~ çevre
- **ig:** Fiilin sonucunu bildiren isimler türetir.
 - bil-ig ~ bilgi, er-ig ~ erişilen yer
 - küre-g ~ kaçak
 - kışla-g ~ kış geçirilecek yer
 - öl-üg ~ ölü, ölmüş
- **ga:** Fiilden isim türeten bir ektir.
 - bil-ge ~ akıllı, kıs-ga ~ kısa, tam-ga+çı ~ mühürcü
- **ı:** Kalıplaşmış zarf-fiil ektir.
 - kal-ı ~ artık, kalıntı, tak-ı ~ daha, yaz-ı ~ ova
- **uk:** Fiilden isim türeten bir ektir.
 - bulga-k ~ isyankâr
 - bedü -k ~ büyük
 - buyr-uk ~ buyurmak, emretmek
 - emge-k ~ sıkıntı, dert
 - kerge-k ~ gerek, gerekli olan
 - yo-k ~ yok, yo- 'yok olmak'
- **ıl:** Fiilden isim türeten bir ektir.
 - kıs-ıl ~ kısmak, sıkıştırmak, tüke-l ~ tamam, bütün
- **ım:** Fiilden isim türeten bir ektir.
 - barı-m ~ mal mülk, ked-im ~ giyim, öl-üm ~ ölüm
- **in:** Fiilden isim türeten bir ektir.
 - bul-un ~ tutsak, esir, sa-n ~ sayı, kıy-ın ~ ceza
- **inç:** Fiilden isim türeten bir ektir.
 - bulga-nç ~ karışık, isyankâr
 - er-inç ~ muhakkak ki, olmalı, kork-inç ~ korku)
- **iş:** Fiilden isim türeten bir ektir.
 - il+ter-iş ~ bir araya getiren, teg-iş ~ çatışma
 - ur-uş ~ savaş
- **z:** Fiilden isim türeten bir ektir.
 - ba-z ~ tabi, bağımlı, u-z ~ mahir, usta

Fiilden Fiil Yapım Ekleri

- **d:** Pekiştirme anlamı katan ektir.
 - ıd ~ göndermek, kod ~ koymak
 - to-d ~ doymak
- **gur:** Ettirgen çatı anlamı katan fiiller türetir.
 - od-gur ~ uyandırmak
 - tir-gür ~ diriltmek, canlandırmak
- **ık:** Ettirgen çatı anlamı katan fiiller türetir.
 - bas-ık ~ sokmak, bastırmak
- **ıl:** Dönüşlü ve edilgen çatı eki türetir.
 - ter-il ~ toplanmak, tir-il ~ canlanmak, dirilmek
 - adr-ıl ~ ayrılmak
- **ın:** Dönüşlü ve edilgen çatı eki türetir.
 - alk-ın ~ bitmek, boguzla-n ~ boğazlanmak
 - it-in ~ örgütlenmek, kıl-ın ~ yaratılmak, doğmak
 - ko-n ~ yerleşmek, sakı-n ~ düşünmek
- **iş:** İşteşlik çatı anlamı katan fiiller türetir.
 - sözle-ş ~ konuşmak
 - yoņa-ş-ur ~ karşılıklı kışkırtmak
- **ıt:** Ettirgen çatı anlamı katan fiiller türetir.
 - ak-it ~ akın ettirmek, yügür-t ~ akıtmak
 - yüz-üt ~ yüzdürmek
- **tur:** Ettirgen çatı anlamı katan fiiller türetir.
 - bin-tür ~ bindirmek, ir-tür ~ erdirmek, erişirmek
 - kon-tur ~ yerleştirmek
- **tız:** Ettirgen çatı anlamı katan fiiller türetir.
 - al-tız ~ aldırtmak, yakalatmak
- **ur:** Ettirgen çatı anlamı katan fiiller türetir.
 - kel-ür ~ getirmek, öl-ür ~ öldürmek
 - teg-ür ~ erişirmek, vardırmak
- **ız:** Ettirgen çatı anlamı katan fiiller türetir.
 - tut-uz ~ tutturmak, yakalatmak
 - ud-uz ~ yönlendirmek, önderlik etmek

SÖZCÜK TÜRLERİ

İSİMLER

Göktürkçede isimler kök ve eklerle yapılır. Kök, isimler esasen bir veya iki hecedir.

Sü	ordu	küntüz	gündüz
erk	güç	kız	kız
bodun	halk	sinli	kız kardeş
kapiğ	kapı	sab	söz
adgır	aygır	baz	barış
kiyik	geyik	yazı	bozkır
kedim	giyim	tabızgan	tavşan
kün	gün	tün	gece
ög	ana	üke	erkek kardeş
apa	dede	eke	abi

İsim Çekim Ekleri

a. Çokluk (Topluluk) Ekleri

Eski Türkçede 4 tane çoğul eki vardır en yaygını ise -**lar** çoğul ekidir.

- **lar**: Begler, erler, adgırlar (aygırlar), ıgaçlar
- **gün - gün**: iniyi gün (küçük kardeşler)
- **an - n**: bodun (halklar), eren (erenler), oğlan
- **t**: tigit (prensler), ağılt (oğullar)

b. İyelik Ekleri: Göktürkçede iyelik ekleri bugünkü gibidir. Ses bakımından tek fark, ikinci şahıslardaki sesin diş değil, damak **ŋ**'si olmasıdır. Ayrıca çokluk eki olmadığı için, üçüncü çoğul şahıs iyelik eki yoktur

Örnekler

- **ım**: öz+üm (kendim), kutum (talihim), kaŋım (babama), ög+üm (annem)
- **ın**: og(u)l+uŋ, kaŋıŋ (hanın), suŋukun (kemiğin)
- **sı**: sabı (sözü), ağısı (hediyesi), yağısı (düşmanı)
- **ımız**: kaŋ+ımız (babamız), eçi+miz(amcamız), il+imiz (devletimiz)
- **ınız**: "oglan+ıŋız", "taygun+uŋuz" (oğullarınız)

Hap Bilgi

- * Göktürkçede III. çoğul şahıs iyelik eki bulunmaz. Örneğin "közleri, tilleri" gibi kullanımlar ise Orhun Türkçesinde görülmez.

c. Tamlayan Durumu (İlgi, Genetif)

- **ıŋ**: Ünsüzle biten sözcüklerden sonra "ın" biçimindedir: "ben+ıŋ" (benim), "biz+ıŋ" (bizim).
- **nıŋ**: Ünlüyle biten sözcüklerden sonra "nın" biçimindedir: Bayırku+nıŋ

d. Belirtme Hali (Yükleme, Akuzatif)

- **+ıg**: İyelik eki almamış isimlerden sonra "ıg" biçimindedir: "bodun+ug" (ulusu), "kişi+g" (kişiyi).
- **+n**: İyelik eklerinden sonra **ın** biçimindedir: sabım+ın (sözümü), "kaŋıŋ+ın" (hanını).
- **+nı**: İşaret ve şahıs za-mirlerinden sonra "nı" biçimindedir: "bu+nı", "biz+nı"

e. Yönelme Durumu (Datif) (ka, na, a)

- **ka**: Göktürkçede yönelme hali eki "+ka" biçimindedir: "yazı+ka" (ovaya), "taluy+ka" (denize).
- **na**: Üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra "na" biçimindedir: **yiri+ne, sabı+ŋa**.
- **a**: Teklik 1. ve 2. şahıs iyelik eklerinden sonra çoğunlukla "a" biçimindedir: "Türküm+e", "ebiŋ+e"

f. Bulunma - Çıkma Durumu (Lokatif - Ablatif) da (r, l, n harflerinden sonra +ta)

- Eski Türkçede çıkma hal eki olmadığından bulunma hali aynı zamanda çıkma hal eki olarak da kullanılır.
- **Örnek**: tenri+de (gökte), yir+de (yerde), yış+da" (ormandan), köz+de, köŋül+te, yer+i+n+te vb.

g. Eşitlik Durumu (Ekvatif): +ça / +çe

- **ça**: Gibi, göre, kadar" anlamlarını verir: ot+ça (ateş gibi), köŋl+üŋ+çe, yüzçe vb.

h. Yön Gösterme (Direktif)

- **garu:** il-gerü (ileriye, doğuya), kurı-garu (batıya) yırı-garu (kuzeye), yir-gerü (yere), eb-gerü (eve)
- **narı:** yer+i+nerü
- **aru:** eb+im+erü
- **ra:** içre (içeri), taşra (dışarı), önre (öne doğru)

i. Araç Durumu (Instrumental): in

- "ok+un"(ok ile), "sunug+un" (mızrak ile), "er+in" (erle), "sab+ın" (sözle)

j. Soru Eki: mu / gu

- Köktürkçede soru için iki edat kullanılır:
- Birincisi "**mu**" edatıdır: bar mu? (var mı?), kagan mu?
- İkincisi "**gu**" edatıdır: bar gu?, begler gü?

Hap Bilgi

- * Göktürkçede çıkma hal eki için ayrı bir ek olmadığından bulunma hal eki olan "+de / +te" aynı zamanda çıkma hal eki işlevinde de kullanılmıştır.

ZAMİRLER

Zamirler, isimlerin yerlerine kullanılan sözcüklerdir. Zamirler, Göktürkçede 5 grubu ayrılır. Bunlar:

- a. Kişi zamirleri:** ben, men, sen, sin, ol, biz, siz, olar
- b. İşaret zamiri:** bu, ol, bunta, bunı, muntag, anı, anta
- c. Soru zamiri:** kem, kim, ne, gayu, ganta, neçük, ne-çeke, ne gün...
- d. Dönüşlülük zamiri:** öz, kentü
- e. Belgisiz zamir:** Eski Türkçede belgisiz zamirler çoktur. Neme (herhangi şey) kaçangaça (kaç kez) neyirdeki (bir yer) bir kişi, kaç kün (birkaç gün)

Hap Bilgi

- * Zamirler sadece isim çekim eklerini alırlar. Zamirler yapım eki alınca **sıfat** ya da **zarf** görevine geçerler.

Örnek: munça işig (sıfat) , ança oturur (zarf)

SIFATLAR

İsimleri niteleyen ya da belirten sözcüklere sıfat adı verilir. Orhun Türkçesinde sıfat örneklerine çok az rastlanır Başlıca sıfatlar şunlardır:

Örnek:

- ★ **katıg** ~ sert
- ★ **iyig** ~ iyi
- ★ **çölgi** ~ bozkırdaki
- ★ **kök** ~ mavi
- ★ **tonsuz** ~ elbisesiz
- ★ **ögsüz** ~ anasız
- ★ **suçig** ~ tatlı
- ★ **çıgany** ~ fakir
- ★ **bay** ~ zengin
- ★ **ödseg** ~ geçici
- ★ **kara** ~ siyah
- ★ **silig** ~ temiz
- ★ **başlıg** ~ başlı
- ★ **külüg** ~ meşhur
- ★ **öge** ~ zeki
- ★ **bilge** ~ bilgin

ZARFLAR

Fiilleri, fiilimsileri, sıfatları ve zarfları zaman, yer, miktar ve durum yönünden belirten sözcüklere zarf adı verilir. Başlıca zarflar şunlardır:

- 1. Yer-yön zarfı:** Orhun Türkçesinde "a, dın, garu, ra, ru, da" eklerini almış sözcükler yer - yön zarfı olarak kullanılır.

Örnek:

- **a:** üze (üstte), biriye (güneye), yırıya (kuzeyde)
- **dın:** öndündün (doğuya), kurıdın (batıdan)
- **garu:** ilgerü (ileri), taşgaru, yukkaru
- **rü:** berü (beri), kirü (geri)
- **ra:** asra (aşağıda), içre (içeride), taşra

Hap Bilgi

- * Yön gösterme eki alan sözcükler, cümlede yer - yön zarfı olarak bulunur.

2. Zaman zarfı: Başlıca zaman zarfları şunlardır:

- **kiçe** ~ gece
- **kündüz** ~ gündüz
- **amıtı** ~ şimdi
- **tün** ~ gece
- **kün** ~ gün
- **küzün** ~ güzün
- **kışın** ~ kışın
- **yayın** ~ yazın
- **irte** ~ sabah

3. Durum zarfları: Bunlara **tarz zarfları** da denilir.

- **ança** ~ öylece
- **edgüti** ~ iyice
- **yegdi** ~ iyi
- **katıgdı** ~ sıkıca
- **yadag** ~ yaya

4. Miktar zarfı: Başlıca miktar zarfları şunlardır:

- **antag** ~ o kadar
- **bunça** ~ bu kadar
- **kop** ~ hep, tümüyle
- **nen** ~ hiç
- **nence** ~ nice
- **öküş** ~ çok
- **sansız** ~ sayısız
- **kergeksiz** ~ çok fazla
- **kalısız** ~ eksiksiz

SAYILAR

1. Asıl sayılar

- Bir, eki, üç, dört, biş, altı, yeti, sekiz, tokuz, on.
- Onluk, yüzlük, binlik sayılar şöyledir: yigirmi **20** otuz **30**, kırk **40**, elig **50**, yetmiş **70**, sekiz on **80**, tokuz on **90**, biş yüz **500**, yeti yüz **'700'**, yeti bin **7000**, üç tümen **'30000'**, sekiz tümen **'80000'**
- Eski Türkçede onluk sayılar söylenirken bazen **bir** onluk düşülür ve şöyle söylenir:
- **Örnek:** üç yigirmi **13**, beş otuz **25**, beş yetmiş **65**

- Ayrıca onluk sayıdan sonra **artuku** (fazla) kelimesinin eklenmesiyle de yapılır.

- ★ otuz artuku bir **31**
- ★ kırk artuku yedi **47**

- Eski Türkçede milyon, milyar sayılarını yerine **koltu** kelimesi kullanılmıştır.

Örnek: bir koltu **1 milyon**, 100 bin koltu **1 milyar**

2. Sıra sayılar: Göktürkçede sıra sayılar "ilki, en ilki, inç, inç, n, nti" ekleriyle yapılır.

- ★ Birinç ~ birinci
- ★ ekinç ~ ikinci
- ★ törtünç ~ dördüncü
- ★ beşinç ~ beşinci
- ★ ekinti ~ ikinci
- ★ en ilki ~ ilk önce

3. Topluluk sayısı: Çok az kullanılmış ve genelde ise - **egü**, - **egün** ekleriyle yapılmıştır.

- ★ üçegü ~ üçleri
- ★ ikegü ~ ikisi
- ★ Bazen topluluk sayıları -n ekiyle de yapılır.
- ★ Ekin ara (ikisi arası)

4. Belgisiz sayılar: Kavramları tam olarak değil de şöyle böyle karşılayan sayılardır.

- ★ Kop, kopan, az, öküş, öküş vb.

5. Katlama sayıları

a. Asıl sayı + yolu (yol, sefer) + 3.kişi iyelik eki

- ★ bir yılka **tört yolu** sünüşdüm ~ bir yılda dört kez savaştım

b. Asıl sayı + kata (katmak) + a zarf fiil eki

- ★ üç **kata** tegzinti ~ üç kez dolandı

c. Asıl sayılar tek başlarına katlama sayı olarak kullanılabilir

- ★ **yeti yigirmi** sünüşdi, oguzka **beş** sünüşdi.

ORHUN TÜRKÇESİ

EDATLAR (İLGEÇ - SONTAKI)

Orhun Türkçesinde başlıca edatlar şunlardır:

- **ara** ~ arasında
- **birle** ~ ile, birlikte
- **sayu** ~ her
- **kisre** ~ sonra
- **kudı** ~ aşağı
- **teg** ~ gibi
- **tegi** ~ kadar
- **ötrü** ~ sonra
- **apa** ~ a doğru
- **üçün** ~ için
- **üze** ~ üzerinde
- **adın, öñi** ~ ayrı, başka
- **keçe** ~ ötesi
- **aşnu** ~ önce

Hap Bilgi

- ✳ **Pekiştirme Edatı:** Orhun Türkçesinde pekiştirme edatı olarak kullanılan sözcük "**ok / ök**" edatıdır. Özüm **ök** kağan kışdım ~ Onu ben kağan yaptım.
- ✳ **Ok / ök** edatı ünlü ile biten bir sözcüğe ulandığında başındaki ünlü düşer. ölrteçi - **k** tir men

Hap Bilgi

- ✳ **Olasılık Edatı:** Orhun Türkçesinde olasılık edatı olarak kullanılan sözcük, "**erinç**" kelimesidir.
- ✳ Genellikle belirsiz geçmiş zamanla kullanılan bu edat; herhalde, şüphesiz, mutlaka anlamlarına gelir.
Örnek: anta kisre inisi kagan bolmış erinç
oglı kagan bolmış erinç

BAĞLAÇ

Orhun Türkçesinde başlıca bağlaçlar şunlardır:

- **azu** ~ veya, yahut
- **takı** ~ ve, dahi
- **ulayu** ~ ve
- **yeme** ~ ve, dahi, da
- **tiyin** ~ diye
- **tip** ~ diye

FiİLLER

FiİL ÇEKİM EKLERİ

A) ŞAHIS EKLERİ

1. Zamir Kökenli Şahıs Ekleri

- men, sen, ol, biz, siz, ol
- Zamir kökenli şahıs ekleri şu fiillerde kullanılır:
- **Geniş ve şimdiki zaman:** kör - ür - men
- **taç ekli gelecek zaman:** öl - teçi - men
- **çı ekli gelecek zaman:** yitme - çi - men

2. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri

- m, n ~ g, mız, nız ~ giz
- İyelik kökenli şahıs ekleri şu fiillerde kullanılır:
- **Bilenen geçmiş zaman:** kel - ti - m, kel - ti - giz
- **sık ekli gelecek zaman:** öl - sık - in

Hap Bilgi

- ✳ **Belirsiz geçmiş zaman** (mış) kipinden sonra hem zamir kökenli şahıs eki hem de iyelik kökenli şahıs eki kullanılmamıştır.
- ★ kişi oğlu kılın - **mış**, atam kagan bol - **mış**

B) ZAMAN KİP ÇEKİMİ

1. Bilinen Geçmiş Zaman: "-dı" ekiyle kurulur.

- sakın - tı - m ~ düşündüm
- sakın - tı - n / sakın - tı - g
- sakın - tı
- sakın - tı - mız
- sakın - tı - nız / sakın - tı - giz

2. Öğrenilen Geçmiş Zaman: **mış** ekiyle kurulur

Öğrenilen geçmiş zamana bengü taşlarda sadece 3. tekil ve çoğul şahıs çekiminde rastlanır:

- **sökürmüş** ~ çöktürmüş
- **timiş** ~ demiş
- **kılınmış** ~ yaratılmış
- **bolmuş** ~ olmuş
- **öğleşmiş** ~ danışmış

3. Geniş Zaman ve Şimdiki Zaman

- Göktürkçede "ur, ür, yur, yür, ar, er, r" ekiyle yapılır.
- Göktürkçede şimdiki zaman olmadığı için bu ekler aynı zamanda **şimdiki zaman** olarak da kullanılmıştır.

Örnek

- bar-ır men ~ gidiyorum
- bar-ır sen ~ gidiyorsun, gidersin
- bar-ır ~ gidiyor, gider
- bar-ır biz ~ gidiyoruz, gideriz
- bar-ır siz ~ gidersiniz
- bar -ır ~ giderler, gidiyorlar

- * Geniş zaman ve şimdiki zaman kiplerinden sonra zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır.

4. Gelecek Zaman:

Göktürkçede gelecek zaman üç türlü kurulur.

a. -daçı / taçı ekli gelecek zaman:

Zamir kökenli kişi ekleri ile çekimlenir.

- öl - teçi men
- öl - teçi sen
- öl - teçi
- öl - teçi biz
- öl - teçi siz
- öl - teçi

b. -sık ekli gelecek zaman:

Sadece II. tekil kişi çekimleri bulunur.

İyelik kökenli kişi ekleri ile çekimlenir.

- ★ öl - sık - in (öleceksin)
- ★ öl - sık - ig (öleceksin)

c. -çı ekli gelecek zaman:

Zamir kökenli kişi ekleri ile çekimlenir.

- yit - me - çi men ~ mahvolacağım
- yit - me - çi sen ~ mahvolacaksın
- yit - me - çi ~ mahvolacak
- yit - me - çi biz ~ mahvolacağız
- yit - me - çi siz ~ mahvolacaksınız

5. Emir Kipi Çekimi

Emir kipinde her şahıs ayrı bir ekle gösterilir.

- 1. tekil: - (a)yın _____ bil - eyin
- 2. tekil: - gıl _____ bil - gil
- 3. tekil: - zun _____ bil - zün
- 1. çoğul: - (a)lım _____ bil - elim
- 2. çoğul: -in _____ bil - in
- 3. çoğul: -zun, - çun _____ bil - zün

FIİLLERİN BİRLEŞİK ÇEKİMİ

Göktürkçede birleşik çekimin hikâye ve rivayet şekilleri vardır. Hikâye, "er-" fiilinin bilinen geçmiş zamanıyla, rivayet "er-" fiilinin öğrenilen geçmiş zamanıyla yapılır. "Er-", "i-" fiilinin Göktürkçedeki asli biçimidir.

a) Sürekli Geçmiş Zaman

1. Geniş zamanın hikâyesi (r / ar erti)

- bar -ır er - ti - m ~ varırdım
- bar -ır er - ti - g ~ varırdın

- * Geniş zamanın olumsuzluğu - maz ekiyle yapılır.

- ★ kel - mez er - ti ~ gelmezdi
- ★ kül - mez er - ti ~ gülmezdi

2. Geniş zamanın rivayeti (r / ar ermiş)

- yori - yur er - miş ~ yürürmüş, ilerliyormuş
- seb - er er - miş ~ severmiş, seviyormuş

- * Geniş zamanın olumsuzluğu - maz ekiyle yapılır.

b) Uzak Geçmiş Zaman

1. Belirsiz geçmiş zamanın hikâyesi (miş erti)

- öl - miş er - ti ~ ölmüştü
- bol - miş er - ti ~ olmuştu

2. Belirsiz geçmiş zamanın rivayeti (miş ermiş)

- ★ sokuş - miş er - miş ~ karşılaşmış imiş

c) Gerçekleşmeyen Gelecek Zaman (taçı erti)

- ★ yok bol- taçı er -ti ~ yol olacaktı
- ★ kal - taçı er - ti ~ kalacaktı

FİİLİMSİLER (EYLEMSİLER)

A) SIFAT - FİİLLER (ORTAÇLAR)

Sıfat-fiiller, fiilin sıfat şekilleridir. İsim gibi çekime girerler. Ayrıca fiilin belirttiği eylemi yapanı da ifade ederler. Başlıca sıfat- fiil ekleri şunlardır:

1. Ir - ar: Geniş zaman sıfat-fiil eki anlamı katar.

Örnek

- kör-ür közüm ~ gören gözüm
- bil-ir biligim ~ bilen aklım

2. maz - mez: Geniş zaman sıfat-fiil ekinin olumsuzudur

Örnek

- bilig bil-mez kişi ~ bilgi bilmeyen kişi
- kör - mez közüm ~ görmeyen gözüm

3. igma - igme: Eyleme “yapan, eden” anlamı verir.

Örnek

- İl ber-igme tenri ~ devlet veren tanrı
- Kör-ügme begler ~ tabi olan beyler
- Uduz-ugma ulug ~ sevk eden büyükler
- Bu bitig bitigme atısı yollug tigin ~ bu yazıları yazan, yollug tigin
- Bediz yarat-igma ~ süsleme yaratanlar ressam ve heykeltıraşlar

4. ıgılı - ıgli: Bu sıfat-fiil eki eylemi yapanı ifade eder.

- Üç büyük yazıtta geçmeyen bu ek, İrk Bitig’de şu örnek cümlede geçmektedir:

Örnek

- Udıgma odguru yat-ıgılı+g turguru yorır men
Uyuyanları uyandırıp yatanı ayağa kaldırıp yürürüm

5. duk - dük: Geçmiş zaman eylem sıfatı yapar.

Örnek

- Ol bil-me-dük-üg-in için (o bilgisizliğin yüzünden)
- Kañım kagan uç-duk-da (babam kağan öldüğünde)
- Közün körme-dük kulkakın eşidme-dük

6. mış - miş: Geçmiş zaman eylem sıfatı yapar.

Örnek

- İda taşda kal-mış-ı (ağaçta, dağda kalmış olanları)
- Yir sayu bar-mış bodun (her yere gitmiş halk)
- Eçümüz apamız tut-mış yir sub (atalarımızın dedelerimizin elde ettiği topraklar)

7. taçı - teçi: Gelecek zaman sıfat-fiil eki yapar.

Örnek

- Öl-teçi bodunug turgürü igittim (ölecek halkı diriltip doyurdum)
- Üküş öl-teçi anta tirildi (pek çok ölecek kişi orada hayatta kaldı)

8. sık: Gelecek zaman sıfat-fiil ekidir.

Örnek

- Açsar to-sık ömez sen (aç kaldığında doyacağını düşünmezsin)
- İl tut-sık-ıñ-in bunta urtum (senin) devlet sahibi olacağını buraya kazıdım)

9. gu - gü: Sıfat-fiil eki ve eylem adları yapar.

Örnek

- Küre-gü-ñ-ün için igidmiş bilge kaganıñın ermiş barmış edgü iline kentü yarıldığ (disiplinsiz olduğun için (seni) beslemiş olan bilge kağanınla hür ve müstakil iyi iline kendin hata ettin)
- Kori-gu iki üç kişiligü tezip bardı (muhafız iki-üç kişi ile birlikte kaçıp gitti)

10. guçı - güçi: Sıfat-fiil eki, - gu eylem adı yapan ek ile +çı ekinden türetilmiştir.

Örnek

- Kaganı alp ermiş ay-guçı-sı bilge ermiş (kağanları cesur imiş, (onun) sözcüsü akıllı imiş)
- Bark it-güçi bediz yaratıgma bitig taş it-güçi (türbe yapıcı, süsleme sanatçısı (ve) kitabe taşı ustası)

B) ZARF - FİİLLER (ULAÇ - BAĞFİİL)

Zarf-fiiller, fiilden isim yapan eklerdir. Başlıca zarfiiil ekleri arasında şunlar bulunur:

1. a, ı ve (y)u

Bu zarf-fiil eki, birleşik fiillerde tasvirî fiili asıl fiile bağlayan ektir. Bugün olduğu gibi Orhun Türkçesinde de en işlek zarfiiil ektir:

Örnek

- öl-ü ~ ölesiye
- yit-ü ~ yitesiye
- töküt-i ~ dökerek

2. ıp - ip

Asıl eylemden önce işlenmiş bir eylemi gösterir. Orhun Türkçesinde fiil kök veya gövdesi üzerine doğru-
dan -p olarak gelirken Türkiye Türkçesinde araya /y/ kaynaştırma ünsüzü girer.

Örnek

- al-ıp ~ alıp
- bar-ıp ~ varıp
- yorı-p ~ yürüyüp

3. İpan - ipen

Zarf-fiil eki, -p ekinin genişletilmiş şeklidir:

Örnek

- tut-upan ~ alarak
- Sü süle-pen ~ asker sevk ederek

4. yın - yin

Diğer fiil zarflarına göre daha az geçer.

Örnek

- te-yin ~ diye

5. galı - geli

Asıl eylemin başlangıcını ve eylemin amacını ifade eder. Günümüz Türkçesindeki -alı eki, bu ekten gelişmiştir.

Örnek

- ölgeli ~ öleli
- kılın-galı ~ yaratılalı
- bol - galı ~ olalı

6. sar - ser

Asıl fiilin hangi şartlar altında gerçekleştiğini ve eylemin hangi durum ve zamanda işlendiğini gösterir. Aynı zamanda şart kipinin ekidir.

Örnek

- aç-sar tosık ömez
- bir tod-sar açsık ömez

7. gınça - ginçe

Bugünkü Türkçede – **ınca** ekinin görevini üstlenmiştir yani asıl eylemin gerçekleşmesi için geçecek zaman sınırını belirtir. Orhun Türkçesinde bir yerde tespit edilmiştir:

Örnek:

- topul-gınça ~ delininceye kadar
- öl - günçe ~ ölünceye kadar

8. matı(n)

Bugün - **madan** yapıları olumsuz eylem zarfları yapar:

Örnek

- Tün udı-matı ~ geceleri uyumadan
- küntüz olur-matı ~ gündüzleri oturmadan
- al-matın ~ almadan (dinlemeden)

9. ça

Asıl eylemden önce işlenen bir eylemi belirtir.

Örnek

- yok bol - ça ~ yok olunca

10. erkli

İken anlamına gelen zarfiiil ektir.

Örnek

- ança olurur erkli ~ öylece oturur iken

Hap Bilgi

- * Orhun Türkçesinde şart kipi bulunmaz ancak şart anlamı veren - **sar** / **ser** eki bulunur. Bu da zarfiiil işlevinde yer alır.

- * İlk kez **şart kipi**, Uygur Türkçesinde görülür.

BİRLEŞİK FİİLLER

1. İsim veya sıfat + yardımcı fiil

İsim veya sıfat + yardımcı fiille kurulan birleşik fiiller, isim ya da sıfattan sonra **bol** - ya da **kıl** - / **kış**- yardımcı fiillerinin getirilmesiyle oluşur.

Örnek

- yok bol ~ yok olmak
- yagı bol ~ düşman olmak
- baz kıl ~ bağımlı kılmak
- yok kış ~ birlikte yok olmak
- karı bol ~ yaşlanmak

2. Asıl fiil + zarf fiil eki + tasviri fiil

Asıl fiile ulanan - a / - u / - ı zarf fiil ekinden sonra ber-, bar-, kal-, kel-, elt-, id-, kör- ve u- tasviri fiilleri getirilerek yapılır.

* Tasviri fiillerin her birinin ayrı işlevleri bulunur:

a. ber- / bir- tasviri fiili, kesinlik anlamı katar.

- tut - a bir - miş ~ tutmuş
- it - i bir - miş ~ düzenlemiş
- kul- u ber - ti- m ~ yaptım

b. bar- tasviri fiille kurulan birleşik eylemler, asıl eylemin tamamlandığını gösterir.

- uç - a bar - mış ~ vefat etmiş

c. kel- / kal - tasviri fiilleri, asıl eylemin sürüp gittiğini gösterir. Süreklilik anlamı katar.

- yat - u kaltaçı ertigiz ~ yatıp kalkacaktınız

d. elt- / id- tasviri fiilleri, asıl eylemin kolayca gerçekleştiğini gösterir. Tezlik anlamı katar.

- yan - a elt - di ~ dağıtıverdi
- sür - e elt - di ~ sürüverdi
- içgin - u id - miş ~ elden çıkarıvermiş
- yitür - ü id - miş ~ kaybedivermiş

e. kör- tasviri fiili, asıl eylemin gerçekleştirilmesine çaba göstermeyi anlatır. Tek örnekte ve emir kipinde kullanılmıştır.

- yel - ü kör ~ sürmeye bakın, sür, sürmeye bak

f. u - tasviri fiili, bir işi yapabilme, bir işe gücü yetme anlamlarını verir. Yeterlilik fiilidir.

- itin - ü yaratın -u u- maduk ~ kendini düzene sokup örgütlenememiş

ÖNEMLİ BİLGİ

- Orhun Türkçesinde **gereklilik kipi** bulunmaz. İlk gereklilik kipi Uygur Türkçesinde **guluk** sözcüğü ile karşılanmıştır.
- Orhun Türkçesinde **şimdiki zaman eki** olmadığı için geniş zaman kipi aynı zamanda şimdiki zaman anlamı da vermiştir.
- Orhun Türkçesinde **şart kipi** bulunmaz ancak şart anlamı veren - sar / ser eki bulunur. Bu da zarf fiil işlevinde yer alır. İlk kez şart kipi, Uygur Türkçesinde görülür.
- Orhun Türkçesinde **3.çoğul şahıs eki** bulunmaz, bu ek ilk kez Uygur Türkçesinde görülür.
- Orhun Türkçesinde **3.çoğul şahıs iyelik eki** de bulunmaz, bu ek ilk kez Uygur Türkçesinde görülür.
- Orhun Türkçesinde **çıkma hal eki** bulunmamaktadır. Çıkma hali, bulunma eki olan de / da / te / ta ile sağlanmıştır. Çıkma hali ilk kez dın / din biçiminde Uygur Türkçesinde görülür.
- Orhun Türkçesinde **gelecek zaman kipi** olarak taçı / sık / çı ekleri kullanılmıştır. Gay / gey gelecek zaman kipi ilk kez Uygur Türkçesinde görülür.

GÖKTÜRK YAZISI İMLA KURALLARI

Göktürk yazısı, oldukça düzenli ve gelişmiş bir yapıya sahiptir. Sözcüklerin oluşturulması, kullanılacak harflerin sıralanışını düzenleyen belli uyumlarla sistemli hale getirilmiştir.

Göktürk yazısına sistemli bir yapı kazandıran belli başlı yazım kuralları, aşağıda maddeler halinde sıralanmıştır.

1. Sözcük sonundaki ünlüler, her durumda gösterilmek zorundadır. Örneğin "**bu kadar**" anlamındaki "**bunça**" sözcüğü, biçiminde yazılmaktadır. Sözcüğün son sesini karşılayan "e" harfi, genellikle ilk hecelerde yazılmasa da son hecede kullanılmak zorundadır.

Bu durum bütün ünlülerde geçerlidir. "yigirmi, "birle, "ed-gü, "bunta" ve "Tengri" sözcüklerinde, son sesi karşılayan tüm harflerin kullanıldığı görülmektedir.

2. İlk ve orta hecede "e" harfinin karşıladığı "a - e" ünlüsü genellikle kullanılmaz. Bunun nedeni, kullanılan ünsüz harflerin çoğunun zaten "a" veya "e" sesini içeriyor olmasıdır.

Örneğin "**Tengri**" sözcüğünün ilk hecesinde bir ince ünlü olan "e" ünlüsü bulunduğu halde, bu ünlü yazıda gösterilmemektedir. Bu durum, "t" ünlüsünün "ince" okutması nedeniyle karışıklığa neden olmamaktadır. "altun, Umay, kagan, men"... gibi örneklerde de ilk veya orta hecede bulunan "a - e" ünlülerinin gösterilmediğini görebiliriz.

3. Bazı sözcüklerde ilk veya orta hecedeki "a" ünlüsünün gösterildiğini görebiliriz. Bu yazım, bu sözcüklerdeki "a" ünlüsünün uzun olduğunu gösterir.

Örneğin; "**isim**" anlamına gelen "āt" sözcüğüyle "**duvar**" anlamına gelen "tām" sözcüklerinde T harfinin "at - ta" sesini karşılamasına rağmen, uzun ünlüyü belirtmek için "a" harfinin de kullanıldığı görülmektedir.

4. Bir sözcüğün art arda gelen iki hecesinde aynı ünlü varsa bunların yalnızca bir tanesi (genellikle ilk hecedeki) gösterilir.

Örneğin "**uçun**" sözcüğünün ilk hecesindeki "u" ünlüsünü karşılayan harf, ikinci hecede de olmasına rağmen yazıda gösterilmemiştir.

Aynı şekilde "**Tigin**" sözcüğünün yazımında da hem ilk hecede hem de ikinci hecede "i" ünlüsü bulunmasına rağmen, "i" ünlüsünü karşılayan harf yalnızca ilk hecede kullanılmıştır.

Bu kuralın istisnaları bulunmakla birlikte, genel kullanım böyledir. "kılntım" örneğinde de bu kullanım görülmektedir.

5. İçinde hem ünsüz hem de ünlü sesi barındıran çift sesli harfler kullanıldığı zaman, yanlarındaki ünlüler yazılmaz. Eğer yazılmışsa, burada uzun ünlü olduğunu düşünmek gerekir.

Örneğin "Türk" sözcüğünde, yeniden "ü" harfini kullanmaya gerek kalmamıştır. "balık" örneğinde de bu kullanımı görebiliriz.

6. İlk hecenin düz ünlüsünden sonra gelen yuvarlak ünlüler, genellikle gösterilir. "altun ve kelürtüm" sözcüklerinde "a" ve "e" düz ünlülerinden sonra gelen "u" ve "ü" yuvarlak ünlülerinin gösterildiğini görebiliriz.

7. İlk hecedeki yuvarlak ünlülerden sonra gelen düz ünlüler de genellikle gösterilir. "oglıtı ve süçig" sözcüklerinde, "o" ve "ü" yuvarlak ünlülerinden sonra gelen "ı" ve "i" düz ünlülerinin yazıldığı görülmektedir.

8. İlk hecedeki yuvarlak ünlüden sonra gelen yuvarlak ünlüler, genellikle gösterilmez. "bodun ve köngül" sözcüklerinde, ilk hecedeki "o" ve "ü" yuvarlak ünlülerinden sonra gelen "u" ve "ü" yuvarlak ünlülerinin yazılmadığı görülmektedir.

- [illegible]

GÖKTÜRKÇENİN SÖZ VARLIĞI

- Bu sözcükler Türk dilinin söz varlığı içinde bulunduğu halde, yazıtlarda anlatılan olaylarda gerek duyulmadığı için kullanılmamıştır.

ORHUN TÜRKÇESİ

ORHUN TÜRKÇESİ MORFOLOJİSİ

KÖL TİĞİN YAZITINDAN

- ★ Tenri teg tenride bolmış türük bilge kagan bu ödke olurtum sabımın tüketi eşidgil ulayu iniygünüm ogla-nım biriki uguşum bodunum biriye şadapıt begler yıriya tarkat buyruk begler

Tanrı gibi gökte olmuş, yaratılmış Türk Bilge Kağan, bu zamanda oturdum (tahta çıktım). Sözlerimi tamamıyla işit. Ve erkek kardeşim, oğullarım, birleşik boyum (so-yum sopum), halkım güneyde Şadapıt beyler, kuzeyde Tarkanlar, kumandan beyler

Metin Çözümlemesi

tenri teg tenri - de bol - mış türük
isim edat i.k bulunma f.k kip isim
hal eki

bil - ge kagan bu öd - ke
f.k fiye isim işaret i.k yönelme
sıfatı hal eki

olur - tu - m sab - ım - ın
f.k kip şahıs eki i.k iyelik belirtme

tü - k - e - t - i eşid - gil
f.k fiye ifye ettir zarfiiil gen f.k emir eki

ul - a - y - u ini - y - gün - üm
i.k ifye kay. zarfiiil i.k kay. çoğul iyelik

og(u)l - an - ım bir - ik - i
i.k çoğul iyelik i.k İFYE zarfiiil

uguş - um bodun - um biri - ye
i.k iyelik i.k iyelik i.k yönelme

şadapıt beg - ler yırı - ya
isim i.k çoğul i.k yönelme hal eki

tarka - t buy(u)r - uk beg - ler
i.k çoğul f.k fiye i.k çoğul

- ★ Tokuz oguz begleri bodunı bu sabımın edgüti eşid katıgdı tıñla ilgerü kün tugsıkka birigerü kün ortusınaru kurıgaru kün batsıkıña yırigaru tün ortusınaru anta içreki bodun kopmaña körür ança bodun

Dokuz Oğuz beyleri ve halkı, bu sözlerimi iyice işit (ve) sağlamca dinle. Doğuda (ileride) güneşin doğacağı yere, güneyde gündüz ortasına, batıda güneşin battığı yere, kuzeyde gece ortasına kadar orada (bu sınırlar) içindeki halk hep bana tâbidir.

Metin Çözümlemesi

tokuz oguz beg - ler - i bodun - ı
sayı isim i.k çoğul iyelik i.k iyelik
sıfatı

bu sab - ım - ın edgü - ti eşid
işaret i.k iyelik belirt. i.k İFYE Fiil
sıfatı

kat - ıg - dı tıñ - la il - gerü kün
f.k fiye ikiye i.k ifye i.k yön eki isim
(zarf)

Tug - sık - ka bir i - gerü kün
f.k sıfatfiil bulunma i.k yön eki isim
hal eki

ortu - sı - ıñaru kırı - garu kün
i.k iyelik yön i.k yön eki isim
eki

bat - sık - ı - ıñ - ka
f.k sıfatfiil iyelik zamir yönelme hal eki
eki n'si

yırı - garu tün ortu - sı - ıñaru
i.k yön eki isim i.k iyelik yön eki

a - n - ta iç - re - ki
kişi zamir bulunma i.k yön aitlik eki
zamiri n'si hal eki eki

ORHUN TÜRKÇESİ

- ★ Kop itdim ol amtı ańıg yok türük kagan ötügen yış olursar ilte buń yok ilgerü şantun yazıka tegi süledim taluyka kiçig tegmedim birigerü tokuz ersinke tegi süledim tüpütke kiçig tegmedim kurıgaru yençü ügüz

Onca halkı hep düzene soktum. O şimdi kötü (durumda) değil. Türk Kağanı Ötüken yaylasında oturursa ülkede sıkıntı olmaz. Doğuda Şantun ovasına kadar asker sevk ettim, denize pek az kala durdum. Güney yönünde Dokuz Ersin'e kadar asker sevk ettim, Tibet'e ulaşmama az kaldı. Batıda İnci (Sır Derya) ırmağını

Kop it - di - m ol amtı a - ń - ıg
Zarf f.k kip şahıs zamir zaman zamir belirtme eki zarfı eki

yok türük kagan ötügen yış olur - sar
isim isim isim özel isim isim f.k zarfıil eki

il - te buń yok il - gerü şantun
i.k bulunma isim isim i.k yön eki özel isim

yazı - ka tegi sü - le - di - m taluy - ka
i.k yönelme edat i.k ifye kip şe i.k yön eki

kiçi - g teg - me - di - m biri - gerü
f.k fiye f.k olumsuz kip şahıs i.k yön eki eki eki

tokuz ersin - ke tegi sü - le - di - m tüpüt - ke
yer adı yönelme edat i.k ifye kip şe i.k yönel

kiçi - g teg - me - di - m kırı - garu
f.k FİYE f.k olumsuz kip şahıs i.k yön eki eki

yençü ügüz
isim isim

- ★ Keçe temir kapıgka tegi süledim yırıgaru yir bayı-kuru yiriñe tegi süledim bunça yirke tegi yoritdım ötügen yışda yig idi yok ermiş il tutsık yir ötügen yış ermiş bu yirde olurup tabgaç bodun birle

Geçerek Demir Kapı'ya kadar asker sevk ettim. Kuzeyde Yir Bayırku yerine (ülkesine) kadar asker sevk ettim. Bunca yere kadar sefer ettim (ordu yürüttüm), Ötüken yaylasından daha iyisi hiç yok imiş. Memleket edinilecek yer Ötüken yaylası imiş. Bu yerde oturup Çin halkı ile

Keç - e temir kapıg - ka tegi
f.k zarfıil sıfat f.k yönelme edat hal eki

sü - le - di - m yırı - garu yir bayı - kuru
i.k İFYE kip şahıs i.k yön eki isim i.k yön eki

yir - i - ñe tegi sü - le - di - m
i.k iyelik yönelme edat i.k ifye kip şahıs eki

bu - n - ça yir - ke teg - i
işaret zamir eşitlik i.k yönel. edat ulaş zamiri n'si eki hal eki

yırı - t - dı - m ötügen yış - da
f.k ettirgenlik kip şe ö. isim i.k bulunma hal eki

yok ermiş il tut - sık yir
isim ekfiil isim f.k sıfatfiil isim

ötügen yış ermiş bu yir - de
özel isim isim ekfiil i.sıfatı i.k bulunma

olur - up tabgaç bodun birle
f.k zarfıil isim isim edat

ORHUN TÜRKÇESİ

- ★ Altun kümüş işgiti kutay bungusuz ança birür. Tabgaç budun sabi süçig agısı yımşak ermiş. Süçig sabin yımşak agın arıp ırak budunug ança yagutır ermiş. Yaguru kondukda kisre anyıg bilig anda öyür ermiş. Edgü bilge kişig edgü alp kişig yontmaz ermiş.

Altını, gümüşü, ipeği ipekliyi sıkıntısız öylece veriyor. Çin milletinin sözü tatlı, ipek kumaşı yumuşak imiş Tatlı sözle, yumuşak ipek kumaşla aldatıp uzak milleti öylece yaklaştırmış. Yaklaştırp, konduktan sonra, kötü şeyleri o zaman düşünürmüş. İyi bilgili insanı, iyi cesur insanı yürütmezmiş.

Metin Çözümlemesi

Altun kümüş işgiti kutay burig - suz a - n - ça
isim isim isim isim i.k iiye zamir eşitlik eki

bir - ür tabgaç budun sab - i süçig agı - sı yımşak
f.k kip isim isim i.k iyelik isim i.k iyelik isim
eki

er - miş. Süçig sab - i - n yımşak ag - i - n
f.k kip sıfat i.k iyelik vasıta isim i.k iye vas.

ar - ıp ırak budun - ug a - n - ça
f.k ulaç sıfat i.k belirtme zamir zamir eşitlik
hal eki n'si eki

yag - u - t - ır er - miş.
i.k ifye ettirgen kip f.k kip
çatı

Yag - u - r - u kon - duk - da kisre
i.k ifye çatı ulaç f.k ortaç bulunma edat
hal eki

bil - ig a - n - da öy - ür ermiş
i.f fiye zamir zamir bulunma f.k kip ekfiil
n'si hal eki

Ed - gü bil - ge kişi - g alp yont - maz
i.k iiye f.k fiye i.k belirt sıfat f.k olumsuzluk
hal eki eki

- ★ Bir kişi yangılsar oguşı budunı bişükinge tegi kıldmaz ermiş. Süçig sabinga yımşak agısına arturup öküş Türk budun öltüg. Türk budun ölsikinig. Biriye Çogay yış Tögültün

Bir insan yanılrsa, kabilesi, milleti, akrabasına kadar barındırmazmış. Tatlı sözüne, yumuşak ipek kumaşına aldanıp çok çok, Türk milleti, öldün; Türk milleti, öleceksin! Güneyde Çogay ormanına, Tögültün

Bir kişi yang - ıl - sar oguş - ı budun - u
sıfat isim f.k. f.fye ulaç i.k iyelik i.k iyelik

bişük - in - ge teg - i kıld - maz
i.k iyelik yönelme f.k ulaç f.k olumsuzluk eki
hal eki

süçig sab - i - n - ga yımşa - k
sıfat i.k. iyelik yönelme f.k f.fye

agı - sı - n - ga art - ur - up öküş
i.k. iyelik zamir yönelme f.k f.fye fiye miktar zarfı
n'si

öl - tü - g biriye Çogay yış
f.k kip şe yön gösterme isim isim

- ★ Anda anyıg kişi ança boşgurur ermiş. Irak erser yablak agı birür, yaguk erser edgü agı birür tip ança boşgurur ermiş. Bilig bilmez kişi ol sabıg alıp yaguru barıp öküş kişi öltüg

Orda kötü kişi şöyle öğretiyormuş: Uzak ise kötü mal verir, yakın ise iyi mal verir diyip öyle öğretiyormuş. Bilgi bilmez ki-şi o sözü alıp yakına gidip çok insan, öldün!

A - n - da anyıg kişi a - n - ça
Zamir zamir hal sıfat isim Zamir zamir eşitlik
n'si eki n'si eki

ORHUN TÜRKÇESİ

boş - gur - ur er - miş. Irak er - ser yaguk
f.k. f.fye kip f.k kip isim f.k ulaç isim

yablak agı bir - ür, er - ser edgü agı bir- ür
sıfat isim f.k kip f.k ulaç sıfat isim f.k. kip

tip a - n - ça boş - gur- ur er - miş.
ulaç zamir zamir eşitlik f.k. f.fye kip f.k. kip
n'si

Bil - ig bil - mez kişi ol sab - ig
f.k. fiye f.k ortaç isim işaret i.k. belirtme
sıfatı hal eki

al - ip yaguru bar - ip öküş kişi öl - tü - g
f.k. ulaç isim f.k ulaç sıfat isim f.k kip şe

- ★ Ol yirgerü barsar Türk budun ölçeği sen. Ötüken yir olurup arkış tırkiş ısar neng bungug yok. Ötüken yış olursar benggü il tuta olurtaçı sen. Türk budun tokurkak sen. Açsık toksık ömez sen. Bir todsar açsık ömez sen

O yere doğru gidersen Türk milleti ölecek-sin! Ötüken yerinde oturup kervan, kafile gönderirsen hiç bir sıkıntın yoktur. Ötüken ormanında oturursan ebediyen il tutarak oturacaksın. Türk milleti, tokluğun kıymetini bilmezsin. Açlık, tokluk düşünmezsin. Bir doysan açlığı düşünmezsin.

Ol yir - gerü bar - sar Türk budun öl - teçi
sıfat i.k. yön eki f.k. ulaç isim isim f.k. kip

sen Ötüken yir ol - ur - up arkış tırkiş ı - sar
şe isim isim f.k. f.fye ulaç isim isim f.k ulaç

neng bungug yo - k beng - gü il tut - a
belgisiz isim f.k. fiye f.k. fiye i.k f.k. ulaç
zamir

ol - ur - taçı sen. Aç - sık tok - sık ö - mez sen
f.k f.fye kip şe i.k. ikiye i.k. ikiye f.k kip şe

Bir to - d - sar aç - sık ö - mez sen
isim f.k f.fye ulaç i.k. ikiye f.k kip şe

- ★ Kop anda alkıntıg, arıltıg. Anda kalmış yir sayu kop toru ölü yoriyur ertig. Tengri yarlıkadukın üçün özüm kutum bar üçün kagan olurtum.

Hep orda mahvoldun, yok edildin. Orda geri kalanınla her yere hep zayıflayarak ölerək yürüyordun. Tanrı buyurduğu için kendim devletli olduğum üçün kağan oturdum

Kop a - n - da alkın - tı - g
m.zarfı zamir zamir hal f.k kip şe
n'si eki

kal - mış - ı yir say - u kop tor - u öl - ü
f.k fiye iye isim f.k fiye zarf fk fiye f.k fiye

yorı - yur er - ti - g Tengri
f.k kip f.k kip şe özel isim

yar - lık - a - duk - ın üçün öz - üm kut - um
i.k iye ifye fiye ilgi eki edat i.k iyelik i.k iyelik

bar üçün kagan ol - ur - tu - m
isim edat isim f.k f.fye kip şe

- ★ Çıgany budunug bay kıldım. Az budunug öküş kıldım. Azu bu sabımda igid bar gu? Türk begler budun bunu eşiding. Türk budun tirip il tutsıkingın bunda urtum

Fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım. Yoksa bu sözümde yalan var mı? Türk beyleri, milleti, bunu işitin! Türk milletini toplayıp il tutacağın burda vurdum.

Çıgany budun - ug bay kıl - dı - m
Sıfat i.k belirtme isim f.k kip şe

Az budun - ug öküş kıl - dı - m.
Sıfat i.k belirtme zarf f.k kip şe

ORHUN TÜRKÇESİ

Azu bu sab - ım - da igid bar gu?
Bağlaç sıfat i.k iyelik bulunma isim isim edat

bu - nı eşid - ing. Türk budun tir - ip
işaret belirt. f.k emir isim isim f.k ulaç
zamiri

tut - sık - ing - ı - n bu - n - da ur - tu - m
f.k fiye ilgi iye belirt. zamir bulunma f.k kip şe
kökü

- ★ Neng sabım erser benggü taşka urtum. Angar körü biling. Türk amtı budun begler ödke körügme begler gü yangıltaç siz? Men benggü taş tokıtdım

Her ne sözüüm varsa ebedî taş vurdum. Ona bakarak bilin. Şimdiki Türk milleti, beyleri, bu zamanda itaat eden beyler olarak mı yanılacaksınız? Ben ebedî taş yontturdum.

Neng sab - ım er - ser benggü taş - ka
Sıfat i.k iyelik f.k şart eki sıfat i.k yönelme

ur - tu - m. A - n - gar kör - ü bil - ing.
f.k kip şe i.k iiye f.k ulaç f.k emir

amtı öd - ke kör - ügme beg - ler gü
zarf i.k yönelme f.k sıfatfiil i.k çoğul soru
eki eki edatı

yangıl - taçı siz
f.k gelecek zaman şahıs eki

Men benggü taş tokı - t - dı - m
Zamir sıfat ism f.k ffye kip şe

- ★ Tabgaç kaganing içreki bedizçig ıtı. Angar adınçig bark yaraturtum. İçin taşın adınçig bediz urturtum. Taş tokıtdım. Köngülteki sabımın urturtum.

Çin kağanının maiyetindeki resimciyi gönderdi. Ona bambaşka türbe yaptırdım. İçine dışına bambaşka resim vurdurdum. Taş yontturdum. Gönüldeki sözüümü vurdurdum.

Tabgaç kagan - ing iç - re - ki bediz - çig
İsm i.k ilgi i.k yön aitlik i.k iiye

ı - tı adın - çig bark yara - tur - tu - m
f.k kip i.k iiye isim f.k ffye kip şe

İç - i - n taş - ı - n bediz ur - tur - tu - m
i.k iye. belirt. i.k iye. belirt isim f.k ffye kip şe

Taş tokı - t - dı - m. Köngül - te - ki
İsim f.k ffye kip şe i.k bulunma aitlik eki

sab - ım - ın ur - tur - tu - m.
i.k iyelik eki belirtme f.k ffye kip şe

- ★ ança takı eng yirte irser, ança erig yirte benggü taş tokıtdım, bitiddim. Anı körüp ança bilig. Ol taş [...] dım. Bu bitig bitigme atısı Yollug Tigin.

öyle erişilir yerde ebedî taş yontturdum, yazdırdım. Onu görüp öyle bilin. Şu taş dım. Bu yazıyı yazan yeğeni Yollug Tigin.

a - n - ça tak - ı eng yir - te bit - id - di - m
i.k eşitlik f.k fiye sıfat i.k bul. f.k ffye kip şe

kör - üp bil - ing . ol taş bu bit - ig atı - sı
f.k fiye f.k emir işaret isim işa f.k fiye i.k iye
sıfatı ret

- ★ Üze kök tengri asra yagız yir kılındukda ikin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi oğlında üze eçüm apam Bumın Kagan İstemi Kagan olurmuş. Olurupan Türk budunung ilin törüsün tuta birmiş, iti birmiş.

Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış. İnsanoğlunun üzerine ecdadım Bumın Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk milletin ilini töresini tutu vermiş, düzenleyi vermiş.

ORHUN TÜRKÇESİ

Üze kök tengri asra yagız yir kıl - n - duk - da
Zarf sıfat isim zarf sıfat isim f.k ffe fiye bulun.

İki - n ara kişi ogl - ı kıl - ın - mış,
i.k vasıta isim ism i.k iyelik f.k ffe kip eki

kişi ogl - ı - n - da
isim i.k iyelik zamir bulunma hal eki
n'si

üze eç - üm apa - m Bumin Kagan İstemi Kagan
zarf i.k iyelik i.k iyelik özel isim özel isim

ol - ur - mış. Ol - ur - upan Türk budun - ung
f.k ffe kip f.k ffe ulaç isim i.k ilgi eki

il - i - n törü - si - n
i.k iyelik belirtme i.k iyelik belirtme hal eki

tut - a bir - mış, it - i bir - mış.
f.k tasviri f.k kip f.k tasviri f.k kip
fiil fiil

- ★ Tört bulung kop yagı ermiş. Sü sülepen tört bulung-dakı budunug kop almış, kop baz kılmış. Başlıgıg yükündürmüş, tizligig sökürmüş. İlgerü Kadırkan yışka tegi kirü Temir Kapıgka tegi kondurmuş.

Dört taraf hep düşman imiş. Ordu sevk ederek dört taraftaki milleti hep almış, hep tâbi kılmış. Başlıya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüş. Doğuda Kadırkan ormanına kadar, batıda Demir Kapıya kadar kondurmuş.

Tört bulung kop yagı ermiş sü sü - le - pen
Sıfat isim zarf isim ekfiil isim i.k ifye fiye

baz kıl - dır - mış. İl - gerü kadirkan yış - ka
isim f.k ffe kip i.k yön eki isim i.k yönel

teg - i kirü kon - dur - muş
f.k ulaç zarf f.k ffe kip eki

BİLGE KAĞAN YAZITINDAN

- ★ Olurtukuma ölteçiçe sakınıgma Türk begler budun ögrip sebinip tongtamış közi yügerü körti. ödke özüm olurup bunca ağır törüg tört bulung-dakı [...] dim. Üze kök Tengri asra yagız yir kılındukda ikin ara kişi oğlu kılınmış.

Oturduğumda ölecek gibi düşünen Türk beyleri, milleti memnun olup sevinip, yere dikilmiş gözü yukarı baktı. Bu zamanda kendim oturup bunca ağır töreyi dört taraftaki ... dim. Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış.

Ol - ur - tuk - um - a öl - teçi - çe
f.k ffe ortaç iyelik yönelme f.k kip eşitlik eki

sakın - ıgma ög - ir - üp seb - in - ip
f.k ortaç f.k ffe fiye f.k ffe ulaç

tongta - mış köz - i yügerü kör - ti
f.k ortaç i.k iyelik zarf f.k kip

öd - ke ağır törü - g tört bulung - da - ki
i.k yönel sıfat i.k belirt. sıfat i.k bul. aitlik eki

- ★ Kişi oğlında üze eçüm apam Bumin Kagan İstemi Kagan olurmış. Olurupan Türk budunung ilin törüsin tuta birmiş, iti birmiş. Tört bulung kop yagı ermiş. Sü sülepen tört bulungdakı budunug kop almış, kop baz kılmış. Başlıgıg yükündürmüş, tizligig sökürmüş.

İnsanoğlunun üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk milletin ilini, töresini tutu vermiş, düzene soku vermiş. Dört taraf hep düşman imiş. Ordu sevk ederek dört taraftaki milleti hep almış, hep tâbi kılmış. Başlıya baş eğdirmiş, dizliye dik çöktürmüş.

ORHUN TÜRKÇESİ

Kişi ogl - ı - n - da üze eç - üm apa - m
İsim i.k iye bulunma zarf i.k iyelik i.k iyelik

Ol - ur - muş ol - ur - upan il - i - n
f.k ffe kip f.k ffe ulaç i.k iye belirtme

törü - si - n tut - a bir - miş baş - lıg - ıg
i.k iye belirtme f.k ulaç f.k kip i.k iye belirtme

yük - ün - dür - müş tiz - lig - ıg sök - ür - miş
f.k ffe ffe kip i.k iye belirtme f.k ffe kip

- ★ İlgerü Kadırkan yıška tegi kirü Temir Kapıgka tegi kondurmuş. İkin ara idi oksuz Kök Türk iti ança olurur ermiş. Bilge kagan ermiş, alp kagan ermiş. Buyrukı bilge ermiş erinç, alp ermiş erinç. Begleri yime budunı yime tüz ermiş. Anı üçün ilig ança tutmuş erinç. İlig tutup törü itmiş.

Doğuda Kadırkan ormanına kadar, batıda Demir Kapıya kadar kondurmuş. İkisi arasında pek teşkilâtsiz Gök Türkü düzene sokarak öylece oturuyormuş. Bilgili kağan imiş, cesur kağan imiş. Buyruku bilgili imiş tabîî, Cesur imiş tabîî. Beyleri de milleti de doğru imiş. Onun için ili öylece tutmuş tabîî tutup töreyi düzenlemiş.

İl - gerü Kadırkan yış - ka teg - i kirü
i.k yön isim i.k yönelme i.k ulaç zarf

İki - n ara idi ok - suz it - i ança ol - ur - ur ermiş
i.k vasıta zarf i.k iye f.k ulaç zarf f.k ffe kip ekfiil

Bil - ge kagan ermiş, alp kagan ermiş
f.k fiye isim ekfiil sıfat isim ekfiil

Buyr - uk - ı erinç yime tüz ermiş
f.k fiye iyelik olasılık edatı zarf i.k ekfiil

İl - ıg tut - up törü it - miş
i.k belirtme f.k ulaç isim f.k kip

- ★ Yogçı sıgıtçı öngre kün togsıkdakı Bökli çöllüg il Tabgaç Tüpüt Apar Purum Kırkız Üç Kurıkan Otuz Tatar Kıtany Tatabı bunça budun kelipen sıgtamış, yoglamış. Antag külüg kagan ermiş. Anda kisre inisi kagan bolmış erinç. Oglıtı kagan bolmış erinç.

Yasçı, ağlayıcı, doğuda gün doğusundan Bökli Çöllü halk, Çin, Tibet, Avar, Bizans, Kırgız, Üç Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtay, Tatabı, bunca millet gelip ağlamış, yas tutmuş. Öyle ünlü kağan imiş. Ondan sonra küçük kardeşi kağan olmuş tabîî, oğulları kağan olmuş tabîî

Yog - çı sıgıt - çı öng - re kün tog - sık - da - kı
i.k iye i.k iye i.k yön isim f.k fiye bul. aitlik

çöl - lüg kel - ipen sıgta - mış, yog - la - mış
i.k iye f.k ulaç f.k kip i.k ifye kip

A - n - tag kü - lüg kagan er - miş
Zamir zamir eşitlik i.k iye isim f.k kip
n'si eki

kisre ini - si erinç. Ogl - ıt - ı
edat i.k iyelik olasılık edatı i.k çoğul iyelik

- ★ Bilgisiz kagan olurmuş erinç, yablak kagan olurmuş erinç. Buyrukı yime bilgisiz ermiş erinç, yablak ermiş erinç. Begleri budunı tüzüz üçün Tabgaç budun tebligin kürlüğün üçün armakçısın üçün inili eçili kirışürtükün üçün begli budunlug

Bilgisiz kağan oturmuştur, kötü kağan oturmuştur. Buyruku da bilgisizmiş tabîî, kötü imiş tabîî. Beyleri, milleti ahenksiz olduğu için, aldatıcı olduğu için, Çin milleti hilekâr ve sahtekâr olduğu için, küçük kardeş ve büyük kardeşi birbirine düşürdüğü için, bey ve milleti.

Bil - ıg - siz kagan yablak kagan ol - ur - mış
f.k fiye iye isim sıfat isim f.k ffe kip

yablak ermiş erinç tüz - süz üçün
isim ekfiil olasılık edatı i.k iye edat

teblig - in kürlüg - in üçün ini - li eçi - li
i.k vasıta i.k vasıta edat i.k iiye i.k iiye

kir - ig - şür - tük - in beg - li budun - lug
f.k fiye ifye fiye ilgi i.k iiye i.k iiye

- ★ Tabgaç budunka beglik un oğlın kul kıldı, isilik kız kürig kıldı. Türk begler Türk atın ıtı. Tabgaçgı begler Tabgaç atın tutupan Tabgaç kaganka körmış.

Çin milletine beylik erkek evlâdını kul kıldı, hanımlık kız evlâdını carıye kıldı. Türk Beyler Türk adını bıraktı. Çinli beyler Çin adını tutarak, Çin kağamna itaat etmiş.

Tabgaç budun - ka beg - lik un ogl - ı - n
İsim i.k yönelme i.k iiye sıfat i.k iye belirt

kul kıl - tı, isilik kız kürig kıl - dı at - ı - n ı - tı
İsim f.k kip sıfat isim isim f.k kip i.k iye bel. f.k kip

tut - upan kör - miş.
f.k ulaş f.k kip

- ★ İlgerü kün togsıkka Bökli kaganka tegi süleyü birmiş. Kurıgaru Temir Kapıgka süleyü birmiş. Tabgaç kaganka ilin törüsün alı birmiş. Türk kara kamağ budun anca timiş: İllig budun ertim, ilim amtı kanı, kimke ilig kazganur men tir ermiş

Doğuda gün doğusunda Bökli kağana kadar ordu sevk edi vermiş. Batıda Demir Kapıya ordu sevk edi vermiş. Çin kağanına ilini, töresini alı vermiş. Türk halk kitlesi şöyle demiş: İlli millet idim, ilim şimdi hani, kime ili kazanıyorum der imiş.

İl - gerü kün tog - sık - ka Bökli kagan - ka
i.k yön eki isim f.k fiye yönel sıfat i.k yönelme

teg - i sü - le - yü bir - miş il - lig budun
f.k ulaş i.k ifye ulaş f.k kip i.k iiye isim

er - ti - m, il - im amtı kanı kimke il - ig kazgan - ur
f.k kip şe i.k iye zarf zamir zamir i.k belirt f.k kip

TONYUKUK YAZITINDAN

- ★ Kiyik yiyü tabışgan yiyü olurur ertimiz. Budun boguzı tok erti. Yagımız tegre ocuk teg erti, biz isig ertimiz. Ança olurur erkli Oguzdındın körüg kelti.

Geyik yiyerek, tavşan yiyerek oturuyorduk. Mille-tin boğazı tok idi. Düşmanımız etrafta ocak gibi idi, biz ateş idik. Öylece oturur iken Oğuzdan casus geldi

Kiyik yi - yü tabışgan yi - yü ol - ur - ur
İsim f.k ulaş isim f.k ulaş f.k ffe kip

boguz - ı tok er - ti. Yagı - mız teg - re ocuk
i.k iyelik isim f.k kip isim iyelik edat yön isim

teg er - ti. biz isig er - ti - miz erk - li
edat f.k kip zamir isim f.k kip şe i.k iiye

Oğuz - dın - dın kör - üg kel - ti
i.k iiye çıkma f.k fiye f.k kip

- ★ Körüg sabı antag: Tokuz Oguz budun üze kagan olurtı tir. Tabgaçgaru Kum sengünüg idmiş. Kıtangaru Tongra Esimig idmiş. Sab ança idmiş: Azkıya Türk budun.

Casusun sözü şöyle: Dokuz Oğuz milletin üze-rine kağan oturdu der. Çine doğru Ku'yu, generali göndermiş. Kıtaya doğru Tongra Esimi göndermiş, sözü şöyle göndermiş: Azıcık Türk milleti.

Kör - üg sab - ı a - n - tag Tabgaç - garu
f.k fiye i.k iyelik i.k eşitlik i.k yön göst

Seng - ün - üg ı - d - miş az - kıya
i.k iyelik belirtme f.k ffe kip i.k küçültme

- ★ yoriyur ermiş, kaganı alp ermiş ayguçısı bilge ermiş, ol iki kişi bar erser sini Tabgaçig ölüртеçi tir men, öngre Kıtanyig ölüртеçi tir men, bini Oguzug yürüyormuş, kağanı cesur imiş; müşaviri bilici imiş; o iki kişi var olursa seni, Çini öldürecek derim; doğuda Kıtayı öldürecek derim; beni, Oğuzu.

ORHUN TÜRKÇESİ

yorı - yor aygu - çı - sı bil - ge ol iki kişi bar
f.k kip i.k iye iye f.k fiye sıfat sıfat isim fiil

er - ser sini öl - ür - teçi ti - r bini Oguz - ug
f.k şart zamir f.k fiye kip f.k kip zamir i.k belirtme

- ★ ölüртеçi ök tir men, Tabgaç biridin yan teg, Kıtany öngdin yan teg, ben yırında yan tegeyin, Türk Sir budun yirinte idi yorımazun, usar idi yok kılalım

öldürecek derim; Çin, güney taraftan hücum et; ben kuzey taraftan hücum edeyim; Türk Sir illeti, yerinde hiç yürümesin; mümkünse hep yok edelim derim

öl - ür - teçi ök ti - r men biri - din yan teg
f.k fiye kip pekiş- f.k kip şe i.k yön isim edat
tirme

öng - din teg - eyin yir - i - n - te
i.k yön f.k istek i.k iye bulunma

yorı - ma - zun, u - sar yo - k kıl - alım
f.k olumsuz emir f.k şart f.k fiye f.k istek

- ★ sabıg eşidip tün udisıkım kelmedi küntüz olursıkım kelmedi. Anda ötrü kaganıma ötüntüm. Ança ötüntüm: Tabgaç Oguz Kıtany bu üçegü kabışsar kaltaçı biz.

O sözü işitip gece uyuyacağım gelmedi, gündüz oturacağım gelmedi. Ondan sonra kağanıma arz ettim. Şöyle arz ettim: Çin, Oğuz, Kıtay bu üçü birleşirse kala kalacağız.

Sab - ig eşid - ip tün udisık - ım kel - me - di
i.k belirt f.k ulaç zarf i.k iyelik f.k olumsuz kip

küntüz ol - ur - sık - ım kel - me - di a - n - da
zarf f.k fiye fiye iye f.k olums kip zamir bulun.

ötrü kagan - ım - a öt - ün - tü - m bu
edat i.k iyelik yönel f.k fiye kip şe sıfat

üç - egü kabış - sar kal - taçı biz
i.k iye f.k şart eki f.k gelecek zaman şe

- ★ Kaganım ben özüm Bilge Tonyukuk ötüntük ötünçümün eşidü birti. Könglüngçe uduz tidi. Kök öngüg yoguru Ötüken yışgaru uduztum. İngek kölükün Toglada Oguz kelti

Kağanım benim kendimin Bilge Tonyukukun arz ettiği maruzatımı işiti verdi. Gönölünce sevk et di. Kök Öngü çiğneyerek Ötüken ormanına doğru sevk ettim. İnek, yük hayvanı ile Toglada

Kagan - ım ben öz - üm öt - ün - tü - k
i.k iye zamir i.k iyelik f.k fiye kip şe

Öt - ün - ç - üm - ün eşid - ü bir - ti
f.k fiye fiye iye belirtme f.k ulaç f.k kip

Köngl - üng - çe uduz ti - di
i.k iyelik eşitlik isim f.k kip

Kök öng - üg yoguru Ötüken yış - garu
Sıfat i.k belirt isim Özel İsim i.k yön eki

Uduz - tu - m. İngek kel - ti
f.k kip şe isim f.k kip

- ★ Süsi üç bing ermiş. Biz iki bing ertimiz. Süngüşdümüz. Tengri yarlıkadı, yanydımız. Ögüzke tüşdi. Yarıyduk yolta yime ölti kök. Anda ötrü Oguz kopun kelti.

Askeri üç bin imiş. Biz iki bin idik. Savaşttık. Tanrı lütfetti, dağıttık. Nehire düştü. Dağıttığımız, yolda yine öldü hep. Ondan sonra oğuz tamamiyle geldi

Sü - si üç bing ermiş. Biz iki bing er - ti - miz
i.k iye sıfat isim ekfiil zamir sıfat isim f.k kip şe

Süng - üş - dü - müz. Yar - lık - a - dı, yany - dı - mız
f.k fiye kip şe i.k iye ifye kip f.k kip şe

Ögüz - ke tüş - di. Yany - du - k yol - ta
i.k yönelme f.k kip f.k kip şe i.k bulunm

yime öl - ti kök Oguz kop - un kel - ti.
Zarf f.k kip sıfat isim i.k vasıta f.k kip

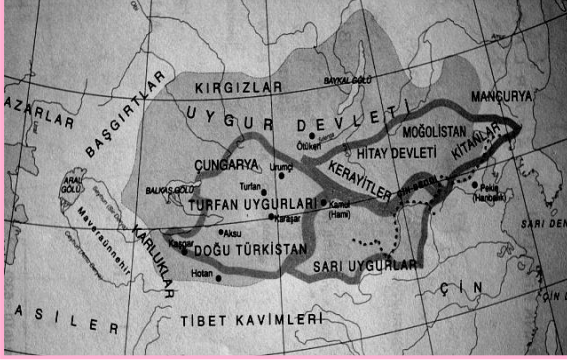
UYGUR TÜRKÇESİ

3. ÜNİTE

UYGUR TÜRKÇESİ

- **Uygurlar Dönemi**
- **Uygur Alfabetesi ve zellikleri**
- **Uygur Harfli Metinler**
- **Uygur Alfabetesinin zm**
- **Uygur Yazı Sistemi**
- **Uygurların Kullandığı Alfabe**
- **İlk Uygurca alışmalar**
- **Uygur Abideleri**
- **Uygur Edebiyatı**
- **Manihaist Uygur Edebiyatı**
- **Budist Uygur Edebiyatı**
- **Uygur Türkçesinin Grameri**
- **Uygur Türkçesi Morfoloji**

UYGURLAR

- Çin kaynaklarında Uygurlar hakkında çeşitli bilgilere rastlıyoruz. Bu kaynaklarda sözü edilen Tiele (Boylar birliği), Orhun Yazıtları'ndaki Tölis ve daha sonraki tarihî kayıtlardaki Tokuz Oğuz adı ile birleştirilebilir.
- Uygurlar, Kuzeydoğu Asya'nın ücra köşelerinden sayılan Selenge Nehri ile Yenisey Nehri başına kadar olan bölümü hâkimiyetleri altına almışlardır. 606 tarihinde Göktürk devletinin hâkimiyetine girmişlerdir. 745'te Göktürk İmparatorluğu yıkılınca Uygur hanedanı başa geçmiştir. 745 tarihinden 840'a kadar Moğolistan'da yaşayan Uygurların başkent-leri Ordubalık'tı. Ötüken Uygur devleti 840'ta Kırgızların istilasına uğramış ve yıkılmıştır. Uygurların bir kısmı eski yurtlarını terk ederek Doğu Türkistan'ın Hamı vilayetine inmişler ve burada yeni bir devlet kurmuşlardır.
- Ötüken Uygur Devleti'nin ilk hükümdarı Kutlug Bilge Kağan'dır. Oğlu Bayan Çor (747 – 759) (Tenride Bolmuş İl İtmış Bilge Köl Kağan) zamanında Çin ile barış siyaseti güdülmüştür. Uygurlar böylece yavaş yavaş şehir hayatına alışmaya başlamışlardır. Ticaret yapıyorlar, alışveriş merkezlerine yerleşiyorlardı. Bayan Çor yazıtında şöyle ifade ediliyor: Sogdık Tabgaçka Selenge'de bay balık yapıtı birdim" (Çinli ve Soğd ustalara Selenge'de zengin şehirler yaptırtım). Bayan Çor'dan sonra yerine oğlu Bögü Kağan (hâkim, bilgili, kurnaz kağan) geçer. 762'de Çin'de meydana gelen bir iç ayaklanma dolayısıyla Çin kağanı Bögü Kağan'dan yardım ister. Bögü Kağan bu ayaklanmayı bastırır.

- Şehri yağma ettirir. Daha sonra Uygurlar kendi merkezlerine, yurtlarına dönmeyerek Çin başkentinde kalırlar. Bu sefer, Türklerin yerleşik Çin medeniyeti ile tanışmalarına imkân sağlar. Mani dininin kabulü bu olaydan sonra olur. Bögü Kağan'a Çin hükümdarı dört Mani rahibi gönderir. Böylece Kağan, Mani dinini kabul eder. Bu yeni din yavaş yavaş halk kitleleri tarafından da kabullenilmeye başlanır.
- Bögü Kağan 780'de Ton adlı biri tarafından öldürüldü. Ton, Baga Tarkan adıyla devletin başına geçti. Bu suretle Uygurların Yaglakar hanedanı sona erdi. Baga Tarkan, Çin ile ilişkileri düzeltti. Çin'e saldıran Tibetlileri püskürttü. Çinli tüccarlara Uygur ülkesinde ticarî ayrıcalıklar tanıdı. Baga Tarkan kaynaklarda Alp Kutluğ Bilge Kağan olarak geçer (780–789). Yerine oğlu Bilge geçtiyse de kendisiyle taht kavgasına tutuşan kardeşi tarafından öldürüldü. Ancak onun kağanlığını tanımayan Uygur başbuğları, onu ortadan kaldırarak Külüg Bilge'nin oğlu Kutluğ Bilge'yi tahta çıkardılar.
- Bu hükümdar zamanında Uygurlar arasında Mani dininin yanı sıra Hristiyanlık ve Budizm de yayılmaya başlamıştır (790-795). Kutluğ ardıl (halef) bırakmadan ölünce Uygurlar başkomutanı Kutluğ'u başlarına getirdiler. Kutluğ'un ölümünden sonra Turfan bölgesinde sürekli olarak Kırgız-Uygur savaşları baş gösterdi. Bir yandan Tibetliler, diğer yandan sınırda sürekli huzursuzluk yaratan Kırgızlar, Uygur devletini iyice zayıflattı. 840 yılında Kırgızlar, 100.000 kişilik kuvvetle Ordubalık'a saldırarak Ötüken Uygur Devleti'ni yıktılar. Uygur hükümdarı Koşan Tekin öldürüldü. Böylece Ötüken Uygur devleti (745 – 840) sona erdi.
- Devleti yıkılan Uygur oymakları, yurtlarından ayrılarak Çin sınırına, Turfan ve Tarım bölgelerine göçmeye başladılar. Çin sınırına göçen topluluk Uku Tekin'i kağan olarak başlarına getirdiler. Gobi bölgesinde Çinliler ve Kırgızlarla yapılan savaşta Uku Tekin öldürülünce (846) Sarı Uygurlar, Çin'in Gansu bölgesine yerleşip Kançu Uygur'u kurdular.

UYGUR TÜRKÇESİ

Kançu Uygur Devleti

- Sarı Uygurlar, büyük ve güçlü bir askerî güç oluşturmamaklırmdan dolayı dış siyasetlerini Çin'le iyi ilişkiler üzerine oturtular. Ancak önce Kitanlar'ın (940) ve Tangutlar'nı (1028) denetimi altına girdiler. 1226'da Moğollarla anlaşarak Moğol imparatorluğunun sınırları içinde kaldılar.
- Sarı Uygurlar, bugün Çin'in Kançu bölgesinde oturmakta ve Eski Türkçenin ses ve yapı bakımından çoğu özelliklerini dillerinde korumaktadırlar.

Doğu Türkistan Uygur Devleti

- Turfan yönüne giden ve "Kara Uygurlar" adını taşıyan Uygur oymakları, Mengli'yi kağan seçtiler. Daha sonra Çin'in egemenliğini kabul ettiler. Çin'de Tang sülalesinin sona ermesinden sonra Doğu Türkistan'da Uygur devletini kurarak bağımsızlıklarını ilan ettiler (906). Üzerinde bulundukları ticaret yolları sayesinde ticarete, sanatta, edebiyatta ileri gittiler. Önce Karahitaylara, daha sonra da Moğol imparatorluğuna bağlandılar (1209). Doğu Türkistan Uygur Devleti, Çin'de başa geçen Ming hanedanı tarafından yıkıldı.

UYGUR ALFABESİ

UYGUR YAZISI İÇİN TRANSLİTERASYON ALFABESİ			
• • •	//	• • •	n
, , _	uzatma lık	• • •	nı
•	'e	• • •	q ~ k, x ~ ħ
•	'a	• • •	ğ, q, x
• • •	a, e, n	• • •	k, g
•	'ı, 'i	• • •	ç
• •	ı, i, y	• • •	t
•	'o, 'u	• • •	d
• •	o, u, ö, ü	• • •	s, ş
• •	'ö, 'ü	• • •	z, j
• •	ö, ü	• • •	m
• • •	y	• • •	b, p
• • •	r	• • •	f
• • •	l	• • •	v

UYGUR ALFABESİNİN ÖZELLİKLERİ

- Türklerin kullandığı ikinci alfabedir.
- Uygurca yazı alfabesi, Göktürkçe ise kitabe alfabesidir.
- Uygurların bu alfabe kullanmalarının sebebi ilk defa kâğıdı kullanmalarıdır.
- Uygur alfabesi 14 sembolen oluşur.11 sembol, ünsüzleri; 3 sembol, ünlüleri gösterir
- Alfabe **sağdan sola** doğru yazılır.
- Yazılması ve okunması Göktürkçeye göre zordur. Ayrıca bir harf birden fazla sesi karşılar.
- Arap alfabesinde olduğu gibi harflerin başta, ortada ve sonda farklı yazılışları vardır.
- Uygur yazı sisteminde blok basma, rika tarzı ile sülüs yazısı gibi hat türleri gelişmiştir.
- Z harfini gösteren işaret hariç tüm harfler bitleştirilir
- Uygur alfabesindeki ünsüz işaretler Türkçe için son derece yetersizdir. Türkçenin fonetiğine uygun bir alfabe değildir.
- Uygur belgelerinde en çok kullanılan yazıdır. Fakat ünlü ve ünsüz harf sayısı sınırlıdır. Bunun yanında harflerin yazımı ve işaretlendirilmesinde zaman içinde meydana gelen çeşitlilik, yazımı güçleştirmiştir.
- Örneğin ilk zamanlarda harflerin içi doldurulurken sonra bundan vazgeçilmiştir.
- Uygur yazısı, Türklerin yerleşik uygarlığa geçmesiyle yaygınlık kazanan ve Türklerde yazı kültürünün kurumlaşmasına katkıda bulunmuş olan bir alfabedir.
- Uygur alfabesi 15.yüzyıla kadar kullanılmış ve 16. yüzyıldan sonra yerini Arap alfabesine bırakmıştır. Arap alfabesinden sonra Türkler tarafından en uzun süre kullanılan bu alfabe, bugün Sarı Uygurlar tarafından kullanılmaktadır.

UYGUR TÜRKÇESİ

- Uygur yazısı 15. yy.da Osmanlı'da da kullanılmıştır. Fatih, Uzun Hasan'a gönderdiği fermanın üstünü Uygurca, altını Arapça yazdırmıştır.
- Uygur alfabesi, geç dönem **Soğd alfabesi** diye adlandırılan Soğdların işlek el yazısından (**kurziv**) harf eklemeleri, birleştirmeler gibi ufak değişiklikler alınarak Türkçe için kullanılmış bir yazı sistemidir.
- Bu alfabenin uzun süre ve en çok Uygurlar tarafından kullanılmış olması, Uygur kültürünün gelişme döneminin belirleyici unsurlarından biri olması nedeniyle Uygur alfabesi denilmiştir.
- Uygur alfabesinin yaygınlık kazandığına delil olarak Kaşgarlı Mahmud'un Bağdat'ta yazıp Abbasî halifesine sunduğu Divan-ı Lügatî't-Türk adlı eserinde bu alfabe için kullandığı **Türk alfabesi** sözü yeterlidir.
- Kaşgarlı eserinde şöyle der: "Kaşgar'dan Yukarı Çin'e dek çepçevre bütün Türk ülkelerinde hakanların ve sultanların yarlıqları, mektupları bu yazı ile yazılmıştır."

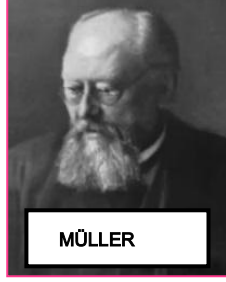
UYGUR HARFLİ METİNLER

- Uygur alfabesi, Budizm ve Maniheizm dinî metinlerin, çok az olmak üzere Hristiyanlıkla ilgili metinlerin ve dinî olmayan türlü metinlerin yazımında kullanılmıştır.
- **Kutadgu Bilig**'in üç nüshasından biri olan Viyana nüshası Uygur harfleri ile yazılmış ve 1439'da Herat'ta kaleme alınmıştır.
- **Atabetü'l-Hakâyik**'in en iyi nüshası olan Semerkant nüshası Uygur alfabesi ile yazılmıştır. Yine Ayasofya nüshası ise Uygur ve Arap alfabesi karışık yazılmıştır.
- Harezmi sahası eserlerinden Harezmi'nin **Muhabbet-name** adlı eserinin bir nüshası Uygur alfabesi ile yazılmıştır.
- Harezmi sahası eserlerinden olan ve yazarı bilinmeyen **"Miraç-name"** adlı eserin tek nüshası yine Uygur alfabesi ile yazılmıştır.

- Harezmi sahası eserlerinden **Siracü'l- Kulüb** adlı eserin yine Uygur harfli bir nüshası bulunur.
- Herat'ta Mansur Bahşi tarafından kopya edilen **Bahtiyâr - name** adlı eser de Uygur alfabesi ile yazılmıştır.
- İki nüshası olan ikisi de Malik Bahşi tarafından kopyalanan **Tezkire-i Evliyâ** adlı eser de yine Uygur alfabesi ile yazılmıştır.
- Hocendi tarafından Harezmi'nin Muhabbetname adlı eserine nazire olarak yazılan **Letafetname** adlı eserin bir nüshası Uygur bir nüshası Arap alfabesi ile yazılmıştır.
- 15.yüzyıl Çağatay şairlerinden **Lütfi ve Sekkaki**'nin iki alfabe ile yazılmış şiirlerinin nüshaları elimizde bulunmaktadır.
- 11. ve 12. yüzyıllarda Karahanlı Türkçesiyle yazılmış tarla satış senetleri ve Arapça yazılmış bazı eserlerde Uygurca imza ve ibareler bulunur.
- Altın Ordu hanlarının bazı fermanları da Uygur harfleri ile yazılmıştır.
- Şerefettin Çakırca'nın Vakfiyye'sinin ilk 68 satırı Arap, 20 satırı ise Uygur harfleriyle yazılmıştır.
- Çağatay şairlerinden Emirî'nin **"Deh - name** adlı eserinin bir nüshası Uygur harfleriyle yazılmıştır.
- Uygur yazısının 15. yy.da Osmanlı sarayında da kullanıldığı bilinmektedir. Fatih Sultan Mehmed'in Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'a karşı yaptığı başarılı seferden sonra 1473'te gönderdiği yarlık üstte Uygur, altta Arap olmak üzere iki alfabelidir.
- Bu yarlık, Fatih'in sarayında görevli bahşılardan Şeyhzade Abdürrezzak Bahşi tarafından yazılmıştır. Topkapı Müzesinde bulunan bu yarlık, Resit Rahmeti Arat tarafından yayımlanmıştır.

UYGUR ALFABESİNİN ÇÖZÜMÜ

- F. W. K. **Müller**, kazılarda bulunan metinlerdeki Uygur alfabesini ve diğer alfabeleri çözerek 1898 – 1914 yılları arası Doğu Türkistan'da yapılan kazılardan elde edilen yazmaların çoğunun Türkçe, yani - o dönemin Türkçesi - Uygur Türkçesi olduğunu meydana çıkarır.
- Müller, Uygur harfli yazmaları Moğol yazısının yardımıyla çözmüştür çünkü Moğollar, Uygur yazısını tâ Cengiz zamanında benimsemiş bulunuyorlardı.
- Kısacası, Müller diğer Budist metinlerle ve bilhassa Türkçeden daha fazla işlenmiş olan Çin Budist metinlerini de bir uzman eliyle kullanmış ve Uygur alfabesiyle yazılmış Uygurca metinleri çözmede çok başarılı olmuştur.

Hap Bilgi

- * **Müller** 1898 – 1914 yılları arasında Doğu Türkistan'da yapılan kazılarda bulunan metinlerdeki Uygur alfabesini **Moğol** yazısının yardımıyla çözer.
- * Yani **Uygurca'yı ilk çözen** Müller'dir ve Uygurca metinlerin ele alındığı ilk yayın da Müller'in 1908'de yayımladığı **Uigurica** adlı eserdir.

UYGUR YAZI SİSTEMİ

- Uygur alfabesi Sogd kökenli olmasına rağmen Sogd alfabesinden farklıdır.
- Ünlüleri ifade etmek için Arap alfabesinde olduğu gibi elif, ye ve vav gibi işaretler bulunur.
- Kelime başında a, e sesleri için elif ; ı, i sesleri için elif, ye; o, u sesleri için elif vav; ö, ü içinse elif, vav, ye bazen de sadece elif, vav kullanılır.
- Ünsüzler birden fazla sesi ifade edebilmektedir.
- Bazen ekler kelimedenden ayrı yazılabilmektedir.

- Ünlüler ilk heceden sonra genellikle yazılmaz, eğer yazılırsa da kelime başındaki gibi sistemle değil tek ünlülü biçimde yazılır. Ancak bunun da istisnaları görülmektedir.
- Noktalama işareti olarak ilk dönemlerde virgüle benzer işaretler bulunurken sonraki dönemlerde çizgili biçimler noktalama olarak kullanılmıştır.

Püf Nokta

- * Eski Uygur Türkçesi döneminde Göktürk, Uygur, Mani, Sogd, Brahmi, Tibet ve az da olsa Çin alfabeleri kullanılmıştır.
- * Orhon Türkçesi döneminde sadece Göktürk alfabesi yani runik alfabe kullanılmıştır.
- * Karahanlı Türkçesi döneminde ise Uygur ve Arap alfabeleri kullanılmıştır.
- * Kıpçak Türkçesi döneminde ise Arap, Ermeni ve Latin alfabeleri kullanılmıştır.

UYGURLARIN KULLANDIĞI ALFABELER

1. Göktürk Alfabesi

- Uygurların Orhun bölgesinden ayrılmadan önce birkaç belgede kullanmış oldukları alfabedir.
- Uygurlardan kalan tüm yazıtlar ile Irg Bîtig adlı eser Göktürk alfabesiyle yazılmıştır.

2. Mani Alfabesi

- Manihaizme ilgili yazmaların bir bölümünde kullanılmış yazıdır.
- Manihaist Uygurlar tarafından kullanılmıştır.

3. Sogd Alfabesi

- Budizmle ilgili az sayıdaki yazmada kullanılmıştır.
- Uygur alfabesi, geç dönem **Sogd alfabesi** diye adlandırılan Sogdların işlek el yazısından (**kurziv**) harf eklemeleri, birleştirmeler gibi ufak değişiklikler yapılarak meydana getirilmiştir.
- Yani kısaca Sogd alfabesi, Uygur alfabesinin temelini oluşturmuştur.

4. Brahmi alfabesi

- Budizmle ilgili metinlerin yanı sıra tıp ve takvim metinlerinde kullanılmış bir yazıdır.
- Fonetik olarak gelişmiş bir yazıdır. Bu bakımdan dil araştırmaları için büyük önem taşır.
- Bu yazıda kapalı e, o, u, ö, ü ünlüleri farklı karakterlerle gösterilmiştir.

5. Tibet alfabesi

- Bu yazı da fonetik bir yazı sistemidir. Fakat bununla yazılan Eski Uygurca metinlerden ancak 100 kadar kelime okunabilmektedir.
- Bu yazıda ı, i, o, u, ö, ü seslerinin her biri için ayrı bir karakter kullanılmıştır.

Hap Bilgi

- * Uygurlar, kabul ettikleri dinlere göre alfabeyi değiştirmişlerdir. Göktürk dinine bağlı kişiler Göktürk alfabesini kullanmıştır. Böğü Kağan'ın Mani dinini kabul etmesiyle mani alfabesini kabul etmişlerdir. Uygurların bir kısmı Budizm'i kabul ettiler ve eserlerini Brahmi alfabesiyle yazdılar. Bir kısmı Nestorionluğu kabul ettiği için Süryani alfabesi kullandılar.
- * Tarihi süreçte Uygurların en çok kullandıkları alfabeye, **Uygur alfabesi**dir.
- * **Karahanlılar** ve **Moğollar** Uygur alfabesini kullanmıştır. Karahanlılar, Uygur alfabesinden hemen vazgeçip Arap alfabesini kullanırken Moğollar, Uygur alfabesini resmi alfabe olarak kullanmışlardır.

PÜF NOKTA

- ★ **Manihaist Türkler**
Mani alfabesi ve Uygur alfabesini kullanmışlardır.
- ★ **Budist Türkler**
Uygur alfabesini, Brahmi alfabesini ve Tibet alfabesini kullandılar.

İLK UYGURCA ÇALIŞMALAR

- Uygurca metinlerin ele alındığı ilk yayın, **Uigurica**'dır. Bu yayını gerçekleştiren kişi de **Müller**'dir. 1908'de Müller'in yayına hazırladığı Uigurica I ve 1911'de yayımladığı Uigurica-II'de Uygurca metinlerin kenarında Çinceleri de yer almaktadır. Bunlar dil incelemeleri bakımından çok önemli eserlerdir.
- Bu yayınlar başlangıç döneminin araştırması olduğu için bazı transkripsiyon hataları içerse de bugüne kadar hiçbir bakımdan önemini kaybetmemiş olan çalışmalardır. Bunların ardından 1919' a Uigurica III'ü de çıkarmıştır, Müller'in ölümünden sonra 1931'de onun bıraktığı materyallerden **A. v. Gabain** Uigurica IV'ü yayımlamıştır.
- Müller ile aynı yıllarda **A. von Le Coq**, Mani yazmaları üzerinde çalışmıştır. Le Coq, **Manichaica** I'ı, 1911'de; **Manichaica** II'yi, 1919'da; **Manichaica** III'ü, 1922'de Prusya Akademisi yayınları arasında yayımlamıştır.
- **V. Bang** ve öğrencisi **A. von Gabain**'in birlikte çıkardıkları bir başka süreli yayın daha vardır: **Türkische Turfan-Texte**. Bu yayının ilk altı sayısı Bang ve Gabain'e ait olup bu yayınlarda beş ayrı metin araştırması ve bir indeks bulunmaktadır. 1959'da son sayısı yani 10. sayısı çıkan bu dergi **Berliner Turfan-texte** adı ile devam etmiştir. Günümüzde hâlâ ilk sayısını 1971'de **G. Hazai** ve **P. Zieme** yayımlamışlardır.
- İlk Uygurca çalışmaları yapan bilim adamları Müller, A. von Gabain, A. von Le Coq, V. Bang, G. Hazai, R. Rahmeti Arat ve P. Zieme'dir.

Hap Bilgi

- Uigurica ~ Müller
- Manichaica ~ A. von Le Coq
- Türkische Turfan-Texte ~ V. Bang ve Gabain
- Berliner Turfan-texte ~ Hazai ve Zieme

ESKİ UYGURCA ÇALIŞMALARININ TARİHÇESİ

- Doğu Türkistan'daki Uygur belgeleri hakkında ilk bilimsel araştırma gezileri Finliler ve Ruslar tarafından yapılmıştır 1898 yılında **Otto Donner** başkanlığında bir Fin heyeti Doğu Türkistan'a gitmiştir. Aynı yıl **Klementz** başkanlığındaki Rus bilim komisyonu da bölgeye bilimsel bir sefer düzenlemiştir.
- İngiliz araştırmacı **Aurel Stein** 1900 yılında Yarkent, Hotan şehirlerinde yaptığı bilimsel geziden 12 sandık dolusu yazma eserle döner. Bunu, Albert, Gründel başkanlığındaki Alman heyeti takip eder. 1902 – 1903 yıllarında yapılan Turfan gezisinden 46 sandık yazma ile dönülür. Asıl Uygur yazmaları, 1905'te **Albert A. von Le Coq** başkanlığında yapılan gezide ele geçirilir. 1906'da Fransızlar, **Paul Pelliot** başkanlığındaki heyetle bu gezilere katıldılar.
- Aurel Stein 1906'da ikinci kez bölgeye gider. Kansu eyaletinin 15. km ötesinde yer alan Dunhuang (Bin Buda) mağaralarında eski yazmaların olduğunu öğrenir. Stein'in bu mağaralarda ele geçirdiği 24 sandık dolusu yazmalar içinde Göktürkçe ve Eski Uygurca olanlar da bulunmaktaydı. Sekiz Yükmek, İrk Bitig, Huastuanift, Anı Teg Orunlarta bunların birkaçıdır.
- Bu sırada Fransız heyetinin başkanı Paul Pelliot da Turfan civarında araştırmalarını sürdürmekteydi. **Pelliot**, 1908'de Dunhuang'da **Prens Kalyanamkara Papamkara** (Edgil Ögü Tigin ile Ayig Ögü Tigin) hikâyesinin de içinde bulunduğu kıymetli yazmaları bulur ve Paris'e döner.
- 1909 – 1911 yılları arasında Rus Türkolog Malov da Doğu Türkistan'a gider. Bir Buda heykelinin altında **Altın Yaruk**'u bulur.
- 1913 – 1914 yıllarında A. von Le Coq başkanlığındaki Alman heyeti birkaç bilimsel gezi yapmış, fakat bu sırada I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle Doğu Türkistan'da da durum gerginleşmiş bundan dolayı çalışmalar pek verimli olamamıştır.

UYGUR ABİDELERİ

- Sayı bakımından Uygur abideleri, Göktürk abidelerinden çok fazladır.
- Uygur abidelerinin bulunmasında emeği geçen ilk bilim adamı Alman bilim heyeti başkanı **A. Grunvedel**'dir. İkinci büyük bilim adamı ise Macar **A. Lekok**'tur.
- Ayrıca Uygur abidelerinin öğrenilmesinde Bang, Müller, Radloff, Mallof, Reşit Rahmeti Arat, Von Gabain, Doer Fer Tauseva gibi bilim adamlarını sayabiliriz.
- Uygur abidelerinin hepsi Göktürk (**runik**) alfabesi ile yazılmıştır.
- Başlıca Göktürk harfli Uygur abideleri arasında şunlar bulunur:

a) Taryat (Terhin) yazıtı

- Moyun Çor tarafından 753'te dikilmiştir. Göktürklerle Uygurlar arasındaki ilişkiden söz eder. 1970 yılında bulunan bu yazıt, üç parça halinde ve 30 satırdan ibarettir. 2.35 m yüksekliğindeki yazıt, kaplumbağa heykeli üzerine oturtulmuştur.
- Yazıt, Ötüken Uygur devletinin ikinci hükümdarı **Moyun Çor** adına 753 yılında dikilmiştir. **Bilge Kutlug Tarkan Senğün** yazmıştır.
- Yazıtta, Moyun Çor ve babası Köl Bilge'nin savaşları anlatılır.
- Kitabede Moyun Çor da Bilge Kağan gibi yaptığı işleri taşa kazıtarak ebedileştirmek istemiştir.
- Bunu veciz bir ifade ile "bing yıllık tümen künlik bitigimin belgimin bunda bir yası taşka yaratıldım" bin yıllık on bin kitabemi, damgamı burada bu yassı taşa hak ettirdim" diye belirtmiştir.

b) Sine Usi Yazıtı

- Uygurlardan kalan **en uzun** ve sağlam yazıttır. 760 yılı civarında **Moyun Çor** adına dikilmiştir.
- Taşta **51 satır** bulunmaktadır. Yazıt, Moyun Çor'un ağzından Uygurların, 747 – 759 yılları arasında Göktürkler, Karluklar, Oğuzlar ve Dokuz Tatarlarla yaptıkları savaşları anlatmaktadır.

c) Kara Balgasun Yazıtı

- Yalnız başlığı okunabilen büyük bir kısmı tahrip olmuş bir yazıttır. Çince, Sogdça ve Türkçe olmak üzere üç dilde yazılmıştır.
- 810 yılında dikilmiş yazıtta Türkçeden başka Çince ve Sogdça metinler de bulunmaktadır.

d) Hoytu Tamir Yazıtı

- Orhun Nehri'nin kollarından olan **Hoytu Tamir** kıyısında büyük bir taş üzerine yazılmış 10 kısa yazıttır.
- Bu yazıtlardan dördü, Beş Balık'a doğru yola çıktıklarını haber veren kişilerin yolculukları için kutlu olsun dilekleridir.

e) Gülberçin Yazıtı

- Bir kaya üzerine alt alta üç kez "tengri kutlu bitirdim" yazılmıştır.
- Hugunu-Han dağındaki **Gurbalcin** bölgesinde kaya üzerine yazılmış, 9.yüzyıldan kaldığı tahmin edilen üç satırlık bir yazıttır.

f) Tes Yazıtı

- Moğolistan'da Tes Irmağı vadisinde 1975 yılında bulunmuştur.
- 757 yılında **Moyun Çor** tarafından diktirilen yazıtta, Uygurların atalarından söz edilmektedir

g) Somon - Tes Yazıtı

- Somon-Tes bölgesinde bulunmuş tek satırlık bir yazıttır.

h) Somon - Sevrey Yazıtı

- Soğdakça yedi satırlık metinde 762 yılında **Böğü Kağan**'ın Çin'e yaptığı sefer anlatılmaktadır.

UYGUR EDEBİYATI

- Uygurlar; Göktürk, Uygur, Sogd, Mani Brahmi ve Tibet yazılarını kullandılar.
- Uygur edebiyatı, Budist ve Manihaist Uygur edebiyatı diye ikiye ayrılır.
- Uygur edebiyatı metinlerinin çoğu, Uygurlar Manihaizm, Budizm ve Hristiyanlığı kabul ettiği için dini içeriklidir.
- Dini içerikli ve çeviri nitelikli olan Uygur edebiyatının çoğunu Sogdça, Sanskritçe, Toharca, Tibetçe ve Çinceden çevrilen Manihaist ve Budist metinler meydana getirir.
- Manihaist metinlerin yazımında Mani ve Uygur alfabeleri kullanılmıştır.
- Manihaist Uygurlardan kalan eserler, Budist Uygurlardan kalan eserlerden daha azdır.
- İlk Türk şairi Aprunçur Tiğin'dir. Uygurların ilk dönemlerinde ve Manihaizmin etkili olduğu çevrelerde yetişmiştir.

A) MANİHEİST UYGUR EDEBİYATI

- Uygurların Mani mezhebi çerçevesinde oluşturdukları edebiyata Manici edebiyat adı verilir. Bu edebiyatın temel karakteri dinî içerikli ve tercüme-ye dayalı olmasıdır.
- Manihaist Uygur edebiyatında tövbe duaları, ilahiler, dini metinler, öyküler bulunur.
- Özellikle hem ön uyak hem de son uyakla yazılmış şiir örnekleri bulunur.
- Manici Uygur edebiyatı, **nazım** ve **nesir** olmak üzere ikiye ayrılır.

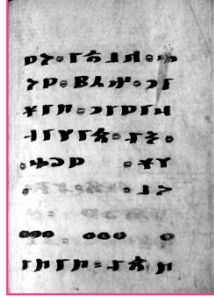
a) Manzum eserler

- Manici edebiyatta şiir için **şlok**, **takşut** ve **küg** kelimeleri kullanılmış; **baş** ve **başık** ise ilahiler için kullanılmıştır. **Aprın Çor Tigin** bu sahadaki en önemli isimdir.

b) Mensur eserler

📖 Irk Bitig (fal kitabı)

- Mensur eserlerin başında tahminen 930'da Göktürk harfleri ile kâğıda yazılmış olan Irk Bitig (fal kitabı) gelir. Her biri ayrı bir fal olarak yorumlanan **65** paragraftan meydana gelir. Toplam **114** sayfadır.
- Her falın başında siyah mürekkeple çizilmiş küçük daireler vardır. Her faldaki daireler üç dizi halindedir. Her dizide 1 – 4 arasında değişen daireler vardır. Böylece her fal, üç rakamlı bir sayıyla numaralandırılmış gibidir.
- Örneğin bir paragrafın başındaki birinci dizide 2, ikinci dizide 4, üçüncü dizide 2 daire varsa bu fal 242 numaralı faldır.
- Her fal "şöyle biliniz iyidir" veya "şöyle biliniz kötüdür" şeklindedir. Yani ança bilin, yavlak ol, edgü ol gibi ifadelerle biter.
- Manihaist bir çevrede yazılmıştır. İçerisinde dine ait unsurlar bulunmakla beraber dini bir eser değildir.
- Bu küçük eserde çeşitli adetler, inanışlar ve masal unsurları da yer almaktadır. Ayrıca günlük dilin kelimeleri de bolca kullanılmıştır.
- Irk Bitig; Wilhelm Thomsen, Malov ve Şinasi Tekin tarafından yayımlanmıştır.
- Irk Bitig, çeviri bir metin değildir. **Runik** harfli telif bir eserdir.

Irk Bitig'den

Altun kanatlıg talım karakuş men. Tanım tüsi takı tükemezken taluyda yatıpan tapladukumin tutar men, sebdükümin yiyür men. Antag küçlög men. **Ança bilingler: Edgü ol.**

Hap Bilgi

- Uygurlardan kalankitaplar içerisinde sadece Irg Bitig adlı fal kitabı, Göktürk alfabesiyle yazılmıştır.

📖 Huastuanift

- Mani dinine ait uzunca bir tövbe duasıdır.
- Eski Uygurcaya pek çok tercümesi yapılmıştır.
- Mani dini çevresinde yazılan bir eserdir.
- Mani ve Uygur alfabesi ile yazılmış olup Soğd alfabesinden geliştirilmiştir.
- Sogdçadan tercüme edildiği düşünülmektedir.

📖 İki Yıltız Nom (İki Kök Kanunu)

- Maniheizmin felsefesi ile ilgili bir metindir.
- Dualar, vaaz parçaları, manastır nizâmnâmeleri ve hayvan masalları vardır.
- Mani'nin yazdığı yedi kitaptan birinin Uygurca çevrisi olduğu düşünülmektedir.

Hap Bilgi

- Manihaist metinler üzerinde başlangıçta en fazla çalışma yapan, **Manichaica** süreli yayını 1911'de başlatan **A. von Le Coq** olmuştur. Onun bir dizi halinde çıkan Manichaica (I-III) adlı süreli yayını bugün Türkoloji tarihinde değerini korumaktadır.
- Daha sonra Berlin koleksiyonunda bulunan Manihaist çevreden kalmış bütün metin parçaları **P. Zieme** tarafından işlenmiştir.

B) BUDİST UYGUR EDEBİYATI

- Uygurlar, Manihaizmden sonra Budizmi kabul ettiler. Bu din Manihaizme göre Uygurlar arasında daha fazla taraftar bularak yayılmıştır.
- Budist Uygur yazılı belgelerinin büyük bir çoğunluğu Çince, Tibetçe, Toharca, Soğdça, Sanskritçeden yapılmış çevrilidir. Örneğin,
 - **Sekiz Yüknek**, Çince'den çevrilmiştir.
 - **Maytrisimit**, Toharcadan çevrilmiştir.
 - **Altun Yaruk**, Çince'den çevrilmiştir.
 - **Kuanşi im Pusar**, Çince'den çevrilmiştir.
- Bu metinler çeviri olsa da tamamen çeviri eserler değildir. Çünkü eserler eklemelerle genişletilmiştir.
- Eldeki çeviri eserlerin büyük bir kısmı **Çince'den** tercüme edilmiştir. Yine hangi dilden çevrildiği bilinmeyen eserler de bulunmaktadır.
- Çeviri eserlerin yanında az da olsa telif eser de vardır
- Yazmalar kâğıt üzerine fırça ya da kalemle ve siyah mürekkeple yazılmıştır.
- Buda ve Bodhisattva (Buda adayı) gibi dini açıdan önemli sözler kırmızı mürekkeple yazılmıştır.
- Baskı tekniği Çinden alınmış olan kimi yazma ve basmalarda konuyla ilgili küçük resimler de bulunur.
- Uygur Budist çevrelerinde zamanla Budizm kavramlarını karşılayabilen Türkçe terimler kullanılmış ve bu terimler sonra Moğol Budistlerince de kullanılmıştır.
- Budist Uygurlardan kalan metinler de **manzum** ve **mensur** olarak iki kısma ayrılır.

a) Manzum Eserler

- Manzum eserlerde koşuk ve takşut yahut Sanskritçe şlok ve padak terimleri şiiri karşılamak için kullanılır. Şarkı için ise **jır** kelimesi kullanılır.
- Budist Uygur şiirini temsil edebilecek çeşitli örnekler, bazı eserlerin içinde bölüm bölüm yer almaktadır.
- Altın Yaruk adlı mensur dinî metnin muhtelif bölümlerinde pek çok şiire rastlanır. Bunlar, **Reşid Rahmeti Arat**'ın **Eski Türk Şiiri** adlı eserinde ele alınır.

b) Mensur Eserler

Budist Uygurların en fazla eser verdikleri alandır. Bu eserleri konularına göre üçe ayırabiliriz:

1. Vinayalar

- Budist anlayışa sahip rahip ve rahibelerin günlük yaşamını düzenlemek üzere uygulanması gereken kuralları anlatan eserlerdir.
- Manastır kıyafetleri üzerine yazılmış olan **Karma-vacana** bu alanın önemli vinaya örneğidir.
- Vinayalar sudur ve abhidharma türlerine oranla daha azdır.
- Budist edebiyattaki en meşhur vinaya örneği **Pra-varana** adlı eserdir. Bu eserde Budist bir rahibin yaşadığı münzevi hayat anlatılmaktadır.

2. Sutralar (Sudurlar)

- Uygurca'da "nom, nom bitig, nom sudur, sudur" denilen sudurlar, Budist edebiyatın en büyük kısmını tutar.
- Buda vaazlarını konu alan sudurlar büyük oranla çeviri eserlerdir. En önemlisi Beşbalık'lı Şingku Şeli Tutug'un yazdığı Altun Yaruk'tur.
 - **Altun Yaruk**: Buda'nın menkıbeleri anlatılır
 - **Sekiz Yüknek**: Burkancılığa ait ahlaki-dini inanışları içerir. Sekiz kitaptan oluşur.
 - **Kuanşi im Pusar**: Kuanşi adlı Boddhisattava'nın canlılara yardımını anlatır.
 - **İnsadi Sudur**: Rahiplerin karşılıklı olarak günahlarını anlatmasını konu alır.
 - **Yitken Sudur**: Büyü ile ilgilidir.
 - **Kşanti Kılğuluk Nom Bitig**: Günah çıkarma kitabıdır.
 - Bunların dışında **Nirvanasutra**, **Maytrisudur**, **Saddharma-pundarika sutra** da bulunur.
- Eski Uygur Türkçesi metinleri içinde Budist külliyyatın en yaygın türü olan sutranın sözcük anlamı "ip, sicim, kuşak, bağ" şeklindedir.

- Sudurlarda vaaz mekânı betimlendikten sonra Buda'nın öğrencilerinden biri bilgilenmek istediği konuya ilişkin sorusunu dile getirir. Sorunun cevabı aynı zamanda Buda'nın vaazıdır.
- Cevaplar, açıklamalarla yüklü olabileceği gibi kıssadan hisse mantığına göre Buda'nın başından geçen olayları anlatmak suretiyle de verilebilir
- Şimdi başlıca **sudur** (sutra) örneklerini inceleyelim:

Altun Yaruk

- Budizmin esaslarını, felsefesini ve Buda'nın menkıbelerini anlatan bir eserdir.
- **Suvarnapraphasa** adıyla da bilinen bu sutra örneği eski Uygur Türkçesiyle ve Uygur alfabesi ile kaleme alınmıştır.
- 700 sayfalık eserde şiir parçaları da vardır. Uygurcaya çevrilmiş en hacimli eserdir.
- Altun Yaruk içinde de bazı çatikler vardır. Bunlar içerisinde en meşhuru “Şehzade ile Aç Pars” masalıdır. Altun Yaruk'un içindeki önemli **çatik** örnekleri şunlar:
 - Şehzade ile Aç Pars hikâyesi
 - Dantipali Bey hikâyesi
 - Çastani Bey hikâyesi
- Altun Yaruk, 1910 yılında Çin'in Gansu vilayetinin Su-cou şehri yakınlarındaki Wun-şi-go köyünün civarındaki bir mağarada Rus Malov tarafından bulunmuştur.
- Eserde, Türkçe dinî terim ve kavramların kullanılması yanında halk dilinden faydalanılması da dikkati çeker.
- Altun Yaruk, 1913 – 1917 yıllarında Radloff ve Malov tarafından dökme Uygur harfleri ile yayımlanmıştır.
- Eser üzerinde Türkiye'de Ceval Kaya tarafından doktora çalışması yapılmış ve yayımlanmıştır.
- Türkçeye Çince'den çevrilen en ünlü sutra örneği Altun Yaruk'tur. Hatta Uygurlardan kalan en hacimli eser olma özelliği de taşır.

Sekiz Yükmek (sekiz yığın - sekiz tomar)

- Uygurlar arasında çok bilinen metinlerden biridir.
- Budizme ait dinî, ahlâkî inanışları anlatan bir nevi ilmiyal kitabıdır. Kısa ve açık cümleleri, zengin kelime hâzinesi ile dil incelemeleri bakımından da önemli bir eserdir.
- Budist Türk edebiyatında Çince'den çevrilmiş uydurma **sutra** olarak bilinmektedir.
- Sekiz bilgi, Sekiz tomar anlamlarına gelmektedir. Eserde beş duyu organı ve bazı manevi bilgiler anlatılmıştır.
- Sekiz Yükmek'in 8 bölümü şunlardır:
 1. Kız bilig (görme)
 2. Kulgak bilig (duyma)
 3. Til bilig (tatma)
 4. Burun bilig (koklama)
 5. Etüz bilig (< et + öz bilig "dokunma")
 6. Kônül bilig (gönül)
 7. Adra-tigre bilig (akıl-ayırma bilgisi)
 8. Anılık bilig (hazine bilgisi - dini kitaplardan bahseder)

Kuanşi İm Pular (Ses İşiten İlah)

- **Kuanşi İm** adlı bir Bodisatva (Buda adayı) nın varlıkların sıkışık anlarında yardımlarına yetişmesi ve onlara Nirvana yolunu göstermesini anlatır.
- Bir sutra örneği olan eserin dört nüshası bulunur. Bu nüshaların dördü de Turfan çevresinde bulunmuştur. İlk yayımını Radloff yapmıştır.
- Eserin Çince'den ne zaman, nerede ve kim tarafından çevrildiği bilinmemektedir.
- Eser Şinasi Tekin tarafından incelenmiştir.

Çatikler (Avadâna ve Jatakalar)

- Bunlar, Buda'nın hayatını anlatan, tenâsüh inancını çerçevesinde insanın çeşitli yaratılış şekillerini hikâye eden eserlerdir.
- Çatik, Budistlerin Nirvana'ya ulaşmak için yapmış oldukları fedakârlıkları olağanüstü motiflerle işleyen **masallardır**.

Hap Bilgi

- * Eski Uygurcada "avdan" ya da "çatik" Sanskritçede **jataka** adıyla karşımıza çıkan anlatılar, Buda ve Buda adaylarının (Bodhi-savat) başından geçen olayları konu edinmektedir.
- * Bu masallar belirli bir kalıp çerçevesinde ele alınmaktadır: Kalıp, bir öğrencinin (**titsi**) ustasına (**bahşı**) soruları ve ustanın da öğrencisine bir öykü aracılığıyla verdiği cevaplar şeklinde kurulmuştur.
- * Masalların kalıplaşmış anlatım tarzları vardır. Buna göre öğrenci, hocasına sorular sorar ve hoca da masallar/ anlatılar aracılığıyla cevap verir.
- * Budizm'deki ruh göçü, reenkarnasyon inancına göre canlılar pek çok kez dünyaya gelirler. Tanrı, insan, cin hayvan suretlerinde gerçekleşen yeniden doğuşlar Nirvana'yı hak edecek işler yapınca dek sürer.
- * Buda'nın bizzat kendisi de birçok kez dünyaya gelmiştir. İşte çatik adı verilen bu ürünler, Budistlerin bu makama (Nirvana'ya) erişmek için yapmış oldukları fedakârlıkları olağanüstü şekilde işleyen masallardır.

Hap Bilgi

- * Çatikler, sutraların içerisinde yer alabildikleri gibi onlardan ayrı kitaplar hâlinde de yazılmıştır.
- * Jatak (avadana - çatik) öyküleri daha çok rahip olmakla birlikte Budizmi kabul eden halk topluluklarına dinsel coşku vermek için yazılmıştır.
- * İyilik ve yücelik gibi temel erdemleri temsil eden kahramanlar ile bunların karşısındaki hırs, kin, öfke dolu yaratıkların mücadelesi anlatılır. Bunlar, rahipler tarafından cemaate anlatılır, bazen da temsilî bir şekilde sahnelenir.
- * Bu sahnelemeler, Uygurlarda tiyatro sanatının başlangıcı sayılmaktadır. Budist Uygurlardan kalan başlıca **çatikler** şunlardır:

Uygur Edebiyatında Çatik Örnekleri

- Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesi
- Şehzade ile Aç Pars Hikâyesi
- Dantipali Beg Hikâyesi
- Çaçtani Beg Hikâyesi
- Maytrisimit
- Prens Bhadra'nın Kral Brhmadatta ile Evlenmesi
- Sundari Kız

Edgü Ögli Tigin ile Ayıg Ögli Tigin

- Budizme ait menkıbenin öyküsüdür. İyi düşünceli bir prens ile kötü düşünceli bir prensin hikâyesidir.
- İki kardeş arasında geçen Budizm temalı olaylar anlatılır. Bir çatik örneğidir.
- Eser, **Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesi** adıyla da bilinmektedir. Ayrıca İyi Düşünceli Prens ile Kötü Düşünceli Prens adıyla da anılmaktadır.
- İyi yürekli bir şehzadenin Budizmin ilkelerine göre bütün canlılara yardım etmek için çıktığı maceralı yolculuğu anlatır.
- Maytrisimith gibi sahneye konulmak üzere yazılmış bir eserdir.
- Kansu'daki Dun Huang (Bin Buda) mağarasında 1908'de Fransız Paul Pelliot tarafından bulunmuş olan eserin aslı Çince'dir ve Çince'den Türkçeye tercüme edilmiştir.
- Dilinin canlılığı ve kıvraklığı ile Eski Uygurca araştırmaları için önemli bir yere sahip eser üzerinde J. Hamilton doktora çalışması yapmıştır.
- 1940'da Hüseyin Namık Orkun, Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesinin Uygurcası adlı bir çalışma yayınlamıştır.

Maytrisimit

- Maitreya adlı Burkan'ın menkıbevî hayatının anlatıldığı eser, **Toharcadan** çevrilmiştir.
- Eser gelecekte gökten inerek insanları Nirvana'ya ulaştıracak olan Maitreya adlı bir Buda'nın menkıbelerini anlatır.

- Sahneye konulmak üzere yazılan Maytrisimit, körünçlük (görülecek şey, sahne eseri) eser olarak kaleme alınmıştır. Yani tiyatro türünde bir eserdir.
- Maytrisimit'in bir kısmı Buda'nın hayatını anlattığından konu yönünden avadanaların arasına girdiği gibi bir kısmı da onun vaazlarını içine aldığından bir sutra örneğidir.
- Eser, Buda'nın dini temsil kademelerini, dinini yükseltmek ve tanıtmak için yaptığı hareketleri anlatır.
- Karşılıklı konuşma biçiminde yazılan eser, **körkünç** başlıkları ile ilk temsili eserlerden biri olduğunu göstermektedir.
- Eser, 27 bölümden (ülüş), bir giriş (yükünç) ve 28 fasıldan meydana gelmektedir.
- Berlin Akademisinde **A. von Gabain** tarafından 1959'da bulunan eser üzerinde **Şinasi Tekin** doktora çalışması yapmıştır.

Hap Bilgi

- * Uygur metinlerinde **körünçlük** "üzerinde gösteri yapılan yüksek yer, sahne", **körünççi** "seyirci", **körünçlemek** "seyretmek" gibi kelimelerin geçmesi Uygurlarda tiyatro sanatının varlığını doğrulamaktadır.

Bilgi Kupu

Uygurlardan kalan eserler içerisinde sahnelenmek için yazılan iki **tiyatro** eseri bulunur:

- **Maytrisimit**
- **Edgü Ögli Tigin ile Ayıg Ögli Tigin**

📖 Şehzade ile Aç Pars Hikâyesi

- Altun Yaruk içinde yer alan **çatıklar**dendir.
- Ölmek üzere olan bir parsı kurtaran şehzadenin hikâyesi anlatılır.

📖 Dantipali Bey Hikâyesi

- Kendi emrindeki geyikleri kurtarmak için kendini feda eden bir geyiği anlatır. Bir **çatık** örneğidir.
- Geyiği öldüren Dantipali Bey'i ise korkunç alevler yutar. Hikâye, çok canlı tasvirlerle sahiptir.

📖 Çaştani Beğ Hikâyesi

- Çaştani Beğ'in insanlara hastalık ve belalar getiren şeytanlarla mücadelesi anlatılır.

DİĞER ESERLER

📖 Hüen - Tsang Biyografisi

- **Hüen - Tsang** adlı Çinli bir Budist rahibin 630 - 645 yılları arasında Türkistan'dan Hindistan'a gerçekleştirdiği seyahati ve Çin'deki hayatını anlatan seyahatname ve biyografi içerikli bir eserdir.
- **Şingku Şeli Tutung** tarafından Uygurcaya çevrilir.

📖 Abhidharmalar

- Burkancılığın metafizik yönünü işlerler. Rahiplerin yaşayış kurallarını anlatan eserlerdir.
- Abidarim "Kınlıg Koşavarti Şastir" en önemli eserdir. Bu metnin 1. kısmı olan Üç İtigsizler S.B. Özönder tarafından çalışılmıştır.

Hap Bilgi

- * Eski Uygurca belgelerin önemli bir bölümü de borç alıp - verme, alım - satım, kiralama ve rehin belgelerinden oluşan hukuk vesikalarıdır. Belgelerde yer alan özel isimler, yer isimleri, lakaplar, ticarî terimler ve 12 hayvanlı eski Türk takvimi, bunların yalnızca hukuk vesikası değil aynı zamanda Türk ad bilimini ilgilendiren çok değerli belgeler olduğunu gösterir.

HİSTİYANLIKLA İLGİLİ METİNLER

- Eski Türkler arasında az sayıda olmak koşuluyla Hristiyanlığın **Nesturi** mezhebine inananlar da çıkmıştır. Turfan ve çevresindeki buluntular arasında Hristiyan Uygurlardan kalan az sayıda metin vardır. **Yakubos İncili**'nden kalan iki yapraklık metin, Müller tarafından yayımlanmıştır.
- Hristiyanlığa ait başka parçalar da vardır. **Aziz Georg**'un çektiği ölüm acılarını anlatan metin, Manihaica-II'de A. Le Coq tarafından işlenmiştir.

UYGUR TÜRKÇESİ SES ÖZELLİKLERİ

- Göktürkçedeki "ny" sesi, Uygur Türkçesinde "n" ve y'ye dönüşmüştür. Örneğin Göktürkçede ang "kötü", Eski Uygur Türkçesinde anıg, ayıg; Göktürkçedeki kony "koyun", Uygurcada kon, koy şeklindedir.
- Göktürkçedeki sözcük içi ve sözcük sonu /b/ sesleri Uygurcada /w/ye dönüşmüştür. Göktürkçe eb "ev", Eski Uygurca ew, Göktürkçe sub, Eski Uygurca suw şeklinde karşımıza çıkar.
- Göktürkçede birkaç örnekte görülen "b > m" değişmesi, Eski Uygur Türkçesinde ileri derecededir. İçerisinde n, m ve n seslerinin bulunması durumunda sözcük başındaki b sesi, benzeşme sonucunda m'ye dönüşmektedir. Göktürkçe bun "sıkıntı", Eski Uygurca mun, Göktürkçe ben, Eski Uygurca men vb.
- Göktürkçede ilgi durumu eki ünlülerden sonra "+nin", ünsüzlerden sonra "+ın" biçimindeyken, Eski Uygurcada ünlü veya ünsüzlerden sonra "+ nın" biçiminde.
- Göktürkçede bulunma ve ayrılma durumları için tek bir ek "+da / +ta" vardır. Eski Uygurcada "+da" ekinin bulunma ve ayrılma işlevlerinde kullanılması devam etmiş olmakla beraber, bu dönemin asıl ayrılma durumu eki "+dın / +tın" olmuştur.
- Göktürkçede üçüncü çokluk kişi fiil çekimlerinde +lar eki görülmezken Eski Uygurcada kullanılmaya başlanmıştır. Örneğin bardılar "gittiler, vardılar", sevintiler "sevindiler" vb.
- Göktürkçede belirli geçmiş zamanın ikinci kişi çekimlerinde görülen "n ~ g" nöbetleşmesi, Eski Uygurcada ortadan kalkmıştır. Göktürkçe öltün ~ öltüg "öldün", Eski Uygurca öltün; Göktürkçe bardınız ~ bardıgız, Eski Uygurca bardınız vb.

Hap Bilgi

- "n ~ g" nöbetleşmesi sadece Göktürk metinlerinde görülür diğer dönemlerde görülmez. Çünkü Uygur Türkçesinden itibaren ortadan kalkmıştır.

- Göktürkçede gelecek zaman için "- daçı, - çı ve - sık" ekleri varken Eski Uygurcada gelecek zaman kipi için "-gay / -gey" eki kullanılmıştır.
- Eski Uygurcada, Göktürkçede görülmeyen, "-yuk" ekli belirli geçmiş zaman eki bulunmaktadır.
- Göktürkçede şart eki "- sar", bulunmaz iken eski Uygurcada ise şart ekinden sonra kişi zamirlerinin kullanılmasıyla şart kipinin kişilere göre çekimi yaygınlık kazanmıştır. Örnek: kaçsar men vb.
- Uygurcada, Göktürkçede bulunmayan gereklilik ifadeleri vardır. Eski Uygurcada gereklilik ifadesi "-guluk (kergek)" yapısıyla sağlanmıştır.
- Göktürkçede "- gma / - gme" sıfatfiilinin yerine Uygurcada, Göktürkçede bulunmayan "- ıglı" sıfatfiil eki kullanılmaya başlanmıştır.
- Uygurcada ikinci çokluk kişi emir çekiminde, Göktürkçeden farklı olarak "- nlar" eki de kullanılmıştır: bilinler "biliniz" gibi.
- Orhun Türkçesinde 3.çoğul şahıs eki bulunmaz, bu ek ilk kez Uygur Türkçesinde görülür. Örnek: ewleri, közleri, tilleri vb.
- Orhun Türkçesinde 3.çoğul şahıs iyelik eki de bulunmaz, bu ek ilk kez Uygur Türkçesinde görülür. Örnek: tilediler, kördiler, kezdiler vb.
- Brahmi yazılı metinlerde ilk hece dışında u ve ü yerine o ve ö vardır. Ancak kelime sonuna kadar devam etmez: orto, olur-, yâsok "günah", könöl, tötöşlög gibi.
- Göktürkçede isim üslûbu, Eski Uygurcada ise sıfat üslûbu görülmektedir.
- Göktürk metinlerinde birkaç yabancı kelime dışında Türkçedir. Uygur metinleri ise Çin, Moğol, Tibet, Sanskrit, Tohar, Süryani ve Sakacadan pek çok kelime almıştır. Budist muhitte özellikle Çince alıntılar göze çarpar.

Hap Bilgi

- * Eski Türkçe ve Uygur Türkçesiyle ilgili en kapsamlı dil bilgisi çalışmalarını yapan Türkolog, **Annamarie von Gabain**'dir. Gabain, Uygur Türkçesiyle ilgili yaptığı çalışmalarda Uygurca'yı iki ana gruba ayırmıştır. Gabain, Göktürkçedeki **ny** sesini **n**'ye dönüştüren metinleri "**n** ağzı", Göktürkçedeki bu sesi **y**'ye dönüştüren metinleri "**y** ağzı" olarak adlandırmıştır.

1. n ağzı

- Uygurca **Mani** metinlerinde **n** ağzı kullanılmıştır.
- İlk heceden sonraki hecelerde geçen **ı** sesi bazı kelimelerde genişleyip **a** olur: balık ~ balak (balık), savıg savag (sözü), tarıg ~ tarag (ekin) vb.
- Çıkma hâli eki (ablatif) sadece **+da** şeklindedir.
- Zarfiil eki **-ıp**, Mani ağzında **-ap** şeklindedir.
- Belirtme hal eki **-ıg**, bu ağzda **-ag** biçimindedir.
- 1.çoğul şahıs iyelik eki **+ımız**, Mani ağzında **+amaz** biçimindedir.
- 1.çoğul şahıs emir eki **+ınız**, bu ağzda **+anaz** biçiminde görülür.
- 1.çoğul şahıs emir kipi **+alım**, Mani ağzında **+alam** şeklinde kullanılmıştır.
- 2.çoğul kişi emir eki **+ın**, bu ağzda **+an** biçimindedir.
- İsimdem isim yapan ek olan **+ılg**, bu ağzda **+lag** biçiminde görülür.
- Bilinen (hikâye) geçmiş zaman eki, 2. tekil kişide bazen **+tıg** hâline gelir. .
- Gereklik kipi eki **+guluk**, bu ağzda **+sıg** şeklindedir.

2. y ağzı

- Uygurca **Budist** metinlerinde **y** ağzı kullanılmıştır.
- Çıkma hâli eki (ablatif) **+dın** şeklindedir.
- İlgi (instrumental) eki, ünsüzlerden sonra da **+nın** şeklindedir.
- Bilinen (hikâye) geçmiş zaman eki her zaman **+tıg** şeklindedir.
- Gereklik kipi eki **+guluk** şeklindedir.
- İlk seste **b** sesi yerine **p** kullanılmıştır. püt (bitmek)
- Z** sesi bazen **s** olur. polson (bolzun) ~ olsun

UYGUR TÜRKÇESİ GRAMERİ

1. SES BİLGİSİ

1. Ünlüler

- Uygurca ses özellikleri yönüyle, birkaç ses dışında, Göktürkçeden farklılık göstermez.
- Uygur Türkçesinde de Göktürkçede olduğu gibi 8 ünlü ses bulunur.
- Uygurcada kalınlık - incelik dediğimiz **büyük ünlü uyumu** tamdır. antâ (orada), başlıgı (başlıyı), ertigiz (beslediniz), tokuzunç (dokuzuncu) vb.
- Düzlük - yuvarlaklık uyumu yani **küçük ünlü uyumu** (dudak benzeşmesi) tam değildir.
- Dudak ünsüzlerinin yanlarındaki ünlüler kimi zaman yuvarlaklaşmıştır: min / mün (binmek).

2. Ünsüzler

- Göktürkçedeki **"ny"** sesi, Manici Uygur metinlerinde **"n"**ye, Burkancı metinlerde **"y"**ye dönüşür.
- Göktürkçedeki söz içi ve söz sonu **/b/** sesleri, Uygurcada **/w/** sesine dönüşmüştür.
Örnek: tebi ~ tewe (deve), yabız ~ yawız (yavuz)
eb ~ ew (ev), sub ~ suw (su), ebir ~ ewir (çevir)
- Uygurcada **"k ve t"** ünsüzleri kelime başında fazla kullanılmıştır. Örnek: Küç / güç, könül / gönül, tökül/ dökül, tokuz / dokuz gibi.
- Uygurcada kelime başında **"b"** sesi korunmuştur. Örnek: Bar / var, barça / bütün, bir / ver vb.
- Uygurcada kelime ortasında ve sonunda **"d"** sesi korunmuştur. Bu, Türkiye Türkçesinde sonradan **"y"** olmuştur. Örnek: adak, adrıl, bedük, bod, kod
- Göktürkçede **erınç** "şüphesiz" edatı kullanılır. Eski Uygurcada bunun yerine aynı anlamda **erki** vardır.
- Göktürkçede **ulayı** "ve, ile" bağlacı kullanılır. Eski Uygurcada bununla aynı anlamdaki **uladı** vardır.
- Göktürkçede belirli geçmiş zamanın ikinci kişi çekimlerinde görülen **"n ~ g"** nöbetleşmesi, Eski Uygurcada ortadan kalkmıştır.

UYGUR TÜRKÇESİ YAPIM EKLERİ

İSİMDEN İSİM YAPIM EKLERİ

- **çı ~ çî:** yolçı ayguç, öğütçü, tapıççı, yerçi, ölüçü,
- **daş:** kadaş (akraba), adaş (arkadaş)
- **dem:** kündem (güneşli), erdem (kişilik), bağdam
- **lıg ~ lig:** erdenlik, ağılık (hazine), tınlık (canlı)
- **sız:** ewsız, közsüz, tilsiz, uwutsuz (utanmaz)
- **rak ~ rek:** kiçig -rek (daha küçük), ye-rek
- **kına ~ kıya:** azkına, kiçig-kiye (çok küçük)
- **an ~ en:** oğlan, eren
- **dın ~ tin:** birdin (güneyde), taştın (dışarı)
- **la ~ le:** körkle (güzel), tünle (geceleyin)
- **dız ~ tız:** kündüz (gündüz), yultuz (yıldız)
- **tı ~ ti:** edgüti (iyice), katıgdı (sertçe), yegdi
- **nti:** ekinti, ikinti (ikinci)
- **nç:** üçünç, beşinç, altınç, yetinç
- **ar ~ er:** üçer, beşer, birer
- **miş ~ miş:** altmış yetmiş
- **agu ~ egü:** üçegü, ikegü

İSİMDEN FİİL YAPIM EKLERİ

- **a ~ e:** aşı (yemek), tile (dilemek), oyna (oynamak)
- **u ~ ü:** ıglayu, tileyü, tiyü
- **la ~ le:** kılınç-la (kılıçla), tapla (uygunluk)
- **ka ~ ke:** yarlıgka (buyurmak), irinçke (acımak)
- **lan~len:** bağaz-lan boğazlamak
- **ad-:** baş-ad yok-ad (yok et), ulugad (büyümek)
- **ar ~er:** yaşar (yeşermek), kızar (kızarmak), sarıgar
- **sın~sin:** erksin (ele geçirmek)
- **sıra:** küç-sire (güçten düşmek), kağansıra
- **gar:** tezger (esasını bul)
- **sa ~ se:** suwsa (usamak), birkese (kamçılama)
- **k:** aguk (zehirlmek), taş -ık (dışarı çıkma), iç - ik
- **kar ~ ker:** könülker (iyice düşünmek)

FİILDEN İSİM YAPAN EKLER

- **ıg ~ ig:** böl-üg, kez-ig, kurug, bil-ig, öl-üg
- **ım ~ im:** tag-um (kurbanlık), at-ım, ked-im
- **ış ~ iş:** ev-iş, çevriliş, tut-uş, pu-uş, ur -uş
- **mak:** karışmak, öçeşmek (tartışmak)
- **ın ~ in:** kiy-in (ceza), büt -ün (bütün), tüg-ün
- **l:** kısa-ıl (dağ geçidi), tüke - l
- **ga ~ ge:** kışga (kışa), bilge (bilgili)
- **uk ~ ük:** bölük, adr-uk (ayrık), ıra -k, bedü-k
- **mur:** yağ - mur (yağmur), kö - mür (kömür)
- **gu ~ gü:** bıçgu (bıçak), kongu (konut)
- **duk ~ dük:** knduk "konut", umduk "umut"

FİILDEN FİİL YAPAN EKLER (ÇATI EKLERİ)

- **Dönüşlü çatı(n):** kılındukta yapıldığında
- **Edilgen çatı (l):** tiril "dirilmek", adrıl "ayrılmak"
- **İşteş çatı (ş):** körüş, üleş, paylaş, külüş
- **Ettirgen çatı (t, dür) :** işitür, idit, ayır
- **Ettirgen çatı:** (gur, gü): azgur, tırgür
- **Ettirgen çatı:** (r, ar, er): ölür, öçür "söndürmek"

Hap Bilgi

- * Türk dilinin en işlek yapım eki "-sız / siz" ekidir. Bu ek isimden isim yapan ek olarak da bilinir.
- * Türk dilinin en az kullanılan yapım eki ise " - mur" ekidir. Bu ek, fiilden isim yapan ek olarak bilinir.
- * Türkçenin en işlek isimden isim yapan ekleri arasında ise " -çı, -lık / -lik, sız / siz" bulunmaktadır.
Örnek: yolcu, insanlık, vicdansız, günahsız vb.
- * Türkçenin en işlek isimden fiil yapan ekleri arasında ise " -a / -e, -la / -le" ekleri bulunur.
Örnek: yaşa, türe, taşla, yolla, gözle, izle vb.
- * Türkçenin en işlek fiilden isim yapan ekleri arasında ise " sıfatfiil, zarfıil ve isimfiil" ekleri bulunur
Örnek: gezen, tanıdık, gidince, yaşamak vb.

SÖZCÜK TÜRLERİ

İSİMLER

Uygurcadaki isimler, Göktürkçede olduğu gibidir. İsimler genelde iki heceli olup tek hece kelimeler vardır.

İsmin çekim ekleri

a. Çoğul eki

- **Iar / Ier:** begler, erler, közler, ıgaçlar, bular, köller, bodisavatlar, edgüler

Hap Bilgi

- * Göktürkçede sadece kişi için kullanılan çokluk eki, Uygurcada diğer isimlerde, sıfatlarda ve zamirlerde de kullanılmıştır.
- * Göktürkçede çokluk eki olarak kullanılan "+an, +t ve +gun" ekleri, Uygurcada kalıplaşmış olan "oglan, eren, tigrit, begit" gibi kelimelerde görülür.
- * Orhun Türkçesinde "eren ve oğlan" kelimeleri "en / an" çokluk ekiyle çekimlenir. Uygur Türkçesinde ayrıca "erenler, oğlanlar" şeklinde de çekimlenir.

b. İyelik ekleri: Sahiplik, aittlik ekleri olarak da bilinir.

- I.tekil şahıs iyelik (**m**): ögüm, atam, ewim
- II.tekil şahıs iyelik (**n**) : ögün, atan, ewin
- III.tekil şahıs iyelik (**i, sı**): ögüsü, atası
- I.çoğul şahıs iyelik (**ımız**) : ögümüz, ewimiz
- II.çoğul şahıs iyelik (**nız**) : ögünüz, ewiniz
- III.çoğul şahıs iyelik (**ları**) : ögleri, ewleri

Hap Bilgi

- Türkçenin tüm dönemlerinde iyelik eki sayısı altı iken sadece Orhun Türkçesinde III. çoğul şahıs iyelik eki olmadığı için iyelik eki sayısı beştir.
- İlk kez III. çoğul şahıs eki kullanımı, Uygur Türkçesi metinlerinde görülür. (ewleri, tilleri)
- Bir metinde "közleri, tilleri, eligleri" gibi sözcükler geçiyorsa o metinler Göktürkçe olamaz.

c. Tamlayan eki (nın / nan)

Manici metinlerde "+nan" şeklinde iken Budist Uygur metinlerinde ise "+nın, +nin" şeklindedir.

Örnek: Anın yarugnu, munun, Tenri-nin, beg-nen, kişi - nen

d. Belirtme hali: +ıg, +ag, +g, +n, +nı

- **g ~ ag:** budun -ıg, temir - eg, ıgaç - ag
- **n:** il- i - n, törü - si -n
- **nı:** bizni, sizni, özni

e. Yönelme hal eki: +ka / ge / +e / +na / ne

- **ka ~ ke:** öd - ke zaman iline, ıgaçka
- **a ~ e:** biriye, yırıya
- **na ~ ne:** 3.kişi iyelik ekinden sonra kullanılır. ewi - ne, közi - ne

f. Bulunma hali: +da, +de, +ta, +te

- kün-te, budunta, yirde, başta, ağırtta, kişide

g. Çıkma hali: +dın, +tın

- kün-tin, yarı-tın, ıgaçdın, közdin, ewdın

h. Yön hal eki: +rı, +rı, +ru, +ra, +re, +ar, +er

- **garu ~ gerü:** yir-gerü (o tarafa), taş garu (dışarıya)
- **naru ~ nerü:** yeri - nerü
- **ra ~ re:** ön-re taş-ra, iç - re
- **ru~rı:** ötrü, kerü, berü

k. Eşitlik Durumu (Ekvatif): +ça

- **+ça:** Gibi, göre, kadar anlamlarını verir: "ot+ça" (ateş gibi), köñl+üñ+çe, yüzçe vb.

Hap Bilgi

- * Orhun Türkçesinde çıkma ve bulunma durumu, "+de, +da, +te, +ta" eki ile sağlanmıştır.
- * Uygur Türkçesinde ise bulunma hali için "+de, +da, +te, +ta" eki kullanılırken çıkma hali için "+dın, +tın" eki kullanılmıştır.

ZAMİRLER

Uygurca da zamirler, Göktürkçedeki gibidir.

1. Kişi zamirleri

- **I. Tekil:** men, menin, minin, mente, manta, mana
- **II. Tekil:** sen, sin, seni, senin, sini, sinin, sana
- **III. Tekil:** anı, ana, anta, antın, andan, andata
- **I. Çoğul:** biz, bizin, biznin, bizni, bizke, bizdin
- **II. Çoğul:** siz, siler, silerke, sizni, siznin, sizlerni
- **III. Çoğul:** olarnın, olarka, olarnii olarka, alarnı

2. İşaret zamirleri

İşaret zamiri olarak kullanılan sözcükler şunlardır:
"bu, bo, şu, so, ol"

- **Bu:** muni, munun, bularnı, muna, munta, bulardin
- **Şu:** Çok yaygın kullanılmamıştır: şular
- **Ol:** Ol zamiri ekfiilin geniş zaman çekiminde III. tekil şahıs eki olarak da kullanılmıştır.

3. Belgisiz zamirler

Uygur Türkçesi metinlerinde görülen başlıca belgisiz zamirler şunlardır:

- **adın** (başka)
- **adinagu** (başkası)
- **alku** (hep, tüm)
- **barça** (bütün, hep)
- **kamag** (hep, tümü)
- **kayu** (hangi, bazı)
- **biregü** (birisi)
- **yumkı** (hepsi)
- **öküşü** (hepsi, çoğu)
- **neme** (hiçbir şey)
- **biri** (birisi)

4. Soru zamiri

Uygur Türkçesi metinlerinde görülen başlıca soru zamirler şunlardır:

- kim, ne, neçük, negü, neçükin, kanta, kança
- neteg, netegin, kanı, kayu kantın

5. Dönüşlülük zamiri

- kentü, öz

SIFATLAR

Uygurcada sıfat yapan ekler ve sıfatlar Göktürkçede olduğu gibidir.

- **lıg - lig:** küç-lüg, bilinç-lig
- **sız - siz:** ögsüz, anasız, tutunçsuz (sınırsız)
- **kı - ki - ği:** aşnu-ğu (evvelki), birdin-ki

ZARFLAR

Fiilleri, fiilimsileri, sıfatları ve zarfları zaman, yer, miktar ve durum yönünden belirten sözcüklere zarf adı verilir. Başlıca zarflar şunlardır:

1. **Yer-yön zarfı:** Orhun Türkçesinde "a, dın, garu, ra, ru, da" eklerini almış sözcükler yer - yön zarfı olarak kullanılır.

Örnek

- **a:** üze (üstte), biriye (güneye), yırıya (kuzeyde)
- **dın:** öndündün (doğuya), kurıdın (batıda)
- **garu:** ilgerü (ileri), taşgaru, yukkaru
- **rü:** berü (beri), kirü (geri)
- **ra:** asra (aşağıda), içre (içeride), taşra

Hap Bilgi

- * Yön gösterme eklerini alan sözcükler metinlerde yer - yön zarfı olarak kullanılmıştır.

2. **Zaman zarfı:** Başlıca zaman zarfları şunlardır:

- **kiçe** ~ gece
- **kündüz** ~ gündüz
- **amtı** ~ şimdi
- **tün** ~ gece
- **aşnu** ~ önce
- **ötrü** ~ sonra
- **kün** ~ gün
- **küzün** ~ güzün
- **kışın** ~ kışın
- **yayın** ~ yazın
- **irte** ~ sabah

3. Durum zarfları: Bunlara **tarz zarfları** da denilir.

- **ança** ~ öylece
- **edgüti** ~ iyice
- **yegdi** ~ iyi
- **katıgdi** ~ sıkıca
- **yadag** ~ yaya

4. Miktar zarfı: Başlıca miktar zarfları şunlardır:

- **antag** ~ o kadar
- **bunça** ~ bu kadar
- **kop** ~ hep, tümüyle
- **nen** ~ hiç
- **nençe** ~ nice
- **öküş** ~ çok
- **sansız** ~ sayısız
- **kergeksiz** ~ çok fazla
- **kalısız** ~ eksiksiz

EDATLAR (İLGEÇ) - SONTAKI

Uygur Türkçesinde başlıca edatlar şunlardır:

- **ara** ~ arasında
- **birle** ~ ile, birlikte
- **kisre** ~ sonra
- **kudı** ~ aşağı
- **teg** ~ gibi
- **tegi** ~ kadar
- **ötrü** ~ sonra
- **apa** ~ a doğru
- **üçün** ~ için
- **üze** ~ üzerinde
- **keçe** ~ ötesi

BAĞLAÇ

Uygur Türkçesinde başlıca bağlaçlar şunlardır:

- **azu** ~ veya, yahut
- **takı** ~ ve, dahi
- **ulatu** ~ ve
- **yeme** ~ ve, dahi, da
- **tiyin** ~ diye
- **tip** ~ diye

FIİLLER

FIİL ÇEKİM EKLERİ

A) ŞAHIS EKLERİ

1. Zamir Kökenli Şahıs Ekleri

- men, sen, biz, siz, lar
- Zamir kökenli şahıs ekleri şu fiillerde kullanılır:
- **Geniş ve şimdiki zaman:** kör - ür - men
- **"+ gay" ekli gelecek zaman:** öl - gey - men
- **"+ çı" ekli gelecek zaman:** yitme - çı - men

2. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri

- m, n, mız, nız, lar
- İyelik kökenli şahıs ekleri şu fiillerde kullanılır:
- **Bilenen geçmiş zaman:** kel - ti - m, kel - ti - ler

Hap Bilgi

- ✱ **Belirsiz geçmiş zaman** (mı) kipinden sonra hem zamir kökenli şahıs eki hem de iyelik kökenli şahıs eki kullanılmamıştır.
- ★ kişi oğlu kılın - **mış**, atam kagan bol - **mış**
- ✱ **Üçüncü çoğul şahıs eki**, Göktürkçede bulunmaz, ilk kez Uygurcada ortaya çıkmıştır. tilediler, kördiler

B) ZAMAN KİP ÇEKİMİ

Bilenen Geçmiş Zaman: "- dı, -yuk" ekiyle kurulur.

- sakın - tı - m ~ düşündüm
- sakın - tı - n
- sakın - tı
- sakın - tı - mız
- sakın - tı - nız
- sakın - tı - lar
- bar -yuk sen (bağladın)
- karı - yuk biz (yaşlandık)

Öğrenilen Geçmiş Zaman: "-mış" ekiyle kurul.

- **sökürmüş** ~ çöktürmüş
- **timiş** ~ demiş
- **kılınmış** ~ yaratılmış
- **bolmuş** ~ olmuş
- **öğleşmiş** ~ danışmış

Geniş Zaman ve Şimdiki Zaman

Uygurcada "ur, ür, yur, yür, ar, er, r" ekiyle yapılır. Uygurcada şimdiki zaman olmadığı için bu ekler aynı zamanda şimdiki zaman olarak da kullanılmıştır.

Örnek

- bar-ır men ~ gidiyorum
- bar-ır sen ~ gidiyorsun, gidersin
- bar-ır ~ gidiyor, gider
- bar-ır biz ~ gidiyoruz, gideriz
- bar-ır siz ~ gidersiniz
- bar-ır ~ giderler, gidiyorlar

- * Geniş zaman ve şimdiki zaman kiplerinden sonra zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır.

Gelecek Zaman Kipi

Uygurcada gelecek zaman üç türlü kurulur.

a. gay ekli gelecek zaman

Zamir kökenli kişi ekleri ile çekimlenir.

- bul - gay men
- bul - gay sen
- bul - gay
- bul - gay biz
- bul - gay siz

b. çi ekli gelecek zaman

Zamir kökenli kişi ekleri ile çekimlenir.

- yit - me - çi men ~ mahvolacağım
- yit - me - çi sen ~ mahvolacaksın
- yit - me - çi ~ mahvolacak
- yit - me - çi biz ~ mahvolacağız
- yit - me - çi siz ~ mahvolacaksınız

c. sık ekli gelecek zaman

İyelik kökenli şahıs eki kullanılmıştır. Çok seyrek görülmüştür.

- öl - sık - in

Gereklilik Kipi

Gereklilik anlamı "-gu kergek, -guluk ve -miş kergek" ekleri ile sağlanmıştır.

- yorigu kergek - ilerlemeli, toplaguluk - toplamalı
- uzatmış kergek - göndermeli

Emir Kipi Çekimi

Emir kipinde her şahıs ayrı bir ekle gösterilir.

- 1. tekil: (a)yın _____ bil - eyin
- 2. tekil: gıl _____ bil - gil
- 3. tekil: zun _____ bil - zün
- 1. çoğul: (a)lım _____ bil - elim
- 2. çoğul: in _____ bil - in
- 3. çoğul: zunlar _____ bil - zünler

Şart Kipi Çekimi: sar men / ser men

Zamir kökenli kişi ekleri ile çekimlenir.

Şart kipi Göktürkçede görülmezken ilk kez Uygurcada ortaya çıkmıştır.

Örnek

- kör - ser men
- kör - ser sen
- kör - ser
- kör - ser biz
- kör - ser siz

FIİLLERİN BİRLEŞİK ÇEKİMİ - EKFIİLLER

- * Uygurcada birleşik çekimin hikâye ve rivayet şekilleri vardır. Hikâye, "erdi", rivayet "ermiş" biçiminde görülür.

a) Sürekli Geçmiş Zaman

1. Geniş zamanın hikâyesi (r / ar erti)

- bar-ır er - ti - m ~ varırdım
- bar-ır er - ti - g ~ varırdın

2. Geniş zamanın rivayeti (r / ar ermiş)

- yorı - yur er - miş ~ yürümüş, ilerliyormuş
- sew - er er - miş ~ severmiş, seviyormuş

- * Geniş zamanın olumsuz - maz ekiyle yapılır.

b) Uzak Geçmiş Zaman

1. Belirsiz geçmiş zamanın hikâyesi (miş erti)

- öl - miş er - ti ~ ölmüştü
- bol - miş er - ti ~ olmuştu

2. Belirsiz geçmiş zaman rivayeti (miş ermiş)

- ★ sew - miş - er - miş ~ sevmişmiş

FiİLİMSİLER (EYLEMSİLER)

SIFAT- FiİLLER (ORTAÇLAR)

Sıfat-fiiller, fiilin sıfat şekilleridir, isim gibi çekime girerler. Ayrıca fiilin belirttiği eylemi yapanı da ifade ederler. Balıca sıfat- fiil ekleri şunlardır:

1. ır - ar: Geniş zaman sıfat-fiil eki anlamı katar.

Örnek

- kör-ür közü (gören gözü)
- bil-ir biligim (bilen aklım)

2. maz - mez: Geniş zaman sıfat-fiil ekinin olumsuzudur

Örnek

- bilig bil-mez kişi (bilgi bilmeyen kişi)
- kör - mez közü (görmeyen gözü)

3. igma - igme: Eyleme "yapan, eden" anlamı verir.

Örnek

- İl ber-igma tenri (devlet veren tanrı)
- Kör-ügme begler (tabi olan beyler)
- Uduz-ugma ulug (sevk eden büyükler)
- Bediz yarat-igma (süsleme yaratanlar ressam ve heykeltıraşlar)
- barigma kişi (varan kişi)

4. ıgılı - ıgli: Sıfat-fiil eki eylemi yapanı ifade eder.

Üç büyük yazıtta geçmeyen bu ek, İrk Bitig'de şu örnek cümlede geçmektedir:

Örnek

- Udımag odguru **yat-ıgılı+g** turguru yorır men
- alıgılı ketti 'alan geldi'

5. duk - dük: Geçmiş zaman eylem sıfatı yapar.

Örnek

- Ol bil-me-dük-üg-in için (o bilgisizliğin yüzünden)
- Kañım kagan uç-duk-da (babam kağan öldüğünde)
- Közün körme-dük kulkakın eşidme-dük
- eşitmedügi için (işitmediği için)

6. miş - miş: Geçmiş zaman eylem sıfatı yapar.

Örnek

- İda taşda kal-mış-ı (ağaçta, dağda kalmış olanları)
- Yir sayu bar-mış bodun (her yere gitmiş halk)
- Eçümüz apamız tut-mış yir sub (atalarımızın dedelerimizin elde ettiği topraklar)

7. taçı - teçi: Gelecek zaman sıfat-fiil eki yapar.

Örnek

- Öl-teçi bodunug tırgürü igittim (ölecek halkı diriltip doyurdum)
- Üküş öl-teçi anta tirildi (pek çok ölecek (kişi) orada hayatta kaldı)
- olurtaçı yir (oturacak yer)

8. sık: Gelecek zaman sıfat-fiil ekidir.

Örnek

- Açsar to-sık ömez sen (aç kaldığında doyacağını düşünmezsin)
- İl tut-sık-ıñ-in bunta urtum (senin) devlet sahibi olacağını buraya kazıdım)

9. gu-gü: Sıfat-fiil eki ve eylem adları yapar.

Örnek

- Küre-gü-ñ-ün için igidmiş bilge kaganıñın ermiş barmış edgü iline kentü yañıldı (disiplinsiz olduğun için (seni) beslemiş olan bilge kağanınla hür ve müstakil iyi iline kendin hata ettin)
- Kori-gu iki üç kişiligü tezip bardı (muhafız iki-üç kişi ile birlikte kaçıp gitti)

10. guçı - güçi: Sıfat-fiil eki, - gu eylem adı yapan ek ile +çı ekinden türetilmiştir.

Örnek

- Kaganı alp ermiş ay-guçı-sı bilge ermiş (kağanları cesur imiş, (onun) sözcüsü akıllı imiş)
- Bark it-güçi bediz yaratıgma bitig taş it-güçi (türbe yapıcı, süsleme sanatçısı (ve) kitabe taşı ustası)

ZARF-FİİLLER (ULAÇ - BAĞFİİL)

Zarf-fiiller, zarf olarak kullanılan fiil biçimleridir. Başlıca zaffiil ekleri arasında şunlar bulunur:

1. a, ı ve (y)u

Bu zarf-fiil eki, birleşik fiillerde tasvirî fiili asıl fiile bağlayan ektir. Bugün olduğu gibi Orhun Türkçesinde de en işlek zarffiil ekidir:

Örnek

- öl-ü ~ ölesiye
- yit-ü ~ yitesiyе
- töküt-i ~ dökerek

2. ıp - ip

Asıl eylemden önce işlenmiş bir eylemi gösterir. Orhun Türkçesinde fiil kök veya gövdesi üzerine doğru- dan -p olarak gelirken, Türkiye Türkçesinde araya /y/ kaynaştırma ünsüzü girer.

Örnek

- al-ıp ~ alıp
- bar-ıp ~ varıp
- yori-p ~ yürüyüp

3. Ipan - ipen

Zarf-fiil eki, -p ekinin genişletilmiş şeklidir:

Örnek

- tut-upan ~ alarak
- Sü süle-pen ~ asker sevk ederek

4. yın - yin

Diğer fiil zarflarına göre daha az geçer.

Örnek

- te-yin ~ diye

5. galı - geli

Asıl eylemin başlangıcını ve eylemin amacını ifade eder. Günümüz Türkçesindeki -alı eki, bu ekten gelişmiştir:

Örnek

- ölgeli ~ öleli
- kılın-galı ~ yaratılab
- bol - galı ~ olalı

6. sar - ser

Asıl fiilin hangi şartlar altında gerçekleştiğini ve eylemin hangi durum ve zamanda işlendiğini gösterir. Aynı zamanda şart kipinin ekidir.

Örnek

- aç-sar tosık ömez
- bir tod-sar açsık ömez

7. gınça - ginçe

Bugünkü Türkçede “-ınca”ya kadar ekinin görevini üstlenmiştir yani asıl eylemin gerçekleşmesi için geçecek zaman sınırını belirtir. Orhun Türkçesinde bir yerde tespit edilmiştir:

Örnek:

- toplu-gınça ~ delininceye kadar
- öl - günçe ~ ölünceye kadar

8. matı(n)

Bugünkü -madan yapılı olumsuz eylem zarfları yapar:

Örnek

- Tün udı-matı ~ geceleri uyumadan
- küntüz olur-matı ~ gündüzleri oturmadan
- al-matın ~ almadan (dinlemeden)

9. ça

Asıl eylemden önce işlenen bir eylemi belirtir.

Örnek

- yok bol - ça ~ yok olunca

10. erkli

İken anlamına gelen zarffiil ekidir.

Örnek

- ança olurur erkli ~ öylece oturur iken

Hap Bilgi

- * Orhun Türkçesinde şart kipi bulunmaz ancak şart anlamı veren "- sar / -ser" eki bulunur. Bu da zarf-fiil işlevinde yer alır. Uygurcada ise "- sar / -ser" eki hem ulaç hem kip görevinde bulunmaktadır.

UYGUR TÜRKÇESİ

UYGUR TÜRKÇESİ MORFOLOJİSİ

1. küskü yıl sekizinci ay sekiz yigirmike

Sıçan yılı, sekizinci ayın on sekizinde

Küskü yıl sekiz - inç ay sekiz yigirmi - ke
isim isim sayı iiye isim sayı sayı yönelme

2. men tüşimi ağır igke tegmişke

ben tüşimi ağır hastalığa tutulduğum için

men tüş - im - i ağır ig - ke
zamir i.k iyelik belirtme sıfat i.k yönelme hal eki

teg - miş - ke
f.k sıfatfiil yönelme hal eki

3. edgü ayıq bolğay men tip kişim

(iyi (veya) fena olacağım diye, karım)

edgü ayıq bol - gay men tip kışı - m
zarf zarf f.k gelecek kişi edat i.k şe
zaman zamiri

4. sılangka bitig ködtum minte

Sılang'a vasiyetname bıraktım. Benden

Sılan - ka bit - ig kod - tu - m min - te
i.k yönelme f.k fiye f.k kip şe zamir bulunma

5. kaya olar ögey anamız bizke

Kaya, onlar üvey annemiz bize

Kaya o - lar ögey ana - mız biz - ke
İsim zamir çoğ. Sıfat i.k iyelik zamir yönelme

6. içgeru ağılık-ka bir at birip

iç hazineye bir at verip

iç - gerü ağı - lık - ka bir at bin - ip
i.k yön eki i.k iiye yönlm sıfat isim f.k zarfiil

7. ağır kıyınka tegip söz-leri

ağır cezaya carptırılın (ve) sozleri

ağır kıy - ın - ka teg - ip söz - ler - i
sıfat f.k fiye yön f.k zarfiil i.k çoğul iyelik

8. Sekiz türlüg yiller üze tepremetin, serilip anta

Sekiz türlü yel ile kımıldamadan dinlenip orada

Sekiz tür - lüg yıl - ler üze tepre - meden
Sayı sıfatı i.k iiye i.k çoğ. edat f.k zarfiil

Ser - il - ip a - n - ta
f.k ffye zarfiil zamir zamir. bulunma hal eki
n'si

9. Kökerip turur körkle tağta, köngül yaraşı ağılak orunta

Göğerip duran güzel dağlarda, gönle uygun تنها yerlerde

Kök - er - ip turur körk - le tag - da
i.k ifye zarfiil yardımcı fiil isim edat i.k bulunma

Köngül yaraşı ağlak orun - ta

İsm sıfat sıfat i.k bulunma

10. ulus barça tigin üçün birle barıng

ulus, hep birlikte prens için beraber gidin.

Ulus barça tigin üçün birle bar - ing
Hitap zarf isim edat edat f.k şe

11. bolı ol ödün kıngı kıan tiginke septi

oldu o zaman babası han prense gerekli donanımı verdi.

Bol - tı ol ödün kan - gı kan tigin - ke
f.k kip sıfat isim isim iyelik isim isim yönelme

12. biş yüz erenning aşı suvı kölüki tağı

beş yüz adam ın yemeği, suyu, yuk hayvanı ve dahi

biş yüz eren - ning aş - i suv - i
sıfat sıfat isim ilgi i.k iyelik i.k iyelik

13. kelürser tağı ağırlıg bolğay men

Getirirse daha da kıymetli olacak ben

Kel - ür - ser tağı ağır - lıg bol - ğay men
f.k kip şart bağlaç i.k İİYE f.k kip zamir

UYGUR TÜRKÇESİ

14. burkanlarning kılı tüketmiş iduk işleringe kin keligme üddeki ondın singarkı kamağ burkanlarning yeme barça bir

udaların yapıp tamamlamış (oldukları) kutsal bilgilerine; ilerde, gelecek zamandaki on yöndeki bütün Budaların da hepsine, bütünüyle aynı

burkan- lar- ning kıl - u tüke- t- miş ıd - uk
i.k çoğ. ilgi f.k ulaç i.k ifye fiye f.k fiye

iş - ler - in - ge kin kel - igme üd - de - ki
i.k çoğ. iyelik yönelme isim f.k ortaç i.k bulunma

o - n - dın kamağ burkan - lar - ning
zamir ayrılma sıfat i.k çoğul ilgi eki

yeme bar - ça bir
zarf i.k eşitlik zarf

15. ol ança çın kirtü bursang kuvrağlarka tapınmaktın uluğ buyan edgü kılınçığ yene iyin ögirmeklig buyan edgü Böylesi, içten, doğru rahipler topluluğuna saygı göstermekten ortaya çıkmış ulu iyi (iki.) davranışı; yine bundan dolayı sevinmekli iyi

ol a - n - ça çın kır - tü bursang
işaret zamir eşitlik isim f.k kip isim
sıfatı kökü eki

kuvrağ - lar - ka tap - in - mak - tın uluğ
i.k çoğul yönelme f.k fffe fiye çıkma isim

edgü kıl - in - çığ yene ögir - mek - lig buyan edgü
zarf f.k fffe fiye zarf f.k fiye iye isim zarf

16. Tensi men. Yarın kiçe altın örgin üze olurupan men-gileyür men. Ança bilingler: Edgü ol.

Tensi men yarın kiç - e altın öngin üze
İsim zamir zarf f.k fiye sıfat isim zarf

Ol - ur - upan mengi - le - yür men a - n - ça
f.k fffe fiye i.k ifye kip şe zamir eşitlik

17. Ala atlı yol tengri men. Yarın kiçe eşür men. Utru eki yalıg kişi oğlın sokuşmış: kişi korkmuş. "Korkma" timiş, "Kut birgey men!" timiş. Ança biling: Edgü ol.

ala at - ılı yol tengri men eş - ür men utru
sıfat i.k iye isim isim zamir f.k kip zamir isim

eki yalıg kişi ogl - ılı - n sök - üş - miş
sıfat sıfat isim i.k iye belirtme f.k fffe kip

kişi kork - miş kut bir - gey men ti - miş
isim f.k kip isim f.k kip şe f.k kip

18. Altun kanatlıg talım kara kuş men. Tanım tüsi takı tükemezken taluyda yatıpan tapladukumın tutar men, sewdükümin yiyür men. Antag küçlög men. Ança bilingler: Edgü ol.

Altun kanat - lig talım kara kuş men tan - ım
Sıfat i.k iye sıfat sıfat isim zamir i.k iyelik

tü - si takı tük - e - mez - ken taluy - da
i.k iyelik bağlaç i.k ifye olumsuz ulaç i.k bulunma

yat - ıpan tap - la - duk - um - in tut - ar men
f.k ulaç i.k ifye fiye iyelik ilgi f.k kip şe

sew - dük - im - in yi - yür a - n - tag
f.k fffe iyelik ilgi f.k kip zamir eşitlik

19. Beg er yuntingaru barmış ak bişi kulunlamış. Altun tuyuglug adgırlık yaragay. Tebesingerü barmış: Ürüng ingeni botulamış.

Beg er yuntın - garu bar - mış ak kişi
İsim isim i.k yön eki f.k kip sıfat isim

kulun - la - mış. Altun tuyug - lug adgır - lık
i.k ifye kip sıfat i.k iye i.k iye

yar - a - gay tebe - si - n - gerü bar - mış
i.k ifye kip i.k iyelik yön eki f.k kip

ürüng ingeni botu - la - mış.
İsim isim i.k ifye kip

UYGUR TÜRKÇESİ

20. Altun budlalug bugarlık yaragay. Ebingerü barmış: Üçünç kunçuyı urılanmış. Beglık yaragay tir. Mengilig beg ermiş. Ança bilingler: Anyıg edgü ol.

Altun budla - lug bugra - lık eb - in - gerü bar - mış
Sıfat i.k iiye i.k iiye i.k iye yön f.k kip

üç - ünç kunçu - yı urı - lan - mış beg - lik
i.k iiye i.k belirtme i.k ifye kip i.k iiye

yar - a - gay ti - r mengi - lig beg ermiş
i.k ifye kip f.k kip i.k iiye isim ekfiil

a - n - ça bil - ing - ler anyıg edgü ol
zamir eşitlik eki f.k emir še zarf zarf fiil

21. Adıglı tonguzlı art üze sokuşmış ermiş. Adıging karnı yarılmış, tonguzung azıǵı sınmış tir. Ança biling: Yablak ol.

Adıg - lı tonguz - lı art üze sök - üş - mış ermiş
i.k iiye i.k iiye isim zarf f.k ffye kip ekfiil

Adıg - ing karn - lı yar - ıl - mış, tonguz - ung
i.k ilgi i.k iye f.k ffye kip i.k ilgi eki

azıǵ - lı sin - mış ti - r yablak ol.
i.k iyelik f.k kip f.k kip zarf fiil

22. Er terkleyü kelir. Edgü söz sab elti kelir tir. Ança bilingler: Edgü ol.

Er terk - le - yü kel - ir. Edgü söz sab elti kel - ir
İsim i.k ifye fiye f.k kip sıfat isim isim zarf f.k kip

A - n - ça bil - ing - ler: Edgü ol.
Zamir eşitlik f.k emir še zarf fiil

23. Altun başlıg yılan men. Altun kurugsakımın kılıcın kesipen özümün yul inintin, başımın yul ebintin tir. Ança bilingler: Yablak ol.

Altun baş - lıg yılan men Altun kurugsak - ım - ın
Sıfat i.k iiye isim zamir sıfat i.k iyelik ilgi

kıl - ıc - ın kes - ipen öz - üm - ın yul
f.k fiye iyelik f.k ulaç i.k iyelik ilgi isim

inin - tin, baş - ım - ın yul eb - in - tin
i.k çıkma i.k iyelik ilgi isim i.k iyelik çıkma

a - n - ça bil - ing - ler yablak ol
zamir eşitlik f.k emir še zarf fiil

24. Ulug eb örtenmiş. Katinga tegi kalmaduk, bü-kinge tegi kodmaduk tir. Ança bilingler: Yablak ol.

Ulug eb örten - mış kat - ın - ga tegi
Sıfat isim f.k kip i.k iyelik yönelme edat

Kal - ma - duk, бүkin - ge tegi kodmad - luk
f.k olumsuz fiye i.k yönel edat i.k iiye

25. Esnegen bars men. Kamuş ara başım. Antag alp men, erdemlig men. Ança bilingler

Esne - gen bars men. Kamuş ara baş - ım
f.k fiye isim zamir isim isim i.k iyelik

A - n - tag alp men, er - dem - lig men.
Zamir eşitlik isim zamir i.k iiye iiye zamir

26. Sarıg atlıg sabçı, yazıg atlıg yalabaç edgü söz sab elti kelir tir. Ança biling: Edgü ol.

Sarıg at - lıg sab - çı, yazıg at - lıg yalabaç
Sıfat i.k iiye i.k iiye sıfat i.k i.k sıfat

edgü söz sab elti kel - ir ti - r.
Sıfat isim isim zarf f.k kip f.k kip

A - n - ça bil - ing - ler: Edgü ol.
Zamir eşitlik f.k emir še zarf fiil

27. Er abka barmış. Tagda kamılmış. Tengride Erklig tir. Ança bilingler: Yabız ol.

Er ab - ka bar - mış. Tag - da kamıl - mış.
İsim i.k yönel f.k kip i.k bulun f.k kip

UYGUR TÜRKÇESİ

28. Tengrilig kurtga yurtta kalmış. Yaglıg kamıç bulupan yalgayu tirilmiş, ölümde özmiş tir. Ança bilingler...

Tengri - lig kurt - ga yurt - ta kal - miş. Yag - lig
i.k iiye i.k yönel i.k bul f.k kip i.k iiye

kamıç bul - upan yalga - yu tiri - l - miş,
isim f.k ulaç f.k ulaç i.k ifye kip
öl - üm - de öz - miş tı - r.
f.k fiye bulunma f.k kip f.k kip

29. Kuzgunug ıgaçka barmış. "Katıgtı ba, edgüti ba!" tir. Ança bilingler...

Kuzgun - ug ı - gaç - ka bar - miş. Katıg - tı
i.k belirtme i.k iiye yönel f.k kip i.k iiye

Edgü - tı a - n - ça bil - ing - ler
i.k iiye zamir eşitlik f.k emir şe

30. Üze tuman turdı, asra toz turdı. Kuş oglı uça aztı, kiyik oglı yügürü aztı, kişi oglı yorıy aztı. Yana Tengri kutınta üçünç yılda kop esen tükel körüşmiş. Kop ögirer sebinür tir. Ança bilingler: Edgü ol.

üze tuman tur - dı, asra toz tur - dı. kuş ogl - ı
zarf isim f.k kip zarf isim f.k kip isim i.k iyelik

uç - a az - tı, kiyik ogl - ı yügürü az - tı, kişi
f.k ulaç f.k kip isim i.k iye zarf f.k kip isim

ogl - ı yorı - yu az - tı. yan - a tengri kat - ın - ta
i.k iye f.k ulaç f.k kip f.k ulaç isim i.k iye bulun

üç - ünç yıl - ta kop esen tükel kör - üş - miş.
i.k iiye i.k bul. zarf isim zarf f.k fiye kip

kop ögir - er seb - in - ür tı - r. edgü ol
zarf f.k kip f.k fiye kip f.k kip zarf fiil

31. Toruk at semritti. Yirin öpen yügürü barmış. Utru yirde ogrı sookuşup tutupan minmiş. Yilinge, kudursugınga tegi yagrıpan kamşayu umatın turur tir. Ança bilingler: Yablak ol.

Toruk at semrit - tı. Yir - in öp - en yügürü
Sıfat isim f.k kip i.k iye f.k fiye zarf

bar - miş. Utru yir - de ogrı sok - uş - up
f.k kip edat i.k bul. isim f.k fiye fiye

tut - upan min - miş. Yıl - in - ge
f.k ulaç f.k kip i.k iyelik yönelme eki

kudursug - ın - ga tegi yagr - ıpan
i.k iye yönelme edat f.k ulaç

kamşa - yu u - matın tur - ur tı - r
f.k fiye f.k fiye f.k kip f.k kip

32. Özlük at öng yirde arıp ongup turu kalmış. Tengri küçinge tag üze yol sub körüpen, yış üze yaş ot körüpen, yorıy barıpan, sub içipen, yaş yipen ölümde özmiş tir. Ança bilingler: Edgü ol.

Öz - lük at öng yir - de ar - ıp ong - up
i.k iiye isim sıfat i.k bul. f.k ulaç f.k ulaç

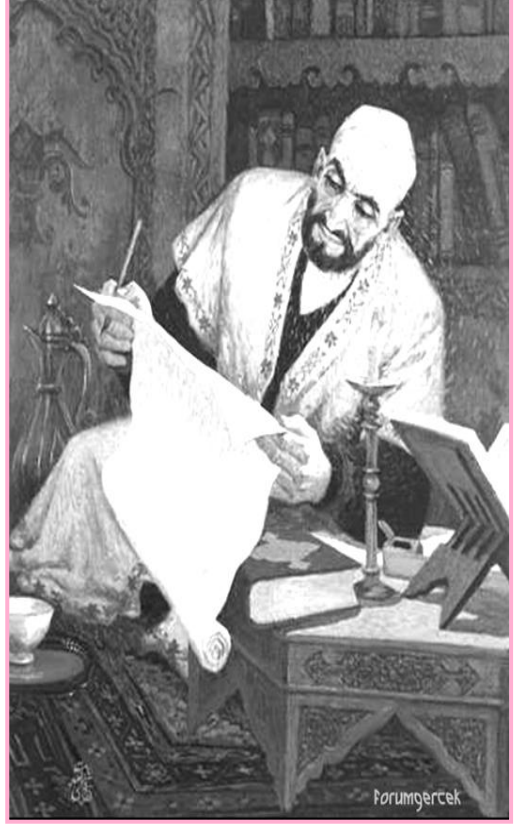
tur - u küç - in - ge tag üze yol sub
f.k fiye i.k iye. yönel. edat zarf isim isim

kör - üpen yış üze yaş ot kör - üpen
f.k fiye isim zarf sıfat isim f.k fiye

yorı - yu bar - ıpan, sub iç - ipen yaş
f.k fiye f.k fiye isim f.k fiye isim

yi - pen öl - üm - de
f.k fiye f.k fiye buunma hal eki

33. Kerekü içi ne teg ol? Tügünüki ne teg ol? Közü-nüki ne teg? Körüglüg ol. Eğni ne teg? Edgü ol. Bağış ne teg? Bar ol tir. Ança bilingler: Anyıg edgü ol.

KARAHANLI TÜRKÇESİ

4. ÜNİTE

KARAHANLI TÜRKÇESİ

- ◉ Karahanlı Devleti
- ◉ Karahanlı Türkçesi
- ◉ Karahanlı Dönemi Eserleri
- ◉ Kutadgu Bilig
- ◉ Atabetü'l - Hakayık
- ◉ Divan-ı Lügat'it Türk
- ◉ Divan-ı Hikmet
- ◉ Kur'an Tercümelere
- ◉ Saltuk Buğra Han Destanı
- ◉ Karahalıca Üzerine Çalışmalar
- ◉ Karahanlıcanın Özellikleri
- ◉ Karahanlıcanın Grameri
- ◉ Karahanlıca Morfoloji

KARAHANLI TÜRKÇESİ

KARAHANLI DEVLETİ

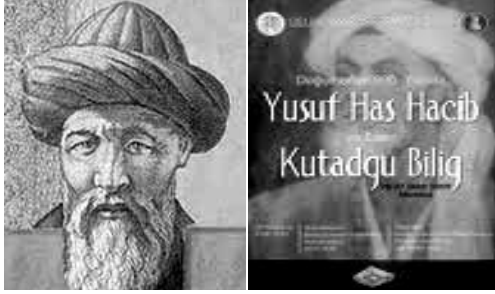

- Karahanlı Devleti 912'de veya bir başka bilgiye göre 932 yılında kurulmuştur. Önce Moğolistan'da, sonra da Batı Türkistan'da Uygur hâkimiyetinin sona ermesi sonucunda MS 9.-12. yüzyıllar arasında kurulan Karahanlı Devleti'nin kurucusunun **Bilge Kül Kadir Han** olduğu zannedilmektedir.
- Bu devlet, Karluk, Yağma, Çiğil, Basml Türklerinin birleşmesinden oluşmuştur. Asıl kökenini **Karluqlar-la Yağmaların** oluşturduğu Karahanlılar ilk önce Tanrı Dağlarının kuzey ve güney kısımlarında kurulmuş ve zamanla sınırlarını genişleterek bütün Maveraünnehr'i içine almıştır. Başkentleri önceleri Ordu idiye de sonradan **Kara Balasagun** şehri olur.
- Tarihte **Hakaniye** Devleti olarak da bilinir. Karahanlı Devleti'nin önde gelen kurucularından **Satuk Buğra Han**'ın 920 yılında İslâmiyet'i kabul etmesiyle devlet, Türk-İslâm devleti özelliği kazanır. Satuk Buğra, ölümüne kadar İslâmiyet'i Türkler arasında yaymıştır.
- Karahanlılar Orta Asya uğrunda verdikleri mücadelede Samanoğulları Devleti'ni 999'da yıkarak Maveraünnehr, Buhara ve Semerkant'ı ele geçirdiler. Karahanlı Devleti'nin yükseliş dönemi 11. yy. başlarına kadar devam eder. Özellikle İlik Han Nasır zamanında bu devlet en güçlü çağını yaşamıştır.
- Ancak Karahanlı Devleti, Horasan'ı ele geçirmek için girdiği mücadelede Gaznelilere yenilir. Bundan sonra devlet zayıflamaya başlar.

- **Yusuf Kadir Han** zamanında eski gücünü korusu da iç mücadeleler, özellikle Ali Tigin'in Yusuf Kadir Han'a karşı çıkması devleti zayıflatır, 1047'lerde Karahanlı Devleti doğu ve batı kısımlarına bölünür. Doğu Karahanlı Devleti eski başkentleri olan Kara Balasagun'da otururlardı. Sonradan bu devletin başkenti Kaşgar'a taşınır. Taht uğrunda yapılan mücadeleler devleti içten zayıflatır. Devletin doğu kısmı 1130'da Karahitaylar tarafından yıkılır.
- Karahitaylar Balasagun'u devletlerinin merkezi yapar. Batı Karahanlı Devleti başkent olarak **Semerkant**'ı seçmişti. Batı Karahanlı Devleti'nin en gelişmiş çağı I. İbrahim'in dönemine denk gelir. Doğu'nun mağlubiyetinden sonra Batı Karahanlı Devleti de önce Karahitaylardan, sonra da güçlenmekte olan Harezmşahlardan darbe aldığı için güçsüz bir duruma düşer. 1212'de Harezmşahlarla yapılan bir savaşta Batı Karahanlı Devleti yenildi, son hükümdarları Osman, Harezmşah Muhammed tarafından öldürülür ve toprakları Harezmşahların eline geçer.
- Karahanlı Devletinin başkenti Kara Balasagun büyük bir İslâm kültür merkezi idi. Burada yetişen şahsiyetlerin en önemlileri Yusuf Has Hacib ve Kaşgarlı Mahmut'tur.
- Karahanlı Devleti ile bu devirde yaşamış diğer güçlü devlet Gazneliler Devleti'dir. Gazneliler, Afganistan'da bir devlet kurdular. Devletin kurucusu Sebük Tigin'dir. Başkent Gazne şehridir. Sebük Tigin'in oğlu Sultan Mahmut, Samanoğulları'nı yenip Semerkant'ı aldı. Afganistan ve Hindistan'a hâkim olur. Gazneliler burada yüz sene yaşamışlardır. Devletin resmî dili Arapça, halk dili ise Türkçe ve yerel dillerden ibaretti.
- Karahanlılardan bugüne kadar ulaşan Türkçe dil ve edebiyat metinleri arasında şunlar bulunur: "Kutadgu Bilig, Atabetü'l - Hakayık, Divan-ı Lügat'it Türk, Divan - ı Hikmet, ilk Kur'an Tercümeleri ve Hukuk Belgeleri" sayılabilir.

KARAHANLI DÖNEMİ ESERLERİ

KUTADGU BİLİĞ - YUSUF HAS HACİP

- Yusuf Has Hacip, 1017 yılında Balasagun şehrinde dünyaya gelmiştir ve 1077 yılında Kaşgar şehrinde vefat etmiştir. Bugün türbesi Çin sınırları içerisinde kalan Doğu Türkistan'daki Kaşgar şehrinde bulunur.
- Karahanlılar zamanında yaşamış, temel eğitimi Balasagun'da almıştır. Daha önceleri Balasagunlu Yusuf diye de tanınmıştır. Yusuf Has Hacip, dönemin bilgini ve önemli bir fikir adamıdır.
- On sekiz ay süren bir çalışmanın ürünü olan Kutadgu Bilig'i 11.yüzyılda (1069-1070) Karahanlı hükümdarı Tabgaç Buğra Han'a sunmuştur. O da kendisine haciplik unvanı ve vezir yardımcılığı gibi görevler vermiştir.
- Mutluluk veren bilgi anlamına gelen Kutadgu Bilig, İslamiyet'in etkisinde yazılmış ilk eserdir. **Karahanlı sahasının ilk ürünü** olup Türk edebiyatında **aruz ölçüsüyle yazılmış ilk Türkçe eserdir**.
- Edebiyatımızda **ilk mesnevi** olup **6645** beyitten oluşur. Ayrıca eserde mesnevi içinde yeri geldikçe söylenen **173** dörtlük ile eser sonunda söylenmiş **124** beyitlik üç kaside bulunur.
- Beyit** nazım şeklinin kullanıldığı ilk eserdir. Şehname etkisi yani İran edebiyatı etkisi taşıyan ilk eserdir. Ayrıca beyit ve dörtlüğün birlikte kullanıldığı ilk eserdir
- Devlet yönetimi, ahlak, adalet konularını işleyen ve düşünce yönü ağır basan didaktik bir eserdir. Bu yönüyle de edebiyatımızda **ilk siyasetname** olma özelliğini taşımaktadır. **Didaktik ilk eserimizdir**.

- Eserde iyilik, doğruluk, bilgi, akıl, devlet ve adalet kavramları üzerinde durmuş; mutluluğa giden yolun bilgiden geçtiğini vurgulamıştır.
- Eser sade bir dille yazılmakla birlikte az sayıda Arapça ve Farsça kelimeyi de içinde barındırır.
- Eser mesnevi nazım biçimiyle yazılmıştır. Aruzun "fe'ülün, fe'ülün, fe'ülün, fe'ül" kalıbı kullanılmıştır. **Hakaniye Lehçesiyle** kaleme alınmıştır.
- Eserin bir mesnevi olması ve Şeh-name vezniyle yazılması İran edebiyatından da etkilendiğini ortaya koymaktadır.
- Eserini Arapçanın ve Farsçanın yaygın olduğu bir dönemde Türkçe yazılmıştır. Yazar Türkçe eser yazmanın zor olduğunu belirtmiştir ama Türkçe anlatımın gerekli olduğunu savunmuştur.
- Kutadgu Bilig, **allegorik** (sembolik) bir eser olup eserde **dört kişi** münazara biçiminde konuşturulur. Bunlar:
 - Kün Togdı** (hükümdar) adaleti
 - Ay Toldı** (vezir) saadeti, bahtı, talihi
 - Ögdülmüş** (vezirin oğlu) akıl, bilgi, idrak,
 - Odgurmuş** (vezirin kardeşi) ikbal ve hayatın sonunu temsil eder.
- Eserde bu dört ana karakterin dışında anlamlı adlar taşıyan **üç kişi** daha vardır:

- Küsemiş** (Ay Toldı başkente geldiğinde ona yardım eden kişi)
- Ersig** (hükümdarın mabeyncisi)
- Kumarı** (Odgurmuş'un mürididir.)

Hap Bilgi

- Kutadgu Bilig, Türk edebiyatında İslami **ilk münazara** örneği olarak kabul edilmektedir.
- Eserde "aa, bb, cc, dd" ; "aaxa" ve "aa, xa, xa" şeklinde üç değişik kafiye örgüsü bulunur.
- Arapça** ve **Farsça** sözcüklerin geçtiği ilk eser de Kutadgu Bilig'dir.

- Eserinin hemen başında bu dört kişiden bahseder ve onları okuyucuyla tanıştır (353 ve 358 beyitler arası) Eserin ilk yarısı bu karakterlerin ilk üçü arasındaki ilişkileri anlatır ve çoğunlukla İran edebiyatından kaynaklanan geleneksel “**hükümdarlara ayna**” temalarını ele alır.
- Eserin ikinci yarısı ise, daha çok muhalif karakter olan **Odgurmuş** üzerinde yoğunlaşır ve sufilik ya da İslâm mistisizmine ilişkin dinî temaları içerir.
- ✱ Eserin başında mensur ve manzum mukaddimeler ile babların (bölümlerin) fihristi bulunmaktadır. Bunların devamında yer alan Tanrı övgüsü ve Tanrı'ya yakarış İslâmî Türk edebiyatının bize kadar gelen ilk **tevhid** ve **münacat** örneğidir. Otuz üç beyitten oluşan bu manzume, mesnevi şeklinde yazılmıştır.

Hap Bilgi

- ✱ Türk edebiyatında ilk **ön söz** Kutadgu Bilig adlı eserde yer almıştır.
- ✱ İlk **tevhid**, ilk **münacaat** ve ilk **naat** örnekleri de yine Kutadgu Bilig'de bulunur. Bunlar mencevi biçiminde kaleme alınmıştır.
- ✱ **Hükümdarlara ayna** temasının işlendiği ilk eser de yine Kutadgu Bilig'dir.
- ✱ İlk defa **mevsim** (bahar) tasvirinin yapıldığı eser, Kutadgu Bilig'dir.
- ✱ Kutadgu Bilig, **atasözleri** ve **deyimlere** yer veren İslami ilk eser özelliği taşır.
- ✱ **Alp Er Tunga**'nın adının geçtiği ve kahramanlığının anlatıldığı İslami ilk eser Kutadgu Bilig'dir.
- ✱ Kutadgu Bilig **didaktik** bir eser olmasına rağmen yer yer şiirselliğin ve lirizmin görülmesi (özellikle eserin başındaki Tanrı ve Peygamber övgüleri, **bahar kaside** ve hükümdar övgüsü bölümleri) Yusuf Has Hâcib'in duyarlı bir şair olduğunu göstermektedir.
- ✱ Dört kişi arasında geçen münazarayı andıran eser, eski dönemlerden kalma **atasözleri** ve bilgelik ifadesi taşıyan **deyimlerle** süslenmiştir.

- ✱ Kutadgu Bilig'in üç yazma nüshası vardır: Bunlar.

1. Herat Nüshası

1439'da **Uygur** harfleriyle kopyalanmış olan **Herat** (Viyana) **nüshası** bulunan ilk nüshadır. 1439 yılında Herat'ta Uygur yazısıyla kopyalanmış olan bu nüshayı Avusturyalı doğu bilgini Joseph von Hammer-Purgstall, 18. yüzyılın sonlarına doğru bir sahaftan satın alarak Viyana'ya götürüp Viyana Sarayı Kitaplığına vermiştir. Hammer kitabın kimi sayfalarını Paris'te bulunan Amédée Jaubert'e göndermiş, **Jaubert** de 1825'te yazdığı bir makaleyle Kutadgu Bilig'i bilim dünyasına tanıtmıştır. Aynı yazma üzerine daha sonra **Wilhelm Radloff** çalışmaya başladı. Radloff ilk çalışmasında bu nüshanın tıpkıbasımını yayımlar.

2. Mısır Nüshası

Kutadgu Bilig'in Arap harfleriyle yazılmış olan **Mısır nüshası** 1896'da Kahire'deki Hidiv Kütüphanesi müdürü **Dr. Moritz** tarafından bulunmuştur. Bu nüshanın da bulunmasıyla birlikte, Kutadgu Bilig üzerine çalışmaları devam eden Radloff, çalışmasının ikinci kısmına bu nüshayı da katıp karşılaştırmalı metni Rus yazı çevrimi harfleri ve Almanca çeviriyle yayımlar.

3. Fergana Nüshası

Kutadgu Bilig'in üçüncü nüshası olan **Fergana nüshası** 1914 yılında Fergana'da Zeki Velidi Togan tarafından bulunmuş ve bir yazıyla bilim dünyasına tanıtılmıştır. Arap yazısıyla yazılmış olan bu nüsha, 6095 beyittir. Birinci Dünya Savaşı ve Bolşevik isyanları sırasında kaybolan bu nüsha, 1925 yılında Özbek bilgini **Fıtnat** tarafından tekrar bulunmuş ve bir yazıyla tanıtılmıştır.

Bilgi Küpü

- ✱ Dilbilgisi açısından incelenmesine dayanan ilk çalışma **Ahmet Bican Ercilasun** tarafından yapılmıştır. Bu çalışma eserde geçen **fiiller** üzerine yapılmıştır.

Bilgi Kütüğü

Kutadgu Bilig adlı eserde Yusuf Has Hacıp'i sembolize eden **Ay Toldı**'dir.

Kutadgu Bilig'den

bayat atı birle sözüg başladım
törütgen igidgen kèçürgen idim

üküş ögdi birle tümen miñ sena
ugan bir bayatka añar yok fena

tileği törütti bu bolmış kamug
bir ök bol tedi boldı kolmış kamug

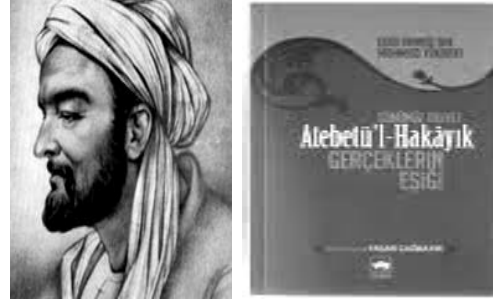
kamug barça muñlug törütülmüş
muñı yok idi bir añar yok eşi

ay erklig ugan meñü muñsuz bayat
yaramaz seniñdin adınka bu at

ulugluk saña ol bedüklük saña
seniñdin adın yok saña tuş teñe

ATABET'ÜL - HAKAYIK - EDİP AHMET

- Karahanlı Türkçesiyle yazılmış 3. eser **Yükneki Edib Ahmed bin Mahmud** tarafından 12. yüzyılda yazıldığı tahmin edilen "Atabetü'l-Hakâyik"tır.
- Edip Ahmet'in yaşamı hakkında bilinenler oldukça azdır. Bu konuda bilinenler kitabında kendisinin dediklerinden ve kitabın sonuna eklediği anlaşılan üç şiirden anlaşılır.
- **Türkistan**'da Taşkent yakınlarındaki **Yükneki** şehrinde doğduğu, doğuştan kör olduğu, döneminde saygı duyulan bir din adamı ve zeki bir bilge olduğu bilinmektedir.
- 12. yüzyılda yazdığı **gerçeklerin eşiğı** anlamına gelen **Atabetü'l-Hakayik** adlı bir eseri bulunur.
- Nerede, ne zaman yazıldığı tam olarak bilinmeyen eser yine kim olduğunu, nerede hüküm sürdüğünü bilme diğimiz Türk ve Acem meliki **Muhammed Dâd İspehsalar Bey**'e sunulmuştur.
- Eser, Tanrı övgüsü ile başlamaktadır. Bunu, Peygamber, dört halife, Emir Muhammed Dâd İspehsalar'ın övgüsü izler. Kitabın yazılış nedeninin belirtildiği bölümden sonra bilginin yararı, bilgisizliğin zararı, dilini tutmanın erdemi, dünyanın dönekliliği, cömertliğin övülmesi, cimriliğin yerilmesi, kibir, harslik, zamanenin bozukluğu gibi konuların işlendiği bölümler yer alır.
- Eserde mutluluğa giden tek yolun **ilim** olduğu görüşü savunur. "Atabet'ül- Hakayık" bu yönüyle dini-ahlaki ve **didaktik** bir eserdir.

KARAHANLI TÜRKÇESİ

- Allah, peygamber ve dört halifenin övüldüğü eserde **kaside** şeklinde 40 beyit ve **mani** biçiminde 101 dörtlük bulunur.
- Eserin giriş kısmı **kaside** şeklinde, asıl konuyu ele alan bölümler ise **mani** şeklinde kafiyeleşmiş ve eser 101 dörtlükten oluşmuştur.
- Aruz ölçüsünün kullanıldığı eserde tam ve yarım uyakların yanı sıra bazen redife de yer verilir. Vezin ve uyak bakımından kusurlu olan eserde çok sayıda imale ve zihaf bulunmaktadır.
- Atabetü'l- Hakayık, Kutadgu Bilig gibi Hakaniye lehçesi ile yazılmıştır. Eserde Kutadgu Bilig'e göre Arapça ve Farsça sözcük sayısı daha fazladır. Kutadgu Bilig'e göre ağır bir dille yazılmıştır.
- Eser İslam inancını telkin eden ilk kitap olup dil bakımından Kutadgu Bilig'e göre daha çok Arapça, Farsça kelime barındırır.
- Atebetü'l-Hakâyık'ın dört nüshası bilinmektedir. Bu nüshalar arasında en iyi ve en eski tarihli olanı **Semerkand nüshası**dır. Bu nüsha Uygur harfleyle yazılmıştır. **Ayasofya nüshası** ise Uygur harfleri ve Arap harfleriyle olmak üzere iki alfabeyle yazılmıştır. **Topkapı Müzesi nüshası** Arap harflidir. **Uzunköprü'** de Seyit Ali'nin kitapları arasında bulunan ve Arap harfli olan diğer bir nüsha ise oldukça eksiktir

Hap Bilgi

- ✳ Eser ilk defa **Necip Asım** tarafından Ayasofya kütüphanesinde bulunarak ilim âlemine tanıtılmıştır. Böylece ilim dünyasına kazandırılmıştır.
- ✳ Eser üzerine ayrıntılı tek çalışma **Reşit Rahmeti Arat** tarafından yapılmıştır. Karşılaştırmalı metin, çeviri, notlar ve indeksi içeren bu çalışma 1951'de yayımlanmıştır.
- ✳ Atabet'ül - Hakayık Batılı araştırmacılar tarafından da incelenmiş olup eser üzerimde en ciddi çalışma **Jean Deny** tarafından yapılmıştır. Eserle Polonyalı **Kovalski** de ilgilenmiştir.

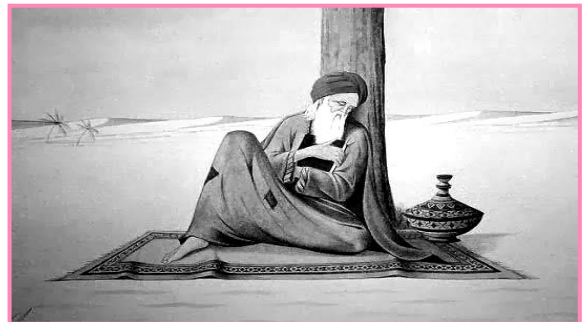
Atebetü'l-hakayık'tan

êşitgil biliglig negü tēp ayur
edebler başı til küdezmeç tēyūr
tiliñ bekte tutğıl tişir sınmasun
kalı çiksa bektin tişirni sıyur

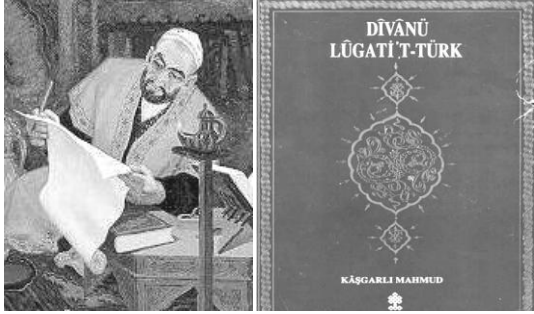
ne kim kēlse erke tilindin kēlūr
tilindin kim edgü kim êsiz bolur
êşit büt bu sözke kamuğ tañda ten
turup tilke yūknüp tazarru' kılur

küdezigil tiliñni kēl az kıl sözün
küdezilse bu til küdezlür özün
Resul erni otka yüzün atğuçı
til ol tēdi yğ til yul ottın yüzün

bilig bildi boldı eren belgölüg
biligsiz tirigle yitük körgölüg
biliglig er öldi atı ölmedi
biligsiz tirig eren atı ölü

DİVAN - I LÜGAT'İT TÜRK - KAŞGARLI MAHMUT

- Kaşgar'da doğduğu için **Kaşgarlı Mahmud** olarak anılmıştır. Gerçek adı **Mahmut bin Hüseyin Muhammet**'tir. Ömrünün büyük bir bölümünü Karahanlılar bölgesinde geçirmiş, birçok ili gezmiştir, Hamidiye ve Saç Medreseleri'nde eğitim görmüştür, Arapça ve Farsça öğrenmiştir.
- On beş yıl boyunca Türklerin yaşadığı bütün illeri, şehirleri, obaları, dağları dolaşarak Türklerin örf ve adetlerini araştırmıştır. 1057'de Kaşgar'dan ayrılarak Bağdat'a yerleşmiştir.
- **Divan-ı Lügat'it Türk** adlı sözlüğünü 1072'de Bağdat'ta yazmaya başlamıştır, 1074'te tamamlayarak Abbasi halifesine (**Ebu'l Kasım Abdullah**) sunmuştur
- Bu eser, edebiyatımızda **ilk Türk sözlüğü**, ilk dil bilgisi kitabı sayılmaktadır. Ayrıca koşuk, sav, sagu ve destan örneklerine rastlanılması kitaba bir antoloji özelliği de kazandırmıştır.
- **İlk dil milliyetçisi** olan Kaşgarlı Mahmud, Türkçe sevgisini her şeyin üstünde tutmuş, Türkçenin Arapçadan daha üstün bir dil olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır ve bu eseri ile **Araplara Türkçeyi öğretmeyi** amaçlamıştır.
- DLT'nin edebî değeri hem bize ulaştırdığı bu sözcüklerden, hem de sözcükleri açıklarken örnek olarak verdiği manzum parçalar (dize sayısı **764**'tür) ve atasözlerinden (**289** tane) kaynaklanmaktadır.
- Eserde yer alan şiirler lirik şiirler, pastoral şiirler, savaş ve kahramanlık şiirleri, destanlar ve ağıtlar şeklinde sınıflandırılmıştır.

- Bu şiirlerin hem eski Türk halk şiiri örneklerini hem de 11. yüzyılda Karahanlılar çevresinde yetişen ilk Müslüman Türk şairlerinin aruzla yazılmış eserlerinden alınmış manzum parçaları içerdiği, halk şiiri ve aydın zümre şiiri olarak iki kolda geliştiği ortaya konmuştur. Şiirlerde kullanılan nazım birimi ise beyit ve dördlüktür.
- Eserin içindeki dördlükler hece vezniyle yazılmıştır. Çoğu 4+3 duraklı 7 heceli, kimileri ise 4+4 duraklı 8 hecelidir. Beyitlerin çoğu ise aruz vezni ile yazılmıştır.
- Kaşgarlı Mahmud, eserini oluştururken bir alan araştırmacısı gibi çalışmış, böylece Türk dilinin lehçelere göre dilbilgisi kurallarını ilk kez belirlemiştir
- DLT'nin temel sözvarlığını Kaşgarlı'nın kendisinin de mensubu olduğu dönemin ve ülkesinin yazı dili olan Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi, yazarın kendi tabiriyle "Türkçe" oluşturur.
- Bunun yanı sıra Hakaniye Türkçesinin yayılma alanına en yakın boyların dillerine yer verilmiştir. Bunlar Çiğil, Yağma, Karluk, Yemek, Oğuz, Bulgar, Suvar, Argu ve Basmil'dir.
- Eserde **7500** dolayındaki Türkçe kelimenin de Arapça karşılıkları verilmiştir. Ayrıca Türkçe sözcüklerin anlamı verilmekle kalınmamıştır; sözcüğün türü, yapısı ve cümledeki kullanımları da gösterilmiştir.
- Eser sözlük olmasının yanında dönemin dili, edebiyatı, tarihi, coğrafyası, folkloru ve sosyolojisi hakkında da bilgiler içermektedir. Bu özelliğiyle de ansiklopedik bir eser niteliği taşımaktadır.
- Sözlü döneme ait **koşuk, sav, sagu** ve **destan** hakkındaki ilk bilgileri bu yapıtta bulunur.
- Eserin içerisinde o zamanki Türk illerini gösteren bir de **harita** bulunmaktadır.
- Türk lehçelerini dil bilgisi kurallarına göre inceleyen ilk eserdir. Türk lehçeleri Hakaniye Türkçesi ve Oğuz Türkçesi diye iki ana gruba ayrılmıştır.

KARAHANLI TÜRKÇESİ

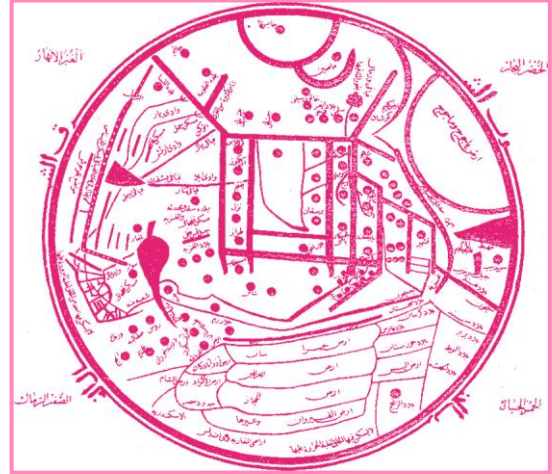
- Divan-ı Lügat'it - Türk, bir **besmele** ile başlar. Eserin ön sözünde Allah'a yakarış ve Hz.Peygamber'e övgü ifadeleri bulunur.
- Bu övgü ve yakarıştan sonra yazar, Türkleri ve Türk-lüğü överek Türkçe öğrenmenin gerekliliğini bir hadis ile açıklamaya çalışır.
- Eser sekiz bölümden meydana gelmektedir. Yazar her bölümü isim ve fiil diye iki bölüme ayırmıştır.
- Türkçe madde başı sözcükler, metin içerisinde yazıldığından bunları göstermek için kelimelerin hepsinin üzeri kırmızı renkli mürekkep ile çizilmiştir.
- Eserde isim türü sözcükler Türkçe olarak verildikten sonra hemen yanına Arapça karşılığı yazılmıştır. Yani açıklama metinleri Arapça olarak yazılmıştır.
- Fiil bölümünde ise bilinen geçmiş zaman 3.tekil kişi çekimindeki Türkçe fiiller gösterilmiş ama anlamları verilmemiştir. Fiillerin geçtiği örnek cümleler, Türkçe olarak yazılmıştır.
- Harf sayısına ve harflerin niteliğine göre sıralanan Türkçe sözcüklerin açıklaması, Arapça şeklinde yapılmıştır.
- Yazar eserinin bölümlendirmesini Arapçanın dil bilgisi özelliklerine göre yapmıştır.

Önemli Bilgi

- Dîvânü Lügati't-Türk'ün tek yazma nüshası vardır. Bu nüsha Diyarbakırlı **Ali Emirî Efendi** tarafından İstanbul'da 1917 yılında bir sahafta bulunmuştur. Ali Emiri Efendi sahafta kitabı görünce tanımış ve hemen satın almak istemiştir, ancak parası yetmeyince borç para bularak almayı başarmıştır. Ali Emiri Efendi kitabı satın aldığı anda duyduğu sevincini şu şekilde dile getirir: "**Bu kitabı aldım; eve geldim. Yemeği içmeği unuttum... Bu kitabı, sahaf Burhan 33 liraya sattı. Fakat ben bunu birkaç misli ağırlığındaki elmaslara, zümrütlere değişmem.**"
- Eser halen Ali Emiri Efendi'nin bağışladığı kitaplarla kurulmuş olan Millet Kütüphanesi'ndedir. Ali Emiri Yazması aynı zamanda Dîvânü Lügati't-Türk hakkında yapılan ilk çalışmadır.

Hap Bilgi

- Kitap üzerinde ilk bilimsel çalışmayı ise **Kilisli Muallim Rıfat** yapmıştır. Muallim Rıfat, eseri üç cilt halinde Arap harfleriyle yayınlamıştır.
- İlk defa da **Besim Atalay** tarafından Türkiye Türkçesine çevrilmiştir.
- Daha sonra **Talat Tekin** tarafından Divan-ı Lügat'it Türk'te yer alan Türkçe şiirler bir araya getirilerek yayınlanmıştır.
- Dîvânü Lügati't-Türk'deki sözvarlığı ise ilk defa **Cari Brokelmann** tarafından incelenmiştir.
- **James Kelly** ve Robert Dankoff tarafından yapılan çalışma Atalay'dan sonra eseri bir bütün olarak ele alan ikinci çalışmadır.
- Dîvânü Lügati't-Türk ve Kaşgarlı Mahmut'tan söz eden ilk eser, **Kâtip Çelebi**'nin Keşfü'z-zünûn adlı eseridir.

Divanü Lügati't Türk sekiz bölüme ayrılmıştır.

1. Hemze kitabı
2. Salim kitabı
3. Muzaaf kitabı
4. Misal kitabı
5. Üçlüler kitabı
6. Dörtlüler kitabı
7. Gunne kitabı
8. İki harekesiz harfin birleşmesi kitabı

KARAHANLI TÜRKÇESİ

Hap Bilgi

Divan-ı Lügat'it Türk'te Lehçe ve Dil Tasnifi

- Kaşgarlı Mahmut'a göre en doğru Türkçe Doğu yani Karahanlı Türkçesidir. En hafif Türkçe ise Batı yani Oğuz Türkçesidir.
- Türk dilinin doğu kolu **Hakaniye** şeklinde isimlendirilmiştir. Doğu kolu ile **Kaşgar** ve **Balasagun** gibi yerlerde kullanılan yazı dili anlatılmıştır.
- **Doğu** kolu içerisinde ayrıca Karluk, Yağma, Çiğil, Argu, Tohsu ve Uygur ağızları üzerinde de durur.
- Kaşgarlı Mahmut, **Batı** kolunu anlatırken Oğuz grubu lehçeleri, Kıpçak, Kırgız, Peçenek ve Bulgar dilleri hakkında bilgi vermiştir.
- Eser boyunca Kaşgarlı Mahmut daha çok **Oğuz** grubunun üzerinde durmuştur. Eser boyunca yazar, **Karahanlı** Türkçesini daha çok Oğuz ve Kıpçak lehçeleriyle kıyaslamıştır.
- Hatta çoğu defa Oğuz Türkçesi ile Kıpçak Türkçesi birlikte değerlendirilmiştir.
- Yine yazar bu eserde ayrıca Türklerin kullandığı ikinci alfabe olan Uygur Alfabesi için "Türk alfabesi" ibaresini kullanmıştır.
- Lehçelerin adları tek tek sayılarak bunların konuşulduğu bölgelerden de bahsedilmiştir. Kaşgarlı Mahmut eserinde sık sık bunların aslında Türk dilinin birer lehçeleri olduğunu ve asıl önemli olanın Türk dili olduğunu ifade etmiştir.
- Divan-ı Lügat'it- Türk'te lehçeler iki ana gruba ayrılarak ortaya konulmuştur. Bunlar yabancılarla hiç karışmamış saf lehçeler ve karışmış lehçeler şeklinde gruplandırılmıştır.
- Kaşgarlı Mahmut'a göre en sade olan lehçe, Oğuzcadır. En bozulmamış olan lehçe ise hakanların ve onun halkının konuştuğu Hakaniye Türkçesidir.

Uç Bilgi

- * Kaşgarlı Mahmut'a ait olduğu söylenen ama bulunamayan eser, "**Cevahirü'n - nahv fi - Lügat'it - Türk**" adını taşımaktadır.

Hap Bilgi

- Divan-ı Lügat'it-Türk'te ilk koşuk, sav, sagu (ağıt) ve destan parçaları bulunmaktadır.
- Destan parçası olarak da **Şu** destanın özet parçasına yer verilmiştir.
- Alp Er Tunga'nın sadece **sagusu** Divan-ı Lügat' it-Türk'te yer alırken **yuğ** merasimi Orhun Abideleri'nde bulunur, **kahramanlığı** ise Kutadgu Bilig adlı eserde geçer.
- Divan-ı Lügat'it Türk adlı eserde bilmece örnekleri bulunmaz. Bilmece yerine **tabuzgu**, **tabuzgu neng**, **tabuzguk**, **tapzug** ifadesi geçmektedir. İlk bilmece örneklerinin geçtiği eser, Kıpçaklara ait olan Codex Cumanicus'tur.
- Türkü kelimesi yerine Divan-ı Lügat' it-Türk'te "**ır / yır**" ifadesi kullanılmıştır.
- Divan-ı Lügat'it Türk adlı eserde 12 adet **efsane** metin örneği bulunmakatadır.
- Hikâye sözcüğü yerine ise "**ötkünç** ve **ötkü**" kelimeleri kullanılmıştır.
- Fıkra sözcüğü yerine "**kög**" ifadesi var ancak herhangi bir fıkra örneği bulunmaz.
- Ninni kelimesine karşılık olarak "**balu balu**" sözü kullanılmıştır.

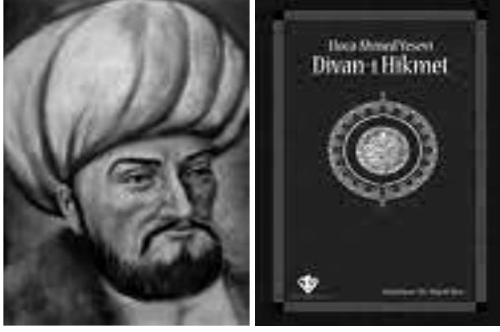
Divan-ı Lügat'it Türk'ten

Bulnar meni öles köz **a**
Kara meniz kızıl yüz **a** Koşma
Andın tamar tükel tuz **a** 7'li hece ölçüsü
Bulnap yana ol kaçır **b**

Üdik otı tutunup öpke yürek kagrulur
Özüm mening budursın otı aning çaklanur
Erdi uza erenler erdem begi bilig tag
Aydı öküş öğütler könglüm bolur angar sag

KARAHANLI TÜRKÇESİ

DİVAN-I HİKMET - AHMET YESEVİ

- Güney Kazakistan'daki Türkistan adıyla da anılan **Yesi** şehri yakınlarındaki **Sayram** kasabasında dünyaya gelmiştir. Babası ölünce Yesi şehrine göç etmiştir, burada **Arslan Baba** adlı bir şeyhten tasavvuf dersleri almıştır.
- Daha sonra dönemin kültür merkezlerinden **Buhara**'ya gitmiştir. Burada **Şeyh Yusuf Hemedani**'ye bağlanmış, sonra onun postuna şeyh olmuştur.
- Yaşamının son yıllarını Yesi'de geçirmiştir, 63 yaşına gelince tekkesinin avlusuna hazırlattığı çilehaneye girmiş ve ömrünün geri kalan kısmını bu çilehanede geçirmiştir.
- Yesi şehrinde bir tekke kurarak **Yesevilik** tarikatının temellerini atan Hoca Ahmet Yesevi, geride **Divan-ı Hikmet** adı verilen didaktik bir eser bırakır.
- Hikmet Ahmet Yesevi'nin şiirlerine verdiği genel bir addır. Dini - tasavvufi konuları işleyen ve halka İslami esasları öğreten **didaktik** bir eserdir. 12. yüzyılda yazılmıştır.
- Hikmetler **dörtlükler** ve **hece** ölçüsüyle yazılmıştır. Dini-didaktik özellikler gösteren bu şiirlerde din, Allah, Allah'a ulaşma yolları ve tasavvuf gibi konu ve temaları işlemiştir.
- Hikmetlerde **12'li** ve **7'li** hece kalıpları kullanılmıştır. Kafiye örgüsü **koşma** tarzında olup daha çok **yarım uyak** kullanılmıştır.
- Eserde **gazel** ve **mesnevi** nazım şekilleri ile söylenmiş hikmetler de bulunmaktadır.

Hap Bilgi

- Divan-ı Hikmet'in yazmaları 16.yüzyıldan sonra yazıldığı için dil özellikleri açısından Karahanlı Türkçesinin değil Çağataycanın özelliklerini yansıtmaktadır. Ancak Hoca Ahmet Yesevi Karahanlı sahasında yaşadığı ve hikmetlerini bu coğrafyada dile getirdiği için eseri Karahanlı sahası Türk edebiyatı içerisinde değerlendireceğiz.
- Eser, **tekke şiirinin ilk kaynağını** oluşturması açısından da önem taşımaktadır.

Divan-ı Hikmet'ten

Erenler cemal görür dervişler sohbetinde
Yâranlar meclisinde nur yağar sohbetinde
Ne dilese o olur dervişler sohbetinde
Her sırlar zâhir olur dervişler sohbetinde
Her kim sohbe geldi erenden nasip aldı
Tez geldi biliş oldu dervişler sohbetinde
Her kim sohbe geldi gönlüne mâna doldu
Ashâblar murad buldu dervişler sohbetinde
Âm gelse hâs olur yıldız gelse ay olur
Mis gelse altın olur dervişler sohbetinde
Kibir hasedler ölür içine mâna dolar
Göz açıp Hakk'ı görür dervişler sohbetinde
Resûl'a vahiy geldi başından tâcın aldı
Kalktı hâdimlik kıldı dervişler sohbetinde

KUR'AN TERCÜMELERİ

Karahanlılar döneminde Karahanlı Türkçesiyle yapılan ilk Kur'an tercüme niteliğindedir. İlk çevirilerin ne zaman yapıldığı konusunda elimizde kesin bilgiler bulunmamaktadır. Satır-altı Kur'an tercümelerinden Karahanlılar dönemine ait olduğu tahmin edilen çeviriler şunlardır:

1. Türk İslam Eserleri Müzesi (TİEM):

Bu nüsha Muhammed bin el-Hâc Devletşah eş-Şirazî tarafından 1333-34 yıllarında istinsah edilmiştir. 902 sayfadan oluşan bu tercümenin Kur'an tercümeleri içinde en eskisi olduğu kabul edilmektedir.

2. Anonim Tefsir: Bu eser Orta Asya Tefsiri, Anonim Tefsir ve Müellifi Meçhul Kur'an Tefsiri adlarıyla da bilinmektedir. Kopya ediliş tarihi, yeri ve kopyalayanın kim olduğu bilinmemektedir. Bu tercümenin diğerlerinden farkı satır-arası tercümenin yanı sıra surelerle ilgili tefsir ve hikâyelere de yer vermesidir. Satır-arası çeviri Karahanlı Türkçesiyle, tefsir ve hikâyeler ise, Kıpçak, Oğuz ve Çağatay unsurlarının kullanıldığı Harezmi Türkçesiyle yazılmıştır. 1914 yılında Zeki Velidi Togan tarafından Fergana'da bulunan Anonim Tefsir'in sözvarlığı A. K. Borovkov tarafından hazırlanmıştır:

3. Manchester-John Rylands Nüshası: Manchester, Rylands Kitaplığı Arapça Yazmalar Bölümü 25-38'de kayıtlı olan nüshanın telif ve istinsah tarihi belli değildir. Rylands nüshası, satırarası Türkçe ve Farsça çeviriyi içermektedir.

4. Taşkent, Özbek Bilimler Akademisi Nüshası:

Bu eser de satır-arası Türkçe ve Farsça çeviridir, yorumlar içermez. Türkçe çeviri, Karahanlı Türkçesi dil özelliklerini yansıtır.

SATUK BUĞRA HAN DESTANI

Karahanlı sahasının diğer bir eseri de İslamiyet'in etkisiyle oluşan Satuk Buğra Han destanıdır. Hükümdar Satuk Buğra Han'ın İslamiyet'i kabulü ve İslamiyet'i yaymak için verdiği mücadeleyi anlatan bir destandır.

Destanın özeti: Hz. Muhammed kanatlı atı Burak'ın sırtında göklere yükseldiği Miraç gecesinde gök katlarında kendinden önceki peygamberlerle birlikte bir adam görür. Bu adamın **Satuk Buğra Han** olduğunu Cebrael'den öğrenir.

Hızır, tavşan şekline girerek karşısına çıkar ve ona Müslüman olmasını öğütler ve İslamiyet'i anlatır. Satuk Buğra, Kaşgar hükümdarı olan amcasından İslamiyet'i kabul etmesini ister. **Kaşgar Hanı** Müslüman olmayacağını söyler. Satuk Buğra'nın işaretiyle yer yarılar ve hükümdar toprağa gömülür.

Satuk Buğra Han'ın doğduğu gün yer sarsılır, mevsim kış olduğu halde bahçeler, çayırar çiçeklerle bezelenir. Falcılar bu çocuğun büyüyünce Müslüman olacağını söyleyerek öldürülmesini isterler. Satuk Buğra Hanı annesi ölümden kurtarır. Satuk Buğra Han, 12 yaşında arkadaşlarıyla birlikte ava çıkmaya başlar. Hızır, tavşan şekline girerek karşısına çıkar ve ona Müslüman olmasını öğütler ve İslamiyet'i anlatır. Satuk Buğra, Kaşgar hükümdarı olan amcasından İslamiyet'i kabul etmesini ister. **Kaşgar Hanı** Müslüman olmayacağını söyler. Satuk Buğra'nın işaretiyle yer yarılar ve hükümdar toprağa gömülür.

KARAHANLI TÜRKÇESİNİN ÖZELLİKLERİ

- Türk dilini eski, orta, yeni olarak üç döneme ayıran Türkologlara göre Karahanlı Türkçesi, Orta Türkçenin ilk dönemini oluşturur.
- Böyle düşünen Türkologlara göre 10. - 15. yüzyıllar arası, Orta Türkçe dönemidir. Karahanlı Türkçesinden sonraki Harezm, Kıpçak ve Eski Oğuz Türkçeleri de Orta Türkçenin diğer dönem ve alanlarıdır.
- 13. yüzyıldan itibaren Türk yazı dilinin (Kuzey) Doğu ve (Güney) Batı olarak iki ayrı kol hâlinde geliştiğini göz önünde bulunduran diğer bir kısım Türkolog, Karahanlı Türkçesini Eski Türkçe içine alır. Köktürk, Eski Uygur, Karahanlı dönemleri Eski Türkçeyi oluşturur ve Karahanlı Türkçesinin sonunda Türk yazı dili Doğu-Batı olarak ikiye ayrılır.
- 11. ve 12. yüzyıllara ait olan Karahanlı Türkçesi Eski Uygur Türkçesiyle çağdaştır. Karahanlı Türkçesi Kaşgar ve Balasagun gibi Müslüman Türk merkezlerinde kullanılırken, Eski Uygur Türkçesi daha doğuda Turfan, Hoço, Beşbalık gibi Manici ve Burkancı Türk merkezlerinde kullanılmaktaydı.
- Eski Türk yazı dilinden gelişen İslâmî Orta Asya Türk yazı dilinin ilk evresi Karahanlı Türkçesi'dir. 11. -13. yüzyıllar arasında gelişen bu yazı dilinin merkezi Doğu Türkistan'da Kaşgar'dı.
- Orhon ve Uygur Türkçesinin devamı olan bu dönem Türkçesi için **Hakaniye Türkçesi** terimi de kullanılmaktadır. Hakaniye Türkçesi resmi bir dildir. Hakanların konuştuğu bir Türkçedir. Bu Türkçe Kaşgar, Balasagun gibi Karahanlıların büyük yerleşim merkezlerinde kullanılan bir Türkçedir.
- Orta Asya'daki bu yazı dilinin, İslami Dönem Doğu Türk edebiyatının başlangıç döneminin devamını ise Harezm-Altinorda Türkçesi ve Çağatay Türkçesi ile yazılmış eserler oluşturur.
- Bazı dilciler Karahanlıca'yı Eski Türkçe dönemi içinde, bazıları orta Türkçe dönemi içinde ele alır.

- **A. von Gabain**, 194'de yazdığı Altürkische Grammatik (Eski Türkçenin Grameri) adlı çalışmasında Orhon yazıtları ve Uygur harfli metinlerin tamamını Eski Türkçe içinde değerlendirmiştir.
- Ahmet Caferoğlu da "Türk Dili Tarihi I" (1958) adlı kitabında Eski Türkçenin içine sadece Orhon Türkçesi ve Uygurcayla yazılmış eserleri almıştır.
- Karahanlı Türkçesiyle yazılmış eserler Orta Türkçenin başlangıcı olarak kabul edilmiştir.
- Orta Türkçe terimini Karahanlı Türkçesi için ilk defa **Carl Brockelmann**, 1928 yılında yayımladığı Dîvânü Lugatî't-Türk'ün söz varlığını incelediği Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmūd al-Kāşgarî Divân Lugât at-Türk adlı çalışmasında kullanmıştır.
- Karahanlıca, Orta Türkçenin başlangıcını oluşturur ve 11. yüzyılda başlar.
- Karahanlıcaya **Doğu Türkçesi** ve **Hakaniye** Lehçesi de denir.
- Karahanlıca hem devlet dili hem edebiyat dili hem de konuşma dilidir.
- Karahanlıca yazılmış eserler, Uygurcaya yakın özellikler taşımakla beraber söz varlığında Arapça ve Farsçanın tesiri artmıştır.
- Uygurcada Buda ve Mani dinine ait kelimeler; Karahanlıcada Arap ve Fars dilinden kelimeler bulunur.
- Karahanlıca, eski Türkçeden daha gelişmiş bir edebi yazı dilidir.
- Eski Türkçe kelimelerin büyük bir kısmı Karahanlıcada aynı şekilde kullanılmıştır.
- Uygurcadaki Mani, Buda dini içerikli kelimelerin birçoğu Karahanlıcada kullanılmış ancak çok az kullanılmıştır.
- Karahanlıcanın esasını saf Türkçe kelimeler oluşturur. Ancak İslamiyet'le beraber Arapça ve Farsçadan kelimeler alınmıştır.

KARAHANLI TÜRKÇESİ SES BİLGİSİ

A) ÜNLÜLER

- Karahanlıcada kapalı e sesi ile beraber **dokuz** ünlü vardır (a, e, ı, i, o, ö, u, ü) ve 26 ünsüz vardır.
- İlk yazılı metinlerden itibaren yazımının /è/ ile olduğunu takip ettiğimiz sözcüklerin, Karahanlı Türkçesinde de kapalı /è/ ile olduğunu söyleyebiliriz: bēş, yēl, ēl, bē-, ēki, tē-, yēr.
- Göktürkçede de bulunan asli uzun ünlüler Karahanlı Türkçesinde de korunmuştur: ot (ateş), at (ad) vb.

a. Ünlü Uyumu

1. Büyük Ünlü Uyumu (önlük - artlık uyumu)

- Karahanlı Türkçesinde büyük ünlü uyumu tamdır.

Örnek

- kümüş "gümüş"
- tonguz "domuz"
- töpü "tepe"
- tuman "duman"
- agu "zehir"
- ajun "dünya"
- altun "altın"

2. Küçük Ünlü Uyumu (düzlük - yuvarlaklık uyumu)

- Karahanlı Türkçesinde eski Türkçede olduğu gibi düzlük - yuvarlaklık uyumu yoktur. Düzlük - yuvarlaklık uyumuna uymayan sözcükler şunlardır:

Örnek

- adruk ~ farklı, fark
- altun ~ altın
- anuk ~ 'hazır
- artuk ~ fazla, çok
- artut ~ hediye
- belgü ~ nişan, alamet, iz
- azuk ~ azık, yiyecek
- edgü ~ iyi
- kamuğ ~ bütün, hepsi, her
- bulıt ~ bulut

3. Ünlü yuvarlaklaşması

- Karahanlı Türkçesinde çift dudak ünsüzlerinin (b, p, m, v) etkisiyle meydana gelen ünlü yuvarlaklaşmaları, Karahanlı Türkçesinde de yaygın olmakla beraber kimi örneklerde görülmektedir:

Örnek

- avuçğa ~ avıçğa 'ihtiyar'
- evrül ~ evril 'dönmek, devretmek'
- sevül ~ sevil 'sevilme'
- yapul ~ yapı "örtünmek, gizlenmek"
- mün ~ min "binmek"
- yawuz ~ yawız "kötü"

4. Benzeşme

- Karahanlı Türkçesinde benzeşme örnekleri bulunmakla birlikte ancak çok fazla değildir.

Örnek

- ögdi ~ ögdü "övdü"
- sogık ~ soğuk "soğuk"
- unıt ~ unıt "unutmak"
- bulıt ~ bulut "bulut"

5. Büzüşme

- Zarffiil eki almış asıl fiilin üzerine u- yardımcı fiilinin gelmesiyle iki eylem birleşerek olumluda "u-", olumsuzda "-uma /-üme" biçimini oluşturur.

Örnek

- yiümedi ~ yiy -ü - madı "yiyemedi"
- kirümez ~ kir - ü - u - maz "giremez"
- kaçumaz ~ kaç -u - u - maz "kaçamaz"
- ikegü ~ iki - egü "her ikisi"

B) ÜNSÜZLER

a. Ünsüz Değişimleri

1. b ~ v değişmesi

Eski Türkçedeki kelime ortası ve sonundaki **b** sesinin yerini Karahanlıcada **w** sesi almıştır.

Örnek

- yabız ~ yawuz
- sub ~ suw
- ab ~ aw

2. ğ ~ ş değişmesi

- Eski Türkçedeki bazı "ğ" sesleri Karahanlıcada "ş" sesine dönüşmüştür.

Örnek

- çöpik ~ şöpik "çöp"
- çagıla ~ şagıla "çağlamak"

3. z ~ s değişmesi

- Eski Türkçedeki bazı "z" sesleri Karahanlıcada "s" sesine dönüşmüştür. Ötümsüzleşme oluşmuştur.

Örnek

- yalnuz ~ yalnus
- kögüz ~ kögüs

4. g ~ w değişmesi

- Eski Türkçedeki bazı "g" sesleri, Karahanlıcada "w" sesine dönüşmüştür.

Örnek

- sögle ~ söwle
- kogşa ~ kowşa
- sugar ~ suwar
- kagurmaç ~ kawurmaç

5. k ~ h değişmesi

- Eski Türkçedeki bazı "k" sesleri, Karahanlıcada "h" sesine dönüşmüştür.

Örnek

- okşa ~ ohşaa
- aksak ~ ahsak
- yakşı ~ yahşı
- kayu ~ hayu

6. b ~ m değişmesi

- Eski Türkçedeki bazı "b" sesleri, Karahanlıcada "m" sesine dönüşmüştür.

Örnek

- bun ~ mun "ihtiyaç, sıkıntı"
- bengü ~ mengü "ebedi, sonsuz"
- buyanı ~ muyan "sevap"
- beniz ~ meniz

7. n ~ m değişmesi

- Eski Türkçedeki bazı "n" sesleri, Karahanlıcada "m" sesine dönüşmüştür.

Örnek

- ahsun ~ ahsum "sarhoşken kavga eden"
- inir ~ imir "alacakaranlık"

8. k ~ y değişmesi

- Eski Türkçedeki bazı "k" sesleri, Karahanlıcada "y" sesine dönüşmüştür.

Örnek

- kadın ~ kayın
- kedim ~ keyim "giyim"
- kod ~ koy "koymak"
- yad ~ yay "yaymak"

9. Yer değiştirme (metatez)

- Karahanlıcada az sayıda sözcükte görülen yer değiştirme (**metatez**) olayının örnekleri şunlardır:

Örnek

- buğday ~ budğay 'buğday'
- çamğur ~ çağmur 'şalgam'
- öğren ~ örgen 'öğrenmek'
- yağmur ~ yamğur 'yağmur'
- konşı ~ koşnı 'komşu'

10. Ünsüz Düşmesi

- Karahanlı Türkçesinde az sayıda sözcükte "r" sesinin düştüğü görülür.

Örnek

- berk ~ bek 'sıkı, sağlam'
- birle ~ bile 'ile'
- kurtul ~ kutul 'kurtulmak'

Hap Bilgi

- Eski Türkçedeki "ny" sesi Karahanlıcada "y" sesine dönüşmüştür: kony-koy, çıkany-çıkay
- Kısacası Karahanlı Türkçesinde büyük ünlü uyumu tamdır. Ancak dudak benzeşmesi, yuvarlaklaşma, yumuşama, tonlulaşma yaygın değildir.

KARAHANLI TÜRKÇESİ YAPIM EKLERİ

İSİMDEN İSİM YAPAN EKLER

- **ağu / - egü:** İsme vücut adları yapar.
 - içegü ~ kaburganın iç tarafındaki kısım
 - boynagu ~ zorba, isyankâr
- **ağun / -egün:** Topluluk sayı adları yapar.
 - kadnağun "kayınbabalar"
- **ç, aç, eç:** Küçültme ve sevgi anlamı katar.
 - anaç ~ anne gibi davranan küçük kız
 - ataç ~ olgun gibi davranan çocuk
 - begeç ~ beyceğiz
- **ça, çe:** Küçültme ve sevgi anlamı katar.
 - barça ~ hepsi
 - neçe ~ kaç, ne kadar
- **çı, çi:** Meslek isimleri yapan bir ektir.
 - ağıçı ~ hazinedar
 - başçı ~ öncü, lider
 - bedizçi ~ nakkaş
- **çıl:** Sıfat türünde sözcükler türetir.
 - yağmurçıl ~ yağmuru çok olan yer
- **daş, deş:** Eşitlik ve ortaklık anlamları katar.
 - kadaş ~ akraba
 - karındaş ~ kardeş
 - yerdeş ~ hemşeri
- **dam:** Zarf veya soyut isim türünde sözcük yapar.
 - birtem ~ tamamen
 - erdem ~ erdem, fazilet
- **er:** Üleştirme sayı sıfatları türetir.
 - birer ~ birer
 - mişer ~ biner
- **gaç:** Küçültme adları yapar.
 - kuşgaç ~ serçe
 - ıgaç ~ ağaç
- **gey:** Niteleyici sıfatlar yapan bir ektir.
 - küçgey ~ zalim, zorba
 - özgey ~ sadık vefalı

- **gıl, gil:** Renk adları türeten bir ektir.
 - kırğıl ~ kırçılı, kır
 - törtgil ~ dört köşeli
 - üçgil ~ üç köşeli
- **k, ak, ek:** Genelde küçültme isimleri yapar.
 - kısarak ~ kısarak
 - başak ~ okun temreni
 - oğl-ak ~ oğlak
 - ortak ~ ortak
- **kıya, kiye, kına:** Küçültme isimleri yapar.
 - kızkıya ~ kızcağız
 - sözkiye ~ sözceğiz
 - azkına ~ azıcık
- **l:** Renk ve benzerlik anlamları katar.
 - başıl ~ beyaz tepeli
 - kızıl ~ kızıl
 - yaşıl ~ yeşil
- **la, le:** Zarf türünde sözcükler türetir.
 - tünle ~ geceleyin
 - birle ~ birlikte
- **lağ:** Genellikle yer adları türetir.
 - tarıglağ ~ tarla
 - üdleg ~ zaman, felek
- **lîg:** İsimlerden sıfat türünde sözcük türetir.
 - adaklıg ~ ayaklı
 - bedizlig ~ süslü
 - küçlûg ~ güçlü
- **lık:** Yer, eşya ve soyut adlar türetir.
 - aşlık ~ aşevi
 - edgölük ~ iyilik
 - eliglik ~ eldiven
- **sığ:** Benzerlik ifade eden isimler türetir.
 - begsig ~ soylu
 - kulşığ ~ kula benzeyen kişi
- **sız:** İsme olumsuzluk anlamı katar.
 - arıgsız ~ kirli
 - emgeksiz ~ zahmetsiz

İSİMDEN FİİL YAPAN EKLER

- **a:** Geçişli ve geçişsiz eylemler türetir.
 - aşı ~ yemek yemek
 - tuza ~ tuzlamak
 - menze ~ benzemek
- **ad:** Geçişsiz eylemler türeten bir ektir.
 - bilged ~ akıllanmak
 - köped ~ çoğalmak
 - yok-ad ~ yok olmak
- **ar:** Geçişsiz eylemler türeten bir ektir.
 - karar ~ kararmak
 - sarğar ~ sararmak
 - yaşar ~ yeşermek
- **da:** Geçişli eylemler türeten bir ektir.
 - alda ~ aldatmak
 - soñda ~ kovalamak
 - ünde ~ seslenmek
- **ğar:** Geçişli eylemler türeten bir ektir.
 - andğar ~ yemin ettirme
 - muñkar ~ bunaltmak
 - otgar ~ hayvan otlatmak
- **ğır:** Geçişsiz eylemler türeten bir ektir.
 - tozgır ~ tozlanmak
 - tazgır ~ kelleşmek
- **la, le:** Geçişli ve geçişsiz eylemler türetir.
 - adutla ~ avuçlamak
 - başla ~ başlamak
 - bağla bağlamak
 - süle ~ ordu sevk etmek
- **lan:** Geçişsiz eylemler türeten bir ektir.
 - azlan ~ azımsamak
 - küçlen ~ güçlenmek
 - emgeklen ~ zahmet çekmek
 - bulıtlan ~ bulutlanmak
- **u:** Geçişsiz eylemler türeten bir ektir.
 - bayu ~ zenginleşmek
 - kalnu ~ kalınlaşmak

FİİLDEN İSİM YAPAN EKLER

- **ıg:** İsim ya da sıfat türünde sözcük türetir.
 - ağığ ~ ağı
 - bitig ~ kitap
 - keçig ~ köprü, geçit
- **ga:** İsim ve nesne türünde sözcük türetir.
 - bilge ~ bilgili
 - kısğa ~ kısa
 - bölge ~ bölge
- **ıgçı:** Hareketi yapan adları türetir.
 - bitigçi ~ yazıcı
 - soruğçı ~ sorucu
 - satığçı ~ satıcı
- **gın:** Sıfat türünde sözcükler türetir.
 - azgın ~ azgın
 - barkın ~ yolcu
 - tutğun ~ esir
- **ıgıg:** Sıfat türünde sözcükler türetir.
 - kaçığlıg ~ kaçkın, kaçan
 - uçuğlıg ~ uçan
 - yadığlıg ~ yayılı
- **ğuçı:** Sıfat türünde sözcükler türetir.
 - alğuçı ~ alıcı
 - barğuçı ~ giden
- **ık:** Somut ve soyut adlar türetir.
 - açuk ~ açık
 - artuk ~ fazla
 - bedük ~ büyük
- **ım:** Somut ve soyut adlar türetir.
 - alım ~ alacak
 - kedim ~ giyecek
 - todum ~ doyum
- **mur:** Çok az kullanılmış bir ektir.
 - yağmur ~ yağmur
- **in:** İsim ve sıfat türünde sözcükler türetir.
 - akın ~ akın
 - kelin ~ gelin

KARAHANLI TÜRKÇESİ

- **inç:** Soyut isimler türetir.
 - korkunç ~ korku, korkma
 - öğünç ~ övünç
 - umınç ~ ümit
- **indi:** Sıfat ve ad türünden sözcükler türetir.
 - ekindi ~ ekilen tohum
 - akındı ~ akan su
 - öğüندی ~ övülen kişi
- **iş:** Somut ve soyut adlar türetir.
 - ağış ~ yükseliş
 - keneş ~ görüşme, dayanışma
 - ukuş ~ akıl, anlayış
- **ıt:** Somut ve soyut adlar türetir.
 - çöküt ~ kısa, kısalık
 - yanut ~ cevap

FİİLDEN FİİL YAPAN EKLER

- **ar, er:** Ettirgen çatılı eylemler türetir.
 - çöker ~ çökertmek, düşürmek
 - keter ~ ortadan kaldırmak
- **dur:** Ettirgen çatılı eylemler türetir.
 - açtur ~ açtırmak
 - çıktur ~ çıkartmak
 - kondur ~ kondurmak
- **ğur:** Ettirgen çatılı eylemler türetir.
 - arğur ~ yormak
 - ötgür ~ geçirmek
 - tirgür ~ diriltmek
- **ıl:** Edilgen çatılı eylemler türetir.
 - béril ~ verilmek
 - basıl ~ basılmak
 - kesil ~ kesilmek
 - yığıl ~ toplanmak
- **in:** Dönüşlü çatılı eylemler türetir.
 - alkın ~ bitmek, tükenmek
 - bezen ~ süslenmek
 - tilen ~ dilenmek

- **sık:** Edilgen çatılı eylemler türetir.
 - alsık ~ alınmak
 - bilsik ~ bilinmek
 - tutsık ~ yakalanmak
- **iş:** İşteş çatılı eylemler türetir.
 - açış ~ birlikte açmak
 - alış ~ beraber olmak
 - kuçuş ~ kucaklaşmak
 - uruş ~ vuruşmak, savaşmak
- **ıt:** Ettirgen çatılı eylemler türetir.
 - arıt ~ temizletmek
 - azıt ~ azıtmak
 - uzat ~ uzatmak

SÖZCÜK TÜRLERİ

İSİMLER

İsimler Eski Türkçede olduğu gibidir.

Örnek

- kümüş ~ gümüş
- tonguz ~ domuz
- töpü ~ tepe
- tuman ~ duman
- bük ~ köşe
- köç ~ göç
- kök ~ mavi
- ot ~ bitki
- aba ~ ana
- ata ~ baba
- agu ~ zehir
- ajun ~ dünya
- altun ~ altın
- asıg ~ fayda
- bugday ~ buğday
- buka ~ boğa
- böri ~ kurt
- böke ~ pehlivan

İSİM ÇEKİM EKLERİ

1. Çoğul eki

- **lar**: Orhon Türkçesinden beri en çok kullanılan çokluk eki "+lar / +ler"dir.
Başlar, közler, köñüller, ölüğler, yağuklar 'yakınlar'
- **an**: Orhon ve Uygur Türkçesinde daha çok örnekte gördüğümüz bu ek, Karahanlı Türkçesinde kalıplaşmış birkaç sözcükte görülür:
Eren "adamlar", Og(u)l+an "oğullar"

2. İyelik Ekleri

Karahanlı Türkçesinde iyelik ekleri, Orhun ve Uygur Türkçesindeki gibi ses uyumlarına uyar.

- 1.tekil şahıs iyelik (**m**): ögüm, atam, ewim
- 2.tekil şahıs iyelik (**n**): ögün, atan, ewin
- 3.tekil şahıs iyelik (**ı, sı**): ögüsü, atası
- 1.çoğul şahıs iyelik (**ımız**): ögümüz, ewimiz
- 2.çoğul şahıs iyelik (**nız**): ögünüz, ewiniz
- 3.çoğul şahıs iyelik (**ları**): öğleri, ewleri

3. Tamlayan Durumu (İlgi, Genetif): +nın, +nin

- kişi+nin "kişinin", yağı+nın "düşmanın"
- yalñuk+un "insanın", kim+iñ "kimin"
- söz+nin "sözün, kul+nuñ "kulun"
- ölüm+nün "ölümün"

4. Belirtme Durumu (Yüklem, Akuzatif)

Karahanlı Türkçesinde dört ayrı belirtme durumu eki vardır. Orhon ve Uygur Türkçesinde yalın durumdaki (iyelik eki almamış sözcüklere) eklenen "+g" ekinin yerini "+nı/+ni" almıştır, az sayıda örnekte "+ig/+ıg" ekine rastlanmaktadır.

Örnek

- **ig**: aş+ıg "aşı, yemeği", söz+üg "sözü", at+ıg 'atı',
- **n**: adı+n "adını", başı+n "başını", evi+n "evinin"
- **ni**: söz+ni "sözü" atan+ni "babanı", köñül+ni
- **i**: işi, kitabı, könlümü, yolumu, başı

5. Yönelme Durumu (Datif)

Üç ayrı ekle kurulmaktadır.

- **ka / ke / ğa / ge**:
av+ka "ava", aş+ka "aşa", at+ka "ata", köñül+ke "gönüle", manga,
- **a / e**: közüm+e "gözüm", işim+e "işime",
- **ña / ñe**: atası+ña "atasına, babasına", başı+ña

6. Bulunma Durumu (Kalma, Lokatif)

- Bulunma durumu eki "+ da / + de / + ta / + te"dir:
- ev+de "evde", baş+ta "başta", kapuğ+da "kapıda", yol+da "yolda", ewinde, ödte, karında

7. Ayrılma Durumu (Çıkma, Ablatif): +dın

Eski Türkçedeki +da/+de eki, az sayıda olmakla beraber Karahanlı Türkçesinde çıkma eki "+dın - +tın" biçimindedir. Ayrıca "+dan / den" de görülür.

- **Örnek**: cān+dın "candan", kapuğ+dın "kapıdan" yığaç+dın "ağaçtan", yol+dın "yoldan", tilindin "dilinden" kumugdın "halkdan"

Hap Bilgi

- Çıkma hal ekinin "+dın / +tın" biçimlerinin yanın-da "+dan / +tan" şekillerinin ilk görüldüğü dönem Karahanlı Türkçesidir. yēr+den "yerden", köz+den "gözden", köñül+den, til+den vb.

8. Vasıta Durumu (Araç, Instrumental): +in

- En çok kullanılan vasıta eki, Karahanlı Türkçesinden önceki metinlerde olduğu gibi +in'dir:

Örnek

- el(i)g+in emle- "elle göstermek"
- köz+ün bakış- "gözle bakışmak"
- kut+un tiril- "mutlulukla yaşamak"

9. Eşitlik Durumu (Ekvatif): +ça

- kirmişçe bol- "girmiş gibi olmak"
- köñülçe yorı- "gönlünün istediği gibi yürümek"
- solça kel- "sol taraftan gelmek"
- kança, barça, neçe

10. Yön Gösterme (Direktif)

Yön gösterme hali şu eklerle yapılır:

- **ğaru:** yağı+ğaru "düşmana doğru", yayğaru "bahara doğru", Tenri+gerü "Tanrıya doğru"
- **ru / rü:** Kalıplaşmış sözcüklerde bulunur: kerü "geri", berü "beri", tapa+ru "-a/-e doğru"
- **ra / re:** taş+ra "dışarıya", iç+re "içeriye, içinde"

SAYILAR

1. Asıl Sayılar

Asıl sayıları gösteren sözcükler Türkiye Türkçesinden çok da farklı değildir. Karahanlı Türkçesindeki asıl sayılar şöyledir:

- **Örnek:** Bir, iki, üç, dört, beş, yėti ~ yètti, sèkkiz sèkiz, tokkuz ~ tokuz, on, yigirme, ottuz, kırk, ellig, altmış, yüz, miñ "bin", tümen "on bin".

2. Sıra Sayıları

Sayı sözcüklerine "+inç, + inç" ekleri getirilerek elde edilir:

- **Örnek:** birinç "birinci", ékinç "ikinci" üçünç "üçüncü", törtünç "dördüncü", yegirmi - nç "yirminci"

3. Üleştirme Sayıları

Karahanlı Türkçesinde üleştirme sayıları olarak birer ve miñer sayıları kullanılmıştır:

- **Örnek:** birer "birer", miñer "biner"

4. Topluluk Sayıları

Sayı isimlerine +egü(n) eki getirilerek yapılır:

- **Örnek:** bir+egü "her birisi", üç+egü "her üçü", üç+egün "her üçü"

Hap Bilgi

- Fiiller, fiilimsiler, zamirler, sayılar, organ adları, akrabalık adları Türkçe kelimelerdir.

ZAMİRLER

Türkçede zamirler ismin yerini tutan, isimleri temsil ve işaret eden, isim gibi kullanılan sözcüklere denilir. Başlıca zamirler şöyledir:

1. Kişi zamiri

Karahanlı Türkçesinde kişi zamirleri şunlardır:

- **Men / min, sen / sin, ol, biz, siz / sizler / siler, anlar / olar**

Örnek

- meniñ, seniñ, anıñ, biziñ, biziñ silerniñ , olarnıñ, meni, seni, anı, bizni, mende, anda sizde, mendin, senden, seniñdin, maña, saña, aña, bizke, sizke, silerke, mañar "bana doğru", sañar "sana doğru", mençe "bence, bana göre," ança "ona göre", sini, minin, mangaru, minçe, sening vb.

2. İşaret zamiri

- Karahanlı Türkçesinde işaret adları şunlardır:
- **mu / bu, bular, ol, olar**

Örnek

- bularnıñ, munuñ, muniñ, muni, bularnı munda, bularda, bularka, muñar " buna doğru" muñça, munın, munda, bunı, munung, bularnı vb.

3. Dönüşlülük zamiri

- Karahanlıcada da dönüşlülük zamirleri **kendü** ve **öz** kelimeleridir.
- **Örnek:** özüm, özümni, özümün, özün, özne

4. Soru zamiri

Karahanlıcada **kim, ne** ve **kayu** soru zamiridir.

Örnek

- Emdi meni **kim** tutar.(şimdi beni kim tutar)
- Ogul minde altın manga **ne** tenge
- **Kayudın** çıkar söz **kayuka** barır.

5. Belgisiz zamir

- **Adınlar** "başkaları, herkes", **adnagu** "yabancı", **barça** / **barçalar** "bütün, hepsi", **barı** / **baru** "hepsi, tamamı", **biregü** "birisi", biri "birisi", **kamu** / **kamug** "her, bütün, hepsi", **kayu** / **kayusı** "bazısı, kimisi"

SIFATLAR

Karahanlıca sıfatlar; niteleme, işaret, sayı, soru ve belgisiz sıfatlar olarak gruplara ayrılmıştır.

1. İşaret sıfatı: " bu, ol, uş ol, uş bu "dur.

- Bu künde naru **bu** özüm tınmadın
- Kığıg erdi yaşı **uş ol** oğlınıg
- Atın edgü kıldı **ol** edgü ödün
- Küremiş kürek erdi **uş bu** özüm

2. Niteleme sıfatı: Karahanlıcada görülen başlıca niteleme sıfatları şunlardır:

- **Kara** tün töritti **yaruk** kündizi
- Bodı **kısğa** yunçig kılınç
- Kalın yat ara kirse **yalguz** başı
- Ne tengsiz ölüm sen ay **yavlak** ölüm
- Anın mengü kaldı bu **edgü** atı
- Biliglig biligsiz **çıgay** bar
- Yagız yir **yaşıl** kök tirilse

3. Soru sıfatları

İsimleri soru yoluyla belirten sıfatlardır:

- **Kayu** "hangi, ne"
- Kayu ödte hacib tilese mini
- **Ne** " ne, nasıl"
- Bu yir ne kög üze ol, ne türlüg arıgsız arır yumak
- **Neçe** " nice, ne kadar"
- Awçı neçe al bilse adıg ança yol bilir.

4. Belgisiz sıfatlar

- **Barça** "bütün"
- Asıg kolsa barça özüng yansızın
- **Birkaç** "birkaç"
- Bu birkaç neng ol kör kişiğe
- **Bütün** "bütün, hep"
- Küni çın bütün er manga ked küşüş.
- **Tegme** "her, türlü"
- Bütünsüz bolur tegme yirde köngül
- **Köp** "çok"
- Bu il tutguka köp er at sü kerek

ZARFLAR - BELİRTEÇ

1. Yer Zarfları

Karahanlı Türkçesinde yer zarfları çeşitli ad durum ekleriyle oluşturulmuştur. Bunun için "+a, +da, +dın, +(a)ru, +ra, +ça ve +ın" eklerinden yararlanılmıştır.

Örnek

- **Üze** "üstte, yukarıda"
- **Kayda, Kayuda, Kanda** "nerede"
- **öngdün** "önde, ön tarafta"
- **kédin** "arkada; sonra"
- **alt+tın** "altta" ***as+tın** "altta"
- **üst+tın** "üstte, yukarıda":
- **Kança** "nereye, nereye"
- **asra** "aşağıda, aşağıya doğru"
- **taşra** "dışarı, dışarıda"
- **berü** "beri, beriye, beride"

2. Zaman Zarfları

Karahanlı Türkçesinde zaman zarfları şunlardır:

Örnek

- **emdi** ~ şimdi
- **kündüz** ~ gündüz
- **kidin** ~ sonra
- **tün** ~ gece
- **tünle** ~ geceleyin
- **kışın** ~ kışın
- **yazın** ~ yazın
- **ara** ~ bazen
- **aşnu** ~ önce
- **burun** ~ önce, ileri
- **erte** ~ sabah, erken
- **kidin** ~ sonra
- **öngdün** ~ önceden
- **kiçe** ~ gece
- **naru** ~ sonra, başka
- **tutşı** ~ her zaman
- **ulaşu** ~ daima
- **hergiz** ~ hiçbir zaman
- **song** ~ son

3. Durum Zarfları

Karahanlı Türkçesiyle yazılmış eserlerde oldukça çok sayıda durum zarfı kullanılmıştır. Bu tür sözcük-ler hem sıfat hem de zarf olarak kullanılmaktadırlar.

Örnek

- **akrun** ~ yavaş
- **amul** ~ sakin, yavaş
- **çın** ~ doğru, gerçek
- **katiğ** ~ katı, sert, sağlam
- **terk** ~ çabuk
- **terkin** ~ çabucak
- **andag** ~ öylece
- **berk** ~ sağlam
- **edgü** ~ iyi
- **uçuz** ~ ucuz
- **yaguk** ~ yakın
- **yakşı** ~ iyi, güzel

4. Miktar zarfları

Bu dönem eserlerinde kullanılan bu zarfların sayısı çok değildir.

Örnek

- **artuk** ~ fazla, çok
- **az** ~ az
- **üküş** ~ çok
- **köp** ~ çok
- **telim** ~ çok
- **bedük** ~ büyük
- **tükel** ~ bütün, hep
- **ked** ~ iyice
- **idi** ~ pek fazla
- **aşru** ~ aşırı, çok
- **eng** ~ en, daha

Hap Bilgi

- Karahanlı Türkçesinden sonra "+g" belirtme hal eki kullanımdan düşmüştür.

EDAT (İLGEÇ ~ SONTAKI)

Karahanlı Türkçesinde kullanılan başlıca edatlar şunlardır:

Örnek

- **ara** ~ arasında
- **arkaru** ~ a karşı
- **aşnu** ~ den önce
- **adın** ~ başka
- **basa** ~ sonra
- **bile, birle** ~ ile, birlikte
- **içre** ~ içerisinde
- **karşu** ~ a karşı
- **kibi** ~ gibi
- **kirü** ~ den sonra
- **kodı** ~ den aşağı
- **oza** ~ den önce
- **önin** ~ den başka
- **ötrü** ~ den dolayı
- **üçün** ~ için
- **üze** ~ üst
- **soñ** ~ sonra
- **sınar** ~ den yana
- **taparu** ~ e doğru
- **tapa** ~ a doğru
- **teg** ~ gibi
- **tegi** ~ a kadar

BAĞLAÇLAR

Karahanlı Türkçesinde bağlaç olarak kullanılan başlıca sözcükler şunlardır:

Örnek

- **Bile** ~ ile, birlikte
- **takı** ~ ve
- **apañ** ~ eğer
- **kalı** ~ eğer
- **azu** ~ yoksa, veya
- **meger** ~ meğer
- **niteg kim** ~ nitekim

FİİLLER

A) ŞAHIS EKLERİ

Fiil çekimlerinde kullanılan şahıs ekleri, görülen geçmiş zaman dışında zamir kökenlidir. Bunlar:

3. Zamir Kökenli Şahıs Ekleri

- men, sen, ol, biz, siz, ol
- Zamir kökenli şahıs ekleri şu fiillerde kullanılır:
- **Geniş ve şimdiki zaman:** kör - ür - men
- **Belirsiz geçmiş zaman:** unit -miş men
- **gay ekli gelecek zaman:** öl -gey - men
- **ga ekli gelecek zaman:** kel - ge - sen
- **gu ekli gelecek zaman:** ay - gu - men
- **Şart (koşul) kipi:** kör - se men, bar- sa- sen

4. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri

- m, n, mız, nız, lar
- İyelik kökenli şahıs ekleri şu fiillerde kullanılır:
- **Bilenen geçmiş zaman:** kel - ti - m, kel - ti - ler

Hap Bilgi

- * Belirsiz geçmiş zaman (miş) kipinden sonra zamir kökenli şahıs eki kullanımı ilk kez Karahanlı Türkçesinde görülmüştür. Bu kullanım Göktürkçede ve Uygur Türkçesinde görülmez.

Örnek: bekle -miş sen, unit - mış men, unit -miş

B) ZAMAN KİP ÇEKİMİ

Bilinen Geçmiş Zaman: "- dı" ekiyle kurulur.

İyelik kökenli şahıs ekleri ile çekimlenir.

Bilinen geçmiş zaman kipinden sonra kullanılan şahıs ekleri "m, n, mız, nız, lar" biçimindedir.

- ay - dı - m
- ay - dı - n
- ay - dı
- ay - dı - mız
- ay - dı - nız
- ay - dı - lar

Öğrenilen Geçmiş Zaman: "-miş / -miş"

Belirsiz geçmiş zaman (miş) kipinden sonra zamir kökenli şahıs eki kullanılmıştır.

Örnek

- kizlemiş men ~ gizlemişim
- kizlemiş sen ~ gizlemişsin
- kizlemiş ~ gizlemiş
- kizlemiş biz ~ gizlemişiz

Geniş Zaman Ve Şimdiki Zaman

- Karahanlıcada "ur, ür, yur, yür, ar, er, r" ekiyle yapılır.
- Karahanlıcada şimdiki zaman olmadığı için bu ekler, şimdiki zaman olarak da kullanılmıştır.

Örnek

- bar-ır men ~ gidiyorum
- bar-ır sen ~ gidiyorsun, gidersin
- bar-ır ~ gidiyor, gider
- bar-ır biz ~ gidiyoruz, gideriz
- bar-ır siz ~ gidersiniz
- bar -ır lar ~ giderler, gidiyorlar

- * Geniş zaman ve şimdiki zaman kiplerinden sonra zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır.

Gelecek Zaman:

Karahanlıcada gelecek zaman üç türlü kurulur.

d. gay ekli gelecek zaman

Zamir kökenli kişi ekleri ile çekimlenir.

- kal - gay men
- kal - gay sen
- kall -gay
- kal - gay biz
- kal - gay siz
- kal - gaylar

Hap Bilgi

- * Karahanlıcada **yakın gelecek zaman** anlamı veren "- galır / - gelir" eki bulunur.

Örnek: al - galır "gitmek üzere", bar - galır men

e. "-ga" ekli gelecek zaman

Zamir kökenli kişi ekleri ile çekimlenir.

- kıl - ga - men ~ yapacağım
- kıl - ga - sen ~ yapacaksın
- kıl - ga ~ yapacak
- kıl - ga - biz ~ yapacağız
- kıl - ga - siz ~ yapacaksınız
- kıl - ga - lar ~ yapacaklar

f. "-gu" ekli gelecek zaman

Zamir kökenli kişi ekleri ile çekimlenir.

- katıl - gu - men ~ katılacağım
- katıl - gu - sen ~ katılacaksın
- katıl - gu ~ katılacak

Şart Kipi Çekimi: "-sa men / -se men"

- Zamir kökenli kişi ekleri ile çekimlenir.
- Şart kipi Göktürkçede görülmezken ilk kez Uy-gurcada ortaya çıkmıştır.
- Uy-gur Türkçesinde -sar/-ser ekiyle kurulan şart kipi, Karahanlı Türkçesinde sa/-se biçimindedir.

Örnek

- kör - se men
- kör - se sen
- kör - se
- kör - se biz
- kör - se siz
- kör - seler

Hap Bilgi

- ✱ Kuram Tercümelerinde az da olsa iyelik kaynaklı kişi ekleri ile çekimlenmiş şart kipleri bulunur.

Örnek: bol - sa- m (olsam)

Hap Bilgi

- ✱ Karahanlı Türkçesinde "- sar / -ser" şart kipi yerini "- sa / -se" eklerine bırakırken "-sar / -ser" eki zarfiiil olarak kullanılmaya devam etmiştir.

EMİR KİPİ ÇEKİMİ

Emir kipinde her şahıs ayrı bir ekle gösterilir.

İyelik eki kökenli şahıs ekleri ile çekimlenirler.

- 1. tekil: (a)yın _____ bil - eyin
- 2. tekil: gıl / gil _____ bil - gil
- 3. tekil: su / sü _____ bil - sü
- 1. çoğul: (a)lım _____ bil - elim
- 2. çoğul: sun / sün _____ bil - sün
- 3. çoğul: sünler _____ bil - sünler

GEREKİLİLİK KİPİ: - gu gerek

- Gelecek Zaman eki olarak kullanılan -ğu / -gü (kerek) eki, gereklilik kipi olarak da kullanılır.

Örnek

- akıtğu kerek ~ akıtmak gerek
- akıt - ğu kanı ~ kanı akıtmak gerek
- küdez-gü ~ korumak gerek
- tut-ğu ~ tutmak gerek
- yırak turğu ~ uzak durmak gerek
- azılma-ğu ~ yanılmamak gerek

FİİLLERİN BİRLEŞİK ÇEKİMİ

Birleşik fiil çekimleri **er-** yardımcı fiilinin üzerine zaman ve kişi çekim eklerinin getirilmesiyle yapılır. Bu tür zaman çekimleriyle ilgili örnekler metinlerde çok fazla yer almaz.

1. Hikâye birleşik zaman: erdi

- aydım erdi "söyledim", kıldım erdi "yaptımdı", ayttılar erdi "söyledilerdi, törütülmüş erdin "yaratılmıştın", korkur erdim "korkardım", tiler erdim "dilerdim", buz-ğay erdi "bozacaktı, kalğay erdi "kalacaktı", barsa erdi "gitseydi"

2. Rivayet Birleşik Zaman: ermiş

- tiler ermiş "dilermiş, sevse ermiş "sevseymiş"

3. Şart Birleşik Zaman: erse

- kördüm erse "gördüysem, bardın erse "ulaştıysan", bérđin erse "verdiysen"

SIFATFİLLER (ORTAÇLAR)

1. **duk**: Geçmiş zaman sıfat-fiil eki anlamı katar.
 - özi bilmedükin anıñdın kolur “kendisi bilmediği için ondan sorar”
2. **mış**: Geçmiş zaman sıfat-fiil eki anlamı katar.
 - toğmış küni uş batar “, doğan güneşi şimdi batar”
 - aymış söz, bışmış aş, ökünmüş kişi.
3. **ar/ -ır / -(y)ır**: Geniş zaman sıfat-fiil eki anlamı katar
 - kaynar ügüz keçiksiz bolmas “coşkun su geçersiz olmaz”, akar suw, teprer til
4. **maz / mas**: Geniş zaman sıfat-fiil eki olumsuzudur.
 - yazmas atım yağmur yañılmas bilge yañku “usta atıcı yağmurdur; yanılmaz bilgin bir yankıdır”
5. **gan**: Geniş zaman sıfat-fiil eki anlamı katar.
 - okığan bitigen ukumaz munı “her okuyan yazan (okur-yazar) bunu anlayamaz”
 - eşitgen kişi, kılğan er, keçürgen yir
6. **(i)gılı**: Geniş zaman sıfat-fiil eki anlamı katar.
 - bu iç söz tutuğlı bütün çın kerek “bu sırlara vakıf olana (vakıf olan herkese) itimat edilir”
7. **guçı**: Geniş zaman sıfat-fiil eki anlamı katar.
 - özin tutğuçı er tirildi kutun “kendisini tutan (kendi-ne hakim olan insan) huzur içinde yaşar”
8. **gu**: Gelecek zaman sıfat-fiil eki anlamı katar
 - inanğu tayanğu kişi boldı kız “inanılacak güvenilecek kişi az”
9. **guluk**: Eyleme +mak için anlamı katar.
 - ol beg tenrige tapınguluk erdi “tanrıya tapmak onun hakkıydı
10. **daçı**: Gelecek zaman sıfat-fiil eki anlamı katar
 - bardaçı er, keldeçi er “giden gelen kişi”
11. **ası**: Gelecek zaman sıfat-fiil eki anlamı katar.
 - yığaç bıçası nerj “ağaç kesecek şey”, otuñ kesesi baldu “odun kesecek balta”

ZARFFİLLER (BAĞFIİL - ULAÇ)

1. **(i)p**
 - kapuğ açtı çıktı kadaşın körüp “kapıyı açtı çıktı kardeşini görüp
2. **(y)ı**
 - ağırlayu tut sen asıglıg kişig “faydalı olan insana saygı göster”
3. **a**
 - tarj ata yortalım/ budruç kanın irtelim “tan atarak (tan attığında) yürüyelim budruç kanını isteyelim”
4. **galı**
 - ölümke basıkma kelir alğalı “ölümü yendim sanma seni almak için gelir”
5. **gınça**
 - miñ edgüg adakını tutğınça sen “sen bin iynin ayağını tutuncaya kadar”
6. **madın**:
 - yarın bolsa işiñ kalur kılmadın “yarın olursa yapıl-madan kalır (bugünün işini yarına bırakma yarın olduğunda yapılmadan kalır)
7. **ıpan**
 - ol anda yatıpan birür sanını “o orada yatarak canını verir”, barıpan, kelipen, yatıpan...
8. **er / - mez erken**
 - tutmaz erken - yaklaşmadan, barır erken - giderken
9. **dukta / dükte**
 - karıştuktı, birdükünde, tidükte, ayıttuktı....

Hap Bilgi

- * Karahanlı Türkçesinde “ası / esi” eki ilk kez sıfat-fiil eki olarak kullanılmıştır. Bu ek daha önceki dönemler olan Göktürkçede ve Uygur Türkçesinde görülmez.
- * Harezim Türkçesinde ise “ası / esi” eki hem sıfat-fiil hem de gelecek zaman kipi olarak kullanılır.

BİRLEŞİK FİİLLER

1. İsim veya sıfat + yardımcı fiil

İsim veya sıfat + yardımcı fiille kurulan birleşik fiiller, isim ya da sıfattan sonra **bol** -, **tur**-, **et**-, **tut**- ya da **kıl**- yardımcı fiillerinin getirilmesiyle oluşur.

Ömek

- bulun bol ~ esir olmak
- asıg kıl ~ fayda sağlamak
- dik tur ~ dik durmak
- çak et ~ ses çıkarmak
- umunç tut ~ ümit bağlamak

2. Asıl fiil + zarf fiil eki + tasviri fiil

Asıl fiile ulanan - a / - u / - ı zarf fiil ekinden sonra **ber**-, **bar**-, **kal**-, **kel**-, **tur**-, **bil**-, **kör**- ve **u**- tasviri fiilleri getirilerek yapılır.

* Tasviri fiillerin her birinin ayrı işlevleri bulunur:

a. ber- tasviri fiili, tezlik, çabukluk anlamı katar.

- ay -u - ber ~ tutuver
- it - i ber - miş ~ düzenleyivermiş
- kul- u ber - ti- m ~ yapivermiş

b. bar- tasviri fiille kurulan birleşik eylemler, asıl eylemin tdevam ettiğini gösterir. Süreklilik fiilidir.

- art - a bar - miş ~ armaya devam etmiş

c. kel- tasviri fiilleri, asıl eylemin sürüp gittiğini gösterir. Süreklilik anlamı katar.

- kal - u kel ~ kalmaya devam etmek

d. bil- tasviri fiilleri, bir işi yapabilme, bir işi yapmaya gücü yetme anlamları katar. Yeterlilik fiilidir.

- adr - a - bil - di ~ ayırabildi
- sür - e - bil - di ~ sürebildi
- yet - e - bil - miş ~ yetebilmiş
- al - a - bil - miş ~ alabilmiş

e. kör- tasviri fiili, asıl eylemin gerçekleştirilmesine çaba göstermeyi anlatır.

- bak - a kör ~ dikkatle bakmak

f. tur- tasviri fiili, asıl eylemin sürüp gittiğini gösterir. Süreklilik anlamı katar.

- art - a - tur ~ artmaya devam etmek
- kör - ü - tur ~ görmeye devam etmek

ÖNEMLİ BİLGİ

Ünsüzlerden "**c, j, f, h, v**" alıntı kelimelerde görülür (cefâ, havâ, haber, ajun, vezir, devlet). Türkçe köklü sözlerde bulunmaz; "j, h ile sızıcı h"ye bazı ünlemlerde ve bir-kaç Türkçe sözde de rastlanabilir.

Göktürkçedeki "**-daçı**" gelecek zaman eki Karahanlıcada kullanılmaz. Uygurcada olduğu gibi "**-gay**" veya "**-ge**" kullanılmıştır. Bu eklerin yanı sıra Karahanlıcada "**-gu**" gelecek zaman eki olarak kullanılmıştır.

Karahanlın Türkçesinin söz varlığı da Eski Türkçeye göre değişiklik göstermektedir. Bu dönemde İslamiyet'in kabulüyle birlikte Arapça ve Farsça kelimeler de görülmeye başlanmıştır.

Kuran tercümelerinin görüldüğü ilk saha Karahanlı Türkçesidir.

Karahanlılar başlangıçta Uygur alfabesini kullanmışlarsa da zamanla İslam kültürü- nün etkisiyle Arap alfabesini kullanmışlar.

- **Kutadgu Bilig**: Arap ve Uygur Alfabesi
- **Aṭabetül-Hakayık**: Arap ve Uygur
- **Divan-ı Lügat'it Türk**: Arap Alfabesi
- **Divan-ı Hikmet**: Arap Alfabesi

KARAHANLI TÜRKÇESİ MORFOLOJİ

1. eşitgil biliglig negü tēp ayur
edebler başı til küdezme k tēyūr
tiliñ bekte tutğıl tişin sınmasun
kalı çıksa bektin tişini sıyur

Dinle, bilgili (kişi) ne diyor: Edeplerin başının dili korumak (dili doğru kullanmak) olduğunu söyler. Dilini tut, dişin kırılmasın; eğer dilini tutmazsan (dilini muhafaza altından çıkarsa) dişin kırılır.

Metin Çözümlemesi

Eşit - gil bil - ig - lig negü ay - ur
f.k emir f.k fiye iye soru zamiri f.k kip

edeb - ler baş - ı til küdez - me k tē - yūr
i.k çoğ. i.k iyelik isim f.k fiye f.k kip

til - i - ğ bek - te tut - ğıl tiş - i - ğ
i.k iyelik belirtme i.k bulunma f.k emir i.k iye belirt

sın - ma - sun çık - sa bek - tin
f.k olumsuzluk emir f.k şart i.k çıkma hal eki

2. ne kim kēlse erke tilindin kēlūr
tilindin kim edgū kim ēsiz bolur
ēşit büt bu sözke kamuğ tañda
ten turup tilke yūknūp tazarru' kılur

İnsana ne gelirse, dilinden gelir; dili yüzünden kimi iyi, kimi kötü olur. Dinle ve bu söze inan "vücut her sabah kalkıp eğilerek dile yalvarır

Metin Çözümlemesi

ne kim kēl-se erke til- i- n- din kēl- ūr
zamir f.k şart isim f.k iye kay çık. f.k kip

edgū kim ēsiz bol- ur ēşit büt bu söz- ke
zarf zamir zarf f.k kip fiil fiil sıfat i.k yönelme

ten tur- up til- ke yūkn- ūp tazarru' kıl- ur
isim f.k zarf fiil i.k yön. f.k zarf fiil isim f.k kip

3. küde zgil tiliñni kēl az kıl sözün
küde zilse bu til küde zlūr özün
Resul erni otka yüzün atğuçı
til ol tēdi yığ til yul ottin yüzün

Dilini sıkı tut, gel, sözünü kısa kes (az konuş); dilini korursan kendini de korumuş olursun, Peygamber: "İnsanı yüzükoyun (yüz üstü) ateşe atan dildir" dedi; dilini sıkı tut yüzünü ateşten kurtar.

Metin Çözümlemesi

Küdez- gil til- iñ- ni kēl az kıl söz- ūn
f.k emir i.k iye belrt. Fiil zarf fiil i.k iyelik

küdez- il- se bu til küdez- ūr öz- ūn
f.k fiye şart sıfat isim f.k kip zamir iyelik

Resul er- ni otka yüz- in at- ğuçı
İsim i.k belirt isim isim iye f.k fiye

til ol tē-di yığ til yul ot- tın yüz- ūn
isim zamir f.k kip fiil isim fiil i.k çık i.k iye

4. biligdin urur men sözümke ula
biligligke ya dost özünñi ula
bilig birle bulnur sa'adet yolu
bilig bil sa'adet yolını bula

Sözüme bilgi ile temel atarım, ey dost! Bilgiliye yaklaşmaya çalış; mutluluğun yolu bilgi ile bulunur, bilgi edin ve mutluluk bul.

Metin Çözümlemesi

Bil- ig- din ur- ur men söz- ūm- ke ula
f.k fiye çık f.k kip şe i.k iye yön edat

bil- ig- lig- ke ya dost öz- ūñ- ni ula
f.k fiye iye yön ünlem isim zamir iye bel edat

bil- ig birle bul- n- ur sa'adet yol- ı
f.k fiye edat f.k fiye kip isim isim iyelik

bil- ig bil sa'adet yol- ı n- ı bul- a
f.k fiye fiil isim i.k iye zamir bel. F.k istek

KARAHANLI TÜRKÇESİ

5. İtilmez köngülüg iter bu kümüş

Eğilmez kişini eğer bu kümüş
Kör er kördi altun özi yumuşadı
İri sözlüg ernaling sözi yumuşadı

İtilmez gönülü iter bu gümüş. Eğilmez kişiyi eğer bu gümüş. Gözü dumanlı er, altını gördü, özü yumuşadı
Büyük söyleyenlerin de sözü yumuşadı.

Metin Çözümlemesi

İt - il - mez köngül - üg it - er bu kümüş
f.k ffye ortaç i.k iiye f.k kip İ.sıfat isim

Eğ - il - mez kışı - ni eğ - er bu kümüş
f.k ffye ortaç i.k belirtme f.k kip i.sıfatı isim

Kör er kör - di altun öz - i yumuşa - dı
f.k kip fiil kip isim zamir iyelik fiil kip

İri söz - lüg er - ning söz - i yumuşa - dı
sıfat i.k iiye i.k ilgi eki i.k iyelik fiil kip

6. Kişi togdı öldi sözi kaldı kör

Özi bardı yalnguk atı kaldı kör
Tiriglik tilese özing ölmegü
Kılınçing sözüng edgü tut ey bügü

Bak, insan doğdu, öldü, ama sözü kaldı; İnsanın kendisi gitti, adı kaldı. Ey hakim, ey bilgin, kendin ölümsüz bir dirilik istersen, işin de sözün de iyi olsun.

Metin Çözümlemesi

Kişi tog - dı öl - di söz - i kal - dı kör
isim f.k kip f.k kip i.k iyelik f.k kip fiil

Öz - i bar - dı yalng - uk at - ı kal - dı kör
i.k iyelik f.k kip i.k iiye i.k iye f.k kip fiil

Tirig - lik til - e - se öz - ing öl - me - gü
i.k iiye i.k iiye şart zamir ilgi f.k olumuz kip

Kıl - ın - ç - ing söz - üng ed - gü tut ey bügü
f.k ffye fiye ilgi i.k ilgi i.k iiye fiil ünlem hitap

7. Öküş sözde artuk asıg körmedim

Yana sözlemište asıg tulmadım
Togoglı ölür kör kalır belgü söz
Sözüng edgü sözle özüng ölgüsüz

Çok sözden hiç fazla fayda görmedim; Ama söylemek de faydasız değildir. Bak doğan ölür, ondan eser olarak da söz kalır. Sözünü iyi söyle ölümsüz olursun.

Metin Çözümlemesi

Öküş söz - de art - uk asıg kör - me - di - m
miktar i.k bulunma f.k fiye isim f.k olsuz kip şe zarfı hal eki

Yan - a söz - le - miş - te tul - ma - dı - m
f.k ulaç i.k ifye fiye bulunma f.k olsuz kip şe

Tog - oglı öl - ür kör kal - ır bel - gü söz
f.k ortaç f.k kip fiil f.k kip f.k ortaç isim

Söz - üng söz - le öz - üng öl - gü - süz
i.k ilgi eki i.k ifye i.k ilgi f.k fiye iiye

8. Tilin emgemiş er negü tir eşit

Bu söz işke tatgıl özünge iş it
Mini emgetür til idi ök telim
Başım kesmesünü keseyin tilim

Dilinde eziyet çeken adam ne der, dinle, bu söze göre hareket et onu daima hatırdı tut. Bana dilim pek çok eziyet çektiriyor; Başımı kesmesinler de ben dilimi keseyim.

Metin Çözümlemesi

Til - i - n emge - miş ne - gü ti - r eşit
i.k iyelik belirtme f.k ortaç i.k iiye f.k kip fiil

Bu söz iş - ke tat - gıl öz - ün - ge
i.sıfatı isim i.k yönelme f.k emir i.k iyelik yönelme

Mini emge - t - ür til idi ök telim
zamir f.k ffye kip isim ekfiil pekiştirme edatı

Baş - ım kes - me - sün kes - eyin til - im
i.k iyelik f.k olumsuz emir f.k istek i.k iyelik

9. Todumsuz bolur ol közi suk kişi,
Közi sukka yetmez bu dünya aş.
Közi suk kişi nengke bolmaz bu bay,
Kamug dünya bulsa ahır suk çıgay.

Gözü aç adam hiç bir şey ile doymaz; gözü aç olana bütün dünya nimeti kâfi gelmez. Aç gözlü adamı mal doyurmaz; bütün dünyaya sahip olsa bile, o yine daima aç gözlü ve fakirdir.

To - d - um - suz bol - ur ol köz - i suk kişi
f.k ffye fiye iye f.k kip sıfat i.k iye sıfat isim

Köz - i suk - ka yet - mez bu dünya aş - i
i.k iye. i.k yönel. f.k olumsuz sıfat isim i.k iye

Köz - i suk kişi neng - ke bol - maz bu bay
i.k iye sıfat isim i.k yönel f.k olumsuz sıfat isim

Kamug dünya bul - sa ahır suk çıgay
Sıfat isim f.k şart eki isim isim isim

10. Közi tok çıgay erse bayka sanur,

Serinse kişi teğme işte unur.
Negü tir eşitgil közi tok kişi,
Közi tok kişi boldı baylar başı.

Gözü tok insan, fakir olsa dahi, zengin sayılır; insan sebat ederse her işte başarılı olur. Gözü tok insan ne der dinle; gözü tok insan en zengin insandır.

Köz - i tok çıgay erse bay - ka san - ur
i.k iye isim isim ekfiil i.k yönelme f.k kip

Serin - se kişi teğme iş - te un - ur
f.k şart isim sıfat i.k bulunma f.k kip

Ne - gü tı - r eşit - gil köz - i tok kişi
i.k iye f.k kip f.k emir i.k iye sıfat isim

Köz - i tok kişi bol - dı bay - lar baş - i
i.k iye sıfat isim f.k kip i.k çoğul eki i.k iyelik

11. Negü tir eşitgil közi tok kişi,
Bu göz toklukı ol bu baylık başı.
Çıgay tip ayurlar kayu ol çıgay,
Közi suk çıgay ol neçe erse bay

Gözü tok insan ne der dinle; zenginliğin başı tok gözlü olmaktır. Fakir derler, fakir olan kimdir; fakir, istediği kadar zengin olsun, aç gözlü olan kim-sedir.

Ne - gü tı - r eşit - gil köz - i tok kişi
i.k iye f.k ip f.k emir i.k iye sıfat isim

Bu göz tok - luk - i ol bu bay - lık baş - i
sıfat isim i.k iye iye sıfat sıfat i.k iye i.k iye

Çıgay tip ay - ur - lar kayu ol çıgay
İsim ulaç f.k kip şe s. zamiri sıfat isim

Köz - i suk çıgay ol ne - çe erse bay
i.k iye isim isim fiil i.k eşitlik ekfiil isim

12. Közi suk kişi nengke todmaz közi,

Mağer tolmagınça kara yir tozi.
Ukuş ol yula teg karangku tünı,
Bilig ol yarukluk yarattı sini.

Gözü aç insan, kara toprağın tozu gözüne doluncaya kadar, mala doymaz. Akıl karanlık gecede meşale gibidir; bilgi seni aydınlatan bir ışıktır.

Köz - i suk kişi neng - ke to - d - maz köz - i
i.k iye sıfat isim i.k yönel. f.k ffye olmsz i.k iye

Mağer tol - ma - gınca kara yir toz - i
bağlaç f.k olmsz ulaç sıfat isim i.k iye

Ukuş ol yula teg karang - ku tün - i
edat sıfat isim edat i.k iye i.k iye

Bil - ig ol yaruk - luk yar - a - t - tı sini.
f.k fiye fiil i.k iye f.k ffye fye kip zamir

13. Körü barsa barça urur bu kedük,

ukuşluğ biliglig kör aslı ked ök.
Amulluk siliglik ukuş kıkı ol,
Ukuşsuz kişiler kamug yılık ol.

Dikkat edilirse herkes üzerine bir şey giyer; fakat akıllı ve bilgili insan hil'at ile değil, aslında değerlidir. Sükûnet ve zerafet aklın vasfıdır; akılsız insanlar hayvan sürüsüne benzer.

KARAHANLI TÜRKÇESİ

Kör - ü bar - sa bar - ça ur - ur bu kedük
f.k ulaç f.k şart i.k eşitlik f.k kip sıfat isim
Ukuş - luğ bil - ig - lig kör asl - ı ked ök
i.k iiye f.k fiye iiye fiil i.k ye fiil pek. edatı
Amul - luk sil - ig - lik ukuş kılık ol
i.k iiye f.k fiye iiye edat isim fiil
Ukuş - suz kişi - ler kamug yılık ol
i. k iiye i.k çoğul sıfat isim fiil

14. Ukuş orni üstün mendede turur,

Ağır neng üçün orni başta erür.

Kişen ol kişiye ukuş belgölüg,

Kılınçı köni ol işi ülgölüg.

Aklın yeri üstte, beyindedir; kıymetli bir şey olduğu için, onun yeri baştadır. Akıl insan için, şüphesiz bir köstektir; hareketi doğru ve işi ölçülüdür.

Ukuş or - nı üstün menge - de tur - ur
edat i.k belirt. zarf zamir bulunma f.k kip

Ağır neng üçün or - nı baş - ta er - ür
sıfat zamir edat i.k belirt. i.k bul. f.k kip

Kişen ol kişi - ke ukuş belgü - lüg
isim sıfat i.k yönel. edat i.k iiye

Kıl - ın - ç - ı köni ol iş ülgü - lüg

15. Bağrsak hayat kör ödürmiş kulın

Kışedi ukuş birle kılın tilin

Karangku ev ol bu kişi tün sanı

Ukuş bir yula teg yaratur anı

Merhametli Tanrı seçmiş olduğu kulunun hareketini ve dilini akıl ile kösteklemiştir. İnsan, gece gibi karanlık bir evdir; akıl, bir meşale gibi onu aydınlatır.

Bagırsak hayat kör ödür - miş kul - ın
isim isim fiil f.k kip i.k ilgi eki

Kışedi ukuş bir - le kılın ti - ı - ı - n
fiil edat i.k vasıta isim f.k fiye iye. belirt.

Karang - ku ev ol bu kişi tün sanı
i.k iiye isim sıfat sıfat isim zarf isim

Ukuş bir yula teg yar - a - t - ur a - n - ı
Edat sıfat isim edat f.k ffe ffe kip zamir belirt

16. Mungar mengzeyür körse öglüg sözi,

Bu öglüg sözi ol kör ögsüz közi.

Küvezlik asıgsız köngül tımlıtur,

Köngül kodkı bolsa kişig yoklatur.

Dikkat edersen aklıllı insanın, buna uygun bir sözü vardır; akıllı insanın sözü akılsız için gözdür. Gurur faydasızdır, o insanları kendinden soğutur: alçak gönüllülük insanı yükseltir.

Mung - ar mengz - e - yür kör - se ög - lüg söz - i
zamir yön i.k ifye kip f.k şe i.k iiye i.k iye
Bu ög - lüg söz - i ol kör ög - süz köz - i
sıfat i.k iiye i.k iye sıfat f.k i.k iiye i.k iye
Küvez - lik asıg - sız köngül tımlı - t - ur
i.k iiye i.k iiye isim f.k ffe kip
Köngül ko - d - kı bol - sa kişig yok - la - t - ur
isim f.k ffe fiye f.k şart isim i.k ifye ffe kip

17. Budunda sevüg boldı kodkı kişi,

Sevügsüz bolur küngli katkı kişi.

Ulugluk uzun yir kişi kodkısı,

Bedüklükke tegmez budun katkısı

Alçak gönüllü insan halk arasında sevimli olur: haşin kibirli adam ise sevimsiz olur. Alçak gönüllü insan uzun müddet itibarda kalır: haşin ve kibirli insanlar büyüklüğe ulaşamazlar.

Budun - da sev - üg bol - dı kodkı kişi
f.k bulunma f.k fiye f.k kip sıfat isim
Sev - üg - süz bol - ur küng - li katkı kişi
f.k fiye iiye f.k kip i.k iiye sıfat isim
Ulug - luk uzun yir kişi ko - d - kı - sı
i.k iiye sıfat isim isim f.k ffe fiye iyelik
Bedü - k - lük - ke teg - mez budun kat - kı - sı
f.k fiye iiye yönel. f.k olms. isim f.k fiye iye

18. Ukuş ol burunduk anı yetse er,

Tilekke tegir ol tümen arzu yir.

Yana aydı ilig meselde kelir,

Uruglug kişi ölse urgı kalır.

Anlayış bir yulardır, insan onu elinde tutarsa, dileğine erişir ve bütün arzularına nail olur. Hükümdar devam etti – Şöyle bir mesel vardır, asil insan ölse dahi soyu kalır dedi.

19. Ukuş ol burun - duk a - n - ı yet - se er
Zarf fiil f.k fiye zamir belirt f.k şart isim
Ti - ı - e - k - ke teg - ir ol tümen arzu yir
f.k fiye ifye fiye yönel f.k kip sıfat sıfat isim
Yan - a ay - dı il - ig mesel - de kel - ir
f.k ulaç f.k kip i.k belirt. isim bulunma f.k kip
Urug - lug kişi öl - se urgı kal - ır
i.k iye isim f.k şart isim f.k kip

20. Negü ekse yirke yana ol önür

Ogul togsa kılkı ataka yanur

Kişi aslınga kör kılınçı tanuk

Kılınçı ne erse kör aslı ol ok

Yere ne ekilirse, yine o biter; oğlunun tabiatı da babasına çeker. İnsanların aslına onun hareketi şahiddir: hareketi nasıl ise, aslı da odur.

Ne - gü ek - se yir - ke yan - a ol ön - ür
i.k iye f.k şart i.k yönel. f.k ulaç zamir f.k kip
Ogul tog - sa kılkı ata - ka yan - ur
İsim f.k şart isim i.k yönel. f.k kip
Kişi asl - ı - nga kör kıl - ın - c - ı tanu - k
İsim i.k iye. yönel. fiil f.k ffe fiye iye f.k fiye
Kıl - ı - n - ç - ı ne erse kör asl - ı ol ok
f.k ffe fiye iye zamir ekfiil fiil i.k iye. zamir edat

21. Kiming aslı edgü kılınçı ongay

İsiz aslınga kendü kılkı tanık

Negü bar ajunda firakta katıg

Firak kadguları tengizde batıg

Kimin aslı iyi ise, onun hareketi aslına uygun olur: kötünün aslına onun kendi hareketi ve tavrı delildir. Dünyada ayrılıktan daha güç ne var: ayrılığın kaygıları denizden daha derindir.

Kim - ing asl - ı edgü kıl - ın - ç - ı on - gay
Zamir ilgi i.k iye. sıfat f.k ffe fiye iye f.k kip
İsiz asl - ı - nga kendü kılkı tanı - k
Sıfat i.k iye yönel. zamir isim f.k fiye
Ne - gü bar ajun - da firak - ta katıg
i.k iye isim i.k bulun. i.k bulun. isim
Firak kadgu - ları tengiz - de bat - ıg
Sıfat i.k iyelik i.k bulunma f.k belirtme eki

22. kitab atı urdum kutadgu bilig

kutadsu okıgıka tutsu elig

sözüm sözledim men bitidim bitig

sunup iki ajunnu tutsa kutun

Kitabın adını Kutadgu Bilig koydum. Okuyana kutlu olsun ve ona yol göstereyim. Sözümü söyledim ve eserimi yazdım; elini uzatan iki dünyayı kut tutarsa o kutlu olmuş olur.

kitab at - ı ur - du m kut - a - d - gu bil - ig
isim i.k iye f.k kip şe i.k ifye ffe fiye f.k fiye
kut - a - d - su ok - ıglı - ka tut - su elig
i.k ifye ffe fiye f.k ortaç yönel. f.k emir isim
söz - üm söz - le - di - m men biti - di - m bit - ig
i.k iyelik i.k ifye kip şe zamir f.k kip şe f.k fiye
sun - up iki ajun - nı tut - sa kutun
f.k ulaç sıfat i.k belirt. f.k şart isim

23. Dad ispehsalar beg üçün bu kitip

Çıkardım acunda atı kalsu tip

Kitabımni körgen eşitgen kişi

Şahımni dua birle yad kılısu tip

Dad İspehsalar Bey için bu kitabı yazdım ki dünyada (onun) adı kalsın. Kitabımı gören (yahut) işiten herkes şahımı dua ile yâd etsin.

Dad ispehsalar beg üçün bu kitip
İsim isim sıfat edat sıfat isim
Çık - ar - dı - m acun - da at - ı kal - su tip
f.k ffe kip şe i.k bulun. i.k iye f.k emir ulaç
Kitab - ım - nı kör - gen eşit - gen kişi
i.k iyelik belirt. f.k ortaç f.k ortaç isim
Şah - ım - nı dua birle yad kıl - su tip
i.k iyelik belirt. isim edat isim f.k emir ulaç

24. Biliglig sözipend nasihat edeb

Biligligni öğdi Acem hem Arab

Tavarsızka bilgi tükenmez tavar

Nesebsızka bilgiyirilmez neseb

Bilgilerin sözü öğüt, nasihat ve edebdir. Bilgiliyi Acem de Arab da övdü. Bilgi, malı olmayan için tükenmez bir hazinedir. Bilgi, nesebsiz için yerilmez bir neseptir

Bil - ig - lig söz - i pend nasihat edeb
f.k fiye iye i.k iyel. isim isim isim
Bil - ig - lig - ni ög - di Acem hem Arab
f.k fiye iye belirt. f.k kip isim bağlaç isim
Tavar - sız - ka bil - gi tüken - mez tavar
i.k iye yönel. f.k fiye f.k olmsuz. isim
eseb - sız - ka bil - gi yir - il - mez neseb
i.k olumsuz. yönl. f.k fiye f.k ffe olms. isim

25. Bilgisizke hak söz tatırsız erür

Angar pend nasihat asırsız erür

Ne türlü argsız arırumakın

Cahilyup anmaz argsız erür

Bilgisize doğru söz tatsız gelir. Ona öğüt ve nasihat faydasızdır. Nice kirli (şeyler) yıkamakla temizlenir. (Fakat) cahil yıkamakla temizlenmeyen bir kirdir.

Bil - ig - sız - ke hak söz tat - ig - sız er - ür
f.k fiye iye yönel. sıfat isim f.k fiye iye f.k kip
Ang - ar pend nasihat asıg - sız er - ür
zamir yön isim isim i.k iye f.k kip
Ne tür - lüg arg - sız ar - ır yu - mak - ın
Sıfat sıfat iye i.k iye f.k ffd f.k fiye vasıta
Cahil yu - p an - maz arg - sız er - ür
İsim f.k fiye olumsuz i.k iye f.k kip

26. Biliglig kişi kör bilür iş ödin

Bilip iter işni ökünmez kidin

Kamug türlü işte biligsiz ongı

Ökünç ol angar yok ong anda adın

Bilgili adam her işin zamanını bilir. İşini bilerek yapar ve sonra pişman olmaz. Her işte bilgisizin kısmeti pişmanlıktır. Ve ona bundan başka bir kısmet yoktur.

Bil - ig - lig kişi kör bil - ür iş ödin
f.k fiye iye isim fiil f.k kip isim isim
Bil - ip it - er iş - ni ökün - mez kidin
f.k ulaç f.k kip i.k belirt. f.k olumsuz. edat
Kamug tür - lüg iş - te bil - ig - sız ong - ı
Sıfat i.k iye i.k bul. f.k fiye iye i.k iyelik
Ökünç ol ang - ar yo - k ong anda ad - ın
İsim sıfat f.k kip f.k fiye isim zarf i.k ilgi

27. Biliglig kereklig sözüg sözleyür

Kereksiz sözini kömüp kızleyür

Biligsiz ne aysa ayur ukmadın

Anın öz tili öz başını yiyür

Bilgili (ancak) lüzumlu sözü söyler. Lüzumsuz sözü gömerek gizler. Bilgisiz ne söylese anlamadan söyler. Onun kendi dili kendi başını yer.

Bil - ig - lig kerek - lig söz - üg söz - le - yür
f.k fiye iye i.k iye i.k belirt. i.k ifye kip
Kerek - sız söz - i - n - i köm - üp kız - le - yür
i.k iye i.k iye. belirt. f.k ulaç i.k ifye kip
Bil - ig - sız ne ay - sa ay - ur uk - madın
f.k fiye iye zamir f.k şart f.k kip f.k ulaç
A - nın ti - ı - i öz baş - ı - n - ı yi - yür
Zamir ilgi f.k fiye iye. sıfat i.k iye. belirt. f.k kip

28. Bilig birle bilnür törütgen idi

Biligsizlik içre kanı hayryidi

Bilig bilmegendin bir anca budun

Öz elgin but itip idim bu tidi

Yaradan Tanrı bilgi ile bilinir. Bilgisizlikten hayır gören var mı? Bilgisizlikten ne kadar halk kendi eli ile put yapıp: "Rabbi'm budur!" dedi.

Bil - ig bir - le bil - n - ür törüt - gen idi
f.k fiye i.k vasıta f.k ffe kip f.k fiye ekfiil
Bil - ig - sız - lik iç - re kan ı hayr - idi
f.k fiye iye iye i.k yön zamir isim ekfiil
Bil - ig bil - me - gen - din bir anca budun
f.k fiye f.k olmsuz fiye çık. sıfat sıfat halk
Öz elg - in but it - ip idi - m bu ti - di
Sıfat i.k belirt. isim f.k ulaç ekfiil şe zamir f.k kip

29. Biligdin urur men sözümke ula

Biligligke ya dost özüngni ula

Bilig birle bulnur sa'adet yolu

Bilig bil sadet yolını bula

Bilgiden sözüme temel atarım. Ey dost, bilgiye yaklaştırmaya çalış! Saadet yolu bilgi ile bulunur. Bilgi edin ve saadet yolunu bul.

KARAHANLI TÜRKÇESİ

Bil - ig - din ur - ur men söz - üm - ke ula
f.k fiye çık. f.k kip şe i.k iye yönel. isim
Bil - ig - lig - ke ya dost öz - üng - ni ula
f.k fiye iye yönel. ünlem i.k iyelik belirt. isim
Bil - ig bir - le bul - n - ur sa'adet yol - !
f.k fiye i.k vasuta f.k ffe kip isim i.k iyelik
Bil - ig bil saadet yol - ! n - ! bul - a
f.k fiye fiil isim i.k iyel. belirtme f.k ulaç

30. Süngekke yilig teg erenke bilig

Eren körki akl ol süngeknig yilig
Bilgisizyiligsiz süngekteg hali
Yiligsiz süngekke sunulmaz elig

Kemik için ilik ne ise insan için bilgi odur. İnsanın ziyneti akıldır, kemiğinki ise iliktir. Bilgisiz, iliksiz kemik gibi boştur. İliksiz kemiğe kimse el uzatmaz

Süngeke - ke yilig teg er - en - ke bil - ig
i.k yönelme isim edat i.k iye yönel. f.k fiye
Er - en körk - i akl ol süngeke - ning yilig
i.k iye i.k iyelik isim sıfat i.k ilgi isim
Bil - ig - siz yilig - siz süngekteg hal - i
f.k fiye iye isim iye isim edat i.k iyelik
Yilig - siz süngeke - ke sun - ul - maz elig
i.k iye i.k yönelme f.k ffe olmsuz isim

31. Bilig bildi boldı eren belgölüg

Bilgisiz tirigle yitük körgölüg
Bilgilig er öldi atı ölmedi
Bilgisiz tirig erken atı ölüg

İnsan bilgisi ile tanınır. Bilgisiz, hayatta iken, kaybolmuş sayılır. Bilgili adam ölür (fakat) adı kalır. Bilgisiz, sağ iken adı ölüdür.

Bil - ig bil - di bol - dı er - en belgü - lüg
f.k fiye f.k kip f.k kip i.k iye i.k iye
Bil - ig - siz tirig - le yit - ük kör - gü - lüg
f.k fiye iye i.k ifye f.k fiye f.k fiye iye
Bil - ig - lig er öl - di at - ! öl - me - di
f.k fiye iye isim f.k kip i.k iyelik f.k olmsuz kip
Bil - ig - siz tirig er - ken at - ! öl - üg
f.k fiye iye isim f.k ulaç i.k iye. f.k fiye

32. Bilgilig biringe biligsiz mingin

Tengegli tengedi bilgining tengin
Baka körgil emdi uka sınayu
Ne neng bar bilig teg asıgılg öngin

Bilginin ağırlığını tartan kimseye göre, bir bilgili bin bilgisize denktir. Şimdi, anlayarak ve sınavarak etrafa bakıver. Bilgi kadar faydalı başka ne var?

Bil - ig - lig birin - ge bil - ig - siz mingin
f.k fiye iye i.k yönel. f.k fiye iye isim
Teng - e - gli teng - e - di bil - ig - ning teng - in
i.k ifye fiye i.k ifye kip f.k fiye zamir i.k ilgi
Bak - a kör - gil emdi uka sına - yu
f.k ulaç f.k emir zamir bağlaç f.k ulaç
Ne neng bar bil - ig teg asıg - lig öngin
Zamir zamir isim f.k fiye edat i.k iye isim

33. Aning vuddı birle köngüller tolup

Aning yâdı birle acun tolsu tip
Kidinki keligli kişiler ara
Aning zikri tangsuk ediz bolsu tip

Gönüller onun sevgisi ile ve dünya onun yâdı ile dolsun. (Bizden) sonra gelen insanlar arasında Onun hatırası hasretle anılsın ve yüksek olsun.

A - ning vudd - i bir - le köngül - ler tol - up
Zamir ilgi i.k iyelik i.k vasıta i.k çoğul f.k fiye
A - ning yâd - ı bir - le acun tol - su tip
Zamir ilgi i.k iye. i.k vasıta isim f.k emir ulaç
Kidinki kel - igli kişi - ler ara
Edat f.k ortaç isim çoğul isim
A - ning zikr - i tangsuk ediz bol - su tip
zamir ilgi i.k iye. zarf zarf f.k emir ulaç

34. Bezedim kitabını nevadir sözü

Bakıglı okıglı asıgı alsu tip
Bölek iddim anı şahımka men ök
Havadarlıkımın tüköl bilsü tip

Gören ve okuyan istifade etsin diye, kitabı nadir sözler ile süsledim. Ben onu şahıma, bağlılığımın bir nişanesi olsun diye hediye gönderdim.

Beze - di - m kitab - nı neva - dir söz - ün
f.k kip şe i.k belirt. i.k bildirme i.k iyelik
Bak - ıglı ok - ıglı asıg al - su tip
f.k ortaç i.k ortaç zarf f.k emir ulaş
Bölek id - di - m a - n - ı şah - ım - ka men ök
İsim f.k kip şe zamir belirt. i.k iye. yönel. zamir edat
Hava - dar - lık - ım - nı tükel bil - sü tip
i.k iye iye iye. belirt. zarf f.k emir ulaş

35. Eyâ dostlar kulak salıng uyduğumga

Ne sebebden altmış üçde kirdim yirge
Mirâc üzre hak mustafâ ruhum kördi
Ol sebebden altmış üçde kirdim yirge

Ey dostlar, kulak verin dediğime,
Ne sebepten altmış üçte girdim yere?
Miraç üstünde hak Mustafa ruhumu gördü
O sebepten altmış üçte girdim yere.

Eyâ dost - lar kulak sal - ıng uy - duğ - um - ga
Ünlem çoğul isim f.k emir f.k fiye iyelik yönel.
Ne sebeb - din altmış üç - de kir - di - m yir - ge
Sıfat isim çıkma sıfat sıfat bul. f.k kip şe i.k yönel.
Mirâc üzre hak mustafâ ruh - um kör - di
İsim edat isim isim i.k iyelik f.k kip
Ol sebeb - din altmış üç - de kir - di - m yir - ge
Sıfat i.k çıkma sıfat sıfat bul. f.k kip şe i.k yönel

36. Altmış birde sermende min ilâhımdın

Eyâ dostlar kop korkar min günâhımdın
Candın kiçip penâh tiley hudâyımdın
Bir ü barın dîdâringnı körer min mü

Altmış birde utanmışım ilahımdan;
Ey dostlar, çok korkarım günahımdan;
Candan geçip penah dileyim Allahımdan;
Bir ve varın (Allah), didarını görür müyüm?

Altmış bir - de sermen - de min ilâh - ım - dın
İsim i.k bulun. isim bulun. zamir i.k iyelik çıkma
Eyâ dostlar kop kork - ar min günâh - ım - dın
Ünlem edat f.k kip şe isim iye çıkma
Can - dın kiç - ip penâh ti - l - e - y hudây - ım - dın
İsim çıkma f.k ulaş isim f.k fiye iye i.k iyelik çıkma
Bir ü bar - ın dîdâr - ıng - nı kör - er min mü
İsim isim iyelik isim ilgi belirt f.k kip şe edat

37. Altmış iki yaşda Allah pertev saldı

Başdın ayağ gafletlerini rehâ kıldı
Can u dilim saki u huşum Allah didi
Bir ü barın dîdâringnı kö'rer min mü

Altmış iki yaşta Allah ışıık saldı
Baştan ayağa gafletlerden kurtarıverdi;
Can ve gönlüm, akıl ve idrakim "Allah!" dedi;
Bir ve varın, didarını görür müyüm?

Altmış iki yaş - da Allah pertev sal - dı
Sıfat sıfat i.k bulun. isim isim f.k kip

Baş - dın ayağ gaflet - leri - n - i rehâ kıl - dı
i.k çıkma isim isim iyelik belirtme isim f.k kip

Can u dil - ım saki u huşum Allah di - di
İsim isim iye. isim isim isim f.k kip

Bir ü bar - ın dîdâr - ıng - nı kör - er min mü
İsim isim iyelik isim ilgi belirt f.k kip şe edat

38. Altmış üçde nida kildi kul yirge kir

Hem cânıng min canânıng min cânıngnı bir
Hû şemşîrin kolğa alıp nefsingni kır
Bir ü barın dîdâringnı kö'rer min mü

Altmış üçte nida geldi: Kul yere gir
Hem canınım, cananımın, canını ver
Hû kılıcını ele alıp nefsinini kır
Bir ve varın, didarını görür müyüm

Altmış üç - de nida kil - di kul yir - ge kir
Sıfat isim bulun. isim f.k kip isim i.k yönel. fiil

Hem cân - ıng min canân - ıng min cân - ıng - nı
Bağlaç isim ilgi zamir isim ilgi zamir isim ilgi belir

Hû şemşîr - in kol - ga al - ıp nefis - ıng - nı kır
İsim i.k iyelik i.k yönel. f.k ulaş i.k ilgi belirt. fiil

Bir ü bar - ın dîdâr - ıng - nı kör - er min mü
İsim isim iyelik isim ilgi belirt f.k kip şe edat

HAREZM TÜRKÇESİ

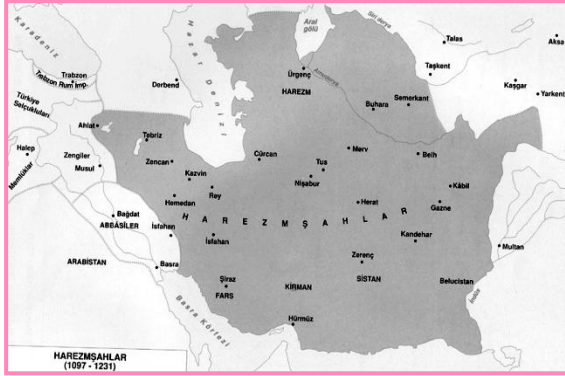
5. ÜNİTE

HAREZM TÜRKÇESİ

- ◉ Harzemşahlar Devleti
- ◉ Harezmi Türkçesi Eserleri
- ◉ Nehcü'l - Feradis
- ◉ Mukaddimetü'l- Edeb
- ◉ Revnakü'l-İslam
- ◉ Muinü'l - Mürid
- ◉ Muhabbet - Name
- ◉ Hüsrev ü Şirin
- ◉ Mirac - name
- ◉ Cevahirü'l - Esdaf
- ◉ Cümcüme - name
- ◉ Kısasü'l - Enbiya
- ◉ Oğuz Kağan Menakıbı
- ◉ Siracü'l - Kulüb
- ◉ Harezmi Türkçesi Grameri
- ◉ Harezmi Türkçesi Morfolojisi

HAREZM TÜRKÇESİ

HAREZMŞAH DEVLETİ

- Harezm, Aral Gölü'ne dökülen Ceyhun Nehri'nin her iki tarafında uzanan bölgeye verilen addır. Bugün Özbekistan ve Türkmenistan sınırları içinde kalmaktadır. Bölgenin Araplar tarafından fethinden sonra yalnızca ülke adı olarak kullanılmış, burada yaşayan halka da Harezmî (Harezmli) denilmiştir. Harezm, Semerkand ve Buhara gibi merkezler dışında bozkır ve çöllerle kaplıdır. Çin, Hindistan, İran, Rusya gibi ülkeleri birbirine bağlayan kavşak noktalarında olması sebebiyle önemli bir ticaret merkezidir.
- Bölgenin doğal barikat görevi yapan Ceyhun nehri ve kanallarıyla çevrili olması savunulmasını kolaylaştırmış, fethini güçleştirmiştir. Bu yüzden Sâmânîlar ve Selçuklular tarafından bölgeye atanan valiler kısa zamanda istiklallerini ilan edebilmişlerdir. Harezmşah, İslâmiyet'ten önceki zamanlardan beri bölgeye hâkim olanlara verilen unvandır. Araplar tarafından fethedilene kadar bölgeye Afrigoğulları hâkim olmuştur. Afrigoğullarının kendi dili, dini, takvimi, ölçüsü ve parası vardır.
- Yapılan araştırmalar Harezmce diye de adlandırılan bir dil kullandıklarını; bu dilin İranî bir dil olduğunu göstermiştir. Komşularıyla yaptıkları ticaret sayesinde çok zenginleşmiş, sulama kanallarıyla da tarımda ileri bir seviyeye ulaşmışlardır. Bölge 717 yılında Emevîler tarafından fethedilmiş ama Afrigoğulları bölgede Harezmşah unvanıyla bırakılmıştır. 995 yılında bölge Sâmânîlar tarafından fethedilmiş, başkent Ürgenç'e taşınmış, son Afrigoğulları temsilcisi öldürülerek yeni bir hanedanlık kurulmuştur.

- 1017 yılında Gazneliler bölgeyi fethederek Altuntaş'ı vali olarak atamışlar, 1041 yılından itibaren de bölge Kıpçak ve Kanglı boylarının idaresine geçmiştir. Bu sırada bölgeye bir süreden beri yerleşmeye başlayan Oğuzların yanında Kıpçak ve Kanglıların da yerleşmesiyle Harezm bölgesinin nüfus yapısı Türklerin lehine değişmeye başlamıştır. Bu dönemde Harezm'de Kıpçak, Kanglı ve Oğuz Türkçelerinin karışımı Harezm Türkçesi de oluşmuştur.
- Gazneliler ve Selçuklular döneminde idare ve ordu Türklerin elinde olmasına rağmen Türkçe yazı ve edebiyat dili olamamıştır. 1097'de Sultan Sencer, Kutbuddin Muhammed'i Harezm şahı tayin edince bölgede 1231 yılına kadar sürecek olan Harezmşahlar hanedanı dönemi başlamıştır.
- Harezm Türkçesiyle eser verilmesi de bu döneme rastlar. Atsız devrinde yarı müstakil bir devlet olmuş, İl Aslan ve Alâeddin Tekiş zamanında güçlenip gelişmiş, Alâeddin Muhammed devrinde imparatorluk olmuş ve Celaledin Muhammed döneminde Cengiz Han tarafından işgal edilmiştir.
- Cengiz Han'ın 1227'de ölümünden sonra bölge Coçi'nin payına düşmüştür. Bölge 13.yüzyılın başlarından 14.yüzyılın sonlarına kadar Altunorda'ya bağlı kalmıştır. 1373'te Temür'ün istilasına uğramış, onun 1405'te ölümünden sonra da Özbekler tarafından alınmıştır. 16. - 19. yüzyıllar arasındaki hanlıklar döneminde ilim ve kültür hayatı zayıflamış, Kalmuk saldırıları yüzünden ticaret sekteye uğramış ve 1873'te Ruslar tarafından işgal edilmiştir.
- 1920'ye kadar Batı Harezm Hanlığı Ruslara tabi olarak yönetilmiştir, 1920'de Harezm Halk Cumhuriyeti kurulmuş, 1921'de Harezm Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur. Bölgenin 1924'te doğu tarafı Özbekistan'a, batı tarafı Türkmenistan'a bırakılmıştır.

HAREZM TÜRKÇESİ

HAREZM TÜRKÇESİ (13 - 14.YÜZYIL)

- Harezmi Türkçesi, Harezmi bölgesinde Oğuz, Kıpçak ve Kanglı boylarının yerleşik hayata geçmesiyle Türkçenin doğu kolunu oluşturan Karahanlıca'nın temelinde Oğuz ve Kıpçak Türkçelerinin karışık kaynaşmasından oluşan dildir.
- 13. yüzyıldan itibaren ürün vermeye başlayan ve Orta Türkçe döneminin ikinci basamağını teşkil eden bu yazı dili, 14. yüzyılda altın çağını yaşamıştır. Bu bölgeyle sınırlı kalmayıp Altınorda'nın bazı şehirleriyle Kırım'da da yazı dili olarak kullanılmıştır.
- 14. yüzyıldan sonra yerini Çağatayca'ya bırakmıştır. Karahanlı Türkçesiyle Çağatayca arasında bir geçiş dilidir.
- Esas dil özelliklerini **Oğuz**, **Kıpçak** ve **Kanglı** boylarının ağızlarından alınan kelimeler oluşturur.
- Bu dönemin eserleri genelde **Arap** alfabesiyle yazılmış olup çok az kısmı **Uygur** alfabesiyle yazılmıştır.
- Harezmi Karahanlıca'nın bir kolu olup ses bilgisi açısından Karahanlıca'dan farklılaşır. Karahanlı Türkçesi de Harezmi Türkçesi üzerinde yazı ve söz varlığı bakımından etkili olmuştur.

Hap Bilgi

- * Harezmi Türkçesini oluşturan üç Türk lehçesi vardır:
 - Karahanlı Türkçesi
 - Kıpçak Türkçesi
 - Oğuz Türkçesi

Hap Bilgi

- * Harezmi Türkçesi şu yerlerde etkili olmuştur:
 - Harezmi bölgesi
 - Altınorda'nın bazı şehirleri
 - Kırım'ın bazı şehirleri

Hap Bilgi

- * Harezmi Türkçesiyle yazılmış eserlerde hem **Arap** alfabesi hem de **Uygur** alfabesi kullanılmıştır.

Hap Bilgi

🔍 Harezmi Türkçesini Karahanlı Türkçesinden Ayıran Başlıca Özellikler

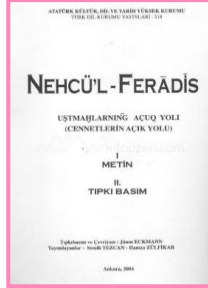
- Karahanlıcada kelime ortasında "y-" sesi yerine "d-" sesi kullanılırken Harezimcede "d"nin yanında "y-"li kullanımlara da rastlanır.
Örnek: kadgu ~ kaygu, kod ~ koy, adak ~ ayak
- Kelime ortasında ilk "g-" düşmesi Karahanlıcada görülürken Harezimcede çok heceli kelimelerin sonundaki g düşmüştür.
Örnek: arıg ~ arı, kapıg ~ kapı
- İsimden isim yapma eki olan "+lıg /+lig" ekinin "g-" ünsüzü düşerek ekin "+lı" şekli de görülmeye başlanmıştır.
Örnek: atlıg ~ atlı, küçlüg ~ küçlü
- Görülen geçmiş zaman kipinin çekiminde birinci çokluk şahıs eki "- dümiz" yerine "- duk" olmuştur: bərdü-kimiz
- Yönelme eki "+ka / +ke"nin yanında "+a" da kullanılmaya başlanmıştır: bizge, bize, atka, oğlın
- Gelecek zaman eki olarak "-ısar, -gu / -gü, -ası" ekleri kullanılmıştır:
Örnek: keçürgüm, yığlayısar, kurtulası
- Karahanlı Türkçesinde sıfatfiil eki olarak görülen "-ası / -esi" eki Harezmi Türkçesinde ilk kez gelecek zaman kipi olarak kullanılmıştır.
- Karahanlı Türkçesinde şimdiki zaman kipi olarak geniş zaman kipi olan "r, ar, er, ur" ekleri kullanılırken Harezmi Türkçesinde "a + turur men" biçiminde bir şimdiki zaman eki kullanılmıştır.
Örnek: baka turur men, keke turur sen vb.
- Karahanlı Türkçesinde görülmeyen "- ken" zarfii eki ilk kez Harezmi Türkçesinde karşımıza çıkar.
Örnek: yöriyür er - ken ~ yürürken
- Karahanlı Türkçesinden farklı olarak ilk kez **hadis** çevirileri bu dönemde olmuştur.

HAREZM TÜRKÇESİ

HAREZM TÜRKÇESİ ESERLERİ

NEHCÜ'L - FERADİS (Cennetlerin Açık Yolu)

- Türk edebiyatındaki kırk hadis çevirilerinin ilk örneği olan Nehcü'l-Feradis, **Mahmut bin Ali** tarafından 1357-1358 yıllarında yazılmıştır. Eserin bir ismi de "**Ustmağların Açık Yolu**"dur.
- Yazarı **Kederli Mahmut** diye bilinir. Kerder o zamanın önemli kültür merkezlerindendir.
- Eser **onar** fasıllı **dört** baptan meydana gelmektedir. Birinci bap Hz. Peygamberi, ikinci bap dört halifeyi, üçüncü bap ehli beyti ve dört imamı, dördüncü bap Allah'a hoş gelmeyen amelleri anlatır.
- Her fasıl Arapça bir **hadisle** başlar, Türkçe çevirisi verildikten sonra İslam âlimlerinin eserlerinden o hadisin manasını aydınlatan kısımlar tanık olarak verilir. "Nehcü'l - Feradis", **mensur** bir eserdir.
- Eser, dünya ve ahrette mutlu olmak için gerekli Müslümanlık bilgilerinin el kitabı gibidir. Üslubu gayet sade ve açıktır.
- Eserin dili **Kaşgar**, **Kıpçak** ve **Oğuzcanın** özelliklerini taşımaktadır. Edebi yönden çok değerli olmasa da Türk dilinin önemli bir yadigârı olması kıymetini artırmaktadır.
- Nehcü'l-Ferâdis'in iki nüshası bilinmekle beraber **Kazan** ve **Peterburg** kütüphanelerinde başka nüshalarının da bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu nüshalar Arap alfabesiyle yazılmıştır.

Püf Nokta

- Türk edebiyatında ilk kırk hadis çevirisi Mahmud bin Ali tarafından yazılan **Nehcü'l-Feradis** adlı eserdir.
- İlk Kur'an tercüme Karahanlı sahasında yapılırken ilk hadis tercümesi Harezmi sahasında başlamıştır.

MUKADDİMETÜL - EDEP (Edebe Giriş)

- Zemahşeri** tarafından yazılmıştır. Harezmi hükümdarı Atsız'a sunulmuştur. Yazarın ayrıca divanı ve "**El Keşşaf**" adlı bir eseri daha bulunur. El Keşşaf, Zemahşeri'nin Arapça yazılmış Kuran tefsiridir.
- Mukaddimetü'l - Edep, Arapça bilmeyen Türk ve Farslara Arapça öğretmek için yazılmıştır. Arapça öğretmek için pratik bir **sözlüktür**.
- Mukaddimetü'l-Edeb aslında Arapçayı öğretmek üzere yazılmış kelime ve kısa cümlelerden ibaret bir eserdir.
- Eserde **Oğuz**, **Kıpçak** ve **Kanglı** lehçeleri hakkında bilgiler bulunur. Kaşgarlı Mahmut'un kendi sözlüğünde eksik bıraktığı kısımları tamamlamıştır.
- Mukaddimetü'l - Edeb isimler, fiiller, isim ve fiil dışındaki dil bilgisi unsurları, isim çekimi, fiil çekimi diye beş ana bölümden oluşmaktadır.
- Arapça ifadelerin altında çeşitli yazmalarda Harezmi Türkçesi, Farsça, Moğolca, Çağatayca ve Osmanlıcadaki anlamları verilmiştir.
- Mukaddimetü'l-Edeb çeşitli dillerle ilgili olduğu için Türkçe dışındaki çalışmalara da konu olmuştur. Eserin en eski nüshası olan Yozgat nüshasını bilim dünyasına tanıtan **Ahmet Ateş**'tir.
- Mukaddimetü'l-Edeb 3506 sözcük ile Orta Türkçede, Divanü Lügati't Türk'ten sonra, en zengin ve en önemli lügattir.

REVANAKÜ'L - İSLAM

- Yazarının kim olduğu bilinmiyor. Eser İslamiyet'i iyi öğretmek için yazılmıştır. Türkmenlere göre eserin yazarı **Şeyh Şeref**'tir.
- Türkmen mekteplerinde uzun süre ders kitabı olarak okutulmuştur.

HAREZM TÜRKÇESİ

MU'İNÜ'L - MÜRİD (Müridin Yardımcısı)

- Müridin yardımcısı anlamına gelen bu eser, 1313'te **İslam** adlı bir şair tarafından Harezmi bölgesinde yazılmıştır. Eser, yerli dil özellikleri taşımaktadır.
- Dini şiirlerden oluşan eser, 900 beyittir. Esasen Arapça bilmeyen göçebe Türkmenler'e fıkıh ve tasavvufa ilgili bilgi vermek için yazılmıştır.
- Türkistan Türkleri arasında yayılmıştır. Şivece Nehcû'l - Feradis'e yakın olup "Kutadgu Bilig" vezniyle ve aruzla yazılmıştır.
- Dil bakımından Oğuz ve Kıpçak dillerini yansıtır. Eser **dörtlükler** halinde yazılmıştır.

MUHABBET - NAME

- 1353'te **Harezmi** tarafından **Muhammed Hoca Bey**'in isteği üzerine yazılmıştır. Mahmut Hoca Big, Altın Ordu Hanı Canı Bek'in yanındaki önemli mevki sahiplerinden biriydi ve Kongrat boyundandır.
- Muhabbet-name'nin sonundaki Farsça hikâyeden şairin Harezmi'den Altın Ordu'ya geldiği, o devirde Altın Ordu adına Sıgnak eyaletini idare eden Muhammed Hâce Beg'in isteği üzerine kısı onun sarayında geçirdiği ve söz konusu eseri yazdığı anlatılmaktadır.
- 11 küçük name şeklinde yazılan eser **mesnevi** tarzındadır. Aruzla yazılmıştır. İçinde çok sayıda gazel ve beyit bulunur. "Mefâilün, mefâilün, feûlün" vezni ile yazılmıştır.
- Eserin biri **Uygur** harfli (British Museum), üçü **Arap** harfli (British Museum, Millet Kütüphanesi) olmak üzere dört nüshası bulunmaktadır.

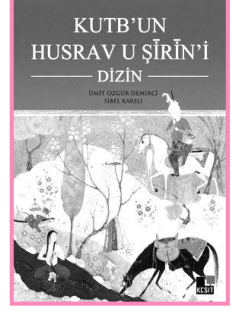

Hap Bilgi

- **"Hüsrev ü Şirin"**, Türk edebiyatında konusu itibarıyla romantik bir aşk hikâyesinin anlatıldığı ilk mesnevi olma özelliğini taşımaktadır.

HÜSREV Ü ŞİRİN

- Kutb, 14.yüzyılda Altın Orda sahasında yetişmiş bir yazardır. **Kutb** mahlasını kullanan şairin adı belli değildir. Nizami'nin Hüsrev ü Şirin adlı mesnevisini ilk defa Türkçeye çeviren şair Kutb'dur.
- Eser Kutb tarafından kaleme alınmıştır. İranlı Nizami'nin Farsça mesnevisinden bir çeviri olan eser, Kıpçak diliyle kaleme alınmıştır.
- Kutb'un eseri Nizamî'ninkinden daha kısa olmasına rağmen konu başlıkları aynıdır.
- Eser Türk edebiyatında yazılmış en eski **"Hüsrev ü Şirin"** mesnevisidir.
- 4370 beyitten oluşan eserin konusu Sâsânlı hükümdarı Hüsrev Perviz ve Ermeni hükümdarı Mihri Banu'nun kardeşinin kızı Şirin'in aşkıdır. İkinci bölümde Hüsrev'in siyasi hayatı anlatılmaktadır.
- Nizamî tarafından 12. yüzyılda yazılan Hüsrev ü Şirin, Kutb mahlûslı bir Türk şairi tarafından Harezmi Türkçesi'ne çevrilmiştir. Kutb eserini Altın Ordu hanlarından Tını Bek Han ve karısı Hanmelek adına yazmıştır.
- Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i, Nizamî'nin eserinin Türkçeye yapılan 20'den fazla çevirisinin ilkidir ve Harezmi Türkçesindeki tek çeviri eserdir.
- Altın Ordu sahasında yazıldığı bilinen ilk edebî eser olan Hüsrev ü Şirin'in bugüne kadar gün ışığına çıkan tek nüshası Paris Bibliothèque Nationale'dedir. Bu nüsha 1383 yılında Berke Fakih adlı bir Kıpçak tarafından İskenderiye'de Altın Boğa adına kaleme alınmıştır.

Püf Nokta

- Anadolu'da yazılan ilk **"Hüsrev ü Şirin"** çevirisi ise **Fahri** adlı şaire aittir.

HAREZM TÜRKÇESİ

MİRÂÇ - NAME

- Miraç-name, üslup ve konu bakımından **Nehcû'l-Feradis'e** benzeyen **anonim** bir eserdir.
- Miraç vakasını anlatan bu eser, Nehcû'l-Feradis adlı bir eserden tercüme edilmiştir. Eserin tek yazma nüshası **Uygur** harfli olup Paris Bibliothèque Nationale'dedir.
- Miraç - name, konuların sıralanışı itibarıyla Nehcû'l-Ferâdis ile aynı olmakla beraber sadece gök tasviri konusundaki ayrıntılarda ayrılmaktadır. Miraç-name **mensur** bir eserdir.

CEVÂHİRÜ'L - ESDÂF

- Bursa Orhan Kütüphanesinde, **Muinü'l-Mürîd**'in bulunduğu mecmuanın sayfa kenarlarına yazılmış **altı kıtalık** bir metindir.
- **Dörtlükler**le yazılmış tasavvufî, didaktik bir parçadır. Köprülü'ye göre dil ve edebiyat özellikleri itibarıyla bu eser Muinü'l-Mürîd'in yazıldığı Harezmi muhitine ait olmalıdır.

CÜMCÜME - NÂME

- İlyas peygambere iman etmediği için çok eziyetler çeken fakat kendi adamlarına iyi davrandığı için İsa peygamber tarafından diriltilen **Kesikbaş** adlı meşhur dinî menkıbenin **Feridüddin Attar'a** dayanan **manzum** bir tercümesidir.
- **Hüsâm Kâtîp** tarafından 770'te yazılmıştır. Eserin birkaç nüshası vardır. **Arap** alfabesiyle yazılmıştır.
- **Mesnevi** şekli ile yazılmış dinî lirik bir hikâyedir. Cümcüme - name, "**kuru kafa**" anlamına gelmektedir.
- İlyas Peygamber zamanında yaşamış Cümcüme Sultan'ın hikâyesidir. İlyas Peygambere inanmadığı için Allah'ın gazabına uğrayarak asırlarca kuru kafa olarak yaşar. Hz. İsa'nın şefaatine mazhar olur ve dirilir. İman eder, ömrünü ibadetle geçirir ve cennete gider.

KİSASÜ'L - ENBİYA (Nebilerin Kıssaları)

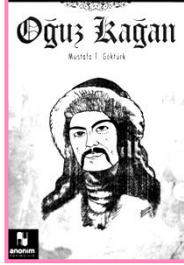
- Harezmi Türkçesi döneminin ilk eseridir. **Rabguzi** tarafından yazılıp Nasiruddin Tok Buga'ya sunulan Farsça bir eserin Türkçeye uyarlanmış hâlidir. Eser 1311 - 1314 yılları arasında yazılmıştır.

- Peygamber kıssalarını konu alan eserde Rabguzi, dini konuları edebi bir dille nakletmiş, Arapça ve Türkçe manzumelere yer vermiştir.
- Eserde peygamberlere ve din büyüklerine yazılmış kasidelerden başka aşk, tabiat gibi konuların işlendiği manzumeler de bulunmaktadır.
- Peygamberlerin hayat hikâyeleri ve mucizelerini, sahabenin ve dört halifenin menkıbelerini anlatır. Yaratılıştan Hz. Hasan ve Hüseyin'e kadar gelir. Eser içinde toplam **484** mısra tutan **43** şiir vardır.
- Eserdeki manzum parçalar çoklukla **kaside** şeklinde yazılmıştır. Peygamberlere ve din büyüklerine yazılan kasideler dışında aşk, tabiat ve burçlarla ilgili konuların işlendiği **gazeller** de bulunmaktadır. Bu şiirlerin bir kısmı Arapçadan satırları tercümedir.
- Kıssaların içerisinde en çok anlatılan ve en fazla kaside yazılan peygamber Hz. Muhammed'dir.
- Rabguzi de eserini, Harezmi Türkçesiyle yazmıştır. Eser üzerinde en önemli çalışma son yıllarda **Aysu Ata** tarafından yapılmıştır.
- Rabguzi'nin "Kısasü'l-Enbiya"sı Arapçadan Farsçaya yapılmış bir tercümenin Türkçeye uyarlamasıdır. Moğol şehzadesi Nâsireddin Tok Buga'nın emriyle 1310'da yazılmıştır.
- Nazım şekli bakımından Kısasü'l-Enbiya'daki şiirlerin önemli bir özelliği de halk edebiyatının etkisiyle **mani** şeklindeki dörtlüklerin olmasıdır.

OĞUZ KAĞAN MENAKIBI

- 1300'lerde **Uygur** harfleriyle yazılan ve 21 varaktan (42 sayfa) oluşan eserin her sayfasında 9 satır bulunmaktadır. Son sayfasındaki iki satır ise eksiktir. Kimi sayfaların bazı yerleri okunamaz hâldedir.
- Yazmanın ilk neşri Radloff tarafından yapılmıştır. W. Bang ve **Reşit Rahmeti Arat** eseri Almanca olarak yayımlanmıştır.
- Oğuz Kağan Menakıbı, ilim âlemince Oğuz Kağan Destanı olarak bilinmektedir.
- 1300'lü yıllarda yazılmış olduğu anlaşılan bu eserin imlâ özellikleri, Oğuz ve Karluk şive özelliklerini göstermesi, Moğolca kelimeler içermesi nedeniyle Harezmi Türkçesi metni sayılır.

İBN MÜHENNA (KAYS)

- Harezmi Türkçesiyle yazılmış bir **sözlüktür**. Bazı bilim adamları eseri eski Azeri Türkçesi ürünü, bazıları **Kaşgar-Uygur** şivesi ürünü olarak görür.
- Kaşgarlı Mahmut'un Divan-ı Lügat-ı Türk adlı eserinden sonra Türk dili hakkında yazılmış önemli eserlerdendir.
- İbni Mühennâ** tarafından tahminen 14. yüzyılda yazılmış Arapça - Türkçe - Moğolca bir sözlüktür.
- Yazıldığı yer belli değildir. Abdülkadir İnan'a göre Azerbaycan veya Irak'ta yazılmış olabilir. Eserde Moğolca bölüm de bulunduğu göre İlhanlı sahasında yazılmış olması kuvvetle muhtemeldir.
- Eserin adı **Hilyetü'l-Lisân ve Hulbetü'l-Beyân'dır**.
- Eser, Kilisli Rifat tarafından 1923'te Arap harfleriyle neşredildikten sonra Abdullah Battal, İbnü-Mühennâ Lügati adıyla 1934'te eserin Türkçe bölümünün alfabetik dizimini yayımlanmıştır.

SİRÂCÜ'L - KULÛB

- "Gönüllerin Işığı" anlamına gelen eser dini, tasavvufi konulu **didaktik** ve **mensur** bir eserdir. Düz yazı biçiminde kaleme alınmıştır.
- Çeşitli muhitlerde tercüme edilmiş nüshaları bulunan eserin Harezmi Türkçesiyle tercümeli birkaç nüshası bulunmaktadır.
- Eserin **Uygur** alfabesiyle kaleme alınmış olan nüshası da bulunmaktadır.

SATIR - ALTI KUR'AN TERCÜMESİ

- Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Alipaşa Bölümünde bulunan satır altı Kur'an tercümesi Harezmi Türkçesi özellikleri göstermektedir.
- Yazma, Güliden Sağol tarafından doktora tezi olarak hazırlanmış ve tez Harvard Üniversitesi tarafından yayımlanmıştır.

ALTIN ORDU YARLIK VE BİTİKLERİ

- Yarlık, ferman; bitik, mektup demektir. Altın Ordu hanlarına ait 14. yüzyılın sonu ve 15. yüzyılın başında yazılmış iki yarlık ve bir bitiği Harezmi Türkçesinin metinleri kabul edebiliriz.
- Daha sonraki yarlık ve bitikler Çağatay dönemi-ne ait kabul edilir. Aslında ilk yarlık ve bitiklerde de Çağatay özellikleri görülmekle beraber birden fazla heceli kelimelerde - g'nin tonsuzlaşmaması, 3. şahıs iyelikten sonra "- nga" biçiminde görülen yönelme hali eki vb. özellikler dolayısıyla bunları Harezmi döneminin son metinleri sayabiliriz.
- Aslında iki yazı dilinin sınırlarını tam olarak tayin edebilmek daha doğrusu kesin bir tarihle iki yazı dilini birbirinden ayırmak mümkün değildir. Hele Harezmi-Kıpçak gibi geçiş dönemleri için böyle bir ayırım da imkânsızdır.

HAREZM TÜRKÇESİ

Püf Nokta

* Uygur Alfabesiyle yazılmış nüshası bulunan Harezmi Türkçesi eserleri:

- Oğuz Kağan Menakıbı
- Miraç - name
- Muhabbet - name
- Siracü'l - Kulüb

* Harezmi Türkçesiyle yazılmış olan manzum eserler:

- Muhabbet - name
- Muinü'l - Mürid
- Cümcüme - name
- Cevahirü'l - Esdef
- Hüsrev ü Şirin

* Harezmi Türkçesiyle yazılmış olan mensur eserler:

- Nehcü'l - Feradis
- Kısasü'l - Enbiya
- Mirac - name
- Siracü'l - Kulüb

* Harezmi Türkçesiyle yazılmış olan mesnevi eserler:

- Muhabbet - name
- Cümcüme - name
- Hüsrev ü Şirin

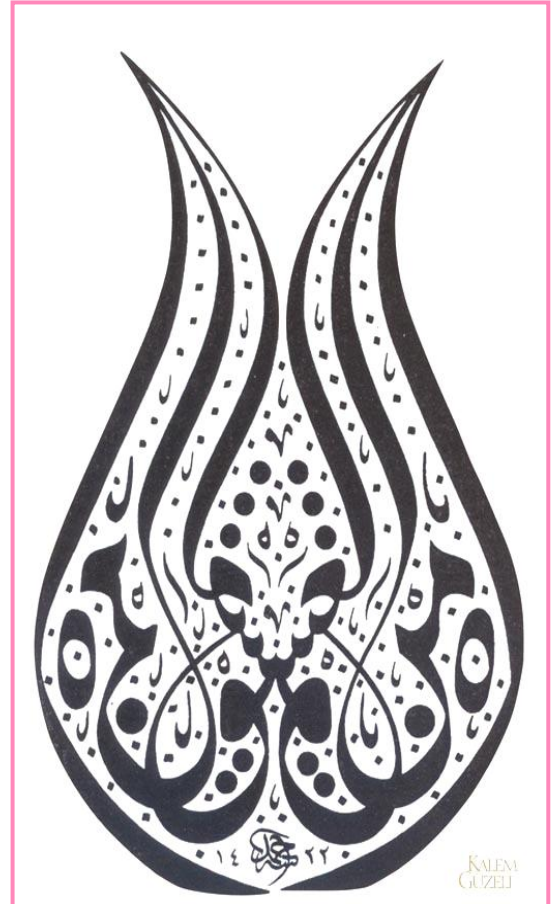
Hap Bilgi

- * Harezmi Türkçesiyle yazılmış ilk eser Rabguzi'nin "Kısasü'l - Enbiya" adlı eseridir.
- * Türk edebiyatında en eski "Hüsrev ü Şirin" çevirisi Harezmi sahasında Kutb'ın yaptığı tercümedir.
- * Altın Ordu sahasında yazıldığı bilinen ilk edebî eser Kutb'ın "Hüsrev ü Şirîn" adlı mesnevisidir.
- * Üslup ve konu bakımından "Nehcü'l-Feradis'e" benzeyen anonim eser, "Miraç - name"dir.

Hap Bilgi

* Harezmi Sahasında Yazılmış Eserler

ESERLER	YAZARLAR
▪ Nehcü'l - Feradis	Kerderli Ali
▪ Mukaddimetü'l-Edeb	Zemahşeri
▪ Kısasü'l - Enbiya	Rabguzi
▪ Muinü'l - Mürid	İslam
▪ Hüsrev ü Şirin	Kutb
▪ Muhabbet - name	Harezmi
▪ Cümcüme - name	Hüsam Kâtip
▪ Revnakü'l - İslam	Şeyh Şeref
▪ Miraç - name	Yok
▪ Oğuz Kağan Menakıbı	Yok
▪ Siracü'l - Kulüb	Yok
▪ Cevâhirü'l - Esdâf	Yok
▪ Satır Altı Kur'an Tercümesi	Yok
▪ Altın Ordu Yarlık ve Bitikleri	Yok
▪ İbnü Mühenna Lügatı	

HAREZM TÜRKÇESİ SES BİLGİSİ

A) ÜNLÜLER

- Harezmi Türkçesinde kapalı e sesi ile dokuz ünlü bulunur. Bunlar: **a, e, ɛ, ı, i, o, ö, u, ü**, şeklindedir.
- Özellikle kelime ortalarında ve başında "kapalı é" sesi Harezmi'de "i" sesine dönüşür.

Örnek: ber > bir, et > it, yer > yir vb.

- Harezmi Türkçesinde Kelime sonlarında yuvarlaklaşma olayı görülür

Örnek: yabuz, sabırb > sabur, böri > börü, yöri > yörü

- Karahanlıcada olduğu gibi Harezmi'de de büyük ünlü uyumu korunmuştur.
- Harezmi Türkçesinde düzlük - yuvarlaklık uyumu yani küçük ünlü uyumu tam değildir.

Harezmi'de görülen ünlü değişimleri

- a ~ o:** bark ~ bork, tavar ~ towar
- e ~ ö:** teşük ~ töşük, sew- ~ söw-, ewrek ~ öwrek, esrük ~ ösrük
- i ~ ı:** isig / issig ~ ısıg
- o ~ a:** kow- ~ kaw-
- ü ~ i:** berü ~ beri, tilkü ~ tülki, büt- ~ bit-
- ü ~ e:** süñük ~ süñek

ÜNSÜZLER

- Harezmi'de kelime başında "**k, g, t**" sesleri korunur
Örnek: gudu - kuyu, tudak - dudak gibi.
- Harezmi'de bazı kelimelerde az da olsa bir **t > d** değişikliği görülür. Örnek: hakikat > hakikada
- Bazı sözcüklerde kelime sonundaki **g** sesi **k**'ye dönüşür. Budag > budak
- Kelime ortasında "**d**" sesi korunmuştur: adak - ayak, kadgu - kaygu
- Harezmi'de "**g**" sesi bazı kelimelerde "**h**"ye dönüşür
Örnek: okşa ~ ohşa, yağşı ~ yahşı
- Kelime başındaki "**y**" sesi korunmuştur: ırak - yırak ağaç - yığaç, yıl, igla - yığla, yılan, yıldırım, yulduz

ÜNSÜZ DEĞİŞİMLERİ

1. b > v / w değişimi

Kelime içinde ve kelime sonundaki "**b**"ler çoğunlukla "**w**"ye dönüşmüştür:

Örnek:

- ab ~ aw
- eb ~ ew
- seb- ~ sew-
- yablak ~ yawlak
- yabız ~ yawuz

2. b > m değişimi

Kelime başı "**b**"ler, "**ñ**"li kelimelerde "**m**"ye dönüşmüştür.

Örnek:

- ben ~ men
- biñ ~ miñ
- beñze- ~ meñze-

"Bar, bar-, bol-, bèr-" gibi sözcüklerdeki kelime başı "**b**" ünsüzü Harezmi Türkçesinde korunur

3. d > y değişimi

Harezmi Türkçesinde kelime ortasında ve sonunda hem "**d**"li hem "**y**"li şekiller birlikte görülür:

Örnek

- kod- ~ koy-
- kadgu ~ kaygu
- adak ~ ayak

4. g düşmesi

Kelime içindeki ve sonundaki "**g**" sesi büyük oranda korunurken çok az da olsa düşmeler görülür.

Örnek

- kazgan ~ kazan
- sargar ~ sarar
- açıg ~ aç
- arig ~ arı
- atlıg ~ atlı
- küçlüg ~ küçlü

5. t > d değişimi

Kelime başlarındaki "t"ler genellikle korunmuştur. Bazı kelimelerde ise t > d değişimine rastlanır. Kelime ortasında, kelime sonunda ve ek başlarındaki t'lerde ise ötümlüleşme ile t > d değişimi olduğu görülmektedir.

Örnek

- teg ~ deg
- tè- ~ dè-
- okıtı ~ okıdı
- emtür ~ emdür-
- keltür ~ keldür

6. k > h değişimi

Harezmi Türkçesinde çok az görülen bir ses olayıdır.

Örnek

- aksak ~ ahsak
- akşam ~ ahşam
- katır ~ hatır
- katun ~ hatun
- katır ~ hatır
- yahun ~ yakın

SÖZCÜK TÜRLERİ**İSİMLER**

İsimler, Karahancayla benzerlik göstermektedir.

Örnek

Oğlan, eren, oyunç, örümçük, karındaş, körglü, ana-sın, törklü, subca, yirgerü, atlı vb.

İSİM ÇEKİM EKLERİ**a. Çokluk Eki:**

Harezimcede çokluk, bütün kelimelerde +lar ekiyle yapılmıştır:

Örnek: künler, baylar, tiller, ewler, yerler vb.

b. İlgî Hâli: +ıñ, +nıñ / +nuñ / +ım

- atnıñ
- kulnuñ / kulnıñ
- künnüñ
- bizim, biziñ

c. Yükleme Hâli: +nı, +n, +ı

Harezimcede üç tür belirtme hali kullanılmıştır.

Örnek

- elgin ~ elini
- boynın ~ boynını
- kılıcın ~ kılıcını
- biligni ~ bilgiyi

d. Yönelme Hâli: +ga, +ka, +a

Harezimcede aynı sözcükte yönelme hal ekinin hem "+ga"lı hem de "+ka"lı şekilleri kullanılmıştır.

Örnek

- atka ~ atga
- butka ~ butga
- ayga ~ ayka
- oglıka ~ oglıga ~ oglıña
- koynıña
- erkekke
- tamugka
- yanınka
- yıgaçka
- yolinga

e. Bulunma Hâli: +da

Diğer Türkçelerde olduğu gibi Harezimcede de bulunma hali +da ekiyle sağlanmıştır.

Örnek

- kapugda
- müñüşde ~ müñüşte
- uçmakda
- vaktta ~ vaktde
- açlıkda
- kolda

f. Çıkma Hâli: +dın, +dan

Çıkma hâli eki +dın'dır. Çok seyrek olarak ise +dan şekli de görülmektedir:

Örnek

- atındın, neydin, topraktın
- andan, közden, bulutdan

g. Vasıta Hâli: +n, +la

- küçün
- tünin
- yalguzun
- kündüzün
- tünle
- biligle

h. Eşitlik Hâli: +ça

- şirınça
- itçe
- soñınça
- anlarça
- artınça
- buyurmuşça
- hakkınça
- suwça

i. Yön Gösterme Hâli: +garu / karu / +karı, +ra

- içgerü ~ içgeri
- taşkaru ~ taşgaru
- asra, içre, taşra

j. İyelik Ekleri:

Harezmi Türkçesinde iyelik ekleri Orhon, Uygur ve Karahanlı Türkçesindeki gibi ses uyumlarına uyar.

- 1.tekil şahıs iyelik (**m**): eligim, yüzüm, ewim
- 2.tekil şahıs iyelik (**n**) : başın, sözün, ewin
- 3.tekil şahıs iyelik (**ı, sı**): adakı, atası
- 1.çoğul şahıs iyelik (**ımız**) : özümüz, ewimiz
- 2.çoğul şahıs iyelik (**nız**) : özünüz, ewiniz
- 3.çoğul şahıs iyelik (**ları**) : özləri, ewleri

Bilgi Küpü

- * Eşitlik eki (ça) Göktürk, Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay, Kıpçak Türkçesinde "+ça / +çe" ekiyle sağlanmıştır. Eski Anadolu Türkçesinden itibaren "+ca / +ce" eki de kullanılmaya başlanmıştır.

ZAMİRLER

Zamirler Karahanlıcada olduğu gibidir.

1. Kişi Zamirleri

- I. Tekil → men, meni, mana, mende
- II. Tekil → sen, seniñ, saña, sende
- III. Tekil → anı, anıñ, aña, añar, andın
- I. Çoğul → biziñ bizim, bizlerni, bizdin
- II. Çoğul → siz, sizlerni, sizde, sizdin
- III. Çoğul → olar, alar, anlar, olarka

2. İşaret Zamirleri

bu, uş, uşbu uşol, bular, olar, munlar, anlar, alar

- Diğer çekimler: munuñ, muni, muña (muñar), munda, mundın, munça, muntëg; munuñ tæg, mundag, anı, anıñ, aña, añar, anda, andın, ança, anla, bularnıñ (munlarnıñ), bularnı (munlarnı, munları), bularga (munarga), bularda (munlarda), bulardın, alarnıñ (olarnıñ, anlarnıñ), alarnı (olarnı, anlarnı), alarga (olarga, anlarga), alarda (olarda, anlarda).

3. Soru Zamirleri

- kim
- ne (nè)
- kayısı
- neme (nème)
- kayu

4. Belgisiz Zamirler

- adın
- barçası
- barçaları
- bazısı
- kim erse
- biri, birisi
- biröv
- cümlesi
- kamug

5. Dönüşlülük zamiri

- öz ve kentü

HAREZM TÜRKÇESİ

ZARFLAR (BELİRTEÇ)

Harezmi Türkçesindeki başlıca zarflar şunlardır:

- **Astın** ~ aşağıda
- **gadı** ~ aşağıda
- **üstün** ~ üstte
- **karşu** ~ karşı
- **ilgerü** ~ ileri
- **taşgaru** ~ dışarı
- **yokkaru** ~ yukarı
- **inen** ~ çok
- **öküş** ~ çok
- **asru** ~ çok
- **emdi** ~ şimdi
- **erte** ~ sabah
- **keçe** ~ gece
- **kündüz**
- **kışın** - kışın
- **tün** ~ dün
- **burun** ~ önce
- **aşnu** ~ önce
- **oza** ~ önce
- **tuş** ~ sürekli
- **ulaşu** ~ sürekli
- **gayra** ~ yeniden
- **hemşe** ~ her zaman
- **andag** ~ öyle
- **ansızın**
- **terk** ~ çabuk
- **ang** ~ temiz
- **yawlag** ~ pek
- **yahşı** ~ iyi

EDATLAR (SONTAKI)

- birle
- kadar
- ötrü
- tapa (doğru)
- sonra
- teg (gibi)
- tegi (kadar)
- üçün
- üze

BAĞLAÇ

Harezmi Türkçesindeki başlıca bağlaçlar şunlar:

- takı
- dagı
- amma
- eger
- hatta
- illa
- madam
- meger

FİİLLER

FİİL ÇEKİM EKLERİ

A. Şahıs Ekleri

1. Zamir Kökenli Şahıs Ekleri

- I. Tekil şahıs eki → men
- II. Tekil şahıs eki → sen
- III. Tekil şahıs eki → yok
- I. Çoğul şahıs eki → biz, miz
- II. Çoğul şahıs eki → siz
- III. Çoğul şahıs eki → lar

Hap Bilgi

Zamir kökenli şahıs ekleri şu kiplerde kullanılır:

- Belirsiz geçmiş zaman kipi
- Geniş zaman kipi
- Şimdiki zaman kipi
- Gelecek zaman kipi

2. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri

- I. Tekil şahıs eki → - m
- II. Tekil şahıs eki → - n
- III. Tekil şahıs eki → yok
- I. Çoğul şahıs eki → - k, - miz
- II. Çoğul şahıs eki → - ınız
- III. Çoğul şahıs eki → - lar

Hap Bilgi

İyelik kökenli şahıs ekleri şu kiplerde kullanılır:

- Belirli geçmiş zaman kipi

KİP EKLERİ

1. Belirli Geçmiş Zaman: di / dı / tı / ti

- İyelik kökenli şahıs ekleri ile çekimlenir. Ayrıca bazı çekimlerde zamir kökenli şahıs ekleri de kullanılır.
- Bilinen geçmiş zaman kipinden sonra kullanılan şa-hıs ekleri şu şekildedir:

- 1.tekil (m, men): aydım, tiledim
- 2.tekil (n, sen): aydın, tiledin
- 3.tekil (-, -): aydı, tiledi
- 1.çoğul (k, mız, biz): aydık, tilrdimiz
- 2.çoğul (nız, siz): aydınız, tilediniz
- 3.çoğul (lar): aydılar, tilediler

2. Belirsiz Geçmiş Zaman: +mış men, +ıp turur men

- Belirsiz geçmiş zaman (mış) kipinden sonra zamir kökenli şahıs eki kullanılmıştır.
- Belirsiz geçmiş zaman ayrıca "ıp turur men, pdur" ekleri ile de sağlanmışır.
- kir-miş men, alıp turur men
- kir-miş sen, alıp turur sen
- kir-miş, alıp turur
- kir-miş biz alıp turur biz
- kir-miş siz, alıp turur siz
- kir-miş-ler, alıp tururlar

Hap Bilgi

Belirsiz geçmiş zamanını olumsuzu "-may" zarfiiil ekinin üzerine "-dur veya "turur" ekfiilinin getirilmesiyle yapılmıştır.

Örnek

- sew - mey - dur (sevmemiş)
- kal - may - turur (kalmamış)

Hap Bilgi

- Belirsiz geçmiş zaman kipi Orhun Türkçesinde ve Uygur Türkçesinde sadece 3. kişi çekimlerinde kullanılmıştır.
- Karahanlı Türkçesinden itibaren diğer kişilere göre de çekimlenmeye başlanmışır.

3. Geniş Zaman: -r, -ar-er, -ur, yur

- Geniş zaman kipinden sonra zamir kökenli şahıs eki kullanılmıştır.

Örnek

- 1.tekil: ıgla-r-men, okı-r-men, tile-r-men.
- 2.tekil: tiril-ür-sen. yıgla-yur-sen, bitı-yür-sen
- 3.tekil: ıgla-r, okı-r, tile-yür, yè-yür
- 1.çoğul: ıgla - r- biz, tile- r - biz, okı- r- biz
- 2.çoğul: ıgla - r- siz, tile- r - siz, okı- r- siz
- 3.çoğul: ıgla - r- lar, tile- r - ler, okı- r- lar

Hap Bilgi

Geçmiş zamanın olumsuz çekimi "- maz" ekiyle yapılırken bazen l. tekil şahıs çekimlerinde "-man" biçiminde de kullanılmıştır.

Örnek

- kör - mez - sen " görmezsin"
- ayıt - man "söylemem"

4. Şimdiki Zaman: Zarf-fiil + (turur) + kişi zamiri

- Eski Türkçe ve Karahanlıcada şimdiki zaman anlamı geniş zaman kipi ile karşılanırken ilk Harezmcede farklı bir şimdiki zaman kipi kullanılmıştır.
- Şimdiki zaman **zarf-fiil** + **(turur)** + **kişi zamiri** ile yapılmıştır.

Örnek

- bar-a turur - men ~ gidiyorum
- bar-a turur - sen ~ gidiyorsun
- bar-a turur ~ gidiyor
- bar-a turur - biz ~ gidiyoruz
- bar-a turur - siz ~ gidiyorsunuz
- bar-a turur - lar ~ gidiyorlar

5. Gelecek Zaman: gay, ga, gu, ası, ısar

- Harezmcede gelecek zaman birçok ekle kurulur.
- Yukarıdaki ekler dışında "-gum turur" da kullanılır.
- ısar** ve **ası** ekleri gelecek zaman kipi olarak ilk kez Harezmcede kullanılmıştır.
- Gelecek zaman kipinden sonra **zamir kökenli şahıs ekleri** kullanılmıştır.

a. gay ekli gelecek zaman

Zamir kökenli kişi ekleri ile çekimlenir.

- kal - gay men
- kal - gay sen
- kal - gay
- kal - gay biz
- kal - gay siz
- kal - gaylar

b. ga ekli gelecek zaman

Zamir kökenli kişi ekleri ile çekimlenir.

- kıl - ga - men ~ yapacağım
- kıl - ga - sen ~ yapacaksın
- kıl - ga ~ yapacak
- kıl - ga - biz ~ yapacağız
- kıl - ga - siz ~ yapacaksınız
- kıl - ga - lar ~ yapacaklar

c. ası ekli gelecek zaman

Zamir kökenli kişi ekleri ile çekimlenir.

- kıl - ası - men ~ yapacağım
- kıl - ası - sen ~ yapacaksın
- kıl - ası ~ yapacak
- kıl - ası - biz ~ yapacağız
- kıl - ası - siz ~ yapacaksınız
- kıl - ası - lar ~ yapacaklar

d. ısar ekli gelecek zaman

Zamir kökenli kişi ekleri ile çekimlenir.

- kal - ısar - men ~ kalacağım
- kal - ısar - sen ~ kalacaksın
- kal - ısar ~ kalacak
- kal - ısar - biz ~ kalacağız
- kal - ısar - siz ~ kalacaksınız
- kal - ısar - lar ~ kalacaklar

e. gum turur ekli gelecek zaman

- kıl - gum turur ~ yapacağım
- kıl - gusı turur ~ yapacak
- kıl - gumız ~ yapacağız

6. Şart kipi: sa, se

- Zamir kökenli kişi ekleri ile çekimlenir. Ayrıca iyelik kökenli şahıs ekleri ile de çekimlenir.

Örnek

- tap-sa-men
- sözlet-me-señ
- tedi er-se
- teslim kıl-sak
- tile-se-ler

Hap Bilgi

- * Şart kipinin çekiminde zamir kökenli şahıs eki kullanımının yanında ilk kez Harezimcede iyelik kökenli şahıs eki kullanımı da görülür.

7. Emir-İstek

- **1.tekil:** ayın / eyin, ayım / eyim, gayın / geyin, ayın men / eyin men

Örnek: bol-ayın, bil-eyin, yıgılagayın, ayayım, aya-yım, çek-eyin men

- **2.tekil:** gıl / gil / gul / gül / kıl

Örnek: bargıl, körgil, bolgul, tüşgül, sewgül, bayıt-kıl

- **3.tekil:** su / sü, sun / sün

Örnek: koy-su, tur-su, kèç-sü, kir-sü, kèl-sü, açıl-sun, kıl-sun, tut-sun

- **1.çoğul:** alın / elin, lın / lin, alım / elim, galın, gelim

Örnek: birelin, körelin, kılalım, awla -lın, çewirelim inanmagalın

- **2.çoğul:** n, nız, ın / in, ınız / iniz, nlar / nler

Örnek: başla -n, aktar -ın, kör -ün, ayt -ınız, oku-nuz, biti - nler

- **3.çoğul:** sunlar / sünler

Örnek: kèl-sünler, tè-sünler, al-sunlar, barsunlar

8. Gereklilik kipi

- Harezimcede gereklilik kipi - gu / - gü + kişi zamiri şeklinde çekimlenir.

Örnek: bil - gü, bil - gü sen (bilmelisin)

SIFAT - FİİL EKLERİ (ORTAÇLAR - PARTİSİP)

- **duk / dük:** Geçmiş zaman anlamı katar.
 - kıl-duk+um işlerniñ
 - uçtmahlıg er-dük+i 'cennetlik olduğu'
 - haberlig bèr-dük+indın
 - mal tèt-dük+indın
- **mış / miş:** Geçmiş zaman anlamı katar.
 - ay-mış sözlerniñdin
 - kıl-mış işlerini
 - ku-war-mış taş
 - tog-mış+ta 'doğduğu zaman'
 - öl-miş kişi
- **r, ar / er, ir / ur / ür, yür:** Geniş zaman katar.
 - yara-r iş,
 - bat-ar+ga
 - tog-ar+dın
 - yan-ar köz
 - kon-ar+ga
 - uç-ar kuş
 - tüş-er yèt
 - tèt-yür+de
 - bar-ur+ga
- **maz / mez, mas / mes:** Geniş zaman anlamı katar
 - tog-maz+dın aşnu
 - kör-mez yerde
 - bolmas üçün 'olmadığı için'
 - tükenmes gına 'tükenmez zenginlik'
- **gan / gen, kan / ken:** Geniş zaman anlamı katar.
 - ayt - gan
 - inan - gan
 - yıgla - gan + ım
 - in-gen 'inen'
 - ayt-kan
 - uruş-kan - ı
 - yoluk+kan
 - tik+ken+ge
 - söz ay+geni

- **gu / gü:** Gelecek zaman anlamı katar.
 - sığın-gu yer "sığınacak yer"
 - yat-gu yèt "yatacak yer"
 - kılma-gu iş "yapılmayacak iş"
- **guçı / güçi:** Gelecek zaman anlamı katar.
 - kıl-guçı 'yapan, yapıcı'
 - tut-guçı 'tutucu'
 - yuw-guçı 'yıkayıcı'
 - büt-güçi 'inanıcı'
 - bèr-güçi 'verici'
 - biti-güçi 'yazıcı'
- **guluk / gülük:** Gelecek zaman anlamı katar.
 - al-guluk+nı
 - körüş-gülük bolsa
 - yèt-gülük ne erse 'yiyecek ne ise'
- **gusuz / güsüz:** Gelecek zaman anlamı katar.
 - keç-güsüz 'aşılamayan'
- **daçı / deçi:** Gelecek zaman anlamı katar.
 - kıl-daçı zelletler 'yapılacak günahlar'
 - kel+deçi yazu-kı 'gelecek günahı'
- **gesi, ası / esi:** Gelecek zaman anlamı katar.
 - andın yèt-gesi
 - bak-ası
 - kıl-ası
 - kurtul-ası
- **gılı / gli, ıgılı / igli:** Gelecek zaman anlamı katar.
 - oku-gılı
 - yèt-gli+niñ
 - rengin al-ıgılı
 - bèr-ıgli Tañrı 'veren Tanrı'
 - biç-ıgli
 - tarıgçı
 - nakş it-ıgli
 - yol ur-ıgılı 'yol kesen'
 - kör-ügli
 - köy-ügli
 - öl-ügli

HAREZM TÜRKÇESİ

ZARF - FİİL EKİ (BAĞFİİL - GERENDİUM)

- **a / e:**
 - aç-a, ak-a, ayt-a, ayt-u, ıd-a, kör-e, kör-ü, büt-e, ör-e, ör-ü.
- **ı / u / ü:**
 - yakul-ı tursa, al-u baruñ, awla-yu, ayt-u başladı, bol-u, yıkl-u yazdı, haber ber-ü, kör-ü~kör-e, sewn-ü, tegir-ü, tebren-ü, të-yü bilse.
- **p / ıp / ip / up / üp:**
 - ağırla-p, bagla-p, sözle-p, izde-p, të-p, yè-p, aç-ıp, al-ıp, kork-ıp, yalbar-ıp, kèç-ıp, kit-ıp, kon-up, sor-up, tap-up, yap-up, ew-üp ~ èw-üp, bile-y-üp, mün-üp, kör-üp, tüz-üp.
- **iben / üben / upan:**
 - kèl-iben, bölüş-üben, tut- upan
- **madın / medin / meyin:**
 - ay-madın, bol- madın, sor-madın, tap-madın, bil-medin, emgen-medin, iç-medin, emget-meyin, kir-meyin, kör-meyin
- **gınça / ginçe:**
 - at-gınça 'atıncaya kadar', tamam bol-gınça, yum-gınça 'yumuncaya kadar, kel-ginçe, kör-ginçe, öltür-ginçe, yet - ginçe, eşitme - günçe, men kel - gimçe, men öl - gümçe 'benim ölümüne kadar'.
- **alı / eli / galı / geli:**
 - kıl-galı, kop-galı, öl-geli, al-galu, kol-galu, kop-galu.
- **gaç / geç:**
 - al-gaç, bol-gaç, oltur-gaç, tug-gaç, yèröp-geç 'yeröpünce', sürt-geç 'sürtünce'.
- **ken** (i- fiilinin zarf-fiil şekli olan ve cevher fiilinin düşmesi ile ekleşerek bir birleşik zarf-fiil eki halini almıştır):
 - yöriyür er-ken 'yürürken', izder èr-ken, içer-ken
- **ıçak / içek / uçak/ üçek**
 - bar - uçak

HAREZM TÜRKÇESİ YAPIM EKLERİ

İSİMDEN İSİM YAPAN EKLER

- **ak:** İsimlerden yeni isimler türetir.
 - başak
- **an:** Çokluk ekidir, fonksiyonunu kaybetmiştir.
 - oğlan
 - eren
- **ça:** Eşitlik ekidir, kalıplaşarak isimler yapar.
 - barça
 - neçe
- **çak:** Küçültme anlamı katan bir ektir.
 - alçak "itaatkar"
- **çı:** Meslek adları türeten bir ektir.
 - başçı "başkan"
 - ikinci "çiftçi"
 - kopuzçı "kopuz çalan"
 - tapugçı "hizmetçi"
- **çuk:** İsimlerden yeni isimler türetir.
 - bürünçük "baş örtüsü"
 - örümçük "örümcek"
- **daş:** Bağlı olma anlamı ifade eder.
 - emükdeş "kardeş, sütkardeş"
 - hacedaş "sınıf arkadaşı"
 - karındaş
- **egü:** Topluluk sayıları türeten bir ektir.
 - ikegü "he ikisi"
 - törtөгü "dördü de"
- **er:** Üleştirme sayıları türeten bir ektir.
 - birer
 - onar
- **ı:** Üçüncü teklik şahıs iyelik eki olup kalıplaşarak kalıcı isimler türetmiştir.
 - barı "hepsi"
 - kibi "gibi"
 - yolu "defa"

HAREZM TÜRKÇESİ

- **lı / lu:** Sıfatlar türeten bir ektir.
"+lıg / +lug" ekinin sonundaki ünsüzün düşmesiyle ortaya çıkmıştır:
 - baglı "bağlı"
 - körkli "güzel"
 - yüklü "yükü"
- **lıg / lug:** İsim veya sıfatlar türeten bir ektir.
 - atlıg "adlı"
 - bahalıg "pahalı"
 - biliglig "bilgili"
 - bizeklig "süslü"
 - kızlıg "gizli"
 - körküg "güzel"
 - sevuğlüg "sevgili"
- **lık / luk:** Soyut veya somut isim ve sıfatlar türetir.
 - açlık
 - altunçılık "kuyumculuk"
 - hanlık
 - kızlemeklik "gizleme"
 - tiriglik "canlılık"
- **nç / +nçi:** Sıra sayı sıfatları türeten bir ektir.
 - ottuzınçı
 - üçinç
 - üçinçi
- **rak:** Üstünlük ve karşılaştırma ifade eder.
 - av-valrak "daha önce"
 - revanrak "hızlıca"
 - yahşırak "daha iyi"
 - yakınrak "daha yakın"
 - yırakrak "daha uzak"
- **sız / suz:** Yokluk, azlık ifade eder.
 - adaksız "ayasız"
 - bahasız "pahalı"
 - davlatsız "devletsiz"
 - irksiz "güçsüz"
 - suvsuz "susuz"
 - yazuksuz "günahsız"

İSİMDEN FİİL YAPAN EKLER

- **a-:** Hem geçişli hem geçişsiz fiiller türetir.
 - aşı- "yemek yemek"
 - ata- "adlandırmak"
 - oyna- "oynamak"
 - tile- "dilemek"
- **al-:** Geçişsiz fiiller türetir.
 - bolal- "olmak"
 - yokal- "yok olmak"
- **ar-:** Geçişsiz fiiller türetir.
 - agar- "ağarmak, beyazlaşmak"
 - kızar- "kızarmak"
 - yaşar- "yeşermek"
- **da-:** Geçişli fiiller türetir.
 - izde- "istemek"
 - ünde- "seslenmek"
- **gar-:** Geçişli fiiller türetir.
 - suvgar- "sulamak"
- **i-:** Geçişsiz fiiller türetir.
 - agrı-, bayı-, berki-, biti-
- **k-:** Geçişsiz fiiller türetir.
 - birik-, yoluk- "rastlamak"
- **kır-/ kür-:** Ses taklidi kelimelerden geçişsiz fiiller türetir: biskır-, tükür-
- **la-:** Geçişli ve geçişsiz fiiller türeten bir ektir.
 - ağırla-, arzula-, bağışla-
 - ederle- "eyerlemek"
 - konak-la- "misafir etmek"
 - toyla- "ziyafet vermek"
- **r-:** belgür- "belirtmek", kadgur- "kaygılanmak"
- **sa-:** İstek ifade eder.
 - suvsa- "susamak"
 - kapsa- "ihtiva etmek"
- **sin-:** ağırsın- "ağır saymak", begsin-, ulugsın-

FiİLDEN İSİM YAPAN EKLER

- **a:** Zarf-fiil kalıplaşarak kalıcı isimler yaratmasıyla ortaya çıkmıştır: ara “açıklık, mesafe”, aşı “fazla”, erte “erte, sabah”, oza “önce”, yana “yine”
- **ag:** kurag “meclis”
- **ak:** bıçak, ipek “acelecî”, konak “menzil”
- **ç:** kılınç “kılıç”, ökünç “düşünce”, sakınç “düşünce”, umuç “ümit”
- **g:** açığ “acı, keder”, aldag “aldatma”, batığ “derin”, yaylag “yayla”
- **ga / ka:** bilge, süpürtke “süpürge”
- **gı / gu:** keygü “giyecek”, açgu “açma”, içgü “içme”, kılgu “yapma”
- **gan:** Bir özellik veya alışkanlığa işaret eden isimler türetir: sıçgan “sıçan, fare”, ugan “kadir, tanrı”
- **guçı / -ıç / -uç:** açguç, tutguç, yigüç, biliçi
- **gın / gun / kun:** uçgun “kıvılcım”, azgun, satgın, kaçkun
- **ı:** koñşı, ötürü, ulaşu, yahşı, yazı
- **k / uk:** aksak “topal”, pişik “pişmiş”, esrük “sarhoş”, sınık “kırık”
- **kak:** İşi yapanı ifade eder: baskak
- **l:** yoksıl, tükel
- **m:** Fiilin sonucunda meydana gelen durum veya işi ifade eder: küçem “zorlama”, ölüm, yarım
- **ma:** Fiillerin hareket isimlerini yapar: sürme, tigma “benzer”
- **mak:** Fiillerin hareket isimlerini yapar: aldamak “aldatmak”, ıglamak “ağlamak”
- **man:** tegirmen, tuman
- **mış:** keleşmiş “nişanlı”, yimiş “meyve”
- **mur:** kömür, yağmur
- **n:** bükün “büküm, düğüm”, bütün, ekin, tügün
- **sıg:** yatsıg “yatsı, yatacak zaman”
- **ş:** biliş, iniş, köriş, külüş, sakış “sayı”, ukuş “anlayış”
- **t / ut:** közet “bakma”, münüt “binek atı”, ögüt, uyat “
- **z:** boguz “boğaz”, uz, yitiz

FiİLDEN FiİL YAPAN EKLER

- **a:** küde-, sıka-, sora-
- **ar:** Ettirgen fiiller türetir: ıdar- “göndermek”, kiter- “gidermek”
- **ç:** sürç-
- **çır:** külçir- “gülümsemek”
- **d / y:** ıd- “göndermek”, kod- / koy-, toy-, yüd-
- **dur:** Ettirgen fiiller türetir: aktur- “akıtmak”, arsız- tur- “aldatmak”, karıştur-
- **gar / kar:** Ettirgen fiiller türetir: bütker- “bitir-mek”, kopgar-
- **gez:** körgez-
- **gur / kur:** Ettirgin fiiller türetir: bilgür- “bildirmek”, tırgür- “diriltmek”
- **guz:** Ettirgen fiiller türetir: kurgüz, olturguz, turguz
- **ı:** kazı-, süri-
- **k:** basık- “basılmak”, sınık-, turuk-
- **ma:** Olumsuzluk bildiren fiiller türetir: bilme-, koyma-
- **n:** Dönüşlülük ve edilgenlik bildiren fiiller türetir: aldan-, atan “adlanmak”, buyurun “buyurmak, emretmek”, tipün- “tepinmek”
- **r:** egir-, köyür- “yakmak”, öçür- “söndürmek”, ötür- “geçirmek”
- **sık:** Edilgen fiiller türetir: arsız- “aldanmak”
- **ş:** aytış- “söyleşmek”, kılış- “birlikte hareket etmek”, tutuş-, uruş- “vuruşmak”
- **t:** Ettirgen çatı ekidir: açıt- “acıtmak”, sürüt-, turıt- “durdurmak”
- **tüz:** Ettirgen çatı ekidir: öltüz- “öldürmek”
- **ur:** ettirgen çatı ekidir: art-ur- “arttırmak”, çökür- “çökertmek”, kavşur- “kavuşturmak”, öçür- “söndürmek”, ötür- “geçirmek”, yaşur- “örtmek”
- **z:** küdez- “gözetlemek, korumak”, tütüz- “koku vermek için bir şeyi yakmak, tütsülemek”

HAREZM TÜRKÇESİ MORFOLOJİ

Nehcü'l-Feradis

Bir kün Ömer razıyallahu anhu Medine oramında yörüyür erdi. Bir nâresîde oğlan bir mahallede yığlayur erdi. Kaçan kim Ömer'ni kördi erse ol nâreside oğlan aytur: Yâ Rebbi, bu Ömer'din benim dādımın sen algıl, tēdi erse, Ömer razıyallahu anhu korktı takı aydı: Ey nâreside, Ömer sanga ne zulm kıldı kim Ömer'ke mundag aytur-sen? tēdi erse, ol oğlan aydı kim: Men ensārıldın turur-men. Atam PeygāMBER aleyhi's-selām ileğinde şehid boldı. Atam karındaşı takı şehid boldı. Anam bar takı mendin öngin tokuz karındaşım bar. Biz cümle üç kün boldı kim dünyā taāmıdın tatmışımız yok. Takı siz halifa bolgay-siz takı bizlerke terbiyet kılmagay-siz, beytū'l-māldın neerse bérmegey-siz tēdi erse, Ömer yığladı, takı ol oğlannıñ başını sıkadı, takı ol og-lannıñ élgini aldı, takı mescidke kirdi takı buyurdu münādiga nidā kıl tēyü. Münādi nidā kıldı erse, cümle sahābalar yığıldılar.

Çeviri: Bir gün Ömer radiyallahu anhu Medine sokağında yürüyordu. Bir küçük çocuk bir yerde ağlıyordu. Ömer'i gördüğünde o küçük çocuk "Ya Rabbi, bu Ömer'den benim hakkımı sen al" deyince Ömer radiyallahu anhu korktu ve "Ey küçük, Ömer sana ne eziyet etti ki Ömer'e böyle söylüyorsun" deyince oğlan "Ben ensarilerdenim. Babam Peygamber aleyhisselamın önünde şehit oldu. Babamın kardeşi de şehit oldu. Annem ve benden önce dokuz kardeşim var. Hepimiz üç günden beri dünya nimetlerinden tatmadık. Siz halife olacaksınız, bizlere bakmayacaksınız, maliye hazinesinden hiçbir şey vermeyeceksiniz" deyince Ömer ağladı ve o oğlanın başını okşadı, oğlanın elini tuttu ve mescide girip tellala "seslen" diye buyurdu. Tellal seslenince bütün sahabeler toplandılar.

Metin Çözümleme

bir kün yöri - yür erdi bir nâresî - de oğlan
sıfat isim f.k kip ekfiif sıfat i.k bulunma isim

bir mahalle - de yığla - yur erdi kaç - an kim
sıfat i.k blunma f.k kip ekfiil f.k ortağ bağlaç

Ömer - ni kör - di erse ol nâresi - de oğlan
i.k bel. f.k kip ekfiil sıfat i.k bulunma isim

ayt - ur bu Ömer - din men - im dād - ım - nı sen
f.k kip sıfat i.k çıkma zamir ilgi i.k iye bel. zamir

al - gıl, té - di erse kork - tı takı ay - dı sanga
f.k emir f.k kip ekfiil f.k kip bağlaç f.k kip zamir

Ömer - ke mun - dag ayt - ur - sen té - di erse
i.k yönelme zamir eşitlik f.k kip şe f.k kip ekfiil

ol oğlan ay - dı ata - m karın - daş - ı takı şehid
sıfat isim f.k kip i. k iyelik i.k iye iye bağlaç isim

bol - dı ana - m bar takı men - din öngin tokuz
f.k kip i.k iyelik isim bağ. zamir çıkma isim sıfat

karın - daş - ım bar biz cümle üç kün bol - dı
i.k iye iyelik isim zamir sıfat sıfat isim f.k kip

kim dünyā taāmı - dın tat - mış - ımız yok
bağlaç isim i.k çıkma f.k fiye iyelik isim

takı siz halifa bol - gay - siz takı biz - ler - ke
bağlaç zamir isim f.k kip şe bağ. i.k çoğul yönel

terbiyet kıl - ma - gay - siz bér - me - gey - siz
isim f.k olumsuz kip şe f.k olumsuz kip şe

té - di erse oğlan - nıñ baş - ı - n - ı sıka - dı
f.k kip ekfiil i.k ilgi i.k iye belirtme f.k kip

takı ol oğlan - nıñ élg - i - n - i al - dı takı
bağ. f.k i.k ilgi i.k iyelik belirt. f.k kip bağ.

mescid - ke kir - dı takı buyur - dı yığ - ıl - dı
f.k yönelme f.k kip bağlaç f.k kip f.k fiye kip

Nehcü'l Feradis

İmam-ı Gazali rahmatu'llahi 'alayhi İhyau'l-'Ulum atlıg kitabında keltürmiş. Abu Hanife rahmatu'llahi 'alayhi üküş 'ibadat kılğan erdi takı dünyadın i'raz kılğan erdi, 'arif bi'llah erdi takı Hak ta'aladın katıg korkğan erdi takı Hak ta'alannıñ rızasın istegen erdi takı ahkâm i şeri'atnı yetiz bilgen erdi.

Hammad ibnü Abi Süleyman rivayat kılur Abu Hanifedin rahmatu'llahi 'alayhi: Tünle hêç yatmaz erdi. Erteke tegrü 'ibadat ve ta'at birle keçürür erdi. Bir kün Abu Hanife rahmatu'llahi 'alayhi yoldın keçer erdi. Bir kimerse takı bir kemerseke aydı: Bu ol kişi-turur, kim kêçe hergiz yatmaz, erteke tegi ta'at kılur, tedi erse, Abu Hanife rahmatu'llahi 'alayhi kişiniñ sözini işitti erse, aytur erdi: Men Tañrı ta'aladın uftanur-men, halayık mênî tünle yatmaz ta'at ve 'ibadat kılur têseler takı men yatsa-men, anlarını yalğanlamış bolgaymen, têt erdi.

Çeviri: İmam-ı Gazzalî rahmatu 'llahi İhya'u 'Ulumi 'd-Din [Din Bilimlerinin Diriltilmesi] adlı kitabında getirmiştir ki: Ebû Hanîfe rahmatu 'llahi 'alayhi çok ibadet ediyor, dünyadan yüz çeviriyor, Allah'ı biliyor, yüce Allah'tan çok korkuyor, yüce Allah'ın rızasını arıyor ve şeriat hükümlerini kesin biliyordu. Ebû Süleymanoğlu Hammad Ebû Hanîfe rahmatu 'llahi 'alayhiden sözle şöyle anlatır: Geceleyin hiç yatmazdı. Sabaha değin ibadet ve taat ile geçirirdi. Bir gün Ebû Hanîfe rahmatu illahi 'alayhi yoldan geçiyordu. Biri öbürüne, bu kişi gece hiç yatmaz, sabaha değin ta'at eder, dedi. Ebû Hanîfe rahmatu 'llahi 'alayhi o kişinin sözünü duyunca kendi kendisine, halk benim için gece yatmıyor ta'at ve ibadet ediyor ben yatıp onları yalancı çıkarırsam yüce tanrıdan utanırım, dedi.

Metin Çözümleme

at - lıg kitab - ı - n - da kel - tür - miş üküş ibadat
i.k iiye i.k iye bulun. f.k ffe kip sıfat isim

kıl - gan erdi takı dünya - dın i'raz kıl - gan erdi
f.k fiye ekfiil bağlaç i.k çıkma isim f.k fiye ekfiil

katıg kork - gan erdi takı rıza - sı - n
isim f.k fiye elfiil bağlaç i.k iyelik belirt

iste - gen erdi takı bil - gen erdi kıl - ur tün - le
f.k fiye ekfiil bağlaç f.k fiye ekfiil f.k kip i.k iiye

hêç yat - maz erdi erte - ke tegr - ü ibadat ve
zarf f.k olum. ekfiil i.k yönel. f.k ulaç isim bağlaç

ta'at birle keç - ür - ür erdi yol - dın keç - er erdi
isim edat f.k ffe kip ekfiil i.k çıkma f.k kip ekfiil

Bir kimerse takı bir kimerse - ke ay - dı bu ol
Sıfat zamir bağlaç sıfat zamir yönel f.k kip sıfat sıfat

kişi tur - ur kim kêç - e hergiz yat - maz erte - ke
isim f.k kip bağlaç f.k fiye zamir f.k olumsuz i.k yönel

tegi ta'at kıl - ur söz - i - n - i işit - ti erse
edat isim f.k kip i.k iyelik belirtme f.k kip ekfiil

ayt - ur erdi mên - i tün - le yat - maz tê - se - ler
f.k kip ekfiil zamir belir i.k iiye f.k olums. f.k şart çoğ.

takı men yat - sa - men, a - n - lar - nı yalğan - la - mış
bağ. zamir f.k şart şe zamir çoğul belirt i.k iiye kip

bol - gay - men, tê - r erdi
f.k kip şe f.k kip ekfiil

Metin Çözümleme

Ümeyye oğlanları halifa erken Hübeyre atlıg kişini Kevfeke bæg kılıp-turur erdiler. İbnü Hübeyre Abu Hanifeni ağırlar erdi, hemişe ziyaretka kelür erdi. Bir kün Abu Hanifeke aytur: Menim hatırımkı andag tüşti kim beytü'l-malnı sizke bildür-sem, dahl ve harc siziñ 'amelîñiz birle bolsa cümle ne erseler siziñ kalemüñüz hükminde bolsa, tedi, takı siz benim katımda ulug bolsañız, Kevfe halkı siziñ fermanı-ñızdın çıkmasa, tedi erse, Abu Hanife rahmatu'llahi 'alayhi kabul kılmadı; nêçeme kim derhost kıldı erse, hêç kabul kılmadı. İbnü Hübeyre katıg gazab kıldı ta-kı buyurdı, Abu Hanifeke yigirmi ağaç urdılar takı zindanka saldılar. Birkaç eyyam zindanda yatmışdın soñ İbnü Hübeyre kişi ıda bërdi kim: Ne kılur-sen, sözümni kabul kılur mu-sen ya takı ebedi zindanda yatur mu-sen? tedi erse, Abu Hanife rahmatu'llahi 'alayhi aydı kim: Maña mühlet bërîñ, dostlarım birle yaranlarım birle meşveret kılayın, tedi erse, zindan-dın çıkardılar takı ıda bërdiler erse, cümle isti'dadını tamam kıldı takı bir kêçe kaçtı Kevfedin çıktı takı Mekkeke bardı. Ançaka tegi Mekkeke turdı hilafat 'Abbas oğlanlarıña tegdi. Abu Ca'fer halifa boldı erse, andın soñ Abu Hanife rahmatu'llahi 'alayhi Kevfeke keldi. Abu Ca'fer Abu Hanifeni ağırladı. On miñ yar-mak Hasan atlıg kişi birle ıda bërdi erse, Abu Hanife neerse sözlemedi erse, yaranları aydı:

Abu Hanife rahmatu'llahi 'alayhi birer mundağ kılur erdi, hêç kimerse birle sözleşmez. Siz bu yarmaknı munda koduñ biz öziñe aygay-miz, tédiler erse, ol Hasan atlıg kişi takı ol miñ yarmaknı ewnũñ müñüşinde kodtı takı çıktı. Abu Hanife rahmatu'llahi 'alayhi tirigi bar erginçe ol on miñ yarmakga hêç elig tegürmedi. Vefatımda vasiyyat kıldı kim: Ey oglum Hammad, bu yarmaklarını benim vefatımdın soñ ol keltürgen kişiğe teslim kılğay-sen, tēp. Oğlı Hammad takı andag kıldı.

Çeviri: Ümeyyeoğulları halife iken Hübeyreoğlu adında bir kişiyi Kûfe'ye vali yapmışlardı. Hübeyreoğlu Ebû Hanîfe sayıyor hep ziyaretine geliyordu. Bir gün Ebû Hanîfe dedi ki: Benim hatırıma şöyle geliyor: Devlet hazinesini size vereyim, giriş ve çıkış sizin gözetiminiz altında bulunsun, ne var ne yok sizin kaleminizin yetkisinde olsun, dedi. Siz benim katımda saygı görürseniz Kûfe halkı sizin buyruğunuzdan çıkmaz, dedi. Ebû Hanîfe kabul etmedi. Ne denli üsteledi ise kabul etmedi. Hübeyreoğlu çok kızdı ve buyruk verdi Ebû Hanîfe'ye yirmi ağaç vurdular ve hapse attılar. Birkaç gün hapisete yattıktan sonra Hübeyreoğlu ne yaptın, sözümü kabul ediyor musun yoksa daha boyuna zindanda yatacak mısın, diye kişi gönderdi. Ebû Hanîfe dedi ki: Bana süre verin, arkadaşlarımla yakınlarımla danışayım, dedi. Hapisten çıkarıp gönderdiler. Bütün hazırlığını gördü ve bir gece kaçıp Kûfe' den çıktı. Mekke'ye gitti. Öyle çok Mekke'de durdu ki halifelik Abbasoğulları'na geçti. Ebû Cafer halife oldu. Ondan sonra Ebû Hanîfe rahmatu'llahi 'alayhi Kûfe'ye geldi. Ebû Cafer Ebû Hanîfe'yi ağırladı. On bin dirhem Hasan adlı kişi ile birlikte gönderdi. Ebû Hanîfe bir söz söylemedi. Arkadaşları, Ebû Hanîfe rahmatu'llahi 'alayhi hiç kimse ile konuşmuyor, bu parayı burada bırakınız bir kendisine söyleriz, dediler. O Hasan adlı kişi de on bin dirhemi evin köşesine koyup çıktı. Ebû Hanîfe sağlığına kavuşunca o on bin dirheme hiç el sürmedi. Ölürken Hammad oğlum, bu paraları benim ölümümden sonra getiren kişiye verisin diye vasiyet etti. Oğlu Hammad da öyle yaptı.

Oglan - lar - ı halifa er- ken Hübeyre at- lıg kişi - ni
i.k çoğul iye isim f.k zarf isim i.k iye isim bel

Kevfe- ke bēg kıl- ıp- tur - ur erdiler ağır- la- r erdi
i.k yönelme isim f.k ulaç f.k kip ekfiil i.k ifye kip ekfiil

hemişe ziyaret - ka kel - ür erdi bir kün
zarf isim yönelme f.k kip ekfiil sıfat isim

ayt - ur men - im hatır - im - ka a - n - dag
f.k kip zamir ilgi i.k iyelik yönelme zamir eşitlik

tüş - ti kim siz - ke bil - dür - se - m, siz- iñ birle
f.k kip bağlaç zamir f.k ffe şart şe zamir ilgi edat

bol-sa cümle ne erseler siz- iñ kalem - üñüz
f.k şart isim zamir ekfiil zamir ilgi i.k iyelik eki

hüküm - in - de bol - sa, tē - di, takı siz men - im
i.k iyelik bulunma f.k şart f.k kip bağlaç zamir ilgi eki

kat - im - da ulug bol - sa - ñız, Kevfe halk - ı
i.k iyelik bul. zarf f.k şart şe isim i.k iyelik

siz - iñ ferman - iñiz - dın çık - ma - sa, tē - di
zamir ilgi i.k iyelik çıkma f.k olumsuzluk f.k kip

erse kabul kıl - ma - dı nēçeme kim derhost
ekfiil isim f.k olumsuzluk zamir bağlaç isim

kıl - dı erse, hêç kabul kıl - ma - dı katıg gazab
f.k kip ekfiil zarf isim f.k olumsuzluk sıfat isim

kıl - dı takı buyur - dı bir- er mu - n - dag
f.k kip bağlaç f.k kip i.k iye zamir eşitlik eki

kıl - ur erdi, hêç kimerse birle söz - leş - mez.
f.k kip ekfiil zarf zamir edat i.k ifye olums

siz bu yarmak - nı mu - n - da koduñ biz
zamir sıfat i.k belirtme zamir bulunma edat zamir

öz - i - ñe ay - gay - mız, tē - di- ler erse, ol
zamir iye beliet f.k kip şe f.k kip şe ekfiil sıfat

Hasan at - lıg kişi takı ol miñ yarmak - nı ew - nũñ
İsim i.k iye isim bağ. sıfat i.k belirtme i.k ilgi eki

mũñüş - i - n - de kod - tı takı çık - tı.
i.k iyelik bulunma f.k kip bağlaç f.k kip

er- ginçe ol yarmak - ga hêç el - ig teg - ür - me-di
f.k ulaç sıfat i.k yönelme zarf i.k bel. f.k ffe olums.

yigirmi ağaç urdılar takı zindanka saldılar. Birkaç eyyam zindanda yatmışdın soñ İbnü Hübeyre kişi ıda bèrdi kim: Ne kılur-sen, sözümni kabul kılur mu-sen ya takı ebedi zindanda yatur mu-sen? tedi erse, Abu Hanife rahmatu'llahi 'alayhi aydı kim: Maña mühlet bèriñ, dostlarım birle yaranlarım birle meşveret kıl-ayın, tedi erse, zindandın çıkardılar takı ıda bèrdiler erse, cümle isti'dadını tamam kıldı takı bir kège kaçtı Kevfedin çıktı takı Mekkeke bardı. Ançaka tegi Mekke kede turdı hilafat 'Abbas oğlanlarıña tegdi. Abu Ca'fer halifa boldı erse, andın soñ Abu Hanife rahmatu'llahi 'alayhi Kevfeke keldi. Abu Ca'fer Abu Hanifeni ağırladı. On miñ yarmak Hasan atlıg kişi birle ıda bèrdi erse, Abu Hanife neerse sözlemedi erse, yaranları aydı:

Metin Çözümleme

yigirmi ağaç ur - dı - lar takı zindan - ka
sıfat isim f.k kip şe bağlaç isim yönelme

sal - dı - lar birkaç eyyam zindan - da yat - mış - dın
f.k kip şe sıfat isim i.k bulunma f.k ortaç çıkma

soñ id - a bèr - di kim kıl - ur - sen, söz - üm - ni
edat f.k ulaç f.k kip bağlaç f.k kip şe i.k iye belirt.

kabul kıl - ur mu - sen ya takı ebedi zindan - da
isim f.k kip edat şe bağ. bağ. sıfat i.k bulunma

yat - ur mu - sen tè - di erse maña mühlet
f.k kip edat şe f.k kip ekfiil zamir isim

bèr - in dost - lar - ım birle yaran - lar - ım birle
f.k emir i.k çoğul iyelik edat i.k çoğul iyelik edat

meşveret kıl - ayın, tè - di erse, zindan - dın
isim f.k istek f.k kip ekfiil i.k çıkma

çık - ar - dı - lar takı id - a bèr - di - ler erse
f.k ffeyp kip şe bağlaç f.k ulaç f.k kip şe ekfiil

tamam kıl - dı takı bir kège - e kaç - tı Kevfe - din
zarf f.k kip bağ. sıfat f.k fiye f.k kip i.k çıkma

çık - tı takı Mekke - ke bar - dı on miñ yarmak
f.k kip bağlaç i.k yönelme f.k kip sıfat isim

Hasan at - ılg kişi birle id - a bèr - di erse
isim i.k iye isim edat f.k ulaç f.k kip ekfiil

Kısasü'l - Enbiyâ

Kaçan Yusuf karındaşların kördi erse ol kılğan ya-wuzlukların sakındı, alarga aytayın, tedi. Mevli taâlâ könlige saldı kim ey Yusuf olar aşlık algalı muñlug bolup keldiler, sen işlerin âşkâr kılsañ uwtangaylar, olarga aşlık bérkil sewünüp yansunlar, seniñ ed-gülikiñ zâhir bolsun. Yusuf bu niyet hoş keldi, Yusuf alarnı kördi kamugları tofrakga bulganmış, tonları arıgsız. Sordı: Kaydın kelip-siz, kimniñ oğlan-ları turur-siz? Aydılar: biz Kenândın keldük, Yakub yalawaç oğlanları turur-miz, Kenândın kelür-miz. Aydı: atañız tirig mü turur? Aydılar: tirig turur. Aydı: ne iş işleyür? Aydılar: yalawaç turur, Teñri ta'âlâğa kulluk kılur. Yusuf aydı: kimdin kime yalawaç turur? Aydılar: Hakdın halkga yalawaç turur. Yusuf aydı: Yalawaç ermiş. Mısır halkıga ne üçün yalawaçlık tegürmes? Aydılar: Kenānga takı Kenān tegresindeki halkga yalawaçlık tegürür, takı közleri körmes tédiler. Yusuf aydı: közleri nedin körmes boldı? Aydılar: Yusuf atlıg oğlu bar erdi anı yawlak söwer erdi, ol oğlu gâyib boldı, anıñ üçün yıglamakdın közleri körmes boldı tédiler. Ol Hâlde Yusuf anı iştirip nikâb içidin yıgladı.

Çeviri: Yusuf kardeşlerini görünce yaptıkları kötülük-leri düşündü, "onlara söyleyeyim" dedi. Mevla Teala gönlüne şöyle koydu: Ey Yusuf onlar buğday alacak kadar kederli geldiler, sen yaptıklarını ortaya dö-kersen utanacaklar, onlara buğday ver, sevinip dön-sünler, senin iyiliğin ortaya çıksın. Yusuf'a bu niyet iyi göründü, Yusuf onları gördü ki hepsi toprağa bulan-mış, elbiseleri pis. "Nereden gelmişsiniz, kimin oğul-larısınız" diye sordu. "Biz Kenan'dan geldik, Yakup peygamberin oğullarıyız, Kenan'dan geliyoruz" de-diler. "Baba-nız hayatta mı?" dedi, "Hayat-tadır." de-diler. "Ne yapıyor?" dedi, "Peygamberdir, Tanrı te-alaya kulluk ediyor" dediler. Yusuf "Kimden kime pey-gamberdir?" dedi, "Haktan halka peygamberdir." de-diler. Yusuf "Peygamberse Mısır halkına niye pey-gamberlik yapmıyor? dedi. "Kenan'a ve Kenan çevre-sindeki halka peygamberlik yapıyor, ayrıca gözleri görmüyor." dediler.

HAREZM TÜRKÇESİ

Yusuf “Gözleri neden görmez oldu?” dedi. “Yusuf adlı oğlu vardı, onu çok severdi, o oğlu kayboldu, onun için ağlamaktan gözleri görmez oldu.” dediler. Bunun üzerine Yusuf bunu işitip peçesinin altından ağladı.

Metin Çözümleme

Kaç - an Yusuf karın - daş - lar - ı - n kör - di erse
f.k fiye isim i.k iye çoğul belirt.f.k kip ekfiil

ol kıl - gan yawuz - luk - lar - ı - n sakin - dı
sıfat f.k fiye i.k iye çoğul belirtme f.k kip

a - lar - ga ay - t - ayın, té - di könl - i - ge sal - dı
zamir yönel. f.k ffe istek f.k kip i.k iye yönel f.k kip

kim ey Yusuf olar aş - lık al - galı mu - ñ - lug
bağlıç isim zamir i.k iye f.k ulaç zamir iye

bol - up kel - di - ler, sen iş - ler - i - n âşkâr
f.k ulaç f.k kip şe zamir i.k çoğul belirtme zarf

kıl - sa - ñ uwtan - gay - lar, olar - ga aş - lık
f.k şart şe f.k kip şe zamir yönelme i.k iye

bér - gil sew - ün - üp yan - sun - lar, sen - iñ
f.k emir f.k ffe ulaç f.k emir şe zamir ilgi

edgü - lik - iñ zâhir bol - sun. Yusuf - ga bu niyet
f.k iye ilgi isim f.k emir isim yönelme sıfat isim

hoş kel - di, Yusuf a - lar - nı kör - di
zarf f.k kip isim zamir belirtme f.k kip

kamug - lar - ı tofrak - ga bul - gan - mış
i.k çoğul iye i.k yönelme f.k ffe kip

ton - lar - ı arig - sız sor - dı kay - dın kel - ip - sız
i.k çoğul iye i.k iye f.k kip i.k çıkma f.k fiye iye

kim - niñ oglan - lar - ı tur - ur - sız ay - dı - lar biz
i.k ilgi i.k çoğul iye f.k kip şe f.k kip şe zamir

Kenân - dın kel - dü - k Yakub yalawaç
i.k çıkma f.k kip şe isim sıfat

oglan - lar - ı turur - miz, Kenân - dın kel - ür - miz
i.k çoğul iye fiil şe i.k çıkma f.k kip şe

ay - dı ata - ñız tirig mü tur - ur ay - dı - lar
fik kip f.k iyelik isim edat f.k kip f.k kip şe

tirig tur - ur ay - dı ne iş iş - le - yür
isim f.k kip f.k kip sıfat isim i.k fiye kip

yalawaç tur - ur, kul - luk kıl - ur Yusuf ay - dı
zarf f.k f.k i.k iye f.k kip isim f.k kip

Kim - dın kim - ge yalawaç tur - ur ay - dı - lar
i.k çıkma i.k yönelme zarf f.k kip f.k kip şe

Yalawaç ermiş. Mısr halk - ı - ga ne üçün
İsim ekfiil isim i.k iye yönel zamir edat

yalawaç - lık teg - ür - mes Kenân - ga takı
i.k iye f.k ffe olumsuz i.k yönel bağlaç

Kenân tegre - si - n - de - ki halk - ga
İsim i.k iyelik bulunma aitlik eki i.k yönelme

yalawaç - lık teg - ür - ür, takı köz - leri
i.k iye f.k ffe kip bağlaç i.k iyelik

kör - mes té - di - ler Yusuf ay - dı köz - leri
f.k olumsuz f.k kip şe isim f.k kip i.k iyelik

ne - dın kör - mes bol - dı Yusuf at - ıg ogl - ı
zamir çıkma f.k olum. f.k kip isim i.k iye i.k iyelik

bar erdi a - n - ı yawlak söw - er erdi, ol ogl - ı
isim ekfiil i.k iyelik zarf f.k kip ekfiil sıfat iye

gâyib bol - dı, a - niñ üçün yıgla - mak - dın
isim f.k kip zamir ilgi edat f.k fiye çıkma

köz - leri kör - mes bol - dı té - di - ler.
i.k iyelik f.k olumsuz f.k kip f.k kip şe

Ol hâlde Yusuf a - n - ı işit - ip yıgla - dı
Sıfat isim isim zamir belirtme f.k fiye f.k kip

Muinü'l Mürid

Bu kaç söz ayıttan atı İslam ol

Tilegi ahir vakt islam ol

Atam baba İslam veliyyü'l-vera

Özi zikri tilde tümen İslam ol

Bu birkaç söz söyleyenin adı İslâm'dır Dileği son de-
minde İslâm'dır Atam Baba İslâm, ermiş kişi Kendi
zikri dilde binlerce kazançtır.

HAREZM TÜRKÇESİ

Bu kaç söz ay - it - ğan at - ı İslam ol
Sıfat sıfat isim f.k kip fiye i.k iye isim fiil

Ti - ı - e - g - i ahir vakt İslam ol
f.k fiye ifye fiye iyelik sıfat isim isim fiil

Ata - m baba İslam veliyyü'l-vera
i.k iyelik isim isim isim

Öz - i zıkr - i til - de tümen İslam ol
zahir iye i.k iyelik i.k bulunma sıfat isim fiil

İdi birdi tevfiu bu bir kaç kelim

Oruç ayı içre me boldı tamam

Tarih yitti yüz on üç irdi yılı

Selamun 'aleyküm 'aleyküm selam

Allah yardım etti, bu birkaç söz Tam oruç ayı içinde oldu tamam Tarih yedi yüz on üç idi yılı Selamun aleyküm aleyküm selam

İd - i bir - di tevfiu bu bir kaç kelam
f.k ulaç f.k kip isim sıfat sıfat sıfat isim

Oruç ay - ı iç - re bol - dı tamam
İsim i.k iyelik i.k yön eki f.k kip isim

Tarih yitti yüz on üç irdi yıl - ı
İsim sıfat sıfat sıfat sıfat ekfiil i.k iyelik

Selamun aleyküm aleyküm selam
İsim isim isim isim

Yana ottuz üç min sahabe vü yar

Üze bolsu rızvan ulaşı nisar

Takı mustafadın bukünge tegi

Ayıtgan resul hak idi bir ü bar

Yine otuz üç bin sahabe ve dostla Hz. Muhammed Mustafa'dan bugüne kadar onun peygamberliğinin hak, Allah'ın bir ve var olduğunu söyleyenlerin üzerine sürekli hoşnutluk saçılın.

Yan - a ottuz üç min sahabe vü yar
f.k ulaç sıfat sıfat sıfat isim bağlaç isim

Üze bol - su rızvan ulaşı nisar
Zarf f.k emir isim bağlaç isim

Takı mustafa - dın bukün - ge teg - i
Bağlaç i.k çıkma i.k yönelme f.k fiye

Ay - it - ğan resul hak idi bir ü bar
f.k fiye fiye isim isim ekfiil isim bağlaç isim

Haber bermişi teg arı pak kelim

Tümen min dürud u tahiyyet selam

Tegürgil rusül enbiya ruhına

Yaratgan uganım ulaşı ulam

Ey bizi yaratan Allah'ım, senin temiz ve saf kelamını bize ulaştırdıkları gibi sende şimdiye kadar gelmiş bütün peygamberlerin ruhuna bizden binlerce dua ve selam ulaştır.

Haber ber - miş - i teg arı pak kelam
İsim f.k fiye iyelik edat sıfat sıfat isim

Tümen min dürud u tahiyyet selam
İsim sıfat isim isim isim

Tegür - gil rusül enbiya ruh - ı - na
f.k emir isim isim i.k iye yönelem

Yarat - ğan ugan - ım ulaşı ulam
f.k fiye i.k iyelik bağlaç isim

Sena hamd u tesbih ü tehlil urug

Bu ma'ni üçün til yarattı korug

Sa'adet erür til munun bulsa ol

Şakavet eger bolsa mundın kurug

Sena, hamd, tesbih ve tehlil tohumdur; Allah bu anlamda dili yarattı. Dil saadettir, onu bununla bulur. Dil yararsız olursa bu mutsuzluktu

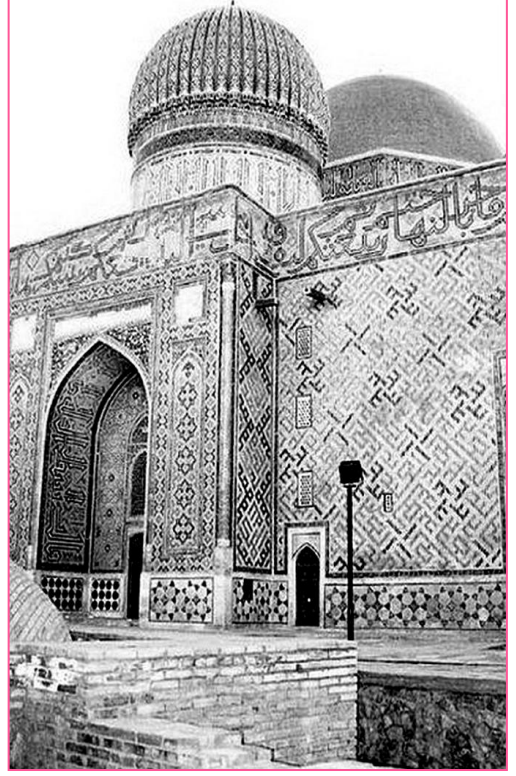
Sena hamd u tesbih ü tehlil urug
İsim isim isim isim isim

Bu ma'ni üçün ti - ı yar - a - t - tı korug
Sıfat isim edat f.k fiye f.k fiye fiye kip isim

Sa'adet er - ür ti - ı mu - nun bul - sa ol
İsim f.k kip f.k fiye zamir ilgi f.k şart fiil

Şakavet eger bol - sa mun - dın kurug
İsim bağlaç f.k şart zamir çıkma isim

ÇAĞATAY TÜRKÇESİ

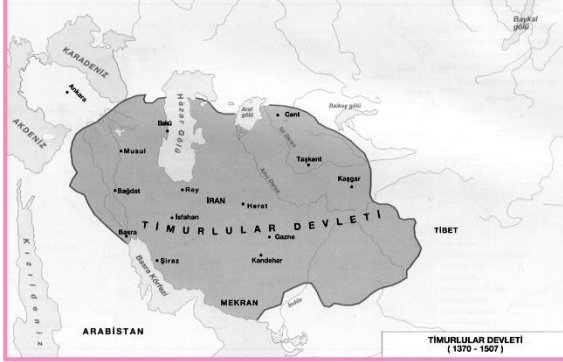
6. ÜNİTE

ÇAĞATAY TÜRKÇESİ

- Çağatay Devleti
- Çağatay Türkçesi Dönemleri
- Klasik Öncesi Dönem
- Klasik Çağatay Dönemi
- Ali Şir Nevai
- Hüseyin Baykara
- Klasik Sonrası Dönem
- Çağatayca Sözlükler
- Çağatay Türkçesi Grameri
- Çağatay Türkçesi Morfoloji

ÇAĞATAY TÜRKÇESİ

ÇAĞATAY DEVLETİ

- Çağatay adı, Cengiz Han'ın ikinci oğlunun adından gelmektedir. Cengiz Han, 1227'de ölümünden önce Türk-Moğol İmparatorluğu'nun topraklarını dört oğlu arasında paylaşmış ve ikinci oğlu Çağatay'a bu mirastan Isık Göl bölgesi, Balkaş Gölü'nün güneydoğusundaki İli ırmağı havzası ile Çu ve Talas bozkırları kalmıştır.
- Çağatay sözünün Moğol devletine ve ulusuna ad olarak kullanılması ise Çağatay'ın ölümünden (1242) sonra gerçekleşmiştir. Çağatay ölmeden önce tahtını torunu Kara Hülâgü'ye bırakmış ve onun 1242–1246 yılları arasındaki saltanatı döneminde Çağatay Hanlığı kurulmuştur.
- Kara Hülâgü'dan sonra taht mücadelelerinden dolayı Çağatay ulusu tam olarak bağımsızlığını sürdürememiştir. 1252'de Kara Hülâgü'nun tekrar kendisine geçen idareyi ele almaya giderken yolda ölmesi üzerine bu mücadeleler daha da hız kazanmıştır. 1274 -1306 yılları arasında Çağatay soyundan Barak'ın oğlu Duva Han zamanında hanlık eski sınırları içerisinde önceki refahına kavuşur. 1326'ya kadar hükümdarlık yapan Kebek zamanında ise şehir hayatına önem verilmesinden dolayı özellikle Maverâünnehir eski sıfatını tekrar kazanır.
- Tarmaşirin zamanında (1326 – 1333) Çağatay Hanlığı idare bakımından, bir tarafta Maverâünnehir diğer tarafta ise Talas ve Manas ırmakları arasındaki Isık Göl çevresinde yer alan Moğolistan olmak üzere ikiye bölünür. Bu bölünmeye Tuğluk Timur zamanında son verilmiş ve Çağatay birliği yeniden kurulmuştur.

- Ancak bu dönem uzun sürmemiş, 1363'te Tuğluk Timur'un ölümünden birkaç yıl sonra Çağatay ulusu Timur'un eline geçmiştir.
- Çağatay adı, hanlığın yeniden örgütlenmesini sağlayan Duva Han zamanında devletin resmî adı olarak kullanılmış, aynı zamanda Maverâünnehir'in Türk ve Türkleşmiş göçebelere de bu ad verilmiştir. Hanlığın doğusundaki göçebelere ise "Moğol" denilmiştir.
- Batı Türkistan Türk halkı için, 13 – 14. yüzyıllara ait olan Bizans kaynaklarında aynı ad geçer. Timur hâkimiyeti zamanında da imparatorluğun bütün ahalisi için "Çağatay" adı kullanılır.
- Çağatayların Timur'dan sonra Özbeklerle kaynaşmalarına rağmen adlarını koruduklarını bugün Kazak, Özbek ve Karakalpaklar arasındaki kabile ve yer adlarından anlamak mümkündür.

ÇAĞATAY TÜRKÇESİ

- Çağatay Türkçesi, Kuzey -Doğu Türkçesinin ikinci dönemine verilen bir ad olup 15. yüzyıl başlarından 20. yüzyıla kadar Orta Asya'da kullanılmıştır.
- Karahanlı ve Harezmi yazı dillerinin devamı olarak özellikle Timurlular döneminde gelişen Çağatay Türkçesi, Ali Şir Nevâyî döneminde klasik bir edebî dil durumuna gelmiştir.
- Türk dünyasında 12–13. yüzyıllara kadar ortak bir yazı dili kullanılmaktaydı. Eski Türkçe temelinde devam eden bu ortak yazı dilinin son temsilcisi Karahanlı Türkçesidir. Bazı Türk boylarının çeşitli sebeplerle batıya doğru göçleri sonucunda ortak olan yazı dili bölünmeye başlamıştır. Karadeniz'in kuzeyinden batıya doğru gelen Türk toplulukları kendi lehçeleri esasında Kuzey Türkçesi (Kıpçak Türkçesi) yazı dilini oluştururken Karadeniz'in güneyinden batıya doğru gelen Türk toplulukları da Batı Türkçesi (Oğuz Türkçesi) yazı dilini oluşturmuşlardır. Orta Asya'da kalan Türk toplulukları da Doğu Türkçesi (Harezmi Türkçesi) yazı diliyle eserler vermeye devam etmişlerdir.

ÇAĞATAY TÜRKÇESİ

- Böylece 13 – 15. yüzyıllar arasında Türk dünyasında üç ayrı yazı dili kullanılmıştır. 15. yüzyıldan itibaren Harezmi Türkçesi, yerini Çağatay Türkçesine bırakmış, Kıpçakların diğer Türk boyları arasına karışarak tarih sahnesinden çekilmeleri sonucu Kıpçak Türkçesi de büyük ölçüde Çağatay Türkçesi ile karışmıştır.
- Böylece 15 ile 20. yüzyıllar arasında Türk dünyasında iki ayrı yazı dili kullanılmıştır. Batı Türklüğünün sınırlarını çizen Karadeniz, Kafkas Dağları ve Hazar Denizi'nin batısında yer alan ve büyük çoğunluğu Oğuzlara dayanan Türk toplulukları Batı Türkçesi / Osmanlı Türkçesini yazı dili olarak kullanmışlar; bu sınırların doğusunda yer alan Türk toplulukları ise Doğu Türkçesini yazı dili olarak kullanmışlardır.
- Bu yazı dilinin Türkoloji literatüründeki adı Çağatay Türkçesidir. 15. yüzyılda Ali Şir Nevâyî döneminde klasik bir edebî dil durumuna gelen Çağatay Türkçesi, etkisini yüzyıllarca devam ettirmiş ve Orta Asya Türk topluluklarınca hem edebiyat dili hem de diplomasi ve resmî yazı dili olarak 20. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Özbekistan'da şehirlerin diyalektlerine dayanan Özbek edebî dili 1921'de Çağatay Türkçesinin yerini almıştır.
- Çağatay kelimesi, önceleri Çağatay Han'ın sülâlesini ve bu sülâle tarafından kurulan devleti ifade eden bir terim iken sonraları Çağatay sülâlesinin egemenliğindeki topraklarda yaşayan Türk ve Türkleşmiş toplulukları karşılayan bir terim olarak kullanılmıştır. Timur hâkimiyeti döneminde ise imparatorluğun bütün ahalisi için Çağatay terimi kullanılmıştır. Çağatay Türkçesi, Çağatayca ve Çağatay edebiyatı gibi terimler bu alanın uzmanları tarafından farklı şekillerde anlaşıp açıklanmıştır.
- Çağatayca terimi Avrupa Türkolojisinde ilk defa H. Vambery tarafından kullanılmış ve bu terim daha sonra yaygınlık kazanmıştır. Bu terimi benimseyen araştırmacılardan bazıları Çağatayca ifadesini Doğu Türkçesi anlamında kullanmışlar ve 14. yüzyıldan başlayarak Özbek yazı dilinin oluşumuna kadar süren Orta Asya edebî dilini kastetmişlerdir.
- Rus bilim adamlarından **Samoyloviç** Çağatayca terimini 15.- 20. yüzyıllar Orta Asya edebî Türk dili için kullanmış ve şu dönemlere ayırmıştır:
 1. Karahanlı Türkçesi veya Kaşgar Türkçesi (11 – 12. yüzyıllar)
 2. Kıpçak - Oğuz Türkçesi (13 – 14. yüzyıllar)
 3. Çağatayca (15 – 19. yüzyıllar)
 4. Özbekçe (20. yüzyıl)
- Fuat Köprülü, edebî gelişmeleri göz önünde bulundurarak Çağatayca kelimesinin anlamını genişletmiştir. F. Köprülü'ye göre Çağatayca, 13.-14. yüzyıllarda Çağatay İmparatorluğu ve Altın Ordu'nun kültür merkezlerinde gelişmiş Orta Asya edebî lehçesi olup klasik şeklini 15. yüzyılda Timurlular zamanında almış ve bu lehçe ile zengin bir edebiyat yaratılmıştır. F. Köprülü Çağatayca'yı şu dönemlere ayırmıştır:
 1. Erken devir Çağataycası (13 – 14. yüzyıllar)
 2. Klasik öncesi Çağatayca (15. yy.'ın ilk yarısı)
 3. Klasik Çağatayca (15. yüzyılın ikinci yarısı)
 4. Klasik Çağatayca'nın devamı (16. yüzyıl)
 5. Çöküş Devri (17 – 19. yüzyıllar)
- Günümüzde Çağatay Türkçesi dediğimiz edebî dili kullananların kendileri, yani 15-16. yüzyıllarda eser veren şair ve yazarlar kendi dönemlerinin dili için Türkçe, Türk dili, Türkî terimlerini kullanmışlardır. Çağatay kelimesi dilcilik terimi anlamıyla bu dönemlerde hemen hemen hiç kullanılmamıştır.
- Eserlerinde yüzlerce defa Türkçe, Türk tili, Türkî terimlerini kullanan Nevâyî, kendi zamanının edebî dilini adlandırmak için birkaç defa Çağatay lafzı terimini kullanmıştır. Bu bilgiler ışığında, Orta Asya'da kullanılan dilin adının Türkçe olduğunu ancak edebî dili ifade etmek üzere Çağatay Türkçesi teriminin kullanılması gerektiğini ve bu edebî bütün doğu ve kuzey Türklüğünün "ortak edebî dil"i olduğunu unutmamak gerekir.

ÇAĞATAY TÜRKÇESİ

- Çağatay Türkçesinin en büyük uzmanlarından biri olan **Janos Eckmann**'ın Çağatayca'nın dönemleriyle ilgili yapmış olduğu sınıflandırma genellikle kabul görmüştür.

1. Klasik Öncesi Devir (15. yüzyılın başlarından Nevâyî'nin 1465'te ilk divanını tertibine kadar)
2. Klasik Devir (1465 – 1600)
3. Klasik Sonrası Devir (1600 – 1921)

- J. Eckmann, klasik öncesi dönemi, bazı Eski Türkçe özelliklerin bulunduğu bir geçiş dönemi olarak kabul eder. Klasik sonrası dönemi ise bir yandan Nevâyî dilinin dikkatli bir taklidi, diğer yandan da Özbek unsurlarının tesiri olduğu bir dönem olarak değerlendirir

ÇAĞATAY TÜRKÇESİ VE DÖNEMLERİ

- Çağatay Türkçesi, **Kuzey - Doğu** Türkçesinin ikinci dönemine verilen bir addır.
- 15.yüzyıl başlarından 20. yüzyıla kadar Orta Asya'da kullanılmıştır.
- Çağatay edebi dili bir yandan Karahanlıca ve Harezmce'nin tesiri altında Çağatay ulusundan oluşan yazı dilidir.
- Karahanlı ve Harezm yazı dillerinin devamı olarak özellikle Timurular döneminde gelişen Çağatay Türkçesi, Ali Şir Nevai döneminde klasik bir dil haline gelmiştir.
- Çağatayca, 20. yüzyıldan sonra yerini **Özbekçeye** ve **Yeni Uygurcaya** bırakır.
- Ahmet Caferoğlu, Çağataycanın Göktürk ve Uygur Türkçesi ile müşterek Orta Asya Türkçesinin kaynaşmasıyla ortaya çıkan bir edebî bir dil olduğunu belirtmiştir.
- Çağatay Türkçesinin en büyük uzmanlarından biri olan Janos Eckmann'ın Çağatayca'nın dönemleriyle ilgili yapmış olduğu sınıflandırma genellikle kabul görmüştür.

🗨 **J. Eckmann**, Orta Asya edebî Türk dilini şöyle sınıflandırır:

- Hakaniye Türkçesi (11 -13. yüzyıl)
- Harezm Türkçesi (14. yüzyıl)
- Çağatayca (15. yüzyıl – 20. yüzyılın başlangıcı)

🗨 **J. Eckmann** Çağatayca'yı da kendi içinde üç döneme ayırır:

- Klasik Öncesi Devir (15. yüzyılın başlarından Nevâyî'nin 1465'te ilk divanını tertibine kadar)
- Klasik Devir (1465 – 1600)
- Klasik Sonrası Devir (1600 – 1921)

✳ **J. Eckmann**, klasik öncesi dönemi, bazı Eski Türkçe özelliklerin bulunduğu bir geçiş dönemi olarak kabul eder. Klasik sonrası dönemi ise bir yandan Nevâyî dilinin dikkatli bir taklidi, diğer yandan da Özbek unsurlarının tesiri olduğu bir dönem olarak değerlendirir.

I. KLASİK ÖNCESİ DÖNEM

- 15.yüzyıl başlarından Ali Şir Nevai'nin ilk divanını yazdığı 1465'e kadar sürer.
- Bu dönem Türkçesi, Harezm - Altın Ordu Türkçesi ile Nevâî dili arasında geçiş özelliği taşır.
- Klasik şeklini Nevai ile bulan Çağatayca ile yazılmış eserlerde Nevai'nin ilk divanına kadar gittikçe azalan derecede Harezm-Altın Ordu Türkçesi özellikleri yer almaktadır.
- Bu dönem, Harezm Türkçesi ile Çağatay Türkçesi arasında geçiş özelliği taşır.
- Bu dönem şair ve yazarları İran edebiyatından etkilenmiş; gazel kaside ve mesnevi yazmıştır.
- Bu hazırlık döneminin belli başlı temsilcileri şunlardır:
- Sekkâkî, Lutfî, Haydar Tilbe, Yusuf Emîrî, Seydî Ahmet Mirzâ, Gedâyî, Atâyî, Ahmedî, Yakînî.

SEKKÂKÎ

- Çağatay edebî dilinin ilk temsilcilerinden olan Sekkâkî'nin doğum yeri ve yılı bilinmemektedir.
- Sekkâkî ile ilgili ilk bilgileri Ali Şir Nevai'nin Mecâlisü'n-Nefâis adlı şairler tezkiresinden almaktayız.
- Timurlu hükümdarlarından Halil Sultan ile Uluğ Bey'in saray şairi olarak Semerkant'ta yaşamış ve bu hükümdarlara kasideler yazmıştır.
- Şiirlerini Semerkant'ta 14. yüzyılın ikinci yarısı ile 15. yüzyılın ilk yarısında yazmıştır.
- Sekkâkî'nin günümüze ulaşan tek eseri **Divan**'ıdır.
- Divanında yer alan şiirlerinden Sekkâkî'nin usta bir şair olduğu görülmektedir. Şiirlerinde aliterasyona, halk dilinden deyimlere ve atasözlerine rastlanır
- Sekkâkî'nin şiirleri, 1963'te Janos Eckmann'ın "Çağatay Dili Örnekleri. Sekkâkî divanından parçalar" ile 1999'da Kemal Eraslan'ın Mevlana Sekkâkî Divanı adlı çalışmalarında ele alınmıştır.

MOLLA LÜTFİ

- Çağatay edebiyatının gelişmesinde önemli katkıları olan Lütî, klasik öncesi dönemin en önemli şairidir.
- Doğum yeri ve yılı bilinmeyen Lütî hakkındaki ilk bilgileri Devletşah tezkiresi ile Ali Şir Nevai'nin eserlerinden öğrenmekteyiz.
- Nevai'nin "Nesâyimü'l-mahabbe" ve "Mecâlisü'n-nefâis" adlı eserlerinde verdiği bilgilere göre Lütî, zamanının söz ustasıydı, Farsça ve Türkçede benzeri yoktu ama Türkçe şiirdeki şöhreti daha çoktu.
- 15. yüzyılın ilk yarısında Çağatayca şiirleriyle şöhret kazanan Lütî, Çağatay edebiyatının gelişmesinde çok önemli rol oynayarak hem çağdaşlarına hem de kendisinden sonra Çağatay edebiyatını zirveye ulaştıracak olan Ali Şir Nevai'ye etkide bulunur.
- Lütî, eserlerinde Türkçeyi ustalıkla kullanarak gazel, kaside ve tuyuğ gibi nazım şekillerinde oldukça başarılı olmuştur.

- Eserlerinde kısmen Türkçenin hece veznine karşılık gelen aruz vezinlerini seçmiş olması, Türk atasözleri ve halk deyişlerine yer vermeye gayret etmesi, Türk edebiyatına mahsus bir tür olan tuyuğ tarzına en çok rağbet eden şairlerden biri olması, dilinde yabancı unsurların oldukça az görülmesi gibi özellikler Lütî'nin edebi kişiliğini yansıtan belli başlı özelliklerdir.
- Lütî'nin günümüze kadar ulaşan eserleri **Divanı** ve "**Gül ü Nevruz**" adlı mesnevisidir.
- Lütî'nin yaklaşık 2400 beyitlik **Gül ü Nevruz** mesnevisi, Celâleddin Tabîb tarafından 1333 yılında Farsça yazılmış hikâyenin tercümesidir.

ATÂYİ

- 15. yüzyılın önemli şairlerinden biri de Atâyî'dir. Bu şairin hayatı hakkında elimizde bilgi yoktur.
- Atâyî'nin tek eseri **Divan**'ıdır. Divan, gazellerden ibaret olup gazellerin toplam sayısı 260'tır.

HAYDAR TİLBE

- Klasik öncesi Çağatayca'nın önemli şairlerinden biri olan Haydar Tilbe, 14. yüzyılın ikinci yarısı ile 15. yüzyılın ilk yarısında yaşamış ve **Türkîgûy** (Türkçe söyleyen) lakabıyla tanınmıştır.
- Kaynaklarda hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Ali Şir Nevai, "Muhakemetü'l - Lügateyn" adlı eserinde onun Harezmi olduğunu yazmaktadır.
- Haydar Tilbe'nin günümüze kadar ulaşan tek eseri, Genceli Nizami'nin aynı adlı mesnevisine nazire olarak yazdığı "**Mahzenü'l-esrâr**"dır.
- Eser on bölümden oluşmaktadır. Her bölümün sonunda konuyla ilgili bir hikâye yer almaktadır.

ÇAĞATAY TÜRKÇESİ

YUSUF EMİRİ

- Yusuf Emîrî, 14. yüzyılın ikinci yarısı ile 15.yüzyılın ilk yarısında yaşamış Klasik öncesi Çağatay edebiyatının önemli bir şair ve yazardır.
- Şiirlerinde **Emîr** ve **Emîrî** mahlaslarını kullanmıştır. Yusuf Emîrî'nin günümüze kadar ulaşan üç önemli eseri vardır. Bunlar **Divan**, **Dehnâme** ve **Beng ü Çağır** adlı eserlerdir. Emîrî'nin Divan'ında Türkçe şiirlerin yanında Farsça şiirler de bulunmaktadır.
- "**Dehnâme**" adlı mesnevisini Baysungur Mirza'ya sunmuştur. Münacat, naat, dönemin padişahına övgü ve telif sebebi bölümlerinden sonra başlayan eser on mektuptan oluşmaktadır. Tamamı 906 beyittir.
- Yusuf Emîrî'nin bir diğer eseri olan **Beng ü Çağır** ise şiir ve düz yazıyla karışık olarak münazara şeklinde yazılmış bir eserdir.
- Eserde beng (afyon) ile çağır (şarap) karşılaştırılmaktadır. Yusuf Emîrî, bengi yani afyonu bir bitkiden elde edilmesi dolayısıyla yeşiller giymiş uyuşuk bir derviş şeklinde, çağır yani şarabı ise renginin kırmızı olması dolayısıyla kırmızı giysiler içerisinde, atılan, heyecanlı, öfkeli ve hareketli bir genç olarak tanıtır.

GEDÂÎ

- 15. yüzyılın önde gelen Çağatay şairlerindendir. Şiirlerinde Gedâyî mahlasını kullanan şairin asıl adı bilinmemektedir.
- Elimizde yalnızca **Divan**'ı bulunan şairin şiirlerinden onun usta bir şair olduğu, aruz vezni çok iyi kullandığı anlaşıyor. Dili oldukça sadedir ve bazen Oğuz Türkçesi özellikleri taşımaktadır.
- Şiirlerinde genellikle aşk, sevgilinin güzelliği ve sevgilinin zulmü gibi konuları işlemiş, bazen de tasavvufia ilgili duygu ve düşüncelere de yer vermiştir.

SEYDÎ AHMET MİRZÂ

- 15.yüzyıl şairlerinden Seydî Ahmet Mirzâ, Timur'un torunlarından Mîrânşah'ın oğludur.
- Hayli meşhur şiirleri var. Mesnevi ve gazellerden oluşan Türkçe ve Farsça divanı vardır.
- Ayrıca mesnevi tarzında **Letâfet - name**'si vardır.

AHMEDÎ

- Hayatı hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığımız şairlerden biridir.
- Çeşitli telli sazlar arasında geçen bir atışmayı konu edinen, hacim bakımından küçük, edebi değeri büyük olan bir mesnevisi vardır.
- Ahmedî yazmış olduğu eserine herhangi bir ad vermemiştir. Ama içeriğine bakarak **Telli Sazlar Münazarası** adı verilebilir. Eser, nesir şeklinde- ki bir başlangıç kısmından sonra başlayan **130** beyitlik bir **mesnevi**dir.
- Konusu; tanbur, ud, çeng, kopuz, yatuğan, rebap, gıçek ve kingire'den oluşan sekiz telli sazın bir meyhanede birbiriyle atışmalarıdır.
- Sembolik bir eser olan mesnevi dönemin musiki kültürü hakkında bilgi vermektedir.

YAKİNİ

- 15. yüzyılda Klasik öncesi Çağatayca'daki nesir türünün gelişmesine katkıda bulunan şahsiyetlerden biri de Heratlı Yakini'dir. Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır.
- Nevai'nin "Mecâlisü'n-nefâis" adlı tezkiresinde verilen bilgilere göre Yakini, Türk emirlerinden olup Türkçe ve Farsça şiirler yazmıştır.

II. KLASİK ÇAĞATAYCA DEVRİ

- 15. yüzyılın ikinci yarısı ile 16. yüzyılın ilk yarısını kapsayan dönemdir.
- Herat'ı kültür merkez haline getiren Hüseyin Baykara ile Ali Şir Nevai dönemidir. Bu dönem, Nevai ve Baykara dönemi diye de anılır.
- Özbeklerle yapılan savaşta ölen Baykara'dan sonra Çağatay edebiyatı, Babür ve Hindistan'da gelişmiştir.
- Klasik Çağatay döneminin yazarları Hüseyin Baykara, Ali Şir Nevai, Hamidi, Sibani Han, Muhammed Salih, Babür, Übeydi'dir.
- Çağatay Türkçesi 15 yüzyılda Ali Şir Nevai döneminde klasik bir dil haline gelir. Çağatay edebiyatının Ali Şir Nevai'den sonra en lirik şairi olarak hükümdar Hüseyin Baykara kabul edilir.

HÜSEYİN BAYKARA

- 1438 yılında Herat'ta doğmuştur. Baba ve anne tarafından Timurlular hanedanına mensuptur. Gençliği birçok mücadeleler ve taht kavgalarıyla geçmiştir. 1469 yılında Horasan tahtına oturduktan sonra 1506 yılına kadar süren saltanatı süresince Herat'ı kültür ve sanat merkezi haline getirmiştir.
- 1507 yılının başlarında Özbeklere karşı yaptığı bir savaş sırasında vefat etmiştir. Mezarı Herat'tadır.
- Kendisi de bir şair olan ve şiirlerinde Hüseyini mahlasını kullanan Baykara, Cami ve Nevai gibi dönemin büyük şair ve sanatçıları sarayında bulundurulmuş ve onlara itibar göstermiştir.
- Hüseyin Baykara, Ali Şir Nevai'den sonra klasik Çağatay şiirinin en değerli ve en lirik şairidir.
- Hüseyini** mahlasını kullanmış olan Hüseyin Baykara'nın **Divan**'ı ve **Risale** adlı eserleri var.

ALİ ŞİR NEVAİ

- 15. yüzyıl **Çağatay** edebiyatının en büyük şairidir. Nevai, küçük yaşından beri Mirza Baykara'nın torunu Hüseyin Baykara ile birlikte büyümüş ve öğrenim görmüştür.
- Herat'ta Hüseyin Baykara'nın yanında 32 yıl kalan sanatçı, siyasi ve sosyal alanda hizmetler vermiştir.
- Ali Şir Nevai döneminde Herat önemli bir kültür ve sanat merkeziydi. Nevai'nin çocukluk arkadaşı olan Hüseyin Baykara'nın hükümdar olması, kendisi de şair olan Baykara'nın şair ve sanatçıları koruyup kollaması dolayısıyla o dönemde Herat'ta pek çok sanatçı yetişmiştir.
- Ali Şir Nevai, Fars edebiyatının zirve şahsiyetlerinden olan **Abdurrahman Cami** ile bu kültür ortamında bir arada bulunmuştur ve ondan etkilenmiştir.
- Farsçayı bu dil ile divan yazabilecek düzeyde çok iyi bilen Nevai, çeviri türündeki ya da Fars edebiyatını örnek aldığı eserlerde bile taklitçilik yapmamıştır, bu tür eserlere de kendisinden bir şeyler katmıştır.
- Türkçenin güzelliklerini anlatarak Farsçadan daha zengin bir dil olduğunu söyleyen ilk dilcimizdir.
- Türkçenin Farsçadan daha üstün bir dil olduğunu ispatlamak için "**Muhakemet'ül - Lugateyn**" adlı sözlüğü yazmıştır.
- Edebiyatımızda **ilk hamse şairi**dir. Hamse, beş mesnevisinden oluşan esere verilen isimdir.
- Nevai'nin doğuda Hindistan'a ve batıda Osmanlı imparatorluğuna kadar olan alanda büyük bir etkisi olmuştur.
- Hüseyin Baykara ile beraber Herat şehrinin bir kültür merkezi haline gelmesinde etkili olmuştur.

ESERLERİ

Ali Şir Nevai'nin 29 eseri bulunmaktadır. Bunlar:

I. Divanlar (Hazâinü'l-me'ânî)

1. Garaibü's-sıgar
2. Nevâdirü's-şebâb
3. Bedâiyü'l - vasat
4. Fevâidü'l-kiber
5. Farsça Divanı

II. Hamse

1. Hayretü'l-ebrar
2. Ferhad ü Şirin
3. Leyli vü Mecnun
4. Seb'a-i seyyare
5. Sedd-i İskenderi

III. Tezkireler

1. Mecalisü'n-nefais
2. Nesaimü'l-mahabbe min şemayimi'l-fütüvve

IV. Dil ve edebiyat eserleri

1. Risale-i muamma
2. Mizanü'l-evzan
3. Muhakemetü'l-lügatayn

V. Dinî – ahlâkî eserler

1. Münacat
2. Cihil Hadis
3. Nazmü'l - cevahir
4. Lisanü't-tayr
5. Siracü'l - müslimin
6. Mahbubu'l - kulub

VI. Tarihle ilgili eserler

1. Tarih-i enbiya ve hukema
2. Tarih-i mülük-i Acem
3. Zubdetü't - tevarih

VII. Biyografik eserler

1. Halat-ı Seyyid Hasan Erdeşir
2. Hamsetü'l-mutehayyirin
3. Halat-ı Pehlevan Muhammed

VIII. Belgeler

1. Vakfiyye
2. Münşeat

1. DİVANLAR

📖 Bedâiyü'l Bidâye

- Ali Şir Nevai'nin ilk divanıdır. Hüseyin Baykara'nın tahta geçmesinden sonra onun isteği üzerine tertip etmiştir.
- Bu divanın Paris, Londra, Taşkent ve Bakü' de olmak üzere toplam dört nüshası bulunur.

📖 Nevâdirü'n - nihâye

- 1476 – 1486 yıllar arasında söylemiş olduğu şiirlerini içeren ikinci divandır.
- Eserin bugün bilinen tek nüshası vardır o da Taşkent Özbekistan İlimler Akademisi'nde bulunur.

📖 Garâibü's - Sıgar

- Hüseyin Baykara'nın şiir yazmada durgunlaştığı sırada Nevâî'ye iki ayrı divan daha tertip ederek bunların sayısını dörde çıkarmasını istemesi üzerine, Nevâî'nin ilk tertiplediği iki divanı ile yirmi yaşına kadar söylediği şiirlerini bir sınıflamaya tabi tutarak oluşturduğu divandır.

📖 Nevâdirü's - Şebab

- Ali Şir Nevai'nin gençlik dönemlerinde yani 20 ile 35 yaşları arasında yazdığı şiirlerinden oluşan bir divandır.

📖 Bedâiyü'l - Vasat

- Ali Şir Nevai'nin orta yaşlarda yani 35 ile 45 yaşları arasında yazdığı şiirlerden oluşmaktadır.

📖 Fevâidü'l - Kiber

- Ali Şir Nevai'nin ömrünün sonuna doğru yazdığı şiirlerden meydana gelmiştir.

📖 Hazâinü'l - Meâni

- Son dönemlerde yazdığı şiirlerle özellikle son dört divanda yer alan şiirlerini bir araya getirerek oluşturduğu divanıdır.

📖 Farsça Divan

- Nevai'nin dostu ve mürşidi Abdurrahman Cami'nin isteği ve Hüseyin Baykara'nın da kendisine aynı şey emretmesi üzerine de divanı oluşturur.

2. MESNEVİLER

- Hayretül - Ebrar
- Ferhad ü Şirin
- Leyla ve Mecnun
- Seba-i Seyyare
- Sedd - i İskenderi
- Lisânü't - Tayr

Hayretül - Ebrar

- Ali Şir Nevai'nin kaleme aldığı ilk mesnevidir.
- Nizami'nin "Mahzenü'l - esrar"ı ile Emir Hüsrev'in "Matla'u'l - envâr" ve Cami'nin "Tuhfetü'l - ahrar"ına nazire olarak 1483'te yazılmış olup 4000 beyitlik bir mesnevidir.
- İslam ahlakı, tasavvuf, iman, adalet, kerem, edep, vefa, aşk, doğruluk, ilim, kelim, cömertlik vb. konular üzerine yazılmış manzum makale ve hikâyelerden oluşan bir mesnevidir.

Ferhad ü Şirin

- Ferhad ü Şirin mesnevisi, **Nizami** ile **Hüsrev-i Dehlevi**'nin aynı addaki eserinden ilham alınarak 1484'te nazire etiği bir eser olup türünün diğer eserlerinden ayrılan en önemli özelliği ağırlık merkezinin Hüsrev yerine Ferhat üzerinde kurulmasıdır.

Leylâ vü Mecnûn

- Leylâ vü Mecnûn'u Nizami ile Hüsrev-i Dehlevi'nin aynı addaki eserlerinden hareketle yazılmıştır.
- 38 bölümden oluşan eser, 3622 beyttir. Aruzun "mefûlû, mefâilün, feûlün" kalıbıyla yazılmıştır.

Seb'a-i Seyyare

- Behrâm'ın güzel cariyesi ile olan macerasını anlatan eser, 5000 beyit civarındadır.
- Eserde Sasaniyen hükümdarı Behram Guur'un hikâyesi anlatılmıştır. Çocukken babası tarafından Medayin'den uzaklaştırılan ve babasının ölümünden sonra çıkan saltanat kavgaları arasında bir orduyla Medayin'e gelerek hükümdar olan Behram'ın savaşları, aşkları, av maceraları ele alınmıştır.

Sedd-i İskenderi

- Eser Makedonyalı Büyük İskender'in hayatını, fetihlerini, kahramanlıklarını, adaletini ele alır.
- Eserde Büyük İskenderi bir Türk hükümdarı gibi anlatarak onun kişiliğinde Hüseyin Baykara ve oğlu Bedüzzaman'ı ele almıştır.
- Eser, 1485'te yazılmış olup toplam 7214 beyttir.

Lisanü't - Tayr

- İran şairi Attar'ın Mantıku't-Tayr adlı eserine nazire olarak yazılmış 3500 beyitlik bir tasavvufi eserdir. Hamsesi dışında kalan bir mesnevidir.
- Ali Şir Nevâî, bu eserinde ise Farsça şiirlerindeki **Fânî** mahlasını kullanılmıştır.

3. TEZKİRELER

Nesâyimü'l Mehabbe

- Sanatçının Orta Asya Türk sofleri hakkında bilgiler verip menkıbeler anlattığı evliyalar tezkiresidir.
- Molla Câmi'nin velîlerin hayatlarını ihtiva eden Farsça "Nefahâtü'l - üns min hazarâtü'l - kuds" isimli eserinin Çağatay Türkçesine tercümesidir.
- Bu eserde 770 velinin hayatı anlatılırken içerisinde 34 kadına da yer verilmiştir.

Mecâlisü'n - Nefâis

- Mecâlisü'n-nefâis, özellikle **Herat**, **Horsan** ve **Azerbaycan**'dan yaşayan ve çoğu Farsça şiir söyleyen **461** şairi ihtiva eden bir eser olup Türk edebiyatında yazılan ilk şairler tezkiresidir.
- Bu eser hem 15. asır Çağatay edebiyatı hem de İran edebiyatı için önemli bir kaynaktır.
- Nevâî, eserine bir ön sözle başlar ve eserini meclis adını verdiği sekiz bölüme ayırır. Her bölümde kendince oluşturduğu bazı ölçütlere göre şairleri tasnif eder. Örneğin "Sekizinci Meclis"i sadece Sultan Hüseyin Baykara'ya ayırmıştır.

4. DİNİ ESERLER

📖 Çihil Hadis

- Cami'nin aynı addaki eserini dörder mısralık kıtalar halinde tercümesi şeklinde olup 1481'de tercüme etmiştir.

📖 Sirâcü'l - Müslimîn

- Nevâî külliyyatı içinde yer alan çok küçük bir akaid (ders kitabı) kitabıdır.
- Ali Şir Nevai, bu eserinde şeriatın hükümlerini, İslam'ın esaslarını ve Allah'ın sekiz sıfatını **manzum** olarak ele alır.

📖 Münâcât

- Allah'a yakarışı konu alan **mensur** bir eserdir.

📖 Mahbûbü'l - Kulûb

- Tasavvufî ve ahlakî bir eserdir ve üç kısımdan oluşmaktadır. Sosyal konulara değindiği ve ahlaki temaları ele aldığı bir eserdir.
- Eser, Ali Şir Nevai'nin hayatına dair bilgiler de bulunur.

📖 Nazmü'l - Cevâhir

- Hz. Ali'ye atfedilen Nesrû'l- Leâlî adlı eserin her bir Arapça vecize için bir rubai yazılarak tercüme edilmiş biçimidir.

5. DİL VE EDEBİYAT ESERLERİ

📖 Muhâkemetül - Lugateyn

- Eserde Türkçe ile Farsça karşılaştırmış ve Türkçenin Farsçanın üstünlüğü ortaya konmuştur.
- İki dilin yargılanması, karşılaştırılması, muhakeme edilmesi demektir. Özbek dilbilimcisi Ali Şir Nevai tarafından Çağatayca yazılmıştır.
- Özellikle Türk dilinin hayvan isimleri ve fiil zenginliği yönünden Farsçadan daha üstün olduğunu gösterir.
- Nevai, eserinde birçok defa Türkçe kelime haznesinin Farsçaya nazaran daha zengin, güzel ve esnek olduğunu dile getirmektedir.

- Ali Şir Nevai bu eserde yeryüzündeki başlıca dilleri Arapça, Hintçe, Çağatayca ve Farsça olarak sayar.
- Arapçanın en üstün ve Hintçenin en değersiz dil olduğunun bilinen bir gerçek olduğunu ifade ettikten sonra, geri kalan iki dil arasında hangisinin daha üstün olduğunu çeşitli delillere dayanarak münakaşa eder. Sonuç olarak Çağatayca'nın Farsçadan daha üstün bir dil olduğunu ispat eder.
- Birçok Çağatayca kelimenin üç, dört ya da daha fazla anlamı vardır ancak Nevai'nin dediğine göre Farsçada böyle bir esneklik yoktur.
- Örneğin ona göre Türkçe lehçelerinde ördek manasını taşıyan dokuz tane kelime vardır ki bu da Türkçe lehçelerinin kapasite bakımından üstünlüğünü gösterir. Farsçada ise Nevai'nin dediğine göre ördek için sadece bir kelime vardır.
- Eserin yazılmasının önemli bir sebebi, o dönemde Türk aydınları arasında Farsça kullanımı yönünde yaygın bir özentinin olmasıdır.

Hap Bilgi

- ✳ Türkçenin Arapçadan daha üstün bir dil olduğunu ortaya koyan ilk eser, Kaşgarlı Mahmut'un Divan-ı Lügat'it -Türk adlı eseridir.
- ✳ Türkçenin Farsçadan daha üstün bir dil olduğunu ortaya koyan ilk eser, Ali Şir Nevai'nin "Muhakemetü'l - Lugateyn" adlı eseridir.

📖 Mizanü'l Evzân

- Ali Şir Nevai'nin aruz hakkında bilgiler verdiği küçük bir risaledir.
- Eser zihaf, bahirler ve takti olmak üzere üç kısma ayrılarak meydana getirilmiştir.

📖 Risale-i Muamma

- Dil ve edebiyat alanında bir eserdir. Farsça olarak kaleme alınmıştır.

6. TARİHİ ESERLER

📖 Tarih-i Enbiyâ Hükemâ

- Hz. Âdem Peygamber'den Hz. Muhammed'e kadar gelen peygamberlerle belli başlı hâkimler hakkındaki menkıbeleri konu alan mensur bir eserdir.

📖 Tarih-i Mülûk-i Acem

- İran tarihini anlatan bu eser, mensur olarak yazılmıştır. Eserde İran hükümdarlarını dört hanedana göre sınıflandırmıştır.

7. BİYOGRAFİK ESERLER

📖 Hamsetü'l - Mutehayyirîn

- Abdurrahman Camii'nin ölümünden sonra onun için yazmıştır.
- Eserde Camii'nin doğumu, eğitimi, Nevai'nin onunla tanışması, dostlukları, mektuplaşmaları ve Camii'nin hatıraları ele alınmıştır.
- Eserde ayrıca Camii'nin ölümü ve onun için düzenlenen cenaze merasimi de anlatılır.

📖 Hâlât-ı Seyyid Hasan Erdeşir Big

- Manzum - mensur karışık bir risaledir.
- Eserde Nevai'nin mürşidi Seyyid Hasan'ın ölümü üzerine onun hayatını ve hatıralarını yazdığı eseridir.

📖 Hâlât - ı Pehlevân Muhammed

- Manzum - mensur karışık bir risaledir.
- Eserde Nevai'nin doktor, şair, bestekâr Pehlevan Muhammed'in ölümü üzerine onun hayatını ve hatıralarını yazdığı eseridir.

8. BELGELER

📖 Münşeat

- Ali Şir Nevai'nin başta Hüseyin Baykara olmak üzere devrin önemli kişilerine yazdığı mektuplarını topladığı eseridir.

📖 Vakfiyye

- Mensur olarak yazılmış eserde Hüseyin Baykara'ya övgüler ve kendi yaptığı vakıflardan söz eder.

Muhâkemetül-Lugateyn'den

"Bu sözlerimden Türk olduğum için, Türkçeyi övmekte aşırı davrandığım, Farsça ile de ilgim az bulunduğundan bu dilin eksiklerini belirtmekte ileri gittiğim sanılmasın. Fars dilini incelemekte hiç kimse benim kadar derinliklere inememiştir ve bu dildeki doğrunun yanlışın kaynaklarını görememiştir. Farsça olarak okumadığım divan kalmamış gibidir. İşte bunca sağlam deliller ve tanıklarla gerek Türk dili için gerek Fars dili için olsun sanatta, edebiyatta, şiirde bilgilerim maharetim aydınlanıp anlaşıldıktan sonra, hangisini hangisine üstün tutsam hiç kimsenin inandırmaktan başka elinden bir şey gelmeyecektir. Daha birçok tanıklarım, delillerim vardır ki onları burada uzun uzun yazıp anlatmak bir risale için fazla gelir. Bütün bunlardan anlaşılıyor ki Türkçeyi Farsçadan üstün ve ileri buluşum, kuru bir zan, yahut çürük bir kanaat değildir."

III. KLASİK SONRASI DEVİR

- 16. yüzyılın yarısından 19. yüzyılın sonuna kadar devam eder.
- 19 yüzyıldan sonra yerini Özbekçeye bırakır.
- Klasik dönem sonrası en önemli isim **Ebulgazi Bahadır Han**'dır.
- Ebulgazi Bahadır Han, 17. yüzyıl Çağatay edebiyatının en önemli ismidir.
- Ebulgazi Bahadır Han'ın iki eseri vardır. Bunlar:
- 📖 **Şecere - ı Terakime**: Oğuzname'nin Çağatayca varyantıdır. Eserde Hz. Âdem'den Hz. Nuh Peygamber'in oğlu Yafes'e kadarki peygamberler sırasıyla anlatılır. Sonra Oğuz Kağan'ın doğumu, fetihleri anlatılır. Eser, **Oğuz Kağan** destanının İslami rivayetidir.
- 📖 **Şecere-i Türk**: Eserde Bahadır Han, atalarının ve kendi döneminin tarihini ayrıntılı olarak ele almıştır. Eserde Moğol tarihine de yer verilmiştir.

ÇAĞATAY TÜRKÇESİ

ÇAĞATAYCA SÖZLÜKLER

- Abuşka Lügatı
- Bedayiül - Lügatı
- Fazlullah Han Lügatı
- Kitab - ı Zeban - ı Türk
- Senglah Lügatı
- Mirza Mehdi Han
- Hulasa-i Abbasi-El Tamga-yı Nasri
- Fethali Kaçar Lügatı
- Lügat-ı Çağatay
- Türk -i Osmanî Üss - i Lisan-ı Türkî

ABUŞKA LÜGATİ

- 14.yüzyılın başlarında Anadolu'da yazılmıştır. Yazarı belli değildir. İlk maddesi abuşka (yaşlı kadın) olduğu için bu adla tanınmıştır. Lügat-ı Nevai olarak da bilinir.
- Pek çok nüshası bulunmaktadır. 2000 kadar kelime bulundurulur.
- 1862'de A. Vambery tarafından örnekleri konulmaksızın Macarcaya çevrilmiştir; 1868'de Vel'yaminov-Zernov tarafından Türkçe metnin tamamı Fransızcaya çevrilerek Petersburg'da yayımlanmıştır.
- Eserin ilmî yayını Türkiye'de **Besim Atalay** yapar.

BEDÂİYÜ'L - LÜGAT

- Hüseyin Baykara zamanında İmanı mahlâslı Tâî tarafından yazılmıştır. Farsça - Çağatayca sözlüktür.
- Petersburg Devlet Kitaplığında bulunan tek nüshası 1705 – 1706 yılında yazılmıştır. Borovkov tarafından 1961'de Moskova'da tıpkıbasımıyla birlikte yayımlanmıştır.

KİTÂB-I ZEBÂN-I TÜRKÎ

- Çağatayca - Farsça bir sözlük olup 17. yüzyılda Hindistan'da yazılmıştır, yazarı Muhammed Yakup Çingî adlı bir bilginidir.
- Eserde gramer bölümü de vardır. Tek nüshası ise Londra'da British Museum'dadır.

FAZLULLAH HAN LÜGATİ

- 14.yüzyıl başlarında Hindistan'da yazılmıştır. Yazarı, Babür hanedanına mensup Fazlullah Handır
- Eserine Lügat - ı Türkî adını vermesine rağmen sözlük, yazarının adıyla tanınmıştır.
- Sözlüğün birinci kısmı fiiller, ikinci kısmı isimler, üçüncü kısmı sayı, hayvan, bitki vb. kavramlara ayrılmıştır. 1825'te Kalküta'da basılmıştır.
- 14 bölümden oluşan eser, hem bir sözlük hem de bir dil bilgisidir.

SENGLÂH LÜGATİ

- Mirza Mehdî Han tarafından 1758 – 1760 yılları arasında yazılmış Çağatayca - Farsça sözlüktür.
- Başında Mebâniül-Lügat adlı bir gramer de bulunan eserin dördü Londra'da, biri Paris'te, biri Tahran'da altı nüshası vardır.
- Üç bölümden meydana gelen eserin ikinci bölümü Çağatayca - Farsça sözlüktür. Üçüncü bölümde Nevai'nin eserlerindeki Arapça ve Farsça terim ve kavramlar açıklanır.

EI-TAMGA-YI NÂSİRİ

- 19. yüzyılın ikinci yarısında yazılmış bir Farsça - Türkçe sözlüktür.
- Eser, Nasirüddin Şah'a sunulmuştur.

HULÂSA-İ ABBASİ

- Mehmed Hoyî tarafından 19. yüzyılın ilk yarısında yazılmış ve İran şahı Fethali Kaçar'ın oğlu Abbas Mirza'ya sunulmuştur.

FETHALİ KAÇAR LÜGATİ

- Fethali Kaçar Kazvinî tarafından 1862'de yazılmış Farsça - Türkçe bir sözlüktür.
- İran sahasındaki Çağatayca sözlüklerin en büyüğüdür. İki nüshası bilinmektedir.

ÇAĞATAY TÜRKÇESİ SES BİLGİSİ

ÜNLÜLER

- Çağatay Türkçesinde **a, e, ı, i, o, ö, u, ü** ünlüleri bulunmaktadır.
- Çağataycada ilk hecede yaygın bir **e > i** değişmesi görülür: Bu önemli bir karakteristik özelliktir.
Örnek: men~min, kel ~ kil, sin ~ sen, ni ~ ne, biyik~bedük, dik ~teg, kiç ~ keç-, siv ~ sew vb.
- Çağatay Türkçesi eserleri genellikle **Arap** alfabesiyle yazılmış olmakla birlikte Timurlular sarayında resmi yazışmalar için **Uygur** yazısının da kullanıldığı bilinmektedir. Her iki alfabe de Türkçedeki ünlüleri göstermek için yeterli değildir.

Ünlü Uyumları

1. Büyük Ünlü Uyumu

Türkçenin en önemli ses özelliklerinden biri olan kalınlık incelik uyumu, Çağatay Türkçesi metinlerinde Türkçe kelimelerde genel olarak korunmuştur.

Örnek: köydürsem, körmegen, bolmagaylar

2. Küçük Ünlü Uyumu

- Düzlük yuvarlaklık uyumu Türkçede daha geç dönemlerde oluşmuştur. Bu sebeple Çağatay Türkçesinde bu uyum tam gelişmemiştir.
- Çağatay Türkçesinde bazı eklerin yalnızca düz şekilleri, bazı eklerin de yalnızca yuvarlak şekilleri olduğu için düzlük yuvarlaklık uyumu sağlam değildir.

Örnek

- küçsüz, töşüldin, okıgil, körmüş, yağmur

Ünlü Değişimleri

1. Ünlü Daralması

- a, e, o, ö geniş ünlülerinin ı, i, u, ü dar ünlülerine dönüşmesi olayı olan ünlü daralması, Çağatay Türkçesi metinlerinde de görülmektedir.
- Bu ses olayı genellikle ilk hecede görülmektedir.
Örnek: erkek > irkek, men > min, kalkan > kılkan

2. Ünlü Genişlemesi

"ı, i, u, ü" dar ünlülerinin sırasıyla "a, e, o, ö" geniş ünlülerine dönüşmesi olayıdır.

Örnek: biti ~ beti, kölige ~ kölege

3. Ünlü Düzleşmesi

"o, ö, u, ü" yuvarlak ünlülerinin "a, e, ı, i" düz ünlülerine dönüşmesi olayıdır.

- o ~ a : uşol ~ uşal, kog ~ kav
- ü ~ e : töpü ~ tepe, sünük ~ sünek
- ü ~ ı : yöri ~ yörü, ilgerü ~ ilgeri
- u ~ ı : asru ~ asrı, bulut ~ bulıt

4. Ünlü Yuvarlaklaşması

"a, e, ı, i" düz ünlülerinin sırasıyla "o, ö, u, ü" yuvarlak ünlülerine dönüşmesi olayıdır.

- a ~ o : asru ~ osru, acun ~ ocun
- e ~ ö : ev ~ öy, eksük ~ ösük
- ı ~ u : yavıt ~ yavut

5. Ünlü Düşmesi

Ünlü düşmesi birden fazla heceli kelimelerde orta hece ünlüsünün düşmesi şeklinde gerçekleşir.

- könülüm ~ könlüm
- boyunı ~ boynı
- agızı ~ agzı

6. Ünlü Türemesi

Daha çok yabancı kökenli sözcüklerde görülen bir ses olayıdır.

- emr ~ emir
- hükm ~ hüküm
- ömr ~ ömür

Hap Bilgi

- ✳ Çağatay Türkçesinde büyük ünlü uyumu tamdır ama küçük ünlü uyumu sağlam değildir. Az da olsa ünlü daralması, ünlü yuvarlaklaşması, ünlü düşmesi ve ünlü düzleşmesi görülür.

ÜNSÜZLER

- * Nevaî'den itibaren üç kelimede "p > f" değişmesi görülür. Görülen bu sızıcılışma olayı Nevayî'den itibaren Çağatay Türkçesinin karakteristik özelliklerinden biri olmuştur.

Örnek

- topraf ~ tofrak
- yaprak ~ yafrak
- oprak ~ ofrak

- * Karahanlıcada kelime ortasında ve sonunda kullanılan "w" sesi, Çağataycada "v" sesi olmuştur.

Örnek

- suw ~ suv
- ew ~ iv
- tawar ~ tavar

- * Karahanlıcada kelime ortasında ve sonunda görülen "d" sesi, Çağataycada "y" sesine dönmüştür.

Örnek

- adak ~ ayak
- ked ~ kiy
- adır ~ ayır

- * Çağatay Türkçesinde bazı kelimelerde t > d değişmesi olmuştur:

Örnek

- takı ~ dakı
- teg ~ deg
- tigrü ~ digrü
- turur ~ durur

- * Çağatay Türkçesinde bazı kelimelerde sondaki "g" sesi, "k" sesi olmuştur.

Örnek

- katıg ~ katık
- yüzlüg ~ yüzlük
- ulug ~ uluk
- ölüg ~ ölük
- sarıg ~ sarık

- * Eski Türkçedeki söz sonu "b" sesi, Çağataycada "v" sesine dönüşür.

Örnek

- eb ~ ev ~ iv
- ab ~ av
- sub ~ suv

- * İkizleşme, Çağatay Türkçesinin karakteristik özelliklerinden biridir. Özellikle sayı isimlerinde çok yaygındır.

Örnek

- iki ~ ikki
- sakal ~ sakkal
- yeti ~ yitti
- tokuz ~ tokkuz
- sekiz ~ sikkiz

1. Ünsüz Uyumları

- * Türkçe kökenli sözlerin kök veya gövdeleri ile çekimlenmiş şekillerinde; alıntı sözlerin ise Türkçe ek almış şekillerinde yan yana gelen ve ötümlü / ötümsüz karşılıkları bulunan ünsüzler arasında görülen uyuma, **ünsüz uyumu** denir.
- * Genellikle ilerleyici benzeşme şeklinde ortaya çıkan bu ses olayı, genellikle daha çok kök veya gövdeler ile ekler arasında görülür.
- * Çağatay Türkçesi eserlerinde bu uyumun tam olarak bulunmadığı görülmekte ve bazı eklerin uyum dışı kullanımına rastlanmaktadır.

Örnek: kamug-ga, tutaş-tı, kuyaş-ka

2. Ünsüz Değişimleri

a. Ünsüz Ötümlüleşmesi

Oluşumları sırasında ses telleri titreştirmeyen ötümsüz ünsüzlerin ses tellerini titreşerek oluşan ve karşılıkları olan ötümlü ünsüzlere (p > b, t > d, v > f, g > k, ğ > k, ş > j, ç > c, s > z) dönüşmesi olayıdır.

- **t > d:** takı > dagı, teg > dek
- **k > g:** sakın- > sağın

b. Ünsüz Ötümsüzleşmesi

- Oluşumları sırasında ses telleri titreşen ötümlü ünsüzlerin ses telleri titreşmeden oluşan ve karşılıkları olan ötümsüz ünsüzlere dönüşmesi olayıdır.
- Ünsüz ötümsüzleşmesi, Çağatay Türkçesinin karakteristik özelliklerinden biridir.

Örnek

- ★ **l**ig ~ **l**ık: otlug > otluk
- ★ **m**az ~ **m**as: bilmez > bilmes, irmez > irmes

c. Ünsüz Sızıcılaşması

Kapantılı ünsüzlerin genellikle ünlü seslerin etkisiyle sızıcı ünsüzlere dönüşmesi olayıdır.

Örnek

- **ğ ~ v, g ~ v** :
 - ★ yaguk > yavuk, kigür > kivür, kağun > kavun
 - ★ sogık > savuk, bireğü > birev
- **b ~ v, b ~ v** :
 - çab > çav, sebmek > sivmek, tabışgan > tavişkan
- **p ~ f** :
 - toprak > tofrak, yaprak > yafrak, oprak > ofrak
- **k ~ h** :
 - okşa > ohşa, toksan > tohsan, yakşı > yahşı

d. Ünsüz Akıcılılaşması

Ötümlü kapantılı ünsüzlerin genellikle ünlü seslerin etkisiyle akıcı ünsüzlere dönüşmesi olayıdır.

- **d ~ y, d ~ y** :
 - adak > ayak, adır > ayır, kadgu > kaygu
 - tod > toy, id > iy

e. Ünsüz Genizsileşmesi

Ses boğumlanması için gerekli hava akımının ağızdan çıkmasıyla oluşan ağızsız ünsüzün, hava akımının burundan çıkmasıyla oluşan bir geniz ünsüzüne dönüşmesi olayıdır.

- **b ~ m** :
 - bin > min, beñze-> miñze-
 - beñ > meñ, bunda > munda

f. Ünsüz Düşmesi

Kelime başında, ortasında veya sonunda bir ünsüzün düşmesiyle ortaya çıkan bir ses olayıdır.

- **g- düşmesi** :
 - körküg > körkü, meñizlig > miñizli, türüg > türlü
 - kergek > kerek, kulğak > kulak, tamgak > tamak
- **r- düşmesi** :
 - birle > bile
- **l- düşmesi** :
 - keltür- > kitür- , oltur- > otur-

g. Ünsüz Türemesi

Kelime başında veya ortasında bir ünsüzün türemesiyle ortaya çıkan bir ses olayıdır.

- **h- türemesi** :
 - ar- > har- , ürk- > hürk-
- **y- türemesi** :
 - ırak > yırak, igne > yigne

h. Göçüşme (metatez)

Kelime içinde yan yana veya uzak seslerin yer değiştirmesi olayıdır.

- örgen- > öğren
- yağmur > yamğur

i. Ünsüz İkizleşmesi

İki ünlü arasında kalan bir ünsüzün ikizleşmesi olayıdır. İkizleşme, Çağatay Türkçesinin karakteristik özelliklerinden biridir. Özellikle sayı isimlerinde çok yaygındır.

Örnek

- tokuz > tokkuz
- iki > ikki
- yeti > yitti
- sakal > sakkal
- katık > kattık
- sekiz > sikkiz

SÖZCÜK TÜRLERİ

İSİMLER

İSİM ÇEKİM EKLERİ

a. Çokluk Eki:

Çağataycada çokluk, bütün kelimelerde **+lar** ekiyle yapılmıştır:

Örnek: kişiler, yıllar, közler, tiller, musulmānlar

b. İlgî Hâli: +ıñ, +nıñ / +nuñ

İlgî hali eki, Çağatay Türkçesinde genel olarak **+nın / +nun** şeklindedir

Örnek

- her kişinin pāyesi
- cihān ehlinin şāhı
- menin zihnim

c. İyelik Ekleri:

Çağatay Türkçesinde iyelik ekleri Orhon, Uygur ve Karahanlı Türkçesindeki gibi ses uyumlarına uyar.

- 1.tekil şahıs iyelik (**m**): tilekim, közüm
- 2.tekil şahıs iyelik (**n**): tilekin, közün
- 3.tekil şahıs iyelik (**ı, sı**): tileki, közü
- 1.çoğul şahıs iyelik (**ımız**): tilekimiz
- 2.çoğul şahıs iyelik (**nız**): tilekiniz
- 3.çoğul şahıs iyelik (**ları**): tilekleri

d. Yükleme Hâli: +nı, +n

Çağataycada yükleme hali (belirtme hali) **+nı** eki ile yapılmıştır. Ancak iyelik eklerinden sonra **+n** eki de kullanılmıştır.

Örnek

- ulusnı ~ ulusu
- boynnı ~ boynını
- kılıçnı ~ kılıcını
- başnı ~ başı
- yüzinni ~ yüzünü
- tişin ~ dişini
- könlın ~ gönlünü

e. Yönelme Hâli: + ga, + ka, +a:

Çağatay Türkçesinde yönelme hali yaygın olarak **ga / ka** ekiyle yapılır.

Örnek

- kuyaşka
- bizge
- nefsiğa
- közige
- boynıga

* Eski Türkçeden beri kullanılan ve Oğuz Türkçesinin genel yaklaşma hali eki olan **+a** eki de Çağatayca metinlerde işlek olmamakla birlikte kullanılmaktadır:

Örnek: Közüme anı numudār eyledin, könlüme

f. Bulunma Hâli: + da

Diğer Türkçelerde olduğu gibi Çağataycada da bulunma hali **+da** ekiyle sağlanmıştır.

Örnek

- könlüde
- kişide
- tilde

g. Çıkma Hâli: + dın

Çağatay Türkçesinde çıkma hâli eki **+dın**'dır.

Örnek

- atlastın
- mihnetdin
- öydin
- yıgaçdın
- ündin

h. Vasıta Hâli: +ın, +la

- agrın
- terkin
- sinsizin
- birle
- bilen
- bile
- ansızın
- tanla

ÇAĞATAY TÜRKÇESİ

i. Eşitlik Hâli: + ça

Çağatay Türkçesinde eşitlik hâli + **ça** ekiyle yapılmaktadır ve bu ek ünsüz uyumuna bağlı değildir.

- kılça
- itçe
- bilgenimçe
- cânça
- ahlâkıça
- teniñçe

j. Yön Gösterme Hâli: + garı / + karı, +ra

Yön gösterme eki, Çağatay Türkçesinde +**garı** ve +**ra** şekilleriyle sağlanmıştır.

- yokkarı
- taşkarı
- ilgeri

k. Aitlik eki: ki

- Bütün Türk dillerinde olduğu gibi Çağataycada da aitlik eki +**ki**'dir.
- Sıfat yapan +ki eki olarak da bilinen bu ek, çekim eki değil, bir yapım ekidir.

Örnek: kökteki ay, yıgaçdaki kişi

ZAMİRLER

1. Kişi zamiri

- men, sen ol, biz, siz, alar

2. İşaret zamiri

- bu, bunlar, ol alar, muna, munın, bularnın, alarnın, bularga, mundın

3. Dönüşlülük zamir

- öz ve kendü

4. Belirsiz zamir

- kimse, özge, nemegine, bir neçe, neme(şey), başka

ZARFLAR

1. Yer - yön zarfı

- anaça ~ ona kadar
- anda ok ~ aynı yer
- beri ~ beri
- kerü ~ ger
- narıdın ~ oradan
- ilgerü ~ ileri
- yokkarı ~ yukarı
- taşkarı ~ dışarı
- naru ~ öte
- anda ~ orada

2. Zaman zarfı

- basa ~ hemen sonra
- burna ~ önce
- emdi ~ şimdi
- erte çağda ~ çok önce
- bıltur ~ geçen yıl
- erten ~ sabahleyin
- sonra ~ sonra
- tanla ~ yarın
- tün kün ~ gece gündüz

3. Soru zarfı

- nagu ~ niçin
- neçe ~ nice
- neçük ~ nasıl
- neçeke ~ ne zamana kadar
- netük ~ nasıl
- ne yerge ~ nereye

EDATLAR

Çağatay Türkçesinde kullanılan başlıca edatlar:

- ara ~ içinde, birle ~ ile, içre ~ içinde, kibi~ gibi
- sınarı ~ gibi, üze ~ üst, yanılığ ~ gibi, beri ~ beri
- karşu ~ karşı, bigi ~ gibi, esre ~ alt, aşağı; ile ~ ile
- sarı ~ doğru, tapa ~ doğru, köre ~göre, utru~karşı
- keyin ~ sonra, üçün ~ için

Fiil Çekimi

A) ŞAHIS EKLERİ

Fiil çekimlerinde kullanılan şahıs ekleri, görülen geçmiş zaman dışında zamir kökenlidir. Bunlar:

5. Zamir Kökenli Şahıs Ekleri

- min, sin, biz, siz, lar
- Zamir kökenli şahıs ekleri şu fiillerde kullanılır:
- Geniş zaman: kör - ür - min, al - ır - sin
- Belirsiz geçmiş zaman: unıt - mış min
- Şimdiki zaman: yazmay min, köredür biz
- gay ekli gelecek zaman: kör - gey - min
- ga ekli gelecek zaman: kel - ge - sin

6. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri

- m, n, mız, nız, lar
- İyelik kökenli şahıs ekleri şu fiillerde kullanılır:
- Bilinen geçmiş zaman: kel - ti - m, kel - ti - ler
- Şart (koşul) kipi: kör - se men, bar- sa- sen
- İstek kipi: koyma - ga - sin

B) ZAMAN KİP ÇEKİMİ

Bilinen Geçmiş Zaman: "-dı" ekiyle kurulur.

İyelik kökenli şahıs ekleri ile çekimlenir.

- Bilinen geçmiş zaman kipinden sonra kullanılan şahıs ekleri "m, n, k, mız, nız, lar" biçimindedir.
- kil - di - m
- kil - di - n
- kil - di
- kil - di - k
- kil - di - nız
- kil - di - ler

Belirsiz Geçmiş Zaman

- "mış ~ p turur ~ p dur ~ p gan ~ gan dur ~ gan turur" ekleri ile yapılır.
- Belirsiz geçmiş zaman kipinden sonra zamir kökenli şahıs eki kullanılmıştır.
- Belirsiz geçmiş zamandan sonra kullanılan şahıs ekleri "min, sin, biz, siz, lar" biçimindedir.

Örnek

- ★ **miş:** bolmış min, bolmış sin, bolmış, bolmış biz, bolmış siz, bolmuşlar
- ★ **ip tur:** yaratıptur, kılıptur, biriaptur, körüptür
- ★ **p:** körüp min, körüp sin, körüp, körüp biz, körüp siz, körüpler
- ★ **gan dur:** digendür, baargandur, körgendür

Şimdiki Zaman: adur ~ ydur ~ a ~ y

- Çağatay Türkçesinde kullanılan şimdiki zaman ekleri -adur / -ydur, -a / -y şeklindedir.
- Şimdiki zaman kipinden sonra **zamir** kökenli şahıs eki kullanılmıştır.

Örnek

- ★ **adur ~ edür:** öldür -edür min, öldür- edür sin
- ★ **ydur ~ ydür:** kıl - adur min, kıl - adur sin, kıl - adur
- ★ **a ~ y:** yazmay min, otlay, köre min

Geniş Zaman: - r, - ar, - er, - ur, - ür

Geniş zaman kipinden sonra **zamir** kökenli şahıs eki kullanılmıştır.

Örnek

- 1.tekil: yığla-r-min, okı-r-min, tile-r-min.
- 2.tekil: tiril-ür-sin, yığla-yur-sin, bitı-yür-sin
- 3.tekil: yığla-r, okı-r, tile-yür, yè-yür
- 1.çoğul: yığla - r- biz, tile- r - biz, okı- r- biz
- 2.çoğul: yığla - r- siz, tile- r - siz, okı- r- siz
- 3.çoğul: yığla - r- lar, tile- r - ler, okı- r- lar

Gelecek Zaman: gay / ga / gu + iyelik + dur

Çağataycada gelecek zaman birçok ekle kurulur.

Gelecek zaman kipinden sonra **zamir kökenli şahıs eki** kullanılmıştır.

a. gay ekli gelecek zaman

Zamir kökenli kişi ekleri ile çekimlenir.

- kal - gay min
- kal - gay sin
- kal - gay
- kal - gay biz

ÇAĞATAY TÜRKÇESİ

b. ga ekli gelecek zaman

Zamir kökenli kişi ekleri ile çekimlenir.

- bar - ga - min ~ varacağım
- bar - ga - sin ~ varacaksın
- bar - ga ~ varacak
- bar - ga - biz ~ varacağız
- bar - ga - siz ~ varacaksınız
- bar - ga - lar ~ varacaklar

c. gu + iyelik + dur ekli gelecek zaman

- Çağatay Türkçesinde kesin gelecek zamanı ifade eden bir şekildir
- Gelecek zamanın bu türünde kişi ifadesi için iyelik ekleri kullanılmaktadır.

Örnek

- kılma - gu - m - dur
- turma - gu - m - dur
- öltür - gü - si - dür
- tapma - gu - mız - dur

EMİR KİPİ

- 1.tekil:** ayın / eyin, yın / yin, ay / ey
Örnek: bol-ayın, bil-eyin, yaşura- yın
- 2.tekil:** gıl / gil / gın / gin
Örnek: bargıl, körgil, bolgul, tüşgül, aytkıl, tutgın
- 3.tekil:** su / sü, sun / sün, dık / dik
Örnek: koy-su, tur-su, kèç-sü, kir-sü, açıl-sun, kıl-sun, tut-sun, birsün
- 1.çoğul:** alın / elin, alım / elim, alı / eli
Örnek: birelin, kılalım, çevirelim, inanmagalın, köreli
- 2.çoğul:** ın / in, ınız / iniz, nlar / nler
Örnek: aktar -ın, kör -ün, ayt -ınız, oku-nuz, biti - nler, sorma- ñız
- 3.çoğul:** sunlar / sünler, dikler
Örnek: kèl-sünler, tè-sünler, al-sunlar, kaçılınlar

Gereklilik kipi: sa + kerek

- Gereklilik ifadesi için Çağatay Türkçesi metinlerinde "-sa + kerek" yapısı kullanılır

Örnek

- kirek kılsak
- kirek tigse
- kirek öğrense
- bilse kirek
- kirek bolsa

Şart kipi: sa, se

- Şart kipi iyelik kökenli şahıs eki ile de çekimlenir.

Örnek

- kör - se - m
- kör - se - n
- kör - se
- kör - se - k
- kör - se - niz
- kör - se - ler

İstek Kipi: gay, ga

- Çağatay Türkçesi metinlerinde istek ifadesi için özel bir kip eki bulunmamaktadır.
- İstek ifadesi için özellikle "- gay / - ga" gelecek zaman ekinden yararlanılır.
- Bunun yanında emir kipinin birinci kişi ekleri de yerine göre istek işleviyle kullanılır.

Örnek

- ötkey min
- koymaga sin
- dige sin

Bilgi Küpü

- Çağatay Türkçesinde şart kipinden sonra zamir kökenli şahıs ekleri yerine iyelik kökenli şahıs eki kullanılmıştır.
- Çağatay Türkçesinde zamir kökenli şahıs ekleri olarak genellikle " min, sin, biz, siz " gibi kavramlar kullanılmıştır.

ÇAĞATAY TÜRKÇESİ

BİRLEŞİK ÇEKİMLİ FİİLER

Çağatay Türkçesinde birleşik çekimler ir- / i- yarıdımci fiili ile yapılır.

1. Hikâye (irdi)

Kılmış irdi, anlap idi, kiledur irdi, barur idi

2. Rivayet (irmiş)

Bolmas irmiş sin, cıkmaydur irmiş, töker irmiş

3. Şart (irse)

Er körmedin irse, cıktı irse, kılduk irse, ister irsen

FİİLİMSİLER

1. İsim fiil ekleri

- ★ **mak**: kuçmak anı öpmek kaçan imkân irür
- ★ **ış**: âşıkka cân bağışlar uşol köz bakış bile
- ★ **maklık**: Dîvâne bolmaklık tiler köñlüm

2. Sıfat fiil ekleri

- **ar / ur / r**: küler yüz
- **gan**: kılğalı kiygen libâsın otka tüşken tilbe yañlıg
- **mas**: işikiñ toprakıñ közge tapılmas tütüyâ kılma kılmas işlerni
- **mış**: barı körmiş bolga min bir lahza dîdârıñ seniñ

3. Zarf fiil ekleri

- **a, yu / y**: yığlayu, titreyü
- **arda / urda / rda**: külerde körse agzı birle tişin
- **gaç**: ol kuyaş bargaç nazardın közlerimge toldı yaş
- **galı**: cân otıdın tutuşkalı, kireli bizge
- **gança**: aňgança, tutkança bu törtüm yitti âbânı
- **ganda**: öldüm digende
- **ginça / gunça**: şeyh tilemegünçe kişi kirmes irdi.
- **may, mayın**: min kim tapmay bu kâmrânıg -(ı)p
- **up, a(ı)ban / (u)ban**: andın soñra münbasit bolup külüp yanıp tekyege kriptür.

YAPIM EKLERİ

1. İSİMDEN İSİM YAPAN EKLER

- **aç**: yalañ+aç
- **ak**: baş+ak
- **ar / şar**: üç+er, altı+şar
- **av**: bir+ev, üç+ev
- **ça**: bilek+çe, kasaba+ça
- **çak**: çukur+çak, bik+çek
- **çı**: ayak+çı, bitik+çi
- **daş**: boy+daş, kökel+deş
- **dırık / duruk**: boyun+duruk, ağız+dırık
- **ga**: baş+ğa, öz+ge
- **gına**: az+gına, esrük+kine
- **lak**: av+lak, tuz+lak
- **lıg / lug**: at+lıg, kaygu+lug, ot+luk
- **lık / luk**: yahşı+lık, kurug+luğ, tirig+lik
- **sız**: küç+siz, ruh+sız, yüz+siz, yürek+siz

2. İSİMDEN FİİL YAPAN EKLER

- **a**: aş+a-, at+a-, til+e
- **al**: az+al-, oñ+al-, sag+al-
- **ar**: oñ+ar-, kök+er-, yaş+ar-
- **ay**: körk+ey-, muñ+ay-
- **da**: al+da-, ün+de-
- **ga**: say+ga-
- **gar / kar**: baş+kar-, kut+kar-
- **ı / u**: ağır+ı-, bay+ı-, berk+ı-
- **k / ik**: at+ık-, bir+ik-, tar+ık
- **la**: ağır+la-, boguz+la-, söz+le-, iye+le-
- **r**: belgü+r-, iski+r-, kaygu+r-
- **ra**: muñ+ra-, tilbe+re-
- **rga**: muñ+urğa-, az+ırğa-
- **sa**: su+sa

3. FİİLDEN İSİM YAPAN EKLER

- **a:** koş-a, tol-a
- **ak:** yat-ak, böl-ek
- **ç:** ökün-ç, kılın-ç, tın-ç
- **çak:** avun-çak, bürün-çek
- **çı:** tilen-çi
- **g / (i)g:** açığ, öl-üg, kuru-g
- **ga / ka:** kıs-ka, yumurt-ka
- **gak / kak:** ay-gak, bat-kak, kaç-kak
- **gıç / guç:** tal-gıç, süz-güç, ör-güç
- **gu / ku:** yar-gu, iç-kü, al-gu bir-gü
- **guç / kuç:** oku-guç, sat-kuç, kez-güç
- **gun / kun:** az-gun, çap-gun, tut-kun
- **k / (u)k:** emge-k, kara-k, tufür-ük, buyur-uk
- **l:** kaba-l, soyurga-l, tüke-l, yasa-l
- **m / (i)m / (u)m:** at-ım, bil-im, öl-üm
- **ma:** as-ma, kavur-ma, süz-me
- **mak:** tokuş-mak, iç-mek
- **mur:** yamgur (yagmur)
- **n / (i)n / (u)n:** çak-ın, büt-ün, tol-un, tüg-ün
- **si:** kavur-sı, tüt-si;
- **ş / (i)ş:** bak-ış, oku-ş, ur-uş
- **t / (i)t / (u)t:** ög-üt, kiç-it, kuru-t
- **tu:** yak-tu
- **v / av:** bile-v, büt-ev, yasa-v
- **z / (u)z:** bog-uz, tük-üz, sö-z

4. FİİLDEN FİİL YAPAN EKLER

- **ar:** çık-ar-, kayt-ar-, kit-er-;
- **dır / dur:** ak-tur-, atlan-dur-, kil-tür-, öl-tür-
- **gar / kar:** büt-ker-, toy-gar-
- **gula / kula-:** at-kula-, çap-kula-
- **gur / kur:** az-gur-, yit-kür-
- **guz / kuz-:** oltur-guz-, tir-güz-, kör-güz-
- **k / (i)k:** az-ık-, kaç-ık-
- **l / (i)l / (u)l-:** bitil-l-, boya-l-, kıl-ıl-, oku-l-
- **ma-:** al-ma-, bol-ma-, kör-me-
- **n / (i)n- / -(u)n-:** tile-n-, kör-ün-, yasa-n
- **r / (u)r-:** aş-ur-, iç-ür-, kaç-ur-, yit-ür-
- **ş / (i)ş- / -(u)ş-:** bir-iş-, kör-üş-, sözle-ş-, ur-uş
- **t:** meñze-t-, oku-t-, yalbar-t-, yügür-t-

ÇAĞATAYCA İLE İLGİLİ ÇALIŞMALAR

- Çağatayca ile ilgili çalışmalar Avrupa'da erken devirlerde başladı. Bu konuda ilk sözlük çalışmasını **J. T. Zenker** yapmıştır.
- 1860'tan sonra Çağatayca araştırmaları büyük bir canlılık kazandı. Çeşitli ülkelerde pek çok sözlük ve gramer kitapları yayımlandı. Bunlardan ilki **Armin Vambery**'in çalışmasıdır.
- **Janos Eckmann**, Çağatay şairi Mirza Mehdî'nin eserlerinden hareketle Çağatayca üzerine bir dil incelemesi yapmıştır.
- Çağataycanın en ayrıntılı gramer **Carl Brockelmann** tarafından yapılmıştır. Bu çalışma İslami Orta Asya edebiyatının bütün dönemleri göz önüne alınarak esaslı bir gramer hazırlamıştır.
- Çağataycanın en verimli araştırmacısı ise **Janos Eckmann** olmuştur. Bazı çalışmaları şunlardır:
 - ★ Çağatay Dili Hakkında Notlar
 - ★ Küçük Çağatay Grameri
 - ★ Çağatayca, Tarihi Türk Şiveleri
 - ★ Çağatayca El Kitabı

PÜF NOKTA

- ✱ Bir metnin Çağatay Türkçesine ait olduğunu anlamada en önemli kriter **zamir n**'sinin kullanılmaması olmasıdır. Örneğin "kulıdın, başıda" sözcükleri sadece Çağataycada görülür.
- ✱ **Şimdiki zaman kipi** olarak "-adur, -ydur, -a / y" şekilleri ilk kez kullanılmıştır. Bu kullanım daha önceki dönemlerde görülmez.
- ✱ Diğer Türkçelerde görülmeyen "**p > f**" değişmesi Çağataycanın özelliklerindendir. Tofrak > toprak
- ✱ **Şahıs eki** olarak min, sin gibi kullanımlar, Çağataycanın karakteristik özellikleri arasında bulunur. Yanılgay min, ölgey sin gibi.
- ✱ İlk hecede yaygın bir "**e > i** değişmesi" vardır: men > min, kel > kil, sen > sin, ne > ni, bedük > biyik, teg > dik, keç > kiç-, sew > siv- vb.

ÇAĞATAY TÜRKÇESİ MORFOLOJİ

1. Bolmadım bir kün min ol yārım bile

Niteyin kim derdim ol yārım

Köp cefā tigi bilen kan eylediñ

Bir vefā tigin al yarım bile

Bol - ma - dı - m bir kün min ol
f.k olumsuzluk kip şe sıfat isim kişi işaret sıfat
zamir

yar - ım bile nit eyin kim derd - ım
i.k iyelik edat birleşik istek bağlaç i.k iyelik
fiil kipi

köp cefa tigi bil - en kan eyle - di - n
zarf isim isim f.k sıfatfiil isim f.k kip şe

bir vefa tig - i - ni al yar - ım bile
sıfat isim i.k iyelik belir. f.k isim iyelik edat

2. Hasta boldum sorgalı kilmes mü siz

Bile bende sarı bir nazar kılmas mu siz

Derd-i 'ışkırñ cānıma kār eyledi

Ögeli yittim dağı bilmes mü siz

Hasta bol- du - m sor- galı kil- mes mü siz
İsim f.k kip şe f.k zarf il f.k olum edat zamir

Bile ben- de sarı bir nazar kıl- mas mu siz
Bağlaç zamir bul sıfat s isim f.k olum edat zamir

Derd-i 'ışk- ırñ cān- ım- a kār eyledi
İsim i.k ilgi i.k iyelik yönelme birleşik fiil

Öl- geli yit- ti- m dağı bil- mes mü siz
f.k zarf il f.k kip şe edat f.k olumsuz edat zamir

3. Mini mahzūnga kim 'ışk itti bī-dād

Salıp ğam tağıda andağ ki Ferhād

Münāsibdur eger tartıp nevānı

Disem Ferhād-ı mahzūn dāstānı

4. Mini mahzūnga kim 'ışk itti bī-dād

Salıp ğam tağıda andağ ki Ferhād

Münāsibdur eger tartıp nevānı

Disem Ferhād-ı mahzūn dāstānı

Min- i mahzūn- ğa kim 'ış it- ti bī-dād
zamir bel i.k yönel. bağl. isim f.k kip zarf

Sal- ıp ğam tağı- da andağ ki Ferhād
f.k zarf il isim isim hal eki isim bağlaç isim

Münāsib- dur eger tart- ıp nevān- i
İsim ekfiil bağlaç f.k zarf il isim belirtme

Di- se- m Ferhād-ı mahzūn dāstān- i
f.k şart şe isim isim isim iyelik

5. Yazıp cān mushafıdın ikki āyet

Diben Ferhād u Şīrindin hikāyet

Hırāşide fiğān çıksem ğam-engiz

Bu sūhān birle kılsam tışesin tiz

Yaz- ıp cān mushafı- dın ikki āyet
f.k zarf il isim isim çıkma sayı isim

Diben Ferhād u Şīrīn- din hikāyet
İsim isim bağlaç isim çık isim

Hırāşīd- e fiğān çık- se - m ğam-engiz
İsim yönelme isim f.k şart şe isim

Bu sūhān birle kıl- sa - m tışe- sin tiz
Sıfat isim bağlaç f.k şart şe f.k şe zarf

6. Çü evvelğı fasih-ı Gence-perverd

Rakam-zed kıldı bu efsāne-i derd

Didi Ferhād bir hārā-ken irdi

Velikin öz fenide yek-fen irdi

Kıl- dı bu efsāne dı- dı Ferhād bir hārā-ken ir- dı
f.k kip s isim f.k kip isim sıfat isim f.k kip

Velikin öz feni- de yek-fen ir- dı
Bağlaç zamir isim bul isim f.k kip

7. Şaha bu yay u yaz u küz kış resmi dünyada bolup Ot birle yıl topraú birle su hunāuri insan irür

Ey şah, bu yaz, ilkbahar, sonbahar, kış mevsimi dünyada var olup; ateş ile rüzgâr, toprak ile su un-suru insanı oluşturur.

bu yay u yaz u küz kış resm - i dünya - da bol - up
sıfat isim isim isim isim i.k iye i.k bul. f.k kip

Ot birle yıl toprak birle su hunāuri insan ir - ür
İsim edat isim isim edat isim isim isim f.k kip

8. Cavid bolğıl dünyada köñlün tilegeni bile

Ta kiçe kündüz hafta ay yılğa hisab asan durur

Gönlünün dilediği ile dünyada ebedî ol. Çünkü gece gündüz, hafta, ay, yıla hesap kolaydır.

Cavid bol - ıl dünya- da köñl - ün ti - l - e - gen - i
İsim f.k emir i.k bul. i.k ilgi f.k fiye ifye fiye iye

Ta kiç - e küdüz hafta ay yıl - ğa hisab asan dur -ur
bağ. f.k fiye zar isim isim isim yönelme zarf f.k kip

9. Yanı yılın başıda rüz-ı nevrüz

Sadeftin çıktı bir dürr-i şeb-efrüz

Yeni yılın başında nevrüz günü, geceyi aydınlatan bir inci tanesi sadeften çıktı.

Yanı yıl - nın baş - ı - da rüz - ı nevrüz
Sıfat i.k ilgi i.k iyelik bulunma Farsça tamlama

Sadeft - tin çık - tı bir dürr-i şeb-efrüz
i.k çıkma f.k kip sıfat Farsça tamlama

10. Sivüngendin atası genc âlemğa saçtı

Ni kim kazğanın âlemğa saçtı

Babası sevincinden hazinesini açtı. Kazandığı ne varsa âleme saçtı.

Siv - ün - gen - din ata - sı genc âlem - ğa saç - tı
f.k ffe fiye çıkma i.k iye. sıfat i.k yönel. f.k kip

Ni kim kazğan - ğan - ı - n âlem - ğa saç - tı

11. birmegil dirler vefâsızğa köñül

kim anıñ nûşındın artuú nişi bar
min tãma itmes min ölsem lalidin
cãn minıñ cãnımdur ilniñ n'ışı bar

Vefasız gönül verme derler. Çünkü onun tatlılığından fazla zehri var. Ben onun dudağından ölsem de tamah etmem. Can benim canımdır, halkın ne işi var?

Bir - me - gil di - r - ler vefâ - sı - ız - ğa köñül
f.k olms. emir f.k kip şe i.k iye yönel. isim

kim a - nın nûş - ı - n - dın artuk niş - i - bar
bağl. zamir ilgi i.k iye .belirt. çık. zarf i.k iye isim

min tãma it - mes min öl - se - m lal - i - din
zamir isim f.k olms. zamir f.k şart şe i.k iye. çık.

cãn min - in cãn - ım - dur il - niñ n'ış - i - bar
isim zamir ilgi i.k iye. bildir. i.k ilgi i.k iye isim

12. Ayrılsa yâr mindin öler min firakıda

Canım gamıda teşne vü kanım şarâbdur

Sevdiğim benden ayrılırsa ben ayrılığında ölü-rüm. Canım gamında susamış ve kanım şaraptır.

Ayr - ıl - sa yâr min - din öl - er min firak - ı - da
f.k ffe şart isim i.k çıkma f.k kip şe i.k iye. bul.

Can - ım gam - ı - da teşne vü kan - ım şarâb - dur
i.k iye. i.k iye. bul. isim bağ. i.k iye. i.k bildirme

13. bağrım izildi köydi tenim kitti takâtım

bî-çäre hasta cãnıma andak azâbdur

Bağrım ezildi, tenim yandı, güçüm kuvvetim kesildi. Zavallı hasta canıma işte öylesine azap olmaktadır.

Bağr - ım iz - il - di kö - y - di ten - ım kit - ti
i.k iyelik f.k ffe kip f.k ffe kip i.k iye. f.k kip

bî-çäre hasta cãn - ım - a a - n - dak azâb - dur
sıfat sıfat i.k iye. yönel. i.k eşitlik isim bildir.

KIPÇAK TÜRKÇESİ

7. ÜNİTE

KIPÇAK TÜRKÇESİ

- Kıpçakların Tarihi
- Kıpçak Türkçesi
- Kıpçakça Eserler
- Codex Cumanicus
- Kıpçakçanın Genel Özellikleri
- Kıpçakçanın Grameri
- Kıpçakça Morfoloji

KIPÇAK TÜRKÇESİ

KIPÇAKLAR

- Kıpçaklar, Bizans ve Latin kaynaklarında Kuman, tarihî Rus kaynaklarında Polovets, Macarlar tarafından Kun olarak adlandırılmışlardır. Kıpçak adlandırılmasına, şu anki bilgilere göre ilk olarak 759 yılında dikilmiş olan Bayan Çor yazıtında bulunan Türk Kıpçak elig yıl olurmuş “Türk Kıpçak elli yıl yönetmiş” cümlesinde rastlanır.
- Bu cümle 682-745 arasındaki ikinci Köktürk dönemine işaret etmektedir. Bu duruma göre Kıpçaklar ya doğrudan doğruya Doğu Köktürklerinin kendileriydi; ya da Türk’ü, Köktürklerle bağlı diğer Türkçe konuşan boyları da ifade eden daha geniş bir kavram olarak düşünürsek Doğu Köktürklerle bir arada olan bir Türk boyuydu.
- 11. yüzyıl başlarında Yayık boylarında yaşayan Kıpçaklar 1030 yılı civarında İdil’i geçerek Uzları batıya ittiler ve Rus Knezlikleriyle komşu oldular. Rus kaynakları ilk defa 1055 yılında Kıpçaklardan bahseder. Bu tarihten itibaren Kıpçaklar, Deşt-i Kıpçak denilen Avrasya’nın en önemli aktörlerinden biri haline gelirler. 1080’lerde Kıpçak hâkimiyeti, “Balkaş Gölü-Talas havasisinden Tuna ağzına kadar” yayılmıştı; ağırlık merkezi Don-Dinyester boylarıydı.
- Kıpçaklar XII. yüzyıl boyunca Gürcistan’da, Güney Rusya’da, Romanya’da, Bulgaristan’da ve Macaristan’da önemli roller oynadılar. Ruslarla çatışmaları İgor Destanının konusu oldu. Bir kısmı Macaristan’da kalarak Macarlaştılar.

- Bir kısmı Basarabya bölgesinde ilk Roman devletini kurdu. On binlerce Kıpçak askeri, Gürcü krallarının ve kraliçe Tamara’nın talebi üzerine Gürcü ordusunun esas kitlesini oluşturdular ve Selçuklu Oğuzlarına karşı Gürcüleri korudular.
- Dede Korkut boylarındaki Kıpçak-Oğuz çatışmalarının son katmanı, 12. yüzyıldaki bu mücadelelerdir. 1241 yılında Cengiz Han’ın torunu Batu tarafından Altın Ordu devleti kuruluncaya kadar İrtiş nehrinden Macaristan’a ulaşan bu geniş coğrafyada Kıpçaklar bir devlet kuramamışlardır.
- Kıpçaklar; İdil Bulgarları, Ruslar ve bölgede bulunan diğer halklarla birlikte, Batu Han’a karşı mağluplar arasında olmasına rağmen Altın Ordu Hanlığının asıl kitlesini oluşturdu. Altın Ordu Hanlığındaki Türkler, Karahanlı Türkçesinden Harezm Türkçesine geçiş dönemi olan Harezm Türkçesini yazı dili olarak kullanır.
- Batu Han’ın 1236–1242 yılları arasında yaptığı askeri seferi sırasında Kıpçakların bir kısmı, Karadeniz ve Balkanlar üzerinden Mısır’a gitmişlerdir. Orda, önce Eyyübilerin paralı askerleri olmuşlar, daha sonra 1250 yılında Mısır’da Memluk devletini kurmuşlardır.
- Memluk devleti, 1518 yılında Yavuz Sultan Selim tarafından Mısır’ın alınmasıyla ortadan kalktı. Memluk devletindeki halkın Arap, yöneticilerin Türk olmasından dolayı halkın Türkçe öğrenme ihtiyacı veya halka Türkçe öğretme durumu ortaya çıkmıştır. Bu amaçla Memluk sahasında Türkçeye ilgili birçok sözlük ve gramer yazıldı.
- Türkler kendileri için de edebi eserler, atçılık, okçuluk, fıkıh gibi konularda kitaplar yazdılar. 13. ve 14. yüzyıllarda Mısır’da yazılan bu eserlerde kullanılan dil, Kıpçak Türkçesi veya Memluk Kıpçak Türkçesi adıyla Türkoloji literatürüne girdi.
- 14. ve 15. yüzyıllarda Kıpçak coğrafyasında yazılan eserler iki ana grupta toplanır:
 - Edebiyat, din, askerlik vb metinler
 - Sözlük ve gramer kitapları

KIPÇAK TÜRKÇESİ

- Çağatay Türkçesine geçiş dönemi olarak kabul edilen bu dönemli ilgili kullanılan “Kıpçak Türkçesi” terimi konuşma dili için değil, Memluk çevresinde yazılmış eserlerdeki yazı dili için kullanılır.
- Kıpçakların lehçesi, daha çok 16 – 17. yüzyıllara ait olan Ermeni harfli Kıpçakça metinler hariç yazı dili olarak kullanılmamıştır. Mısır’daki Memluk döneminde yazılan edebiyat, din, siyaset, atıcılık, okçuluk gibi alanlardaki eserler ise Kıpçak ağzına değil, dönemin standart yazı diline ait eserlerdir.
- Bu yazı dilinin Harezm Türkçesinden çok az farkı vardır ve o da Harezm Türkçesi gibi Karahanlı ile Çağatay Türkçeleri arasında bir geçiş dönemini temsil eder.
- Harezm eserleri Karahanlı dönemine, Memlük eserleri Çağatay Türkçesine daha yakındır. Memluk döneminde yazılan gramer ve sözlükler de çoğunlukla standart dile aittir. Ancak zaman zaman Kıpçak ve Türkmen (Oğuz) ağız özelliklerini de kaydederler.
- Bunlardan sadece Et-Tuhfetü’z-Zekiyye yazarı, doğrudan doğruya Kıpçak dilini esas aldığını belirtmiştir Memlük sahası eserlerinin dili, Harezm sahası eserlerin dilinden az da olsa farklılıklara sahiptir.
- Bu sebeple yapılan farklı adlandırmanın “Kıpçakça” olması, o sahada yazılan eserlerde bu sözün yazarlar tarafından kullanılmasındandır. Ancak bu terim dolayısıyla, Kıpçak Türkçesi denilen yazı dilinin, Kıpçak ağzından doğmuş bir yazı dili olduğu düşünülmemelidir.
- Burada Kıpçak Türkçesi terimiyle, Kıpçak konuşma dili değil, Memlük sahasında yazılmış olan eserlerin dili kastedilmektedir. Kıpçak konuşma dili bu eserlere hemen hemen hiç yansımamıştır.
- 14. ve 15. yüzyılda Kıpçakların yaşadığı bölgelerde verilen eserler içerikleri dikkate alınarak temelde iki başlık altında toplanır:
1) Sözlük ve gramerler, 2) Edebiyat, din, askerlik, baytarlık vb. alanlarındaki metinler.

- 15. ve 17. yüzyıllarda Ermeni harfleriyle yazılmış olan eserler ise Ermeni harfli Kıpçakça metinlerdir

Memlük - Kıpçak Türkçesi (14 -16. yy)

- Türklüğünün merkezi durumunda olan Harezm-Altin Ordu’nun diğer Kıpçak Türklerinin yaşadığı devletler ve sahalarla da siyasî ve kültürel ilişkileri olmuş, bu sahalardaki dile ve kültüre katkı sağlamışlardır. Bunların en başında Mısır - Suriye bölgesinde Kıpçaklar tarafından kurulmuş olan Memlük-Kıpçak devleti gelmektedir.
- Çeşitli siyasî ve sosyal sebeplerle Ön Asya’ya, Mısır - Suriye bölgesine göç eden Kıpçak Türklerinin, yaklaşık 300 yüzyıl hâkimiyet süren bir Memlük - Kıpçak devleti etrafında resmî yazı dili statüsündeki Memlük Kıpçakçasını oluşturdukları görülmür.
- Bugün tarihî Kıpçak Türkçesine ait en zengin dil malzemesini bu sahadan elde edebiliyoruz. Bu alanda Memlük-Kıpçak Türkçesinde kaleme alınmış edebî eserler yanında, sözlük ve gramerler Türk dili tarihî için büyük bir öneme sahiptir. Bu yazı dilinin en önemli özelliği, Arap dilinde Türkçe için yazılmış çok önemli sözlük ve gramer kitaplarının olmasıdır.
- Memlük-Kıpçak dönemi, hem tarihî Kıpçak hem de genel Türk dili tarihi araştırmaları için son derece önemli kaynak eserlerin verildiği bir dönem olmuştur
- Oğuz (Türkmen) ve Kıpçak boylan çeşitli nedenlerden ötürü göç yoluyla köle ve asker olarak geldikleri Mısır-Suriye sahasında Arap nüfusu içinde sivrilmiş, güç ve nüfuz kazanarak bölgenin Türk hâkimiyeti altına girmesinde ve bölgenin Türkleşmesinde büyük rol oynamışlardır.
- Kıpçak Türklerinden daha önceki zamanlarda bölgeye siyasî yollarla gelip yerleşen Türkmen (Oğuz) boyları başlangıçta bu sahada hâkim olan Türk nüfusu iken Kıpçak Türklerinin gelmesiyle Türkmen unsuru yerine Kıpçaklar ön plana çıkmış, dil ve kültürleri önem kazanmıştır.

KIPÇAK TÜRKÇESİ

- Genel olarak Altın Ordu-Kıpçak Türkçesi ile çoğu zaman eş ve paralel bir gelişim gösteren Memlûk sahasındaki Kıpçak Türkçesi, alt katman Türkmen Türkçesi bunun yanında mevcut Türkmenlerin dil potansiyeli ile karma bir yapısı olan bir yazı dili olarak gelişmiştir.
- Memlûk sahasında yazılmış olan eserlerin dilinde bu karma yapı yanında çevre Türk kültür muhitlerinden Harezm ve Anadolu'dan gelen etkileri de görmek mümkündür. Memlûk-Kıpçak Türkçesi, paralel bir gelişme gösterdiği Altın Ordu Türkçesi ile çeşitli çevre muhitlerdeki dil il desteklenmiş bir yapı içinde Mısır-Suriye atarında gelişmiştir.
- Memlûk sahasında 15. yüzyıldan itibaren özellikle Anadolu sahasıyla siyasî ve kültürel bağların kuvvetlenmesi, Memlûk sahasındaki Osmanlı nüfuzunu artırmış ve sonuçta Mısır'ın Osmanlılar tarafından fethiyle Memlûk-Kıpçak Türkçesinin Anadolu (Oğuz) Türkçesi ile karşılıklı etkileşimi neticesinde, Osmanlılaştığı görülmüştür. Dolayısıyla bu yüzyıldan itibaren" Kıpçakça özellikleri kaybolmuştur.

Hap Bilgi

- * Kıpçak Türkçesi şu yerlerde etkili olmuştur:
 - **Deşt-i Kıpçak bölgesi**
 - **Memluk sahası**
- * Kıpçak Türkçesi terimiyle, Kıpçak **konusma dili** değil, Memlûk sahasında yazılmış olan eserlerin dili kastedilmektedir.
- * Kıpçakların Deşt-i Kıpçak bölgesinde Rus prenslikleri ile yaptığı mücadeleler, Rusların **Igor** destanının doğmasını sağlamıştır.
- * Kıpçakların oğuz Türkleri ile olan mücadelesi ise yine Oğuz Türklerine ait olan **Dede Korkut Hikâyelerinin** oluşmasında etkili olmuştur.
- * Mısır'da Memluk sahasında yazılan eserlerin önemli bir bölümünü sözlük ve gramer kitapları oluşturur.

KIPÇAK TÜRKÇESİ ESERLERİ

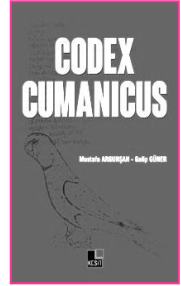
Kıpçak Türkçesine ait eserleri ikiye ayırırız:

- Sözlük ve gramerler
- Edebiyat, din, askerlik ve baytarlık alanındaki eserler

I. SÖZLÜK VE GRAMERLER

CODEX CUMANICUS

- Latince olan Codeks Cumanicus'un anlamı "Kıpçak Kitabı" dır. Codeks Cumanicus, Karadenizin kuzeyindeki Kıpçak Türklerinden İtalyanlar ve Almanlar tarafından derlenmiş malzemelerden oluşan iki defterin birleştirilmesiyle oluşmuş bir eserdir.
- Codeks Cumanicus'un 55 yapraktan oluşan ve İtalyanlar tarafından hazırlanan birinci defteri iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde kısa bir Latince girişten sonra sırayla Latin, Fars ve Kıpçak dilleri üzerine üç paralel sütun halinde tertip edilmiş sözlükler yer almaktadır.
- Burada fiiller, isimler, sıfatlar, zamirler ve zarflar ele alınmıştır. Bu bölüm yaklaşık 1560 Türkçe kelimeyi içermektedir.
- Bu bölümde sözler dönemin **Latin** alfabesine göre sıralanmıştır. İkinci bölümde eşya adları, ticaretle ilgili sözler, kıymetli taşların adları, kültür ve sosyal hayatla ilgili sözler, meslek adları vb. konularla ilgili sözlerden gruplar oluşturulmuştur. Bu bölümdeki sözlerin toplam sayısı 1560'dır.
- **27** yapraktan oluşan ve Almanlar tarafından hazırlanan ikinci defter **Gotik** harfleriyle yazılmıştır. Bu defter Kıpçakça-Almanca, Kıpçakça-Latince olan iki karışık sözlük listesi ve bazı metinlerden oluşur. Hristiyan dinî metinleri, Latince-Kıpçak Türkçesiyle yazılmış parçalar ve her satırın üzerine Latincesi yazılmış Kıpçak Türkçesi metinleri bulunmaktadır. Kitaba 47 adet bilmece de alınmıştır.

KIPÇAK TÜRKÇESİ

Hap Bilgi

- Kıpçak sahasında Kumancayı karakterize eden en önemli eser bir sözlük olan **Codex Cumanicus**'tur.
- Memluk sahasında yazılmamış tek eser, İtalyan ve Almanlar tarafından derlenen iki defterin birleşiminden oluşan **Codex Cumanicus**'tur.
- Latin alfabesiyle yazılmış ilk sözlük Kıpçak sahasına ait olan **Codex Cumanicus**'tur.
- Türk edebiyatında bilmece kavramının geçtiği ilk eser Kaşgarlı Mahmut'un **Divan-ı Lügat'it - Türk** adlı kitabıdır. İlk bilmece örneklerinin geçtiği eser ise Kıpçak sahasına ait olan "**Codex Cumanicus**"tur.
- Kodeks Kumanikus bir taraftan Türkçe bilmeyen yabancılar Türkçe öğretmeye, bir taraftan Kıpçaklar arasında Hristiyanlığı yaymaya yönelik olarak hazırlanmış bir el kitabıdır.
- Codex Cumanicus ile ilgili Türkiye'de yapılan en kapsamlı çalışma **Ahmet Caferoğlu**'na aittir.

Püf Nokta

- Kıpçak sözlük ve gramerleri arasında gerçek Kıpçak dil özelliklerini en iyi yansıtan ve Memluk sahasına ait olan kitap, **Et- Tuhfetü'z -Zekiyye Fî'l- Lügat'it Türkiyye** adlı eserdir.

KİTABÜ'L-İDRAK Lİ-LİSANİ'L-ETRAK

- 1312'de Kahire'de tamamlanmış olan kitabın yazarı **Endülüslü Ebu Hayyan**'dır.
- Türkmen ve Kıpçak Türkçesinin dil özelliklerini taşıyan eser Araplara Türkçe öğretmek için yazılmıştır.
- Eser; sözlük, dil bilgisi ve cümle bilgisi olmak üzere 3 bölümden oluşmaktadır.
- Sözlük bölümünde isim ve fiiller karışık olarak Arap alfabe sırasına göre düzenlenmiştir. Türkçe sözlere genellikle tek sözden oluşan Arapça anlamlar verilmiştir. Eserin günümüze ulaşan üç nüshası bulunur.

Püf Nokta

- Memluk Kıpçak Türkçesiyle yazılan eserlerin en eskisi **Ebu Hayyan** tarafından yazılan **Kitabü'l-İdrak Li-Lisani'l-Etrak** adlı eserdir.

KİTAB-I MECMU-I TERCÜMAN-I TÜRKİ VE ACEMİ VE MUGALİ

- 1343 veya 1345 yılında **Halil bin Muhammed el-Konevî** adlı Konyalı bir Türk tarafından yazılmış veya istinsah edilmiş olan eser bir sözlük ve dil bilgisidir.
- 63 yaprağı Arapça- Türkçe sözlük ve dil bilgisi, 13 yaprağı Moğolca-Farsça sözlük olan eserin günümüze ulaşan tek nüshası Holanda'da Leiden Akademik Kütüphanesi'ndedir.
- Eser 1) isimler, 2) fiillerin mastar ve emir biçimleri, 3) kelime ve fiil çekimleri, 4) cümle kuralları olmak üzere dört kısma ayrılır.
- Araplara Türkçe öğretmek üzere yazılmış sözlüklerden birisidir.
- Konevi Kıpçak Türkçesini "halis Kıpçak Türkçesi", "halis Türkçe" gibi ifadelerle Türkmenceden ayırır.
- 76 yapraktan oluşan eserin her sayfasında 13 satır bulunur. Eserde Türkçe kelimeler kırmızı kalemle yazılmıştır.

ET-TUHFETÜ'Z - ZEKİYYE Fİ'L-LÜGATİ'T-TÜRKİYYE

- Memluk Kıpçak sahasına ait bir sözlük olan eserin yazıldığı tarih ve yer kesin olarak bilinmiyor.
- Dil bilgisi bölümünde şekil bilgisi ve cümle bilgisi konuları ele alınmıştır. Eserdeki Türkçe kelime sayısı 300'0 civarındır.
- Eserin diğer sözlüklerden en önemli farkı, giriş bölümünde yazarının "Bu kitapta Kıpçak diyeleği üzerine dayandım; çünkü en çok kullanılan odur. Burada Türkmen diyeleğini sıkışmadıkça söylemedim." kaydır.

KIPÇAK TÜRKÇESİ

- Türk dilinde temiz armağan anlamına gelen eserde Türkçe sözcükler kırmızı, Arapça sözcükler siyah mürekkeple yazılmıştır.
- 91 yapraktan oluşan eserin her sayfasında 13 satır vardır ve her satırda 7 kelime bulunur.
- Eserin tek nüshası İstanbul'da Beyazıt Kütüphanesinde bulunur.
- Hem yazarı hem de müstensihisi bilinmeyen eserden ilk defa **Fuat Köprülü** bahsetmiştir.
- Kıpçak sözlük ve gramerleri arasında gerçek Kıpçak dil özelliklerini en iyi yansıtan kitaptır.

KİTABU BÜLGATÜ'L-MÜŞTAK Fİ LUGA-Tİ'T-TÜRK VE'L-KIFÇAK

- Cemâleddin Ebû Muhammed Abdullah et-Türkî tarafından 14. yüzyılın ikinci yarısında veya 15. yüzyılın başlarında yazıldığı tahmin edilen Arapça-Türkçe bir sözlüktür.
- Eser, normal satırlar olarak değil, ikinci yapraktan itibaren zikzaklı baklava dilimi biçiminde yazılmıştır. Kare biçimindeki baklava dilimlerinde her köşeyi bir kelime oluşturmaktadır. Her sayfada 23 baklava dilimi bulunmaktadır.
- Gramer bölümü olmayan eserde girişten sonra önce isimler sonra fiiller bölümü bulunur.
- Eserde Türkçe sözcükler kırmızı, Arapça sözcükler siyah mürekkeple yazılmıştır.

EL-KAVANİNÜ'L-KÜLLİYYE Lİ-ZABTİ'L-LÜ-GATİ'T-TÜRKİYYE

- Arapça olarak 15. yüzyılın başlarında Kahire'de yazıldığı tahmin edilen bir Türkçe dil bilgisidir. Eser Türk Dilinin Genel Kuralları anlamına gelir.
- El-Kavānīn'in diğer Memluk sahası dilcilik eserlerinden ayrılan en önemli yönü, sözlük bölümünün olmayıp sadece gramerden ibaret bulunmasıdır.

- Eser; fiil, isim ve ekler olmak üzere üç bölüme ayrılmıştır. Sonuç kısmında da fiillerin teklik ikin-ci kişi emir biçimleri liste halinde verilmiştir.
- Eser ilk defa **Kilisli Rıfat** tarafından İstanbul'da 1928'de basılmıştır.

ED-DÜRRETÜ'L-MUDİYYE Fİ'L-LÜGATİ'T-TÜRKİYYE

- 14. veya 15. yüzyılda yazılmış Arapça - Türkçe sözlük ve konuşma kılavuzu kitabıdır.
- Türk dilinin parlayan incisi anlamına gelen eser, 24 yapraktan meydana gelmiştir. Her sayfasında 15 -16 satır bulunur.
- Yazarı, yazıldığı yer ve yazılış tarihi bilinmeyen eser, Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla yazılmış sözlük ve bir konuşma kılavuzu özelliği taşımaktadır.
- Eser 24 bölüme ayrılmıştır. Allah, gök ve yerdekiler, sular, güzel kokulu bitkiler, meyveler, ağaçlar vb. kavramların her biri bir fasıl oluşturur. 21. fasıl "Türkçe sayılar", 22. fasıl "Türk erkek adları", 23. fasıl "Türk kadın adlarıdır.
- Eserde Türkçe sözcükler kırmızı, Arapça sözcükler siyah mürekkeple yazılmıştır.

Hap Bilgi

Kıpçak Türkçesi Sözlük ve Gramer Kitapları

- Codex Cumanicus
- Kitabü'l-İdrak Li-Lisani'l-Etrak
- Kitab-ı Mecmu-ı Tercüman-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî
- Et-Tuhfetü'z - Zekiyye Fî'l-Lügatî't-Türkiyye
- Kitabu Bülgatü'l-Müştak Fî Luga-Tî't-Türk ve'l-Kıfçak
- El-Kavanînü'l-Küllîyye Li-Zabtî'l-Lü-Gatî't-Türkiyye
- Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fî'l-Lügatî't Türkiyye

II. EDEBİYAT, DİN, ASKERLİK VE BAYTARLIK ALANINDAKİ ESERLER

GÜLİSTAN TERCÜMESİ

- Sadi'nin 1258 yılında yazdığı Gülistan adlı eserinin bilinen en eski tarihli Türkçe tercümesidir.
- 1391 tarihinde tamamlanan tercüme **Seyf-i Sarayî** tarafından Kıpçak Türkçesiyle yazılmıştır.
- Serbest çeviri özelliği taşıyan eser Kıpçak Türkçesinin bilinen tek edebi eseridir. Eserin sonunda Seyf-i Sarayî'nin kendi şiir ve nazireleri de vardır.
- Eserin tek nüshası Hollanda İlimler Akademisi Kütüphanesinde ulunmaktadır.

Hap Bilgi

- İranlı Sadi'nin **Gülistan** adlı eserini Türkçeye ilk kez çeviren **Seyf-i Sarayî** olmuştur.

İRŞADÜ'L - MÜLUK VE'S - SELATİN

- İskenderiye'de aynı adlı eserden 1287 yılında yapılan satır altı bir tercümedir. Eserin yazarı **Berke Fakih**'tir.
- 498 yapraktan oluşan eser, Hanefi mezhebinin fıkıh görüşlerine göre oluşturulan 29 bölümde temizlik, namaz, zekât, oruç, hac, ant içmek, azat kılmak, haddini bilmek, hırsızlık, gazilik, yerde çocuk bulmak, kurban, cinayet, ekin ekmek vb. konular işlenmiştir

KİTAB-I MUKADDİME - İ EBU'L-LEYSİ'S-SEMERKANDİ

- 10. yüzyılda yaşamış Hanefi mezhebinin tanınmış fıkıh bilginlerinden Ebu'l-Leysi's- Semerkandî'nin fıkıhla ilgili Arapça eserinin tercümesidir.
- Kansu Gavri için tercüme edilen eser sonundaki ibareden anlaşıldığına göre Esenbay b. Sudun tarafından istinsah edilmiştir.
- Eserde namaz, abdest, temizlik, sünnet ve fıkıhla ilgili konular Hanefi mezhebine göre işlenmiştir.
- Sade bir dille çevrilen eseri Memluk Kıpçakçasına kimin çevirdiği bilinmemektedir.

KİTAB Fİ'L - FIKIH Bİ - LİSANİ'T - TÜRKİ

- Çeşitli fıkıh kitaplarından derlenen fetvaları içeren kitabın yazarı, yazıldığı yer ve tarih bilinmiyor.
- Eser, Oğuz unsurlarının hâkim olduğu Oğuz - Kıpçak karışımı bir dille yazılmıştır.
- Eser üzerinde **Mehmet Emin Ağar** doktora tezi yapmıştır.

KİTAB Fİ'L-FIKIH

- Arapça bir fıkıh kitabından satır altı olarak tercüme edilen bu eserin tercüme edicisi, müstensihisi, istinsah yeri ve tarihi bilinmemektedir.
- 266 yaprak olan nüsha Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya bölümünde kayıtlıdır
- İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Resiülküttab bölümünde kayıtlı olan Mukaddimetü'l-Gaznevî fi'l-İbâdât adlı yazmayı Kitâb fi'l-Fıkıh ile karşı-laştıran Ercan Kuanışbayev, bu iki kitabın Arapça aslının aynı olduğu ve kitabın Türkçeye çevrildiği kanatindedir.

ŞERHÜ'L - MENAR Lİ'L MUSANNİF Bİ'T TÜRK

- Arap fıkıh bilginlerinden İmam Nesafi'nin eserinin Memluk Kıpçak Türkçesiyle yapılmış bir şerhidir.
- 1402'de yazılan eser, Memluk Kıpçak sahasının Oğuz - Kıpçak karışımı bir eserdir.
- Eseri bilim dünyasına tanıtan ise Muharrem Ergin olmuştur.

MÜNYETÜ'L - GUZÂT

- Arapçadan Türkçeye tercüme edilmiş olan ve konusu askerlikle ilgili olan bir eserdir.
- Gazilerin arzu ettikleri şey anlamına gelen eseri tercüme edenin kim olduğu ve tercüme edildiği yer bilinmemektedir.
- Mütercim eserini altı fen üzerine tertip ettiğini belirtmesine rağmen nüshada ata binmek, süngü tutmak, kılıç kullanmak, ok atmak ve top vurmak konuları bulunmaktadır.

KİTAB Fİ İLMİ'N - NÜŞŞAB

- Çeşitli Arapça kaynaklardan derlenen bilgilerin tercümesiyle oluşmuş, okçulukla ilgili bir eserdir.
- Eser okçuluk, ok atmanın şartları, yayın özellikleri ve uzunluğu, ok atma şekilleri, ok atarken yapılan hatalar ve bunlardan korunma yolları, dini açıdan at ve Müslümanlar için önemi vb. konuları içerir.
- **Ok ilmi kitabı** anlamına gelen eserin ne zaman ve kim tarafından tercüme edildiği belli değildir.
- Eserin iki nüshası bulunur. Birinci nüsha İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesinde bulunurken diğeri ise Paris'te bulunmaktadır.

KİTABU'L - HAYL

- Atçılık ve veterinerlikle ilgili olan eserin, Farsçadan 14. yüzyılın sonlarında veya 15. yüzyılın başlarında tercüme edildiği sanılmaktadır.
- Atların özellikleri, hastalıkları, tedavi yolları ve at terbiyesi eserin konularıdır.
- Eserin ne zaman ve kim tarafından tercüme edildiği belli değildir.
- Eserin iki nüshası bulunur. Birinci nüsha İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesinde bulunurken diğeri ise Paris'te bulunmaktadır.

BAYTARATÜ'L - VÂZİH

- Memluk sultanının nedimi olan Tolu Beg adına 14. yüzyılın sonunda tercüme edildiği sanılan eser at ve veterinerlikle ilgilidir.
- Nerede ve kim tarafında tercüme edildiği bilinmemektedir. 10 bölümden oluşan eserin ilk sekiz bölümünde atların özellikleri, dokuzuncu bölümde atların kusurları ve en uzun yeri tutan onuncu bölümde ise atların hastalıkları ve tedavi yolları anlatılır.
- Eserin iki nüshası bulunur. Birinci nüsha İstanbul 'da bulunurken diğeri ise Paris'te bulunmaktadır.

ERMENİ HARFLİ KIPÇAKÇA METİNLER

- Tarihi verilere göre 11. yüzyıldan itibaren Deşt-i Kıpçak'ta birlikte yaşayan Kıpçak Türkleri ile Ermeniler yakın ilişkiler kurmuşlardır.
- 11 – 14. yüzyıllar arasında yaşanmış olan bu yoğun ilişkiler sonucunda, özellikle 16. ve 17. yüzyıllara ait olan Ermeni harfleriyle Kıpçakça yazılmış olan metinlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.
- Ermeni harfleriyle yazılmış bu eserlerin ortaya çıkışıyla ilgili olarak, temelde iki görüş vardır. Birinci görüşe göre, baskın nüfus olan ve Hristiyanlığın Gregoryan mezhebini kabul eden Kıpçakların içinde yaşayan Ermeniler, zamanla kendi dillerini unutarak Kıpçakça konuşmaya ve yazmaya başlamışlardır. Bunun sonucunda da adı geçen eserler yazılmıştır.
- İkinci görüş ise özetle şu şekildedir. Kıpçakların bir kısmı, Ermeniler aracılığıyla, Hristiyanlığın Gregoryan mezhebini kabul etmişlerdir. Gregoryan olan Kıpçaklar, dillerini de bu mezhebin resmi alfabesi olarak nitelenebilecek Ermeni alfabesiyle yazmaya başlamışlardır.
- Nihayetinde başlangıçta Ermeni Kıpçakçası diye adlandırılan, günümüzde Ermeni Harfli Kıpçakça metinler diye de anılan metinler oluşmuştur.
- Çoğunluğu 16. ve 17. yüzyıllara ait 100'den fazla metin, günümüze ulaşmıştır. Vakayiname, hukuki metin, sözlük, gramer kitabı, edebi metin, dini metin ve özellikleri taşıyan bu eserler Ermenistan, Ukrayna, Rusya, Avusturya, İtalya, Polonya ve Fransa'da bulunan çeşitli müze ve kütüphanelerde korunmaktadır.

Hap Bilgi

- Kıpçak Türkçesi eserlerinde kullanılan alfabeler:

- Latin Alfabesi
- Ermeni Alfabesi
- Arap Alfabesi

KIPÇAK TÜRKÇESİ

KIPÇAKÇANIN GENEL ÖZELLİKLERİ

- Türkçenin en güçlü ses uyumlarından olan kalınlık uyumu ile incelik uyumu, tarihî Kıpçak sahası metinlerindeki Türkçe sözlerde ve sözlerle ekler arasında da bazı istisnalar dışında vardır.
Örnek: oturmak, yaldırım, almağaylar
- Kıpçakçada ön ses "b"ler korunmuştur. Bar, ber, bol
- Kıpçakçada bazı sözcüklerde "b > m" değişikliği var.
Örnek: ben ~ men, bin ~ min, bun ~ mun
- Bazı kelimelerde iç seste "b > v" değişimi görülür.
Örnek: Karabaş ~ karavaş, yalbar ~ yalvar
- Kelime ortasındaki "d" sesleri, y sesine dönüşmüştür.
Örnek: Adak - ayak, kadın - kayın, kadgu - kaygu
- Kıpçakçada tek heceli sözcüklerin sonundaki "g" sesleri, v ve y seslerine dönüşmüştür:
Örnek: tag ~ tav, beg~ bey, teg ~ tey
- Çok heceli sözcüklerin ortasındaki "g" sesi, "v ve y" seslerine dönüşmüştür: ağır ~ avur, tügme ~ tüyme, tegül ~ teyül, begen ~ beyen vb.
- Kıpçakçada son sesteki g sesi v sesine dönüşmüştür
Örnek: tög ~ töv, ög ~ öv, yag ~ yav
- Bazı kelimelerde ise son sesteki "g" sesi düşmüştür:
Örnek: bitig ~ biti, katig ~ katı, küçük ~ kiçi, açig ~ açı
- Sözcük başında "t" sesi korunmuştur. Ancak bazı sözcüklerde "t > d" değişimi de görülür: de, değin, dağı
- Harezmi Türkçesinde çıkma eki (ablatif) "- dın"dır. Fakat Kıpçak Türkçesinde bu ek, - dan hâline gelmiştir:
Örnek: agzıdan (ağzından) vb.
- Çok heceli kelimelerin sonundaki "g, ğ" sesleri Kıpçak Türkçesinde erimiştir: **Örnek:** sarıg ~ sarı vb.
- Ek fiilin olumsuz biçimi için "degül" kelimesi kullanılmıştır.
- Harezmi Türkçesinde "mu" şeklinde olan soru edatı, Kıpçak Türkçesinde "mi" hâline gelmiştir.

- Teklik 3.şahıs iyelik ekinden sonraki yönelme hali eki Harezmi Türkçesinde - nga, - na iken Kıpçak Türkçesinde çoğunlukla - na'dır. Agzına, yüzine...
- Birinci kişi zamirlerinin ilgi hali Harezmi Türkçesinde menin / benim, bizim / bizim iken Kıpçak Türkçesinde sadece **menim, bizim** biçimindedir.
- Fiil çekiminde çoğul birinci şahıs eki Harezmi Türkçesinde genellikle -mız iken Kıpçakçada **biz**-dir.
Örnek: alur biz, bilür biz
- Harezmi'de "ermez / ermes"e karşılık Kıpçak Türkçesinde çoğunlukla **degül** (değil) kullanılır.

KIPÇAK TÜRKÇESİNİN GRAMERİ

SES BİLGİSİ

A) ÜNLÜLER

Ünlü Uyumları

a. Büyük Ünlü Uyumu

Türkçenin en güçlü ses uyumlarından olan kalınlık uyumu ile incelik uyumu, tarihî Kıpçak sahası metinlerindeki Türkçe sözlerde ve sözlerle ekler arasında da bazı istisnalar dışında vardır.

Örnek

- oturmak
- almağaylar
- yaldırım
- kelmegil
- kökürmek

b. Küçük Ünlü Uyumu

Kıpçak sahası eserlerde tam anlamıyla düzlük uyumu ile yuvarlaklık uyumunun hâkim olduğunu söylemek mümkün değildir.

Örnek

- boğun
- közü
- kümüş
- degül
- iksülük

Ünlü Değişmeleri

a. Ünlülerde Darlaşma

Daralma, Kıpçak sahası metinlerinde görülmektedir.

- e ~ i: beze ~ bize-, teş- ~ tiş-
- a ~ ı: yaldırım ~ yıldırım

b. Ünlülerde Genişleme

ı, i, u, ü dar ünlülerinin sırasıyla a, e, o, ö geniş ünlülerine dönüşmesi olayıdır.

- ı ~ a, i ~ e:
yalıñ ~ yalañ, aşağı ~ aşığa, sarımsak ~ saramsak

c. Ünlülerde Düzleşme

Dudaklar yuvarlakken oluşan o, ö, u, ü ünlülerinin sırasıyla dudaklar düz iken boğumlanan "a, e, ı, i" düz ünlülerine dönüşmesi Kıpçak sahası metinlerinde de görülmektedir.

Örnek

- u ~ a: yoğun- ~ yoğan-
- ü ~ e, ü ~ e: törü ~ töre, süñük ~ sünek
- ü ~ i: çürü- ~ çüri-, yürü- ~ yüri-
- u ~ ı: arğun ~ arkın, çukur ~ çukır

d. Ünlülerde Yuvarlaklaşma

a, e, ı, i düz ünlülerinin sırasıyla o, ö, u, ü yuvarlak ünlülerine dönüşmesi olayıdır.

- a ~ o: āmaç ~ omaç
- e ~ ö: ev ~ öy
- ı ~ u: yabız ~ yawuz, çıpçık ~ çıpçuq
- i ~ ü: kirpik ~ kirpük, kögerçin ~ kögerçün

e. Ünlü İncelmesi

Kalın ünlülerin ince ünlüye dönüşmesi olayıdır.

- ı ~ i: biç- ~ biç-, ısın- ~ isin-, çiz- ~ çiz-
- a ~ e: yeşil ~ yeşil, çayna- ~ çeyne-

f. Ünlü Kalınlaşması

İnce ünlülerin kalın ünlüye dönüşmesi olayıdır.

- e ~ a: teñri ~ tañrı

g. Ünlü Türemesi

Sözlerin söyleyiş kolaylığıyla ilgili olarak iki ünsüz arasında hece oluşturabilecek şekilde bir ünlünün türemesidir: arslan ~ arsalan

h. Ünlü Düşmesi

Kıpçak Türkçesinde bazı sözcüklerde ünlü düşmesi görülür.

Örnek

- ağız ~ ağzı
- ayıt- ~ ayt-
- yuğur- ~ yuğrul-
- qarın ~ qarnı

B) ÜNSÜZLER

a. Ünsüz Uyumları

- Türkçe kökenli sözlerin kök veya gövdeleri ile çekimlenmiş şekillerinde; alıntı sözlerin ise Türkçe ek almış şekillerinde yan yana gelen ve ötümlü / ötümsüz karşılıkları bulunan ünsüzler arasında görülen düzenli ünsüz benzeşmelerine uyum denir.

- Genellikle ilerleyici benzeşme şeklinde ortaya çıkan bu ses olayı, daha çok, sözler ile ekler arasında görülür. Kıpçak sahası eserlerinde genellikle bu uyum görülür:

Örnek aç-kuç, kur-daş, art-tı, bar-dı, sın-dur

b. Ünsüz Değişmeleri

1. Ünsüz Ötümlüleşmesi

Boğumlanmaları sırasında ses telleri titreşmeyen ötümsüz ünsüzlerin ses telleri titreşerek oluşan ve karşılıkları olan ötümlü ünsüzlere (p>b, t>d, v>f, g>k, ğ>ğ, ş>j, ç>c, s>z) dönüşmesi olayıdır.

- t ~ d: ti- ~ di-, tamar ~ damar, tüş- ~ düş-
- k ~ ğ: aqar ~ aġar, saqış ~ saġış

2. Ünsüz Ötümsüzleşmesi

Boğumlanmaları sırasında ses telleri titreşen ötümlü ünsüzlerin ses telleri titreşmeden oluşan ve karşılıkları olan ötümsüz ünsüzlere dönüşmesi olayıdır. Kıpçak sahası metinlerinin ünsüz ötümsüzleşmesi -z >-s ses değişiminde görülür.

Örnek

- z ~ s: bulunmaz ~ bulunmas, köküz ~ köküs
- d ~ t: düşmen ~ tuşman

3. Ünsüz Dudaksılaşması

Dudak ünlüsü veya ünsüzünün etkisiyle, yanlarında bulunan sesin dudak ünsüzüne dönüşmesi olayıdır.

- ñ ~ m: köñlek ~ kömlek, konşu ~ komşu

4. Ünsüz Sızıcılaşması

Kapantılı ünsüzlerin genellikle ünlü seslerin etkisiyle sızıcı ünsüzlere dönüşmesi olayıdır.

ğ ~ v ~ w

- қоғ-~қов- ~ қow-
- кигүр-~ кевүр-
- yaғuқ ~ yawuқ
- түгme ~ түvme
- oғul ~ ovul
- baғ ~ bav
- soғuқ ~ sovuқ
- ögren- ~ övren-
- saғlık ~ savluғ

b ~ v, b ~ w, b ~ w

- eb ~ iw
- seb ~ sew
- yubқа ~ yuwқа
- sub ~ suw
- bar ~ var

b ~ f

- sub ~ suf
- tabar ~ tafar
- yubқа ~ yufқа

k ~ h, k ~ h:

- қатun ~ ҳatun
- қan ~ һan
- қov- ~ һuv-
- ақча ~ аһча
- оқша- ~ оһша-
- ышқ ~ ыһ
- бақ- ~ баһ-

ç ~ ş, ç ~ ş

- çardak ~ şardak
- keçi ~ keşi
- bıçak ~ bışak

5. Ünsüz Akıcılaşması

Ötümlü kapantılı ünsüzlerin genellikle ünlü seslerin etkisiyle akıcı ünsüzlere dönüşmesi olayıdır.

d ~ y, d ~ y

- adak ~ ayak
- adır- ~ ayır-
- tod- ~ toy- (İM)
- tid- ~ tıy-

g ~ y, g ~ y

- tegin ~ deyin
- tegiş- ~ deyiş
- tegirmen ~ teyirmen
- teg- ~ tey-

6. Ünsüz Genizsileşmesi

Ses boğumlanması için gerekli hava akımının ağızdan çıkmasıyla oluşan ağızsız ünsüzün, hava akımının burundan çıkmasıyla oluşan bir genizsiz ünsüzün etkisiyle geniz ünsüzüne dönüşmesi olayıdır.

b ~ m

- beñze- ~ meñze-
- bin- ~ min-

7. Ünsüz Ağızlaşması

Geniz ünsüzünün ağız ünsüzüne dönüşmesi olayıdır.

ñ ~ ğ

- saña ~ sağa
- teñri ~ tağı

8. Ünsüz Düşmesi

Söz başında, ortasında veya sonunda bir sesin düşmesiyle ortaya çıkan bir ses olayıdır.

ğ düşmesi

- kiçig ~ kiçi
- kuruğ ~ kuru
- kazğan ~ kazın
- ölüğ ~ ölü
- işgek ~ işek

b düşmesi

- bol ~ ol-

h düşmesi

- heç ~ eç
- hemişe ~ amaşe

y düşmesi

- yamğır ~ amğır

f düşmesi

- sufsa- ~ susa-

l düşmesi

- keltür- ~ ketür
- oltur- ~ otur-

9. Ünsüz Türemesi

Söz başında veya ortasında bir sesin türemesiyle ortaya çıkan bir ses olayıdır.

Örnek

- **h türemesi:** ayva ~ hayva akıl ~ haqıl
- **v türemesi:** ur- ~ vur-, on ~ van, oltur- ~ voltur
- **y türemesi:** eki ~ yekki, esir ~ yesir, ip ~ yip
- **t türemesi:** asru~ astru, besle~ bestle, uslu~ustlu

10. Göçüşme

Bir söz içinde yan yana veya uzak seslerin yer değiştirmesi olayıdır.

Örnek

- qarlıgaç ~ qarılgaç
- aqrun ~ arqın
- bağla- ~ balğa-
- yağmur ~ yamğır
- öksür- ~ öskür-

11. İkizleşme

İki ünlü arasında kalan bir ünsüzün ikizleşmesi olayıdır.

Örnek

- iki ~ ikki
- şatın- ~ şattın
- isin- ~ issin

ŞEKİL BİLGİSİ

İSİM ÇEKİMİ EKLERİ

a. Çokluk Eki: + lar

Kıpçak sahası metinlerinde de isimlerin belirsiz çokluğunu yapmak için + **lar** eki kullanılır:

Örnek: oqlar, barmaqklar, halâyıqlar

b. İyelik Ekleri:

- Kıpçak sahası metinlerinde kullanılan iyelik ekleri şöyledir:

- 1.tekil şahıs iyelik (**m**): kullarum, atam
- 2.tekil şahıs iyelik (**n**): kullarun, atan
- 3.tekil şahıs iyelik (**ı, sı**): kullarun, atası
- 1.çoğul şahıs iyelik (**ımız**): kullarumuz
- 2.çoğul şahıs iyelik (**nız**): kullarunuz
- 3.çoğul şahıs iyelik (**ları**): kullaru

c. İlgi Hâli: + ıñ, + nıñ / + nuñ

- söznüñ lutfına
- bularnıñ muşkilin
- yigitniñ ilin ayakın

KIPÇAK TÜRKÇESİ

d. Yükleme Hâli (belirtme): + nı, + n, + ı

Kıpçakçada belirtme hali +nı, +n ve + ı şeklindedir.

Örnek

- Özümni
- ol ağacn
- tizlerini
- bitigni
- bir oğlın
- sözi

e. Yönelme Hâli: +ga, + ka, + a

Kıpçak Türkçesinde ismin yönelme hali +ga, +ka ve +a biçimindedir.

Örnek

- yavuzğa
- ilge
- uluska
- zindânka
- kögsine
- meydana

f. Bulunma Hâli: + da

Diğer Türkçelerde olduğu gibi Kıpçakçada bulunma hali +da ekiyle sağlanmıştır.

Örnek

- İvde
- kişide
- tonda
- iliñde
- meclisde

g. Çıkma Hâli: + dan, + dın

Kıpçakçada daha çok + dan çıkma eki + dın ekine göre daha çok kullanılmıştır.

Örnek

- İşikden
- vezirden
- sözden
- kuldın
- âletindin
- ağacdın

h. Eşitlik Hâli: + ça

- murâdınça
- tizçe
- Süleymança
- munça

i. Vasıta Hâli: bile, bilen, birle

- küç bile
- tirsek bile
- munun bilen
- ün bilen

j. Yön Gösterme Hâli: + garı / + karı, + aru

- ilgerü
- yokkarı
- artkaru
- uçkaru

k. Aitlik eki: + gı

- yılgı
- burungu
- yakındagılar
- sonrakılar

FiİL ÇEKİMİ

ŞAHİS EKLERİ

1.TİP ŞAHİS EKLERİ

- 1.tekil kişi (men): aytur men
- 2.tekil kişi (sen, sin): aytur sen
- 3.tekil kişi (-): aytur
- 1.çoğul kişi (biz): aytur biz
- 2.çoğul kişi (siz): aytur siz
- 3.çoğul kişi (lar) : ayturlar

2.TİP ŞAHİS EKLERİ

- 1.tekil kişi (m) : urdum
- 2.tekil kişi (n) : urdun
- 3.tekil kişi (-) : urdu
- 1.çoğul kişi (k) : urduk
- 2.çoğul kişi (nız) : urdunuz
- 3.çoğul kişi (lar) : urdular

B) FİİLDE KİP ÇEKİMİ

Bilinen Geçmiş Zaman: “-dı” ekiyle kurulur.

İyelik kökenli şahıs ekleri ile çekimlenir.

Bilinen geçmiş zaman kipinden sonra kullanılan şahıs ekleri "m, n, k, nız, lar" biçimindedir.

- kör - dü - m
- kör - dü - n
- kör - dü -
- kör - dü - k
- kör - dü - nüz
- kör - dü - ler

Belirsiz Geçmiş Zaman: (p turur / ptur / p / mış)

- Belirsiz geçmiş zaman kipinden sonra zamir kökenli şahıs eki kullanılmıştır.
- Belirsiz geçmiş zamandan sonra kullanılan şahıs ekleri "men, sen, biz, siz, lar" biçimindedir.

Örnek

- kılıp turur men
- keliptir men
- bir tuş körüp men
- mürid bolup turur biz
- urmuşlar
- körmiş biz

Şimdiki Zaman: a / y turur ; - a /- y dır

- Kıpçak Türkçesinde kullanılan şimdiki zaman ekler "a/-y turur ; -a/-y dır" şeklindedir.
- Şimdiki zaman kipinden sonra **zamir** kökenli şahıs eki kullanılmıştır.

Örnek

- aladır men
- söyley dir sen
- yaka dur
- kile turur
- kele dirler
- söyleydir siz
- keleyurlar

Gelecek Zaman: gay / ga / ısar / ası

- Kıpçakçada gelecek zaman birçok ekle kurulur.
- Gelecek zaman kipinden sonra **zamir kökenli şahıs eki** kullanılmıştır.

Örnek

- bolğay men
- talaşkay men
- körge men
- körmegey sen
- keygey sen
- saklanğay sen
- kitkey biz
- kılmayısar
- keliser
- alası biz
- kelesi siz

Geniş Zaman: r, ar, er, ur, ür

- Geniş zaman kipinden sonra **zamir** kökenli şahıs eki kullanılmıştır.

Örnek

- yir men
- icer men
- bağışlar men
- kıpar sen
- körer
- işitür biz
- okır biz
- bükür siz
- bükürler

Şart kipi: sa, se

- Şart kipi iyelik kökenli şahıs eki ile de çekimlenir.

Örnek

- kör - se - m
- kör - se - n
- kör - se
- kör - se - k
- kör - se - nız
- kör - se - ler

KIPÇAK TÜRKÇESİ

Emir Kipi

Emir kipi için kullanılan ekler şunlardır:

Emir Kipi Teklik Çokluk

- I. **kişi** -ayım / gayım; -gayın-alım/ -galım; -lım
- II. **kişi** o; -gıl/-kıl/-gul -(i)ñ/- (u)ñ; -(i)ñız /-(u)ñuz
- III. **kişi** -sın / -sun -sın / -sun;-sınlar / -sunlar

Örnek

- etek kaydan ketüreyim
- men okıgayım
- hâcet tilegeyim
- acı sözün işitmegeyin
- tos toğru yürügül
- tutğıl, unutmağıl
- kirelim, yazsunlar

Gereklilik kipi: sa + kerek

Gereklilik ifadesi için Kıpçak sahası metinlerinde ya “fiil+şart eki+kişi eki kerek” veya “fiil+mak + kerek +kişi eki” kalıplarından yararlanılır:

Örnek

- bolsa kerek
- kılsam
- çoğarmek kerek
- öltürmek kerek

ZAMANLARIN BİRLEŞİK ÇEKİMİ

1. Hikâye (irdi)

- yaratılmış irdiler
- tökülmüş idi
- korüp idiler
- bolğay idim
- bilse irdim

2. Rivayet (irmiş)

- yir imiş
- tutar irmiş
- iksilür irmiş

3. Şart (irse)

- koyduñ ise
- tiledim irse
- tilerseñ kim atğa

FiİlİMSİLER

1. İSİM FiİL EKLERİ

- **mak**: kılmak, koymak, minmek, yüz yumak turur
- **ış**: öfke bile ol kıya yağışın / köñül yağışın

2. SIFAT FiİL EKLERİ

- **acak**: bu olturacak yirdur, keleecek yirdur
- **an**: kalan kurbanlıklarını, toğan oğlan
- **ar / -ur / -r**: kiter vaktın aytım
- **ası**: yatası yir degül, kilesi hâl
- **çı**: bolmaçı sözler
- **gan**: kılğan irge
- **glı**: biligli ir, azıglı kedik
- **mas**: ok atmaqlıkdın korkmas boldıñ
- **mış**: ileyinde asılmış muşhaf bolsa

3. ZARF FiİL EKLERİ

- **a**: yıkıla tura kiter, salına salına yürise
- **arak / urak**: berâber koturürek tutğıl
- **ban / uban**: gâfil yürüben bolma
- **dükçe**: ili tigdükçe ol kitâbge meşgul boldı
- **galı**: ketkeli beri körmedim
- **ganda**: kılıc capğanda bilegiñni tışkarurak bura capğıl, huṭbe okıganda
- **gınça / gunça**: bolğınça
- **ıçak / uçak**: sen olüçek ol miñ altunga tiger
- **ken**: kılıncı caparken kınına soğmakñı
- **madın**: hâzık ve hafif kirek tuymadın tuydurmadın
- **mayınça**: ol andan kitmeyiser ölmeyince
- **p**: illerin bağlap sultân hıdmatına kitürdiler

YAPIM EKLERİ

1. İSİMDEN İSİM YAPAN EKLER

- **aç:** yalañ+aç
- **an:** oğul+an, ir+en
- **ağu / av / ov / avu:** birev, ucov, bişevu
- **ar / şar:** üç+er, dört+er, yedi+şer
- **ey:** il+ey
- **ça:** arap+ça, bar+ça
- **çak:** oyun+çak, kök+çek, il+çek
- **çı:** yay+çı, kömür+çi, tegirmen+çi, boyağ+çı
- **çuk:** it+çuk, kışka+çuğ, kap+çuk, kol+çuk
- **cukaz:** it+cukez, kul+cukaz, at+cukas, yüz+cügez
- **daş:** kökür+deş, boy+daş, yol+daş
- **duruk:** boyun+duruk, komul+duruk, burun+duruk
- **ga:** baş+ka, öz+ge
- **gü:** koz+gu
- **gina:** ulu+gına, at+gına, bey+gine, bular+gına;
- **lı / lu / lig / lug:** bilig+li, yay+lu, küç+lü, at+lı, at+lıg
- **lık / luk:** ariğ+lık, bol+luğ, esen+lik, edgü+lük
- **maç:** til+maç
- **nçı:** ikki+nçı, üç+ünci, on+ıncı, yüz+inci
- **sız / suz:** azuk+sız, til+siz, idman+suz
- **şın:** sarı+şın
- **z:** iki+z.

2. FİILDEN İSİM YAPAN EKLER

- **a:** cevr-e, ölç-e, yaq-a
- **ac:** kül-ec
- **acak:** ic-ecek, yat-acak, kel-ecek, yaz-acak
- **ağan:** ic-egen, kul-egen, ac-ağan, bar-ağan
- **ak:** kon-ağ, kuc-ağ, öl-cek, otur-ağ
- **an:** uc-an
- **cak:** em-cek, kabarcak
- **ıcı / ci:** okı-cı, tilen-ci
- **cuk:** kabar-cuk
- **dı / du:** karal-dı, ov-du, yuyun-du
- **g:** bil-i-g, ağır-ğ
- **ga:** kışka, kavurga, süpürge
- **gac:** oltur-ğac, tart-ğac, tep-kek
- **gan:** kudur-ğan, süpür-gen, unut-kan
- **gı / gu:** bur-gı, bıc-ki, dir-gi, sev-gü, kes-ki

- **gıcı / guci:** al-ğucı, tut-ğucı, yon-ğucı
- **ı / u:** kork-u, ölç-i, sat-ı, yaz-ı
- **ıcı / uci:** al-ıcı, bil-ici, ic-üci
- **k:** ac-u-k, bit-i-k, bol-u-k, tamız-ı-k
- **kın / kun:** sep-kün, taş-kın, uc-kun, yar-kın
- **m:** öl-ü-m, yar-ı-m
- **ma:** süz-me, kaz-ma
- **man:** talaş-man, tegir-men
- **muğ:** kus-muğ
- **n:** ak-ı-n, kel-i-n, tut-u-n, yığ-ı-n
- **ş:** biliş, sanc-ı-ş, oltur-u-ş, op-u-ş, cap-ı-ş
- **t:** og-u-t, sarğ-ı-t, yan-u-t

3. İSİMDEN FİİL YAPAN EKLER

- **a:** ad+a-, aş+a-, küc+e-, til+e-
- **ar:** ak+ar-, kok+er-, yaş+ar-
- **da:** al+da-, at+ta-
- **ğa:** yır+ga-
- **ı, u:** ağr+ı-, bay+ı-, taş+ı-
- **k:** yol(u)+k-, cın(i)+k-, kec(i)+k-
- **kır / kur:** kıc+kur-, sum+kur-
- **la:** söz+le-, yazuk+la-; sayrı+la-n-, baz+la-ş-
- **r:** eski+r-, kara+r-
- **sa:** su+sa-, kutkaruv+sa-
- **sıra:** uyuk+sıra-

4. FİILDEN FİİL YAPAN EKLER

- **ala:** kov-ala-
- **ar:** cık-ar-, kayt-ar-, kop-ar-
- **der:** kön-der-
- **dır / dur:** ac-tur-, bil-dir-, birik-dur-, ic-dir-
- **ı:** kaz-ı-
- **k:** kir-i-k-, tur-u-k-, yul-k-
- **gar:** ot-ker-, az-ğar-
- **l:** ac-ı-l-, arı-l-, bil-i-l-, koş-ı-l-, ur-u-l-
- **ma:** sözle-me-, tap-ma-
- **n:** arı-n-, bil-i-n-, kor-u-n-, kizle-n-, yap-ı-n-
- **p:** kır-p-, ser-p-
- **r:** art-ur-, biş-ür-, aş-ur-, tuş-ur-
- **ş:** bir-i-ş-, okşa-ş-, sancı-ş-, tap-ı-ş-
- **t:** ağır-t-, boşa-t-, ohşa-t-, uya-t-, oku-t-
- **y:** ko-y-, to-y-

KIPÇAK TÜRKÇESİ

KIPÇAK TÜRKÇESİ MORFOLOJİSİ

Bu halk ilinden halâş tapkay men. ol sebebden kim köp kilürler meni ziyâret kılmğa dağı alarnıñ kilmegi evkatımnıñ şafâsın kiterür. ayttı tileseñ kim dağı kilmegeyler. ol fakir durur aña akca borc birgil. ol kim ğani durur andan akca tilegil dağı hic kim irse qatıña kilmes. Ş'ir müsülmân leşkeri alında derviş yürüben vaqt kim deryuze itkey tevakkü korqısından cümle kâfir kaçıp çin ü hañğa tigrü kitkey hikâyet bir fakih oğlu atasına ayttı. iy ata bu mütekellim vâ'izlerniñ körkli ibâretiniñ eseri.

Metin çözümü

Bu halk il- i- n - den halâş
Sıfat isim i.k iyelik zamir ayrılma isim
n'si hal eki

Tap- kay men ol sebeb- den
f.k gelecek zaman şahıs eki sıfat isim ayrılma

kim köp kil- ür- ler men- i ziyâret
bağlaç zarf f.k geniş şahıs zamir belirtme isim
zaman eki

kıl- mağ- a dağ- ı alar- nıñ kil- meg- i
f.k fiye yönelme i.k iye. zamir ilgi f.k fiye bel.

evkat- ım- nıñ şafâ- sı- n kit- er- ür
i.k iyelik ilgi i.k iye. Belirt. F.k fiye geniş z.

Ay- t- tı ti- l- e- señ kim dağ- ı
f.k fiye kip f.k fiye istek şahıs bağlaç isim iyelik

kil- me -gey- ler. ol fakir durur aña
f.k fiye gelecek şahıs zamir isim bildirme zamir
zaman

akca borc bir- gil. ol kim
sıfat isim f.k emir kipi zamir bağlaç

ğani durur a- n- dan akca ti- l- e- gil
isim bildirme zamir zamir ayrıl. İsim f.k fiye ifye emir
n'si

hic kim ir - se kat- ı- ña kil- mes
belgisiz zamir f.k şart i.k iye. yön. F.k olums.

aln- ı- n- da yürü- ben deryuze it- key
i.k iye. bulunma f.k zarf fiil isim f.k ulaç

korq- u- sı- n- dan hata- ga
f.k fiye iyelik zamir ayrıl. İsim yönelme
n'si

vaiz- ler- nin körk- li ibaret - i- nin
i.k çoğ. ilgi i.k iye isim iye. ilgi

Codeks Cumanikus'dan

Eger biz yazukımızni kerti köñül bile aytsaq, kim Teñri önünde öltürür, Teñri küçlüdür dağı yarlı-ğançludur bizim yazukumuz boşatma dağı barça yamandan arıtma». «Neçik yara yahşı bolmas içinden temeri çıkmayınça, alay yazuklı can sav bolmas, arınmas, yazukı çıkmayınça. Vay sen, ya zuklı kişi, kim sen yazukunı bu dünyada bir kişi-den yaşırır sen! Yakşı bilir sen, kim ol cehanda yaşınmas sen. Uyalır sen bir kişiğe kensi yazukın aytmağa. Anda ne uyat bolğay saña ol köni yarıçı alında, kayda yazuhıñ eşitkeyler köktegiler, tamuğdağılar!

Metin çözümü

Eger biz yazuk - ımız- nı kerti köñül bile
Bağlaç zamir isim iyelik belirt. Sıfat isim bağlaç

ayt - sa - k kim Teñri ön- ü- n- de
f.k şart şe bağlaç özel ad i.k iyelik kay. Bulun.

Öl- tür- ür, küç- lü- dür dağ- ı
f.k ettirgenlik kip i.k iye ekfiil i.k iyelik eki

KIPÇAK TÜRKÇESİ

Biz- im yazuk- umuz boş- at- ma
Zamir ilgi isim iyelik i.k ifye olumsuzluk

Barça yaman- dan arı- t- ma
Sıfat i.k ayrılma i.k ettirgen olumsuzluk

Neçik yara yağşı bol- mas iç- i- n- den
zarf isim zarf f.k olsuz i.k iye kay. ayrıl.

Temer- i çık- ma- y- ınça yazuk- ı
isim iye f.k olsuz kay. zarfiiil i.k iye

can sav bol- mas, arın- mas
isim isim f.k olmsuz f.k olmsuz

çık- ma- y- ınça vay sen, yazuk- ı kişi,
f.k olmsuz kay. zarfiiil ünlem zamir i.k iye isim

sen yazuk- uñ- nı bu dünya- da bir kişi- den
zamir i.k iye belirt sıfat isim bulun sıfat i.k ayrıl

yaş- ır- ır sen yakşı bil- ir sen, ol cehan- da
f.k ffe kip şe zarf f.k kip şe sıaft i.k bulunma

yaşın - mas sen. Uyal- ır sen bir kişi- ge
f.k olmsuz şe f.k kip şe sıfat isim yönelme

kensi yazuk- ın ayt- mağ- a. A- n- da
zamir i.k iyelik f.k fiye yönl. zamir kay. bul.

ne uyat bol- ğay saña ol kön-i yarıçı
zarf isim f.k kip zamir sıfat i.k belirt isim

alın- da, kayda yazuñ- ıñ eşit- key- ler
i.k bul. Soru i.k iye f.k kip şe

kök- te- gi- ler, tamuñ- da- ğı- lar!
i.k bul. İlgiz amiri çoğ. İ.k bul. İlgiz zamiri çoğ

Münyetü'l- Ğuzât'dan

sançışmayın sünüñni imtināka salıp anıñ saru kiri
ol yirge kayıtgıl. atıñnı katıg sürüp taķı yerinde
anıñ saru kıyışarak olturgıl taķı andan ihtirāz kılğıl.
aña alay körgüzgil kim sen atıñnı tartarak yürürsin
tip sağınsun. kaçan ol tar yirdin çıkısañ anıñ birle
anda sançışğıl. bu benim katımda ol tar yirde
toķuşmaķdın yağşıarak turur.

sanç- ış- mayın sünü- n -ni imtina- ka
f.k ffe zarfiiil i.k iye belirtme i.k yön.

Sal -ıp a -n -in saru kiri ol yirge
f.k zarfiiil zamir kay ilgi sıfat isim sıfat isim

kayıt- ğıl. at- ıñ- nı katıg sür- üp yer- ıñ- de
f.k emir i.k iye belirt zarf f.k zarfiiil i.k iye bul.

a- n- ıñ saru kıyış- arak oltur- ğıl
zamir kay. İlgiz isim f.k zarfiiil f.k emir

taķı a- n- dan ihtirāz kıl- ğıl. aña
bağlaç zamir kay. ayrıl isim f.k emir zamir

alay körgüz- gil sen at- ıñ- nı tart- arak
isim f.k emireki zamir i.k iye belirt f.k zarfiiil

yür- ür- sin tip sağın- sun. kaç- an
f.k kip şe edat f.k şe f.k sıfatiiil

ol tar yir- din çık- sa- ñ a- n- ıñ
sıfat sıfat i.k ayrıl f.k şart şe zamir kay. İlgiz

birle a- n- da sanç- ış- ğıl. bu men- im
bağlaç zamir kay ayr f.k ffe emir sıfat zamir ilgi

kat- ım- da toķuş- maķdın yağşı- rak tur- ur
i.k iye bul. f.k zarfiiil isim iye f.k kip

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ

8. ÜNİTE

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ

- **Oğuzlar**
- **Oğuzların Tarihi Gelişimi**
- **Anadolu Selçuklular Devri**
- **Karışık Dilli Eserler Meselesi**
- **Anadolu Selçuklular Dönemi Şair ve Eserleri**
- **Beylikler Dönemi Şair ve Eser**
- **Dede Korkut Hikâyeleri**
- **Eski Anadolu Türkçesi Grameri**
- **Eski Anadolu Türkçesi Morfoloji Çalışmaları**

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ (OĞUZCA)

- 10. yüzyıldan itibaren Orta Asya'dan batıya göç eden Oğuzların, 13. yüzyıldan itibaren kendi lehçelerine dayalı olarak Anadolu ve civarında kurup geliştirdikleri edebi yazı diline Eski Anadolu Türkçesi denir.
- 15. yüzyılın ikinci yarısına kadarki metinlerin dili bu şekilde adlandırılır. Bu terim yerine daha önceleri "Eski Osmanlıca" da kullanılmaktaydı. Daha sonraları, Türkiye Türkçesinin tarihi şeklini temsil ettiğinden dolayı, "Eski Türkiye Türkçesi" denilmeye başlandı. Son yıllarda "Eski Oğuzca" terimi kullanıldı.

OĞUZLAR

- Oğuzlar, gerek en eski dönemlerde gerekse günümüzde, Türk halkları arasında en kalabalık grubu oluşturmaktadırlar. 11. yüzyıldan itibaren kendilerine Türkmen de denilen Oğuzlar, bugünkü Türkiye, Rumeli, Azerbaycan, Gagavuz, Türkmenistan, İran, Irak, Suriye Türklerinin atalarıdır.
- Geçmişte çeşitli siyasi birlikler kuran Oğuzların en önemli devletleri Selçuklu ve Osmanlı devletidir.
- Köktürk yazıtlarında "Oğuz" adı, Bilge Kağan'ın ağzından zikredilmektedir. Bu yazıtlarda pek çok Türk boyunun adı kaydedilmiş olsa da (Uygur, Kırgız) Oğuzlar özellikli bir yer tutar. Bilge Kağan, "Oğuz" adını "Türk" adı ile birlikte anar: "Türk Oğuz Begleri, bodun, eşidin! (Türk, Oğuz beyleri, dinleyin!)"
- 10. yüzyılın başlarında Oğuzlar, Hazar Denizi'nden Sirderya'nın orta yatağındaki Farad ve İsticap yörelerine kadar olan yer ile bu ırmağın kuzeyindeki bozkırlarda yaşıyorlardı. Bu dönemde, merkezi Yeni kent olan bir yabgu devletine de sahip olmuşlardı.

- 11. yüzyıldan itibaren ise çeşitli sebeplerden dolayı sürekli batıya doğru göç ettiler.
- Oğuzların bir bölümü Maverannehir'de yerli halklarla karışırken, büyük bölümü Ceyhun ırmağını geçerek Harezmi'nin Türkleşmesinde önemli rol oynamışlardır.
- Daha sonra Horasan'a gelmiş, Gazneli Mahmut'u yenerek (1040) Büyük Selçuklu Devletini kurmuşlardır. 1071 Malazgirt savaşıyla da, Anadolu'nun kapıları Oğuzlara tamamen açılmış oldu.
- 13. yüzyıldan itibaren başta Moğol istilası olmak üzere değişik başka etkenler de Anadolu'ya doğru nüfus hareketlerini artırdı. Bu son dalgalarla Anadolu tamamen bir Oğuz yurdu haline geldi.

OĞUZCANIN TARİHİ GELİŞİMİ

- 13. yüzyıldan itibaren Anadolu'da bir edebi yazı dili oluşturan Oğuzcasın daha önceki dönemlerini çeşitli Türkçe kaynaklardan izleyebilmekteyiz. VIII. yüzyılda Türk dünyasının ortak edebi yazı dili olan Köktürkçenin bünyesinde bazı Oğuzca unsurlar tespit edilebilmektedir.
- 9. ve 10. yüzyıllardaki Oğuzca hakkında pek bir şey bilmiyorsak da 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut'un yazdığı Divan-ı Lügati't-Türk adlı eserinde bu lehçeye ait bilgileri buluyoruz. Kaşgarlı Mahmut Divan-ı Lügati't-Türk'te kendi dönemindeki lehçelerin özelliklerini verirken Oğuzcaya çok fazla yer ayırmıştır.
- Oğuzların büyük bölümü Anadolu'ya doğru göç etse de göç etmeyip eski yurtlarında kalan Oğuzların bulundukları bölgede gelişen Türk yazı dillerine kendi özelliklerini sokmuşlardır.
- Oğuzca kendi özelliklerine dayanarak Anadolu'da yazı dili haline gelmiştir. Bu süreç şu ana dönemlerden oluşmaktadır:
 - > Eski Anadolu Türkçesi ve ağızları
 - > Osmanlı Türkçesi ve ağızları
 - > Türkiye Türkçesi ve ağızları

1. ANADOLU SELÇUKLULARI DÖNEMİ

(Karışık Dilli Eserler Dönemi)

- Anadolu Selçuklularından günümüze ulaşan eser sayısı oldukça azdır. Sadece Anadolu Selçukluları değil aynı dönemde Anadolu'ya yerleşen diğer Türk unsurlarından da kalan Türkçe eser sayısı azdır.
- Anadolu Selçukluları ile aynı dönemde Anadolu'ya yerleşip bıraktıkları mimari yapılarıyla dikkat çeken Artuklular, Saltuklular, Mengücekler ve Danişmentilerden geriye Türkçe eserlerin kalmamış olması Arapça ve Farsçanın gördüğü rağbetle ilgilidir.
- Anadolu'da yeniden imar ve inşa ettikleri kentlerde Arapça ve Farsçanın itibarı devam ederken Türkçe ancak sözlü gelenek içinde varlığını sürdürebilmiştir.
- Karışık dilli eserler** dışında Selçuklu döneminde verilmiş az sayıda eser bulunmaktadır.
- Bu eserlerin dışında Mevlana, Yunus Emre, Hoca Dehhani, Sultan Veled, Şeyyad Hamza ve Ahmed Fakih verdikleri eserlerle Selçuklu Dönemi şairleridir

KARIŞIK DİLLİ ESERLER MESELESİ

- Karışık dilli eserler veya "**olga - bolga sorunu**" diye isimlendirilen bu dönemin eserleri, Oğuzların yeni yurtlarındaki ilk eserleridir.
- Oğuzlar, Anadolu'ya gelmelerinin ardından edebi eserler vermeye başlamışlardır. Oğuz dilinin ve Doğu Türkçesinin de dil özelliklerinin görüldüğü bu eserlere **karışık dilli eserler** adı verilmiştir.
- Kısacası karışık dilli eserlerin ortaya çıkmasında Oğuzların Anadolu'ya göç etmeden önce Orta Asya Türk yazı dilini kullanırken Anadolu'ya gelmelerinden sonra kendi dillerini kullanmaya başlamış olmaları etkili olmuştur.
- Yani, Oğuzlar kendi lehçeleri ile eserler üretmişlerdir. Ancak, o eserlerde, Anadolu Oğuzcasında daha sonra hiç görülmeyen ve Orta Asya Türk lehçelerinin karakteristiği olan bazı özellikler görülmektedir.

Hap Bilgi

Karışık Dilli Eserlerin Başlıca Özellikleri

- Karışık dilli eserler, 12. ve 13. yüzyıllara aittir.
- Kelime başında, tıpkı Orta Asya'daki lehçeler gibi "**m**" ünsüzlü örnekler de vardır:
- Örnek:** men 'ben', meniz 'beniz', munca "bunca"
- Bol fiilinin bol ~ ol şeklinde kullanımı görülür.
- Oğuzcanın en karakteristik özelliklerinden "**b > v**" sızıcılışmasında doğu sahasındaki gibi "**b**"li şekiller görülür.
- Örnek:** bar 'var', bar- 'varmak', bir- 'vermek'
- Ek başındaki ve kelime içindeki doğu sahasında korunan "**g**" sesi pek çok örnekte Orta Asya lehçelerindeki gibi korunmuştur.
- Örnek:** yalgan 'yalan', algan "alan"
- Yükleme hali eki bazı örneklerde "**+nı**" şeklinde de geçmiştir. Yani "+ı" hal ekinin yanında "+nı" eki de görülmüştür. canumrı, bizni
- İlgi hal ekinin "**+in /+in**" biçimlerinin yanında ünsüzlerden sonra "**+nın / +nin**" şekilleri de görülmüştür.
- Ayrılma hal eki olarak "**+dan / +den**" ekinin yanında "**+dın / +din**" ekleri de kullanılmıştır.
- Fiil çekiminde kişiyi göstermek için "**+van / +ven, +vuz / +vüz**" eklerinin yanı sıra "**+man / +men, +san /+ sen**" ekleri de kullanılmıştır.

Hap Bilgi

Karışık Dilli Eserler

- > Behçetü'l Hadayık Fi Mev'izetü'l Halayık
- > Kuduri Türçümesi
- > Ali'nin Kısası-i Yusuf'u
- > Kitab-ı Ferâiz
- > Kitab- ı Güzîde
- > Kitab - ı Gunyâ

KARIŞIK DİLLİ ESERLER

BEHÇETÜ'L HADAYIK Fİ MEV'İZETÜ'L HALAYIK

- Anadolu Selçukluları döneminden kalan en eski eserlerdendir. Dini ve ahlaki konuları içerir.
- Arapça ve Farsça çeşitli vaaz kitaplarından yararlanılarak **Nasırüddin b. Ahmet b. Muhammed** tarafından telif edilmiştir.
- Yazılış yeri ve tarihi kesin olarak belli olmamakla birlikte, yapılan incelemeler 12. yüzyılın sonu ile 13. yüzyılın başında Anadolu'da yazılmış olabileceğini göstermektedir.
- Eser hem Anadolu'daki Oğuzların hem de Orta Asya Harezm ve Horasan yöresindeki Oğuzların dil özelliklerini barındırmaktadır.
- Anadolu Selçukluları döneminden kalan bu karışık dilli eserin Bursa, İstanbul, Ankara ve Berlin'de olmak üzere toplam dört nüshası bulunur.

FERÂİZ KİTABI

- İslam hukukuna göre miras dağılımının ele alındığı bu karışık dilli eser, 1343'te **Fakih Yakut Arslan** tarafından Farsçadan yapılmış bir tercümedir.
- Dini içerikli olan eserin günümüze ulaşan nüshasının yazarı, Miski Abbas'tır.

KISSA-İ YUSUF

- Eski Oğuz Türkçesinin ilk eserlerinden olan ve Oğuz Türkçesinin karışık dilli eserlerinden sayılan Kıssa-i Yusuf, **Kul Ali** veya **Harezmli Ali** diye bilinen şair tarafından yazılmıştır.
- 1231 yılında kaleme alınan eserin nerede yazıldığı kesin olarak bilinmemektedir.
- Yusuf ile Züleyha'nın hikâyesinin anlatıldığı eser **manzum** olarak yazılmıştır. Eser, Türk edebiyatında yazılmış ilk Yusuf ile Züleyha hikâyesidir.
- Hecenin 12'li kalıbıyla ve **dörtlükler** biçimde yazılmış olan eserin birkaç nüshası bulunur. Bu nüshalar arasında en önemlisi **Berlin** nüshasıdır.

KUDURİ TERCÜMESİ

- Hanefi mezhebinin görüşlerini içeren el-Muhtasar adlı Arapça eserin tercümesi olup kimin tarafından tercüme edildiği belli değildir.
- Yer yer Karahanlı Türkçesinin dil özelliklerini taşıyan eser, dil bakımından karışık dilli eserler içerisinde değerlendirilir.

KİTAB - I GUNYÂ

- Mensur bir ilmihal kitabı olan eser, Oğuz - Kıpçak özelliklerini taşımaktadır.
- İmam Kazi** adlı biri tarafından ortaya konan eserin tercüme mi telif mi olduğu kesin belli değildir.
- 12.yüzyılın sonlarına doğru yazılan eserin tek nüshası bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesinde bulunur.

KİTAB - I GÜZİDE

- Dini içerikli olan ve miras konularını içeren eser, Ebu Nasr bin Tahir bin Muhammed es-Sarahsi adlı bir din bilgini tarafından Türkçeye aktarılmıştır.
- Eski Anadolu Türkçesiyle yazılmış en eski kitaplardan birisidir.
- 14.yüzyılda Anadolu Türkçesi ile yazılmış olan eser, bu dönemin dil özelliklerini yansıtmaktadır.
- Ancak eserin başında yer alan **olga bolga** ibaretinden fasih ve ruşen Türkçeye döndürme konusu, eserin aslının **olga bolga** ibaretiyle yazıldığını göstermektedir.

Hap Bilgi

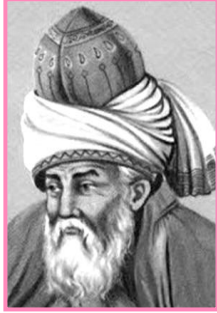
- Türk edebiyatında yazılmış ilk Yusuf ile Züleyha hikâyesi, **Şair Ali**'ye aittir. Hece ölçüsüyle ve dörtlüklerle yazılan tek Yusuf ile Züleyha hikâyesidir.
- Anadolu'da yazılan ilk Yusuf ile Züleyha mesnevisi ise **Şeyyad Hamza** tarafından 13.yüzyılda yazılmıştır. Mesnevi biçimindeki ilk Yusuf ile Züleyha hikâyesidir.

ANADOLU SELÇUKLU DÖNEMİ ŞAİR VE ESERLERİ

- Hz. Mevlana
- Sultan Veled
- Yunus Emre
- Ahmed Fakih
- Hoca Dehhani
- Saltuk - name
- Danişment - name

MEVLANA CELALEDDİN RUMİ (13.yüzyıl)

- Horasanın Belh şehrinde 1207 doğmuştur; ancak Moğal istilası sebebi ile Konya'ya gelmiştir ve burada **Şems-i Tebrizi** ile tanışmıştır, ondan tasavvuf eğitimi almıştır. Yaşamını **hamdım, piştım, yandım** sözleriyle özetlemiş olan Mevlana 1237' de ölmüştür. Asıl adı Muhammed Celeddin'dir. Mevlana "Efendimiz", Rumî ise "Anadolu" anlamına gelmektedir.
- Onun hayatında Şems-i Tebrizî'nin büyük önemi vardır, Mevlana'nın tasavvufa yönelmesinde mistik bir ruha o bürünmesinde Şems'in etkisi olmuştur.
- Mevlevî tarikatının kurucusu olan Mevlana, İslam dünyasının en büyük tasavvuf şairi ve en büyük düşünürüdür.
- Şiirlerinde **Şems** ve **Hâmûş** kelimelerini mahlas olarak kullanmıştır.
- Şiirlerinin tamamına yakını **Farsça** yazmıştır ve şiirlerinde **aruz** ölçüsünü kullanmıştır.
- Türkçe, Farsça, Arapça, Rumca ve eski Yunanca bilen sanatçı; ününü Farsça yazdığı **Mesnevi** adlı eseriyle kazanmıştır.
- Mevlana tasavvuf kültürünün etkisiyle mümin, kâfir, Hristiyan ve Musevi ayrımı yapmayarak tüm insanlığa değer vermiş, sohbetleri her din ve inaniştan insanlarla dolup taşmıştır.

- Eserlerinde din ve tasavvuf konularını ele almış insanlara hoşgörüyü yaklaşmıştır; nitekim hümanist görüşlerinden dolayı **UNESCO** 2007 yılını "Mevlana Yılı" olarak kabul etmiştir
- Tasavvuf anlayışını bir yaşam biçimi haline sokmuş, bütün varlıklara sevgi, saygı ve vefa ile yaklaşmış ve ana kaynağını Kur'an ve Hz. Peygamber'den almıştır
- Mevlana, ölümü bir son olarak görmez. "Ölüm Allah'a kavuşmaktır. Benim öldüğüm gece, bir düşün gecesini, en büyük sevgiliye kavuşma anlamında bir vuslat gecesini olacaktır." der.

Gene gel, gene gel
Her ne isen gene gel
Kâfirsene, ateşe tapıyorsan
Putla tapıyorsan da yine gel
Bu bizim dergâhımız umutsuzluk dergâhı değil
Yüz kere tövbeni bozmuş olsan da gene gel
(Mevlana)

ESERLERİ

Mesnevi

- **Farsça** yazılmış 26 bin beyitlik bir eserdir. 6 ciltlik bu eserde Allah'ın varlığını birliğini, dini-tasavvufi konuları birbirine bağlı hikâyeler biçiminde anlatmıştır. Mesnevi nazım biçimiyle yazılan eser, pek çok dile çevrilmiştir.
- Mesnevî, Mevlana'nın sırdaşı **Hüsameddin Çelebi**'nin ısrarları üzerine yazılmıştır. Hüsameddin Çelebi'nin bir eser yazma isteği üzerine Mevlana eserin ilk on sekiz beytini kendisi yazmıştır, daha sonra o söylemiş, Hüsameddin Çelebi yazmıştır
- Mevlana tarafından **Hüsâmî-name** adı ile de anılan bu eser, Mevlana'nın bilgilendirici ve öğretici bir yol izlediği, dinî ve tasavvufî bilgileri, konu edindiği, özellikle hayatının son on beş yılının ürünü olan kılavuz bir kitaptır.

- Kaynak olarak Kur'an ve hadislerle dayanan Mesnevî de konunun gelişine göre **Kelîle ve Dimne**'den, **Mantiku't-Tayr**'dan hikâyelere yer verilmiş, Hakîm Senâî'nin **Hadîkatü'l - Hakîka**'sından alıntılar ve eklemeler yapılmıştır.
- Mevlana hikâyelerini doğrudan değil, başka hikâyelerle zincirleme olarak, iç içe bir şekilde anlatır.

📖 Divanı-ı Kebir

- Büyük divan anlamına gelen eserde şiirlerini toplamıştır. Beyit sayısı **40** bini aşan bu eserde gazelleri kasideleri, müstezat ve rubaileri bulunur. Ayrıca Arapça, Türkçe ve Rumca şiirleri de bu eserindedir. 2000'e yakın gazel 1750 rubaiden oluşan bir yapıttır.
- Divan-ı Kebir, duygu yüklü ve oldukça hacimli bir eser olup içinde yer alan şiirlerin büyük bir kısmı Şems-i Tebrizî'ye duyulan sevginin ve hasretin terennümüdür. Ayrıca Selahaddin-i Zerkub ve Hüsâmeddin Çelebi için söylenmiş şiirler de bulunmaktadır.
- Bu şiirler içinde rubailer dikkat çekmektedir. Yer yer Mesnevî'de olduğu gibi öğretici ve eğitici beyitler de içeren gazellerini, 50'yi aşkın farklı vezinde söylemiştir. Bu eser "**Şemsü'l-Hakâyık**" olarak da bilinir.

📖 Fihi Ma fih

- Ne varsa içindedir anlamına gelen bu eser, Mevlana'nın çeşitli meclislerde yaptığı sohbetleri içerir.
- Bu eser de, diğer eserlerinin çoğunda olduğu gibi Sultan Veled ve ona bağlı kimseler tarafından tutulan notlar olup **vâkıât** (ders notları) türünün Anadolu'daki ilk örneğidir.
- Fihi mâ fih Mevlana'nın diğer eserlerinden, babası'nın "Ma'ârif"inden ve Tebrizli Şems'in "Makâlât"ından izler taşımaktadır.

📖 Mecalis-i Seba

- Sanatçının Arapça ve Farsça söylediği yedi hutbenin toplandığı önemli bir eserdir.

📖 Mektubat

- Selçuklu büyüklerine ve devrin ileri gelenlerine nasihat için veya kendisine sorulan sorulara yanıt olarak yazdığı ve 147 kısa mektuptan oluşan bir eserdir.
- Mektuplarda ayet ve hadislerden alıntılar yapılarak anlatılan konu delillendirilmiştir. Ayrıca mektupların kimisinde şiir ve hikâyelere de yer verilerek anlatıma bir çekicilik de getirilmiştir.

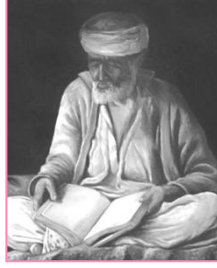
Mevlana'nın Türkçe şiirlerinden

1. Ussun var-ısa iy gâfil aldanmagıl zinhâr mala
Şol nesneye ki sen koyup gidersin ol girü kala
2. Seni unudur dostların oğlun kızun avratların
Evvel malun üleşeler hisâb idüp kıldan kıla
3. Kılmayalar sana vefâ bunlar bay ola sen gedâ
Senün uçun virmeyeler bir pâre etmek yoksula
4. Bir demlige ağlaşalar andan varup paylaşalar
Seni çukura gömişüp tîz döneler güle güle
5. Ol kim gide uzak yola gerek azık alıb ile
Almaz-ısa yolda kala ırmeye hergiz menzile

Hap Bilgi

- ✳ Mevlana, "**Mesnevi**" adlı eserini yazarken Kur'an ve hadislerin dışında Beydeba'nın "Kelîle ve Dimne"sinden, "Mantiku't -Tayr"dan hikâyelere yer vermiş, Hakîm Senâî'nin "Hadîkatü'l - Hakîka"sından da yararlanılmıştır.
- ✳ Mevlana'nın mesnevisi, Şeyh Galip'in "Hüsn ü Aşk" adlı eserinin de ilham kaynağı olmuştur.
- ✳ Farsça yazılmış olan Mesnevi, **Abdûlbaki Gölpinarlı**, Bursalı İsmail Hakkı gibi isimler tarafından Türkçeye çevrilmiştir.
- ✳ Türk edebiyatında ilk vakıât (ders notları) kitabı yine Mevlana'nın "**Fihi Ma Fih**" adlı eseridir.

AHMET FAKİH (13.yüzyıl)

- Sultan Hoca ve Mevlana Ahmet isimleriyle de anılan şairin hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Daha çok menkıbelere dayanır.
- Mevlana'nın çağdaşı olup onunla aynı yüzyılda yaşamıştır. Mevlana'nın babası **Bahattin Veled**'in müritlerindendir.
- 13.yüzyılın ilk yarısında **Horasan**'dan gelerek **Konya**'ya yerleşmiş burada medrese tahsili görmüştür, Mevlana'nın babasından **fıkıh** dersi aldığı için kendisine **Fakih** denmiştir.
- En önemli eseri **Çarh-name**'dir. Eser 100 beyitlik bir **kaside** olup aruz ölçüsüyle yazılmıştır. Dini-tasavvufi ve ahlaki öğütlerin verildiği didaktik bir manzumedir.
- Diğer eseri ise "Kitâbu Evsâfı Mesâcidi's-Şerîfe" dir. Hac için Hicaz'a giden ve Hac dönüşünde iki ay Kudüs'te kalan Ahmed Fakih, "Kitâbu Evsâfı Me-sâcidi's-Şerîfe" adlı eserinde Hicaz yolculuğunu anlatmıştır. Ayrıca "**Seyyidü'l- Meczûbin**" adlı bir eseri daha bulunur.
- Tek nüsha olan eser 347 beyitlik küçük bir mesnevidir. Eser, "Çarh-name" gibi "mefâ'ilün, mefâ'ilün, fe'ülün" vezni ile yazılan bu eserde hece vezni ile yazılmış dörtlükler de bulunmaktadır.
- Eserde, Peygamberin Medine'ye hicreti ve ravzası, Hazreti Ebubekir ve Hazreti Ömer'in mezarları, Mekte, Kâbe'yi tavaf edişi, Hacerü'l-esved ve Harem'in özellikleri gibi konulara yer verilmiştir.
- Kubeys Dağı ile Hıra Mağarası'nı anlatan Ahmed Fakih, Kudüs, Mescid-i Aksa, Kubbetü's-sahra, Makam-ı Halil hakkında bilgi verdikten sonra Şam şehrinde övgüyle söz eder.
- İçerik yönünden bir çeşit seyahatname gibi görünen eseri, hacca dair yazılan ilk Türkçe mesnevi olarak da değerlendirmek mümkündür.

Hap Bilgi

- ✱ Ahmet Fakih'i ilk kez bilim dünyasına tanıtan **Fuat Köprülü**'dür.
- ✱ **Kitâbu Evsâfı Mesâcidi's - Şerîfe**, Türk edebiyatında yazılmış ikinci Türkçe mesnevidir. Anadolu Türk edebiyatında ise bir ilk mesnevi olarak bilinir. Bilindiği gibi Türk edebiyatında ilk mesnevi Kutadgu Bilig'dir.
- ✱ Kitâbu Evsâfı Me-sâcidi's- Şerîfe Türk edebiyatında hacca dair yazılan **ilk Türkçe mesnevi** olarak kabul edilir.

SULTAN VELED (13.yüzyıl)

- 13.yüzyılda yaşamış tasavvuf şairlerinden olup **Mevlana**'nın da en büyük oğludur. **Karaman**' da 1226' da doğmuş, babasının yanında yetişmiştir, Hüsametdin Çelebi de ölünce şeyhlik makamına geçmiştir.
- Mevlana'nın tasavvufu ilgili görüşlerini bir sistem haline getirmiştir ve Mevlevîliğe bir tarikat olarak gerçek biçimini kazandırmıştır.
- Sultan Veled'in sistemli bir tarikat haline getirdiği Mevlevîlik, Anadolu Türklüğünün yetiştirilmesinde ve terbiye edilmesinde önemli rol oynamış, Mevlevî dergâhları bir okul gibi halkın aydınlatılmasında büyük hizmetler görmüştür.
- Tarikatın ilk şeyhi de Hüsametdin Çelebi olmuş, 1284 yılında vefat etmesi ile yerine Sultan Veled geçmiştir.
- Bütün eserlerinde tasavvuf konusunu işlemiştir; Mevlana'nın ölümünden sonra ise ömrü boyunca Mevlevîlik tarikatının görüşlerini yaymaya çalışmıştır.
- Divan'ındaki az sayıdaki gazelleri de Anadolu' da **Oğuz lehçesi**yle yazılmış ilk şiirler olduğu için oldukça önemlidir. Yani Türkçe şiirleri eski Anadolu Türkçesinin ilk örneklerindendir.

- Şiirlerinde Anadolu halkını aydınlatmak ve Mevlana'nın büyüklüğünü anlatan şair, Türkçe şiirlerinde **aruz** vezni ve **mesnevi** nazım biçimini kullanmıştır.
- Sultan Veled, eserlerini **Farsça** yazmakla birlikte epeyce Türkçe şiirleri de bulunmaktadır. Gerçek manada Türkçe gazel yazan ilk şairdir.
- Gazellerinde daha ziyade babasının etkisi altında topluma hitap eder. Sultan Veled'in Farsça yazdığı bilinen beş eseri bulunmaktadır.
- Divan'dan başka "İbtidâ-name, Rebâb-name, İntihâ-name" mesnevileri ile nesir olarak yazdığı "Ma'ârif" adlı eseri vardır. Manzum eserlerinin toplam beyit sayısı 30.000'e ulaşmıştır.
- Anadolu sahasında yazılmış ilk **Farsça divan** Sultan Veled'e aittir.

ESERLERİ

Divan

- Beyit sayısı yaklaşık 12700 olan, kaside, gazel, terci-bent ve rubai gibi çeşitli nazım şekilleri yer alan bu büyük eserde otuza yakın vezin kullanılmıştır.
- Divan'ın gazeller bölümünde Türkçe, Farsça, Rumca yazılmış mülemma manzumeler de bulunmaktadır.

İbtidâ-name

- Sultan Veled'in 1291 yılında yazdığı ilk mesnevisi olan ve 8760 beyitten oluşan bu eserde **76 Türkçe beyit** bulunmaktadır.
- "Fe'ilâtün, mefâ'ilün, fe'ilün" vezninde yazılan eserin kaynağı mesnevî'dir.
- Sultan Veled bu eserinde, insanın kendisini bilmesini öğütlediği gibi ölmeden önce ölmeyi, ölümsüzlüğe ulaşmak için Tanrı'ya bağlanmayı, aşk ateşiyle pişmeyi ve nefsin kötülüklerden nasıl arınması gerektiğini anlatır.
- Bunları yapabilmek için de bir mürşide (rehbere) ihtiyaç olduğunu belirtir.

Rebâb-name

- **8000** beyit olan ve 1300 – 1301 yılında yazılan bu eser, Mesnevî vezni (fâ'ilâtün, fâ'ilâtün, fâ'ilün) ve etkisi ile yazılmıştır.
- İbtidâ-name ile hemen hemen aynı konular işlenen eserin ondan farkı, burada Mevlana hakkında geniş bilgi verilmesidir.
- Sultan Veled bu eserinde Tanrı'ya ulaşma yollarından, aşktan ve dünyanın "Hakka dost olunması" için yaratıldığından bahseder ve babasının büyüklüğüne, değerine işaret eder. Eserde **162** Türkçe beyit vardır.

İntihâ-name

- **8300** beyiti bulan bu eser Sultan Veled'in üçüncü mesnevisidir. Bu da Mesnevî vezni ile yazılmış büyük bir öğüt kitabıdır.
- Eserde, Hak yolcularının uyanık olmaları, şeytana ve nefse uymamaları anlatılır.
- Eser baştan sona Farsça olup diğer eserlerinde olduğu gibi Türkçe, Arapça ve Rumca beyitler yoktur.

Ma'ârif

- Farsça **mensur** bir eser olup, elli altı bölümden meydana gelmiştir. **Tasavvufi** bir eserdir.
- Eserde Senâî ve **Mevlana**'dan şiirlere de yer verilmiştir.
- Sultan Veled'in dinî, ahlâkî öğütlerinin yer aldığı bu eseri, Meliha Tarıkâhya (Anbarcioğlu) tarafından Türkçeye çevrilerek yayımlanmıştır.

Türkçe Şiirleri

- Divan'da **129**, İbtidâ-name'de **76** ve Rebâb-name'de **162** beyit olmak üzere **367** beyiti bulan bu şiirler bir araya getirildiğinde Ahmet Fakih'in Kitâbu Evsâfı Mesâcidi'sh-Şerife'si büyüklüğünde bir eser olabilecek niteliktedir.

ŞEYYAD HAMZA (13.yüzyıl)

- Doğum ve ölüm tarihleri tam olarak bilinmeyen, Anadolu halkına tasavvuf yollarını öğreten bir gezgin derviş olan Şeyyad Hamza'nın hayatı hakkında fazla bilgi yoktur.
- 13.yüzyılda yaşamış bir şairidir. **Selçuklular** döneminde Anadolu'da Yunus Emre'den önce Türkçe şiirler yazan şairlerdendir.
- Şiirlerini **hece** ve **aruz** vezni ile yazan Şeyyad Hamza'nın en önemli özelliği manzumelerinde Peygamber sevgisine geniş yer vermesidir. O, Anadolu'da ilk güzel **naat** örneklerini yazan şairdir.
- Edebiyatımızda Yunus'tan sonra kaside nazım şekli ile naat yazan şairdir. Ancak onun naatları, Yunus'un naatlarından daha fazladır.
- Şeyyad Hamza edebiyatımızda mersiyeleri ile de dikkati çeken bir şairdir. Türk edebiyatında başlangıcı çok öncelere, Alper Tunga için söylenen ağıtlara dayanan bu türde özellikle çocuklar için ağıt yazan ilk şair Şeyyad Hamza'dır.
- Dini, tasavvufi konularda şiirler yazan şair hece ölçüsünü de kullanmıştır. Ancak aruz ölçüsüyle yazdığı **Yusuf u Züleyha** adlı bir mesnevisi ile tanınmıştır.
- Bu eser, divan edebiyatının ilk "**Yusuf u Züleyha**" mesnevisi olup 1529 beyittir.
- Eser Türk edebiyatında ilk aşk mesnevisidir. Kahramanın ağzından ilk gazel örnekleri bu mesnevide görülür.
- Yusuf u Züleyha, adından da anlaşılacağı üzere görü-nüşte Hazret-i Yusuf ile Züleyha arasında geçen bir aşk hikâyesidir, ancak hikâyede Hazret-i Yusuf'un hayatı anlatılmaktadır.
- Konusunu Kur'an'dan alan eserde tasavvuf anlayışı doğrultusunda nefsini yenmeyi başaran insanın sultanlardan da üstün olacağı belirtilmiştir.

- Yazarın 79 beyitlik **Dastan-ı Sultan Mahmut** adlı bir mesnevisi daha bulunur. Eserde Sultan Gazneli Mahmut ile yoksul bir derviş arasında geçen konuşma anlatılır.
- Şeyyad Hamza bu eserde Gazneli Mahmut'un şahsında devrin beylerini de eleştirerek daha sonraki zamanların beylerine, güç sahiplerine, zenginlerine ve padişahlarına da yol gösterir.
- Şairin diğer bir eseri ise **Ahvâl-i Kıyâmet** adını taşır. Kıyametin konu edildiği mesnevi, 343 beyit olup "fâ'ilâtün, fâ'ilâtün, fâ'ilün" vezni ile yazılmıştır. Bu mesnevide kıyametin kopması, ölümlerin yeniden diriltilmeleri, kıyametin zor zamanları, Peygamber'in insanlara şefaati ve hesapların görülmesi gibi olaylar anlatılmıştır. Eserde ayrıca Hazreti Ali'nin Kevser şarabı dağıtmasına da değinilerek Mevlana ve Sultan Veled'e de yer verilmiştir.
- Mirâç-name** adlı mesnevisi 545 beyitten meydana gelir. Bu küçük mesnevide Hz. Peygamber' in miraca çıkışı ve gördüğü hâller açık, anlaşılır bir dille ortaya konmuştur.
- Diğer bir eseri de **Vefât-ı Hazreti Muhammed aleyhisselâm**'dir. 483 beyit olan bu mesnevinin 356 beyti Şeyyad Hamza tarafından yazılmış, geri kalan 127 beyitlik kısmını ise müstensih eklemiştir.

Hap Bilgi

- Şeyyad Hamza'yı bilim dünyasına tanıtan **Fuat Köprülü** olmuştur.
- Anadolu'da ilk **naat** örneklerini Şeyyad Hamza vermiştir.
- Çocuk ölümleri üzerine Anadolu'da ilk **ağıt** örnekleri yazan da Şeyyad Hamza'dır.
- Divan edebiyatının ilk "**Yusuf u Züleyha**" mesnevisini o yazmıştır. Eser, Türk edebiyatında ilk aşk mesnevisidir. Kahramanın ağzından ilk gazel örnekleri bu mesnevide görülür.

YUNUS EMRE (13.yüzyıl)

- 13.yüzyılda yaşamış olan sanatçının yaşamı hakkında kesin bir bilgi yoktur. Eskişehir'in **Sivrihisar** ilçesine bağlı **Sarköy**'de doğduğu ve yine orada öldüğü ileri sürülüyor. Mezarının nerede olduğu bilinmiyor.
- Şiirlerinden medrese eğitimi gördüğü, tasavvuf ile uğraştığı, şeyhi **Taptuk Emre**'nin dergâhında hizmet verdiği ve Taptuk Emre'nin düşüncelerini yaymak için Anadolu'yu dolaştığı anlaşılr.
- Moğal akınlarıyla sarsılan huzur ve barış ortamının yok olduğu 13.yüzyıl Anadolu'sundan bütün insanları dil, din ayrımı gözetmeksizin kucaklamış, sevgi ve hoşgörünün temsilciliğini yapmıştır.
- 13.yüzyılda yaşamış olan Yunus, sadece Tekke ve tasavvuf edebiyatının değil, tüm Türk edebiyatının da en önemli isimlerindendir.
- Tekke edebiyatının en büyük ve en lirik şairidir. Şiirlerinde hem **aruz** hem de **hece** ölçüsünü kullanmıştır. Şiirlerinde **Allah** ve **insan** sevgisini birlikte ele almıştır.
- Edebiyatımızda **ilahi** türünün en güzel örneklerini veren sanatçı şiirlerini çoğunlukla hece ölçüsüyle ve halk edebiyatı nazım biçimleriyle **dörtlükler** halinde söylenmiştir.
- "**Risalet'ün-Nushiye**" adlı mesnevisinde ise aruz ölçüsünü kullanmıştır. Şiirlerini son derece yalın, anlaşılır, bir dille yazmış; halk dilinin deyiş ve özelliklerini kullanmıştır.
- Onun tüm şiirlerinde Allah'a ulaşma çabasıyla duyduğu mutluluk, Allah aşkının içtenliği, ona kavuşma isteğinin coşkusu, kavuşamamanın verdiği acı vardır.
- Sevgi ve hoşgörünün simgesi olan şair, **UNESCO** tarafından dünyanın büyük şairleri arasında gösterilir
- Yunus, hem şiirleriyle hem fikirleri ile kendisinden sonra gelen tüm halk şairlerini, özellikle de tasavvuf şairlerini derinden etkilemiştir.

ESERLERİ

■ Divan

- Allah, insan, ölüm, varlık, yokluk kavramlarını tasavvuf anlayışında eriterek yazdığı şiirlerinin topluca bulunduğu eserdir.
- Divanda 400 şiir bulunmaktadır. İçindeki şiirlerin bir kısmı aruz bir kısmı ise hece ile söylenmiştir.
- Eserde ilahilerin çoğu dörtlükler şeklinde söylenmiş olmakla birlikte gazel ve mesnevi türünde şiirler de bulunur.

■ Risalet'ün-Nushiye

- Nasihatler kitabı anlamına gelen eser, **mesnevi** nazım biçimiyle ve **aruz ölçüsü**yle yazılmıştır. Eserde insanın **ateş, su, hava** ve **toprak** ile sonradanda ona eklenen **canın** birleşmesinden meydana gelişini anlatır.
- Eserin başında 13 bölümlük bir giriş bulunur. Bundan sonra ise kısa bir mensur bölüm gelir. Asıl bölüm ise 600 beyite yakındır.

HOCA DEHHANİ (13.yüzyıl)

- Horasan Türklerinden olan sanatçı, 13.yüzyılda yaşamıştır, **Horasan**'dan Anadolu'ya gelmiştir Selçuklu sarayına girmiştir.
- Divan şiirinin Anadolu'da ilk örneklerini vermiştir, Anadolu'da din ve tasavvufun çok etkili olduğu bir dönemde aşk ve şarap şiirleri yazarak **din dışı Divan şiirinin kurucusu** olmuştur.
- Aynı zamanda **Divan şiirinin** de **ilk şairi** olarak kabul edilir. Yine Türk şiirinde Türkçe ilk gazel ve kaside örnekleri Hoca Dehanni'ye aittir.
- En önemli eseri III. Alâeddin Keykubad'ın emri ile Farsça olarak kaleme aldığı 20 bin beyitten oluşan **Selçuklu Şehnamesi** adlı mesnevidir. Ancak bu eser bulunamamıştır.
- Şiirlerinde tasavvufa hiç yer vermemiştir; hep **aşk** ve **şarap** konusunu işlemiştir.

2. ANADOLU BEYLİKLERİ DÖNEMİ TÜRKÇESİ

- Beylikler dönemi Türkçesi 13.yüzyılın sonlarından 15.yüzyılın ortalarına kadar devam eden, Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılışından Osmanlı Devleti'nin temellerinin atılmasında kadarki dönemin yazı dilidir.
- Bu dönemde Türkçe bir taraftan Selçuklu dönemindeki Farsçanın hâkimiyetini kırma çabası gösterirken bir yandan da Oğuz ağız özellikleri temelinde özgün bir yazı dili oluşturmaya çalışmıştır.
- Anadolu'da Oğuz ağız özelliklerine dayanan yazı dilinin oluşumu 13.yüzyıla kadar götürülebilir. Bu dönem ürünlerinin birçoğu tercüme niteliğinde olsa da Orta Asya'daki Türkçeden tamamen farklı Oğuz ağız özelliklerinin ağır bastığı bir Türkçeyle yazılmış olmaları bakımından önemli ürünlerdir.
- Bazı karışık dilli özellikler barındıran ilk dönemin hemen ardından sadece Anadolu Oğuzcasını temsil eden birçok eser yazılmıştır. 14. yüzyıl, yani Anadolu Selçuklu Devleti'nin yerine Beylikler Döneminin başladığı bu süreçte üretilen eserler her ne kadar tamamen Oğuzca olsa da tek bir yazı dili görünümü vermiyordu. Çeşitli Oğuz ağızlarının özellikleri bu metinlerde kullanılmıştır.
- 13. yüzyılın sonlarına doğru Moğol baskısı zayıflamıştır. Moğollara karşı uç kuvvetleri tarzında yerleştirilen Oğuz-Türkmen beyleri merkezi otoriteyle ilişkilerini azaltmaya ve kendi adlarına bağımsız beylikler kurmaya başladılar. Anadolu Selçuklu Devletinin son sultanı II. Gıyaseddin Mesut'un 1308'de ölümüyle birlikte de o devlet ortadan kalkmıştır.
- Anadolu Türk Beylikleri dönemi 13. yüzyılda Karamanoğullarının çıkışıyla başlayıp 17. yüzyılda Ramazanoğullarının Osmanlı Devleti tarafından ilhak edilmesine kadar sürmüştür.
- Anadolu Selçukluları döneminde yazılan eserler hem az hem de nispeten basit içerikli idiler. Beylikler döneminde ise beylerin Türkçeye karşı duyarlı ve bilinçli tutumları sonucunda yepyeni bir sürece girildi.

- Yıkılmış olan Selçuklu Devletinin mirasını üstlenmek isteyen beyler kendi etki alanlarını birer kültür ve sanat ortamı haline getirmeye çalışıyorlardı. Bunların sonucu olarak da hemen her konuda (din, tıp, avcılık, edebiyat, rüya tabirleri vs.) çok sayıda eser üretilmiştir.
- Osmanlıların Anadolu'da siyasi hâkimiyeti sağlayıp İstanbul'un fethi ile birlikte dünya devleti olmalarından sonra edebi yazı dili de ağız özelliklerinden arınmaya başlamış ve nispeten standart diyebileceğimiz bir yazı dili ortaya çıkmıştır. Osmanlı Türkçesi dönemi dediğimiz bu dönemde, yazı dilinde Arapça ve Farsça unsurlar biraz artıysa da Oğuz lehçesi klasik bir edebi yazı dili haline gelmiştir.

Hap Bilgi

Beylikler Dönemi Yazarları ve Eserleri

- Âşık Paşa
- Gülşehrî
- Kadı Burhanettin
- Ahmed-i Dai
- Şeyhoğlu Mustafa
- Hoca Mesud
- Ahmedî
- Süleyman Çelebi
- Hatiboğlu
- Hakikî
- Şeyhî

AHMEDİ (14.yüzyıl)

- Asıl adı **Taceddin İbrahim** olan Ahmedî, **Bursa**'da yaşamış ve divan kâtipliği yapmış ve divan şiirinin 14.yüzyıldaki en büyük temsilcisi olmuş bir şairdir.
- Ahmedî, Türk edebiyatında 14.yüzyılın sonlarında divan sahibi olan dört şairden biridir.
- Divan şiirinin Hoca Dehannî'den sonra Kadı Burhanettin ile birlikte gerçek kurucusu olarak kabul edilir ve ayrıca kendi döneminin en fazla eser veren şairi olarak da bilinir.
- Din dışı** konularda şiirler yazmıştır; İran şairlerinden, Gülşehri, Hoca Mesut ve Şeyhoğlu'dan etkilenmiş; gazel ve kasideleri ile birçok şairi etkilemiş ve bu şiirlerine nazireler yazılmıştır.
- Dehhani ve Gülşehri'nin şiirlerini beğenen Ahmedî de Mevlana, Yunus Emre ve Gülşehri'nin de etkisi görülür.
- Türk edebiyatında çağdaşlarına göre en çok kaside yazan bir şairdir. Kasideleriyle tanınan Nefî'nin bile onun kadar kasidesi yoktur. Ahmedî, Bursa için yazdığı kaside ile Türk edebiyatında **ilk şehir kasidesi** yazan şair unvanını almıştır.
- Kasidelerinin çoğunu **Emir Süleyman**'a yazan Ahmedî, mevsimleri - bahariyye ve hazaniyye- kasidelerinde işleyen ilk şairdir. Hem kaside hem terkihibent şeklinde mersiyeleleri bulunan şair, bu şiirlerinin tamamını Emir Süleyman için yazmıştır.
- Methiyelerinde olduğu gibi mersiyelelerinde de duygularını samimi şekilde dile getiren şair, Ahmet Paşa'dan Baki'ye kadar gelen çizgide terkihibent şeklinde yazılan mersiyelelerin öncüsüdür.
- Aşk, eğlence, tarih ve tabiat temalı şiirler yazmıştır, tasavvufa çok az yer vermiştir. İran şiirinin konu ve biçim güzelliklerini bu yüzyılda divan şiirine kazandırmaya çalışmıştır.

- Dili kendinden önceki şairlerin dilinden daha ağır ve sanatlı olan şair, divan şiirinin kuruluşunda önemli rol oynamıştır.

ESERLERİ

Divan

- Kasideler, gazeller, terkihibent ve terciibentlerden oluşan hacimli bir eserdir. Divan'da 750 gazel, 73 kaside, 2 terciibent, 7 terkihibent ve bir muhammes olmak üzere toplam 833 manzume vardır.

İskender - name

- Büyük İskender'in hayatını ve savaşlarını anlatan bu eser, mesnevi nazım biçimi ile yazılmış manzum bir hikâyedir. **8000** beyiti aşan yapıtta manzum bir Osmanlı tarihi de vardır.
- Edebiyatımızda bu konuda yazılan mesnevilerin ilk ve en başarılı örneğidir. Eserin aslı *Firdevsî* ye dayanmakla birlikte asıl yazarı Nizami'dir.
- 8754 beyit olan İskender-name'de *Tevârih-i Âli Osman* ve **Mevlid**'den başka bir de **İşk-name** bölümü bulunmaktadır.
- Ahmedî, eserini 1390 yılında bitirmiş, ancak daha sonra yaptığı ilaveler ile Bayezid ve Timur'un ölümleri ve bunların devrinde geçen başka olaylara da İskender-name'de yer vermiştir.

Cemşid ü Hurşid

- 4798** beyitlik bir mesnevidir. Çin hükümdarının oğlu Cemşid ile Rum Kayzerinin kızı Hurşid'in aşkı anlatılır. İran şairlerinden Selman Savece'nin aynı adı taşıyan eserinin genişletilmiş biçimidir.

Esrar-name

- Din-tasavvuf ve ahlakla ilgili didaktik bir mesnevidir. Feriddü'ttin Attar'dan yapılan bir çeviridir.

Tervih'ül-Ervah

- Ahmedî'nin tıpla ilgili bir mesnevisidir. Emir Süleyman adına yazılmış olup 10 bin beyit kadardır.

📖 Mirkatü'l - Edep

Aydinoğulları'dan Hamza Bey adına yazılmış olan bir Arapça - Farsça sözlüktür.

📖 **Mizânu'l-Edeb:** Arapça sarf bilgisini konu edinen Farsça bir kasidedir. 195 beyittir.

📖 **Mi'yârü'l-Edeb:** Arapça nahiv bilgisini konu edinen Farsça bir kasidedir. 170 beyittir.

📖 **Bedâyi'u's-Sihr Sanâyi's-Şi'r:** Farsça manzum-mensur karışık bir eserdir. Eserde edebî sanatlar örneklerle açıklanmıştır.

Hap Bilgi

- ✳ 14. yüzyılda dili en ağır olan ve kendi döneminde en çok eser yazan Ahmedi olmuştur.
- ✳ Ahmedi, **Bursa** için yazdığı kaside ile Türk edebiyatında **ilk şehir kasidesi** yazan şairdir.
- ✳ Ahmedi, mevsimleri - bahariyye ve hazaniyye - kasidelerinde işleyen ilk şairdir.
- ✳ İranlı şair Genceli Nizami'nin **İskender - name** adlı mesnevisini Türk edebiyatına çeviren ilk şairimiz de yine Ahmedi olmuştur.
- ✳ Divan edebiyatında bir hükümdarın (Emir Süleyman'ın) ölümü üzerine ilk **mersiye** yazan Ahmedi'dir.
- ✳ Anadolu sahasında terakibibent şeklinin ilk örnekleri Germiyan Beyliği içinde yetişen **Ahmedi'nin** Divan'ında görülür.
- ✳ İskender - name adlı mesnevisinde ilk **mevlid** örneği bulunmaktadır.

GÜLŞEHİRİ (14.yüzyıl)

- ✳ Kırşehir doğmuş tasavvufi bir şairdir. Asıl adı **Ahmet** olan Gülşehri, Kırşehir'in Gülşehir kasabasında doğduğu için de kendisine Gülşehri adı verilmiştir.
- ✳ 1250 yıllarında doğduğu tahmin edilen şair, "**Felek-name**" ve Mantıku't-Tayr adlı eserlerinde Gülşehri mahlasını kullanır. Gülşehri, Türk edebiyatında mahlas kullanan ve bunun endişesini taşıyan ilk şairdir.
- ✳ Gülşehri, hem Türk edebiyatında **ilk hikâye** yazarı hem de Farsça eserlerden ilk hikâye tercüme eden şairdir. Türk edebiyatında mesnevî hikâyelerinin ilk tercüme ve şerhini yapan da yine Gülşehri'dir.
- ✳ Gülşehri, eserlerinde yer alan hayvan hikâyelerinden dolayı Türk fabl edebiyatının Anadolu'daki ilk şair ve yazarıdır.
- ✳ Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. **Ahi Evren**'in dervişlerinden olduğu sanılmaktadır. Ahi Evren'in mesnevilerini de bir kitapta toplamıştır. Türkçede az çok ahilik hakkında bilgi veren ilk şair Gülşehri'dir.
- ✳ 13.yüzyılın sonlarına doğru Sultan Veled'in isteği üzerine Kırşehir'de kurduğu tekke Mevlevî tarikatının görüşlerini yaymaya çalışmış.
- ✳ Eserlerini Türkçe yazmış ve Türkçenin bir sanat dili haline getirmeyi amaçlayan şairin en önemli eseri İranlı şair Feridun Attar'dan Türkçeye çevirdiği "**Mantıkut - Tayr**" adlı eserdir. Eseri de Türkçe olarak yazmıştır.

ESERLERİ

📖 Mantıku't - Tayr

- ✳ Kuşların dili anlamına gelen **8000** beyitlik tasavvufi ve **sembolik** (alegorik) bir mesnevidir.

- **Gülşen-name** adını da verdiği bu en büyük ve en önemli eserini, Farsça yazdığı Felek-name'den 16 sene sonra 1317'de kaleme almıştır.
- Gülşehri'nin Mantıku't-Tayr'ı, **Attâr**'ın aynı isimli eserinin ilk Türkçe tercümesidir.
- Gülşehri, bu eserinde Attâr'ın **Esrâr-name**'si, Mevlana'nın **Mesnevî**'siyle **Kelile ve Dimne** gibi farklı eserlerden çeşitli hikâyeler almak suretiyle kendine göre konuyu işleyip genişletmiştir.
- Bu eserde **186** civarında hikâyeye yer veren Gülşehri, Attâr'dan yedi, Mevlana'dan beş hikâye almıştır. Diğer hikâyeleri ise "Esrâr - name, Kelile ve Dimne, Gülistan, Kâbus-name" gibi eserlerden seçer.
- 4437 beyitten meydana gelen Mantıku't-Tayr "sîmurg, bülbül, papağan, tavus, hüma, kaz, doğan, keklik ve baykuş" gibi kuşlardan hareketle yazılmış tasavvufî ve temsilî (**alegorik**) bir eserdir.

Felek-name

- Dinî konulu, tasavvufî tarafı ağır basan **Farsça** bir **mesnevî** olan Felek-name, 1301 yılında Gazan Han adına yazılmıştır.
- Gülşehri, bu eserinde, nereden geldik, nereye gidiyoruz? Sorularından hareketle ruh ve onun yolculuğunu, "**Kelile ve Dimne, Mesnevî ve Kâbus - name**" gibi eserlerden aldığı hikâyelerle açıklar.
- Bu soruların cevabını Kur'an'da aramış ve Kur'an ayetlerine birçok telmihte bulunmuştur.
- Aklın öne çıkarıldığı ve ahlâkî hususların da yer aldığı bu mesnevî, **didaktik** bir eserdir.
- Felek-name konu bakımından Mantıku't-Tayr ile benzerlik ve paralellik gösterir. Ancak, Felek-name' deki **ruh**un yerini Mantıku't-Tayr'da **hüdhüd** almıştır.
- Kısaca eserde İslam felsefesinin **varlık - yokluk** konularını ele almıştır.

Arûz-ı Gülşehri

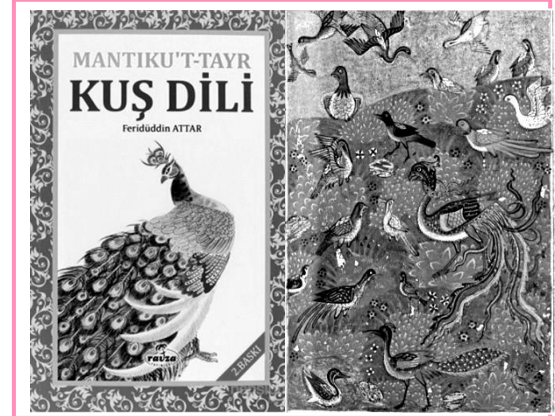
- Gülşehri'nin aruz kalıplarını ve yapılaş şekillerini anlattığı **16 varak** tutarında küçük bir risalesidir.

Kudûrî Tercümesi

- Gülşehri, Mantıku't-Tayr'ında Kudûrî'nin eserini manzum olarak Türkçeye çevirdiğini haber vermiştir. Ancak bu eser henüz ele geçmemiştir.

Kerâmât-ı Âhi Evren

- Âhi Evren'den ve onun cömertliğinden bahseden küçük bir eserdir. 167 beyit olan bu mesnevinin Gülşehri'nin olduğu konusunda şüpheler vardır.
- Bazı kaynaklar Gülşehri'nin Ahi Evren'in halifesi olduğunu belirtse de o Ahi Evren'den çok Mevlana'ya bağlılık gösterir ve hiçbir eserinde Ahi Evren'den söz etmez. Bundan dolayı Ağâh Sırrı Levend, bu eserin Gülşehri'nin olamayacağını bildirmekte ve bu fikri ihtiyatla karşılamaktadır.

Hap Bilgi

- Gülşehri, hem Türk edebiyatında **ilk hikâye** yazarı hem de Farsça eserlerden ilk hikâye tercüme eden şairdir.
- Türkçede az çok **ahilik** hakkında bilgi veren ilk şair Gülşehri'dir.
- Gülşehri, Türk edebiyatında **mahlas** kullanan ve bunun endişesini taşıyan ilk şairdir.

ÂŞIK PAŞA (14. yüzyıl)

- 14.yüzyılda Kırşehir'de doğmuş, Asıl adı Alâeddin Ali' dir. Orhan Bey ve Orhan Gazi zamanlarında yaşamış, iyi bir öğrenim görmüş, Arapça, Farsça ve İslami bilimleri öğrenmiş, tasavvuf kültürü ile yetişmiştir.
- Âşık Paşa, idarenin zayıfladığı, Moğol zulmünün gitgide arttığı, idarî kargaşa ve çekişmelerin çok olduğu bir zamanda doğmuş ve ömrünü bu hadiseler içinde geçirmiştir.
- Kırşehir'in Osmanlı topraklarına geçmesinde büyük rol oynayan ve Kırşehir beyi tayin edilen Âşık Paşa, burada açtığı zaviyede dersler vermiştir.
- Kaynaklarda Âşık Paşa'nın iyi bir öğrenim gördüğü, Arapçanın, Farsçanın yanında Ermenice ve İbraniceyi, İslamî bilgiler ile tasavvuf kültürünü öğrendiği, sūfiyâne şiirler yazdığı belirtilir.
- Süleyman-ı Türkmenî'den tasavvuf dersleri alan ve Şeyh Osman'ın derslerinde yetişen Âşık Paşa, devrinin siyasî şahsiyetleri yanında âlim ve şeyhleri ile temas kurmuş; **Hacı Bektaş-ı Veli**'nin eğitim hal-kasında bulunarak onun halifesi olmuştur.
- Türkçeyi şiirlerinde ilk kullanan tasavvuf şairlerinden olmuştur. Şiirlerinde Türkçeye verdiği önemden dolayı **ulusal dil bilincine sahip ilk şair** olarak kabul edilmiştir. Kaygusuz Abdal'ı etkilemiştir.
- Anadolu Türkleri arasında tasavvufi düşüncüyü yaymak için bütün şiirlerini Türkçe yazmıştır. Arapça ve Farsçaya karşı Türk dilinin güçlü bir savunucusu olmuştur.
- Şiirlerini hece ve aruz ölçüleriyle yazmıştır; divan ve halk şiirinden örnekler vermiştir. **Hece** ile yazdığı şiirlerde Yunus Emre'nin **aruzla** yazdığı şiirlerde ise Mevlana'nın etkileri görülür.

- En önemli eseri Mevlana'nın da etkilerini taşıyan 12 bin beyitlik **Garip - name** adlı mesnevisidir. Dini - tasavvufi bir eser olup halka tasavvufu öğretmek için yazılmıştır.
- Garip-name, **mesnevi** nazım biçimiyle ve aruzla yazılmıştır. On bölümden oluşan eserin her bölümünde on hikâye anlatılmıştır. Bu eseri ile mevlid yazarı **Süleyman Çelebi**'yi etkilemiştir.
- Garip-name, "insan-ı kâmil" olmayı öğütleyen, ahlakî, didaktik bir özellik taşır. Eser, "fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün" vezni ile yazılmıştır. Eserin başında, Farsça mensur bir dibace bulunmaktadır. Bundan sonra gelen 228 beyitlik kısımda tevhidlere, münacata ve Peygamber ile dört halifenin övgüsüne yer verilmiştir.
- Fakr-name, Vasef-ı Hâl, Hikâye, Kimya Risalesi de Âşık Paşa'nın yazdığı fakat Garip - name dışında kalmış küçük risalelerdir.
- Fakr - name:** 161 beyitlik tasavvufi bir mesnevidir. Dinî ve tasavvufi içerikli öğretici bir eserdir.
- Vasef-ı Hâl:** 33 beyitlik küçük bir mesnevidir. Eserde "hâl" kavramı üzerinde durulmuştur.
- Hikâye:** 59 beyitlik bir mesnevidir. Bu eserde bir Müslüman, bir Yahudi ve bir Hristiyan'ın başından geçenlerin anlatılır.
- Kimya Risâlesi:** Bu eserin Âşık Paşa ait olup olmadığı kesin değildir.
- Risâle fi Beyânî's-Semâ:** Sadece "Osmanlı Müellifleri" adlı kitapta adı geçen bu eserin de Âşık Paşa ait olduğu şüphelidir.

Garip-name'den

Türk diline kimsene bakmaz-ıdı
Türklere hergiz gönül akmaz-ıdı
Türk dahi bilmezidi ol dilleri
İnce yolu, ol ulu menzilleri

**KADI BURHANETTİN
(14.yüzyıl)**

- 14.yüzyıl **Azeri** şairlerindendir. Asıl adı **Burhanettin Ahmet**'tir. Kayseri'de doğmuş, kadılık, vezirlik ve hükümdarlık yapmış âlim şair ve devlet adamıdır. Eratna devletinin de kurucusu olmuştur.
- 25 yaşında Eratna Devleti tarafından Kayseri'ye kadı olarak tayin edilmiş, **Eratna Devleti**'nde çıkan iç huzursuzluktan faydalanarak 1381'de Sivas'ta kendi devletini kurmuştur.
- 18 yıl **Sivas**'ta sultanlık yapmış ve sonunda Akkoyunlular'la yapılan bir savaşta Sivas surları önünde başı kesilerek öldürülmüştür.
- Sürekli mücadele içinde geçen yaşamında şiir ve sanatla uğraşmış; **gazel**, **rubai** ve **tuyuğ** türlerinde şiirler yazmıştır.
- Divan şiirinin Hoca Dehhani'den sonra en önemli temsilcisidir. Şiirde sanat zevkini ön planda tutmuş, İran şiirinden etkilenmiş ve İran şiirine ait birçok mazmunu, Türk şiirine kazandırmıştır.
- Anadolu'da divan şiirinin kuruluşunda rol oynamıştır; Baki'yi ve Şeyh Galip'i etkilemiş, Yunus Emre ve Harezmi'den etkilenmiştir.
- Şiirlerinde aşk, tasavvuf ve kahramanlık konularını işlemiştir. Daha çok lirik ve dünya zevklerini dile getiren şiirleri ile tanınmış bir Divan şairidir.
- Gazel ve tuyuğlarıyla tanınmıştır. Gazellerinde mahlas kullanmamış; ilahi aşkla birlikte beşeri aşkı da işlemiş. Edebiyatımızda **en çok tuyuğ yazan şair** olmuştur.
- Genellikle aruzla, kısmen de heceyle yazdığı şiirlerinde **aruzu Türkçeye ilk uygulayan** şairlerden biri olmuştur. Aruzun bütün kalıplarını kullanmıştır. Şiirlerini **Azeri Türkçesi**yle yazmıştır.

- Kadı Burhanettin, Oğuz Türkçesinin yanında Doğu Türkçesine de hâkimdir. Şiirlerinde, eski Anadolu Türkçesiyle birlikte Azerî ve Doğu Türkçesinin özellikleri de görülür.
- Türk idarecileri, beyleri içinde ilk divan sahibi olan Kadı Burhanettin'dir. Türkçe **Divan**'ında 1500 gazel, 119 tuyuğ ve 20 rubai vardır.
- Divan'ından başka **Tercihût-Tavzih** ve "İksirü's Saadet fi Esrarü'l İbadet" adlı dini konuları işleyen iki eseri daha var.
- Kadı Burhanettin, birkaç şiirinde mahlas kullanırsa da genellikle mahlas kullanmaz. Bunu daha sonra edebiyatımızda 16. yüzyıl şair ve âlimlerinden Kemal Paşazade'de görürüz.

Tuyuğ

Hakka şükür koçların devrânıdır.
Cümle âlem bu demün hayrânıdır.
Gün batardan gün toğan yire değün.
İşk erinün bir nefes seyrânıdır

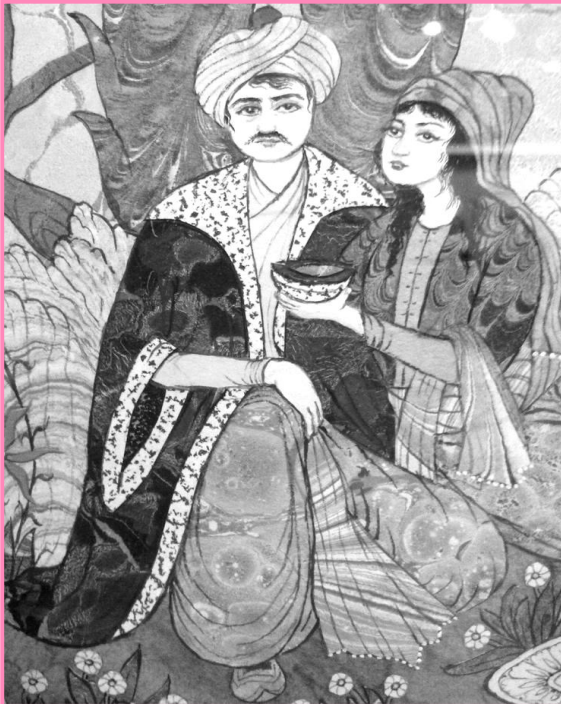
Hap Bilgi

- Edebiyatımızda **en çok tuyuğ yazan** şair, Kadı Burhanettin olmuştur.
- Türk idarecileri, beyleri içinde **ilk divan sahibi** olan Kadı Burhanettin'dir.
- Azeri Türkçesi**yle şiir yazanlar Nesimi, Kadı Burhanettin, Fuzuli, Şah İsmail ve Habibi'dir.

Hoca Mesut (14.yüzyıl)

- 14. yüzyılda yaşayan şairin hayatı hakkında pek fazla bilgi yoktur. Hoca Mesut'un nereli olduğu, eserlerini kime sunduğu da belli değildir.
- 14. yüzyılda **Germiyan**'da yaşamış olan Şeyhoğlu'nun Hoca Mesut'un öğrencilerinden olması, araştırmacılara, Hoca Mesut'un da Germiyan'da yaşamış olduğunu düşündürmektedir.

- Türk edebiyatında Ahmet Yesevi'den sonra 14. yüzyıla gelinceye kadar "hoca" lakabı ile anılan ikinci şair, Hoca Mesut'tur.
- Hoca Mesut'un Farsçadan tercüme edilmiş iki mesnevisi vardır. En ünlü eseri Farsçadan tercüme ettiği "Süheyl ü Nevbahar"dır.
- "Fe'ülün, fe'ülün, fe'ülün, fe'ül" vezni ile yazılan ve 5703 beyit olan eser kendi dönemindeki diğer eserlere göre çok daha fazla Türkçe ağırlıklıdır.
- Eserde Yemen hükümdarının oğlu **Süheyl** ile Çin hükümdarının kızı **Nevbahar**'ın aşkı anlatılır.
- İlk örneği Şeyyad Hamza'nın Yusuf u Züleyha'sında görülen ve daha sonraki mesnevilerde devam eden kahramanların ağızdan gazel yazma geleneği, bu eserde de karşımıza çıkar.
- Klasik bir aşk mesnevisi olan, eser, Anadolu sahasında klasik mesnevi düzenine göre oluşturulmuş, bilinen ilk mesnevidir.
- Yazarın ayrıca İran şairi Sadi'nin Bostan adlı eserinden seçilmiş parçalardan oluşan 1703 beyitlik **Ferhengname Sadi** adlı çevirisi de bulunur.

ŞEYHOĞLU MUSTAFA (14.yüzyıl)

- 14.yüzyılda Germiyan Beyliği sahasında yetişmiş bir şairdir. Germiyan beyi Süleyman Şah zamanında Germiyan sarayında nişancılık ve defterdarlık görevlerinde bulunan Şeyhoğlu, daha son-ra Yıldırım Bayezid'e intisap ederek Osmanlı sarayında da bulunmuştur.
- Şeyhoğlu Mustafa'nın biri manzum üçü mensur olmak üzere dört eseri vardır. Bunlardan Hurşid-name manzum, Marzuban-name ve Kâbus -name tercümeleri ile Kenzül'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulema adlı eserleri mensurdur.
- En önemli eseri Yıldırım Beyazıt'a sunduğu **Hurşid-name** adlı mesnevidir. Eser ayrıca **Hurşid ü Ferahşâd** olarak da bilinir.
- Aşk konulu bu mesnevide İran şahının kızı Hurşid ile Ferahşad'ın aşkı anlatılır. **7903** beyitlik bu mesnevi aruzla yazılmıştır.
- Yazarın diğer eserleri arasında mensup olarak yazılmış Marzuban-name, Kâbus-name, Kenzül -Kübera ve Mehekkü'l Ulema bulunur.
- **Marzubanname**, didaktik bir eser olup eserde öğretici hayvan hikâyeleri bulunur. Mensur hikâye ve masalların olduğu bir eserdir.
- **Kâbus-name**, Şeyhoğlu'nun Farsçadan çevirdiği başka bir eseri, ahlâk ve siyaset kitabıdır.
- Siyasetname türünde yazılmış mensur bir eser olan **Kenzül' Kübera**'da devlet adamlarına yöneticilikle ilgili tavsiyelerde bulunur.
- Eser, Kutadgu Bilig'den sonra Türk kültür tarihi içinde ikinci, Batı Türkçesi'nde ise ilk yazılan siyaset kitabı olan eserdir.
- Eserlerinde Türkçe kelimelere, özellikle halk tabiri ve atasözlerine geniş yer veren, Türkçe yazmakla övünen, gayretli ve başarılı bir şair ve yazar olan Şeyhoğlu, gerçek bir söz ustasıdır.

SÜLEYMAN ÇELEBİ (15.yüzyıl)

- 15.yüzyılda yaşamış olan şair, **Bursa**'da doğmuştur. Yıldırım Beyazıt döneminde Bursa'daki Ulu Camii'nde imamlık da yapmıştır. Yıldırım Bayezid'in Divan-ı Hümayun imamlığı görevinde bulunan Süleyman Çelebi, Emir Sultan'ın tavsiyesi ile Ulu Cami yapıldıktan sonra 1400 yılında, elli yaşlarında iken buraya imam tayin edilmiştir
- Edebiyatımızda en tanınmış **mevlid** yazarıdır. Peygamberimizin doğumunu, yaşamını ve ölümünü anlattığı "Vesilet'ün - necat" (kurtuluş yolu) adlı mevlidi ile tanınır.
- Eser Hz. Muhammed'in diğer peygamberlerden daha üstün olduğunu kanıtlamak amacıyla yazılmış 800 beyitlik bir mesnevidir. Eserin "**münacaat, vıladet, risalet, miraç, rihlet** ve **dua**" olmak üzere 6 bölümü vardır.
- Eser edebiyatımızda **ilk mevlid** örneğidir. Türk edebiyatında yüz otuz civarında mevlid yazılmıştır, ancak bunlardan hiçbirisi Süleyman Çelebi'nin eseri kadar etkili olmamış ve milletin hafızasında yer tutmamıştır.

Hap Bilgi

☞ **Süleyman Çelebi, eserini yazarken şu eserlerden yararlanmıştır:**

- Âşık Paşa - Garib - name
- Erzurumlu Mustafa Darî - Sîretü'n-Nebî
- Ahmedî - Mevlid

ŞEYHİ (15.yüzyıl)

- Asıl adı **Yusuf Sinaneddin** olan Şeyhi, 15.yüzyıl Divan şairlerinden olup Klasik Türk edebiyatının da kurucuları arasında yer alır.
- Doğum yeri **Germiyan** (Kütahya)'dır. Tabip olmasından dolayı **Hekim Sinan** adıyla şöhret kazanan Şeyhi, ilköğrenimine dönemin önemli kültür merkezlerinden biri olan Kütahya'da başlamıştır ve bu arada şair Ahmedî'den ders almıştır.
- İran**'da tıp ve tasavvuf eğitimi almıştır; göz hastalıklarındaki ustalığı ile ün kazanmış; İran dönüşü Ankara'da Hacı Bayram-ı Veli'ye intisap ederek Şeyhi mahlasını alan şairin, Germiyanolu Yakup Bey'in özel tabibi olduğu ve daha sonra Çelebi Mehmet ve II. Murat'ın hizmetinde bulunduğu bilinmektedir. Çelebi Sultan Mehmet'i tedavi etmesine karşılık kendisine **Tokuzlu Köyü** tımar olarak verilmiştir.
- Tokuzlu köyüne giderken yolda tımarın eski sahipleri tarafından dövülmüş ve uğradığı felaketi "**Har - name**" adlı eserinde anlatmıştır.
- Şeyhi, divan edebiyatının kurallarını derli toplu biçiminde ilk defa uygulayan şairdir. Kendisinden **şeyhüş-şu'arâ, serdar-ı şu'arâ** ve **hüsrev-i şu' arâ** şeklinde söz edilmiştir.
- Şeyhi, 15. yüzyılın Ahmet Paşa ve Necati gibi şairlerinden başka, Baki'den Fuzuli'ye kadar büyük şairler başta olmak üzere sonra gelen çok sayıda şair üzerinde etkili olmuştur.
- İran edebiyatından etkilenmiştir, 15.yüzyıl Türkçesini şiirlerinde ustaca kullanmıştır. Ahmet Paşa'dan Fuzuli'ye kadar birçok şairi etkilemiştir.
- Şeyhi, Anadolu sahası Türk edebiyatının 15. Yüzyılın ilk yarısında yaşayan en önemli şairidir. O, her ne kadar tasavvufi ilgilenmiş ve gazelle-rinde tasavvufi unsurlara yer vermiş olsa da mu-tasavvif bir şair değildir.

- Tasavvuf eğitimi almıştır; ancak tasavvufla pek fazla ilgilenmemiş, genel olarak dindışı konularda şiirler yazmıştır.
- 15.yüzyılın en başarılı mesnevi şairi olan Şeyhi'nin Divanından başka "**Hüsrev-i Şirin**" adlı aşk konulu bir mesnevisi daha vardır.
- Şeyhi'nin edebi eserlerin dışında tıpla ilgili yazdığı "**Kenzül-Menafi**, **Hab-name**, **Ney-name**"diğer önemli eserleri arasındadır.

ESERLERİ

- **Divan:** Şeyhî Divanı'nın başında tevhid, naat ve kasideler bulunur. Şair kasidelere göre en çok II. Murat'a övgü şiiri yazmıştır. Divan'daki kerem kasidesi ile diğer kasidelerden ve terci-i bent nazım şekliyle yazılan methiyelerden şairin Germiyanoglu Yakup Bey'den çok ilgi gördüğü anlaşılmaktadır.

Hüsrev ü Şirin

- Genceli Nizami'nin aynı adlı eserinin tercümesi olan bu mesnevi, 1421- 1439 yılları arasında II. Murat adına yazılmıştır.
- Şeyhi, Hüsrev ile Şirin'in aşkını konu alan mesneviyi Nizami gibi uzatmamış, hikâyenin sonundaki olayları en trajik yerinde kesmiştir.
- Şeyhi, Nizami'nin eserine bağlı kalmakla birlikte yaptığı ekleme ve çıkarmalarla eserine telif özelliği kazandırmıştır. Bu konuda, 15. yüzyılda yazılan ilk Anadolu'da yazılan ikinci eser olan bu mesnevi, Türkçe yazılan "**Hüsrev ü Şirin**" mesnevilerinin en güzeli olarak kabul edilir.
- 6944 beyitten meydana gelen ve "mefâ'ilün, mefâ'ilün, fe'ülün" vezniyle yazılmıştır.

Har-name

- **128** beyitlik bir mesnevidir. Divan şiirinin en kısa mesnevisidir. Divan edebiyatının **ilk hiciv** örneğidir. Türk edebiyatında ise **ilk fabl** örneğidir.

- Eserde olmayacak hayaller peşinde koşarken elindekini de kaybeden ve boynuz umarken kulluktan da olan bir eşiğin başından geçen olaylar ele alınmıştır.
- Şeyhi, Çelebi Mehmet Paşa'yı tedavi ettiği için kendisine **Tokuzlu Köyü** verilmiştir ama köye giderken köyün eski sahipleri tarafından dövülmüştür. Başından geçen olayları anlatmak için hükümdara "**Har-name**"yi yazmıştır.
- Harname'nin bir özelliği de sade Türkçe ile söylenmiş olmasıdır. Bazı beyitleri tamamen Türkçe olarak yazılmıştır.
- Kaynaklarda Har-name'nin yazılış sebebi iki farklı şekilde verilmiştir. Birincisine göre; Şeyhi, Çelebi Mehmet'in gözünü tedavi ettiği için padişah kendisine ihsanlarda bulunur ve Dokuzlar köyünü tımar olarak verir. Ancak köyün eski sahipleri Şeyhi'yi köye sokmazlar ve onu dövüp elindeki bütün malını da alırlar. Şeyhi de bu olay üzerine Har-name'yi yazarak Çelebi Mehmet'e sunar.
- İkinci bilgiye göre; Şeyhi'yi beğenen II. Murat, onu vezir yapmak ister. Padişahın çevresinde bulunan ve Şeyhi'yi çekemeyen kişiler onun, Nizami'nin Penc-genc'i gibi bir hamse yazdıktan sonra bu makama getirilmesinin daha uygun olacağını söylerler. Şeyhi bunun üzerine; Nizami'nin Hüsrev ü Şirin'ini çevirmeye başlar.
- Önce 1000 beyti çevirip padişaha sunar. Padişah eseri çok beğenir ve Şeyhi'ye çeşitli hediyeler verir. Aldığı hediyelerle memleketine giderken yolda hırsızlar tarafından soyulan Şeyhi, bunun üzerine yaşadıklarına uygun olarak Har-name'yi yazıp padişaha gönderir. Şair, Har-name'de anlattıklarını kendi başından geçen olaya bağlayarak padişahın adaletini ve yardımını bekler.

Hap Bilgi

- ✴ Türk edebiyatında en ünlü **Hüsrev ü Şirin** mesnevisi **Şeyhi** tarafından kaleme alınmıştır.

AHMED-İ DÂÎ (15.yüzyıl)

- 1330'lu yıllarda Germiyan'da doğmuştur. Babasının adı İbrahim'dir. Germiyanogulları veya Aydınoğulları muhitinde iken Osmanlılara intisap etmiştir.
- Kütahya'da kadılık yaptığı ve önce Emir Süleyman'ın sonra da Mehmet Çelebi'nin himayesine girdiği bilinir. II. Murat'ın şehzadelğinde hocalığını yapmıştır. Muhtemelen II. Murat tahta çıktıktan bir süre sonra da Ahmed-i Dai vefat etmiştir.
- Manzum ve mensur pek çok eseri vardır. Bunlardan bazıları telif, bazıları tercümedir. Dili kullanma becerisi birçok çağdaşına göre oldukça üstündür.

ESERLERİ

📖 Türkçe Divan

Divan'ın Kahire'deki nüshasında 1885 beyit, Burdur'daki nüshasında ise 1535 beyit vardır. Değişik mecmualarda başka şiirleri de bulunmaktadır.

📖 Çeng - name

1446 beyitlik eser mesnevi türünde yazılmıştır. Bir Türk çalgısı olan cengin mahiyeti yer yer dini, ahlaki ve tasavvufi motiflerle işlenir. Bu eser, Dai'nin en özgün ve en güçlü eseri kabul edilmektedir.

📖 Vasiyyet-i Nûşîrevân

Mesnevi türünde yazılmış 115 beyitlik bir eserdir. Bir öğüt kitabı niteliğindedir.

📖 Câmasb - name Tercümesi

73 beyitlik küçük bir mesnevi olan bu eser, Hoca Nasir-i Tusi'nin aynı adlı eserinden Türkçeye çevrilmiştir. Yıldız - name, fal - name türünden bir eserdir.

📖 Farsça Divan

1413 yılında Hayrettin Hacı Halil Bey'e kendi el yazısı ile sunduğu, Farsça şiirlerinin toplandığı divandır.

📖 Ukûdü'l - Cevâhir

Farsça manzum bir lügat olan ve aruzun esas bahirlerini gösteren bu eser 51 kıta ve 650 beyitten meydana gelmiştir. II. Murat'ın şehzadeligi döneminde kendisine sunmuştur.

📖 Tefsîr-i Ebû'l-Leyses-Semerkandî

- Emir Sultan adına kaleme alınan bu tercüme, Anadolu sahasının bilinen ilk Kur'an tercümesidir.
- Eseri birebir tercüme etmemiş, başka kaynaklardan da yararlanarak adeta yeni bir tefsir haline getirmiştir. Esere eklediği 235 beyitlik manzum giriş kısmı ise tamamıyla kendi telifidir.

📖 Tezkiretü'l - Evliya

II. Murat adına, Feridüddin-i Attar'ın aynı adlı eserinden yaptığı tercümedir. Bu da Anadolu sahasının bilinen ilk Tezkiretü'l - Evliya'sıdır.

📖 Tercüme-i Eşkâl-i Nâsir-i Tûsî

Farsçadan tercüme edilmiş olan bu eserde yıldızlardan bahseder.

📖 Ta'bir - name Tercümesi

Germiyanoglu II. Yakup Bey'in işareti ile Farsçadan çevirdiği bir eserdir. Rüya yorumlarından bahseder.

📖 Teressül

Edebiyatımızda "usul-i inşa" ve mektuplaşma türünün ilk örneklerindendir. Özel ve resmi yazışma ve haberleşme kurallarını göstermek için kaleme almıştır.

📖 Miftâhü'l - cenne

Lulu Paşa adında bir zatın isteği üzerine Arapçadan Türkçeye çevirdiği bir eserdir. Ancak, Ahmet-i Dai'nin elinde bu tercüme de telif özelliği kazanmıştır. Cennet'e girmek için yapılması gerekenleri anlatır.

📖 Tıbb-ı Nebevî Tercümesi

Umur Bey'in emriyle Türkçeye çevrilmiş bir eserdir. Hz. Muhammed'in hadislerin dayandırılarak iki bölüm halinde hazırlanmış bir koruyucu hekimlik kitabıdır.

📖 Vesîletü'l-mülûk li-ehli's-sülûk

Ayete'l-kürsi'nin Türkçeye tercümesi olan eserdir.

HATİBOĞLU (15.yüzyıl)

- 15. yüzyılın mesnevîcilerindendir. Yazarın "**Lefaif-name, Bahrül Hakayık** ve **Ferah - name**" adlı mesnevîleri bulunur. Bu mesnevîler didaktik, dini ve ahlaki özellikler taşır.
- 1465 beyitten oluşan ve "mefâ'îlün, mefâ'îlün, fe'ûlün" vezniyle yazılmış **Bahrü'l-Hakâyık**, Hacı Bektaşî Veli'nin Arapça mensur "**Makalât**"ının manzum bir çevirisidir.

HAKİKİ (15.yüzyıl)

- Somuncu Babanın oğlu olan sanatçı, 15.yüzyılda yaşamıştır. Tasavvuf eğitimini babasından almıştır.
- Eserleri arasında "Divan, Muhabbet-name, Metali' u'l-İman" bulunmaktadır.
- Yazarın ayrıca "Tasavvuf Risalesi" adlı bir eserinin varlığından da söz edilmektedir.

DEDE KORKUT HİKÂYELERİ

- Türk edebiyatında destandan halk hikâyesine geçişin ilk örneği olarak Dede Korkut kabul edilir.
- Dede Korkut Hikâyeleri Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nde oluşmuş, 15. yüzyılda yazıya geçirilmiş destan tipi halk hikâyeleridir.
- Oğuz Türklerinin kendi iç savaşlarının yanında, Gürcüler, Rumlar ve Abazalarla yaptıkları savaşları da anlatır. Türk halk hikâyelerinin ilk basamağını oluşturur. Destandan hikâyeye geçişin ilk durağıdır.

- Asıl adı "Kitab-ı Dedem Korkut Âlâ Lisan-ı Taife-i Oğuzân" (Oğuz Boyları Dilince Yazılmış Dede Korkut Kitabı) olan fakat "Dede Korkut Hikâyeleri" olarak anılan eser, 19. yüzyılda varlığı ortaya çıkarılan Oğuz boyları arasında oluşmuş on iki destansı hikâyeden oluşur.
- Eserin iki önemli yazması bulunmakta olup bunlar Almanya'nın Dresden şehrinde ve Vatikan'dadır.
- Dresden nüshası 1815 yılında **H. O. Fleischer** tarafından bulunmuştur, Vatikan nüshasını ise 1950'de **Ettore Rossi** bilim dünyasına tanıtmıştır
- Bazı araştırmacılar Dede Korkut hikâyelerinin Berlin nüshasından da söz ederler, Ancak bu nüsha Dresden nüshasının kötü bir kopyasından başka bir şey değildir.
- Bir giriş ve on iki hikâyeden oluşan Dede Korkut hikâyelerinin konusu da çeşitlilik göstermektedir. Bunlardan Dirse Han Oğlu Boğaç Han ve İç Oğuzun Dış Oğuz'a Asi Olup Beyrek'in Öldürülmesi hikâyelerinde Oğuzların kendi aralarındaki mücadeleler anlatılmaktadır.
- Basat'ın Tepegöz'ü Öldürdüğü Hikâye ile Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Hikâyesinde ise Oğuzların olağanüstü güçlerle olan mücadelesi ele alınmıştır
- Kalan sekiz hikâyede (Salur Kazan'ın Evinin Yağmalanması, Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek, Kazan Bey'in Oğlu Uruz Bey'in Esir Düşmesi, Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı, Kazılık Koca Oğlu Yigenek, Begil Oğlu Emren, Uşun Koca Oğlu Segrek, Salur Kazan'ın Tutsak Olup Oğlu Uruz'un Kurtarması) ise Oğuzların komşuları ile olan mücadelelerini görmekteyiz.
- Dede Korkut hikâyeleri 9 ve 11. yüzyıllarda oluşmuş, 15. yüzyılın sonunda, adını bilmediğimiz biri tarafından yazıya geçirilmiştir.
- Hikâyeler nazım ve nesir karışık olarak tespit edilmiştir. Olayların anlatılışı, hikâyesi nesir biçiminde; seslenme ve konuşmalar genel olarak nazım biçiminde bulunur.

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ GRAMERİ

- Oğuzcanın ilk yazı dili olan Eski Anadolu Türkçesi, **Batı Türkçesi** diye de bilinir.
- Oğuzlar, bugünkü Türkiye, Rumeli, Azerbaycan, Gagavuz Türkmenistan, İran Irak, Suriye Türklerinin atalarıdır.
- Oğuzca kendi içinde dönemlere ayrılır.

a) Eski Oğuzca: 9. - 11.yüzyıl

9 yüzyıldan 11 yüzyıla kadar süren bu dönemde dil Uygur-Karluk karışımıdır.

b) Orta Oğuzca: 13.-15. yüzyıl

Bu dönem Anadolu Selçukluları ve Anadolu Beylikleri dönemidir.

c) Yeni Oğuzca: 20. ve 21. yüzyıl

Türkiye Türkçesi, Azeri, Türkmen ve Gagavuz Türkçesi bu evrededir. Bilim çevreleri Oğuzcaya Eski Osmanlıca Eski Anadolu Türkçesi gibi isimler verir.

1. SES BİLGİSİ

c) ÜNLÜLER

- Eski Anadolu Türkçesinde **9 ünlü** vardır. Yine bu Türkçede bir **kapalı é** sesinin varlığından söz edilir.
- Eski Anadolu Türkçesinde kapalı é sesinin tespit edildiği sözcükler arasında şunlar bulunur:
Örnek: gice "gece", vir "ver", biş "beş", yitmiş "yetmiş"
- Kelime başında Eski Anadolu Türkçesi ileri derecede **i** sesi kullanılır:
Örnek: yir, virmek, demek, biş, yitmiş gibi.
- Eski Anadolu Türkçesi vokallerde ileri bir **yuvarlaklaşma** devresidir:
Örnek: sening - senüng, bilip - bilüp, eling - elüng, başım - başum gibi.

Ünlülerle İlgili Ses Olayları

1. Büyük Ünlü Uyumu

EAT döneminde de kalınlık-incelik uyumu vardır. Hatta bazı durumlarda, günümüz Türkçesi yazı dilinden daha ileri bir uyum söz konusudur

2. Küçük Ünlü Uyumu

- EAT metinlerinin ünlüler açısından en karakteristik özelliği, dudak (düzlük-yuvarlaklık) uyumunun tam olmamasıdır.

- Bu uyum iki yönden bozuktur: Bunlar:

a. Bazı ekler sadece yuvarlak ünlü ile kullanılır. Öndeki hecesi düz ünlülü olan pek çok kelimenin de takip eden hecesinde yuvarlak ünlü bulunur.

b. Bazı ekler sadece düz ünlü ile kullanılır. Öndeki hecesi yuvarlak olan bazı kelimelerin de takip eden hecesinde düz ünlü bulunur.

Örnek: altun, getir, ayru, yatsu, yavuz, yazuk

3. Ünlü Düşmesi

Orta hecedeki vurgusuz dar ünlülerin düşmesi Türkçe için bir genel eğilimdir. EAT metinlerinde de bu eğilim yaygındır.

Örnek: gönlün , oğlumu, ağzın vb

4. Ünlü Geçişmesi

Biri ünlüyle biten arkasındaki de ünlüyle başlayan iki kelime bir araya gelince ünlüler kaynaşır.

Örnek

- niçün < ne için
- nire < ne ara
- böyle < bu ile
- bol- < bu ol-
- nit- < ne it-
- nol- < ne ol-

d) ÜNSÜZLER

- Kelime başında **"b, c, d, g, k, s, y"** ünsüzleri çok kullanılmıştır.
- Kelime sonunda **"k"** ünsüzü **"g"** ünsüzüne dönüşür.
Örnek: balık > balıg, toprak > toprag vb.
- Eski Anadolu Türkçesinde şimdiki kelime başı **y** sesi düşmüştür.
Örnek: yıl > il, yıldız > ıldız, imşak > yumuşak vb.

- Eski Anadolu Türkçesinde **w** sesi, **v** sesine dönüşür:
Örnek: ew > ev, aw > av, yawuz > yavuz
- Eski Anadolu Türkçesinde kelime başında **"b ~ m"** sesleri birlikte kullanılır. men - ben gibi
- Kelime başında **"t"** ünsüzü yerine **"d"** ünsüzü vardır.
Örnek: dürlü, dilkü, daş vb.
- Ayrıca sondaki **g** düşmesiyle sayısız yuvarlak şekil-ler ortaya çıkmıştır.
Örnek: bilig > bilü, sevig > sevü, sarig > saru, devlet-
lig > devletlü, atlug > atlu gibi.
- Eski **"k"**lar, hırıltılı **"h"** olmaya başlamış, her iki ses karışık olarak yan yana kullanılmıştır:
Örnek: baktı - bakhdı, çıkan - çıkhan, ayak- ayaklı
- Daha önce başlamış **"b > v"** değişikliği Eski Anadolu Türkçesinde de oluşmaya devam etmiştir:
Örnek: bilebiz > bilevüz, gelürben > gelürven gibi.
- Eski Anadolu Türkçesi kelime başında büyük seda-
lılaşıma devresidir. Eski Türkçenin kelime başındaki **k**'ler ve **t**'ler geniş ölçüde **"g ve d"** olmuştur:
Örnek: kün > gün, kök > gök, timek > demek, tüşmek
> düşmek, tilemek > dilemek gibi.

Püf Nokta

- * Eski Anadolu Türkçesinin en önemli karakteristik özelliği **yuvarlaklaşmanın** ve **tonlulaşmanın** en yoğun olduğu dönem olmasıdır.

1. Ünsüz Uyumları

EAT metinlerinde ötümlülük-ötümsüzlük bakımın-dan ünsüzler arasında bir uyum yoktu. Bugün ünsüz uyumu-na giren eklerin ilk ünsüzü EAT metinlerinde sa-dece ötümlü şekilleriyle kullanılmıştır. Sadece ötümlü ünsüzle başlayan ekler:

- **da:** Bulunma hâli eki
- **dan :** Ayrılma hâli eki
- **di:** Görülen geçmiş zaman eki
- **duk:** Sıfat-fiil eki
- **dur:** Bildirme eki
- **dur- :** Ettirgenlik eki

2. Ötümlüleşme

EAT döneminin ünsüzler bakımından en karak-teristik değişmesi kelime başında ve iki ünlü ara-sında **"t, k ve c"** ünsüzlerinin ötümlüleşme eğili-minin yaygın olmasıdır.

t > d değişmesi

- tiz > diz
- tört > dört
- tüken > düken
- titre > ditre
- türü > dürlü
- tik > dik-
- tutak > dudak
- tut- > dut-
- yiti > yidi
- öte > öde-

- * Aynı kelime aynı metinde bile iki ayrı şekilde ge-çebilmektedir: tut- , dut-

k > g değişmesi

- keydür > geydür-
- kör- > gör-
- könül > göröl
- köz > göz
- körklü > görklü
- akar > agar-
- kıldukı > kıldugı
- artuk > artug

ç > c değişmesi

- süçi > süci
- giçe > gice
- koça > koca

Hap Bilgi

- * Eski Anadolu Türkçesinde t > d, k > g ve ç > c ötümlüleşmesi her örnekte görülmez. Bu dönem-de **" t, k, ç"** biçiminde yazılan sözcükler de bulu-nur. **Örnek:** tok, tut, tokuz, artuk vb.

3. Sızıcılışma

- **b > v değişmesi**
 - bir > vir
 - bar > var
 - eb > ev
 - ab > av
 - yalbar > yalvar
- **d > y değişmesi**
 - adak > ayak
 - kudug > kuyu
 - adır- > ayır-
- **k > h değişmesi**
 - takı > dahı
 - kanım > hanım
 - yoksul > yohsul
 - okşa > ohşa-
- **ç > ş değişmesi**
 - geç > geş
 - niçe > nişe

4. Dudaklılaşma

- **g > v değişmesi**
 - kigür > givür
 - tagu > tavu
- **ŋ > m değişmesi**
 - benin > benüm
 - bizin > bizüm

5. Genizleşme

- **b > m değişmesi**
 - bin > miŋ
 - bengü > mengü

6. Ünsüz Düşmesi

- **b düşmesi**
EAT metinlerini diğer Orta Türkçe lehçelerinden ayıran en önemli özelliklerden biri de bol fiilindeki b sesinin düşmesidir. bol > ol

▪ y düşmesi

Kendinden sonra dar ünlü bulunan kelime başı "y" ünsüzü Oğuzcada düşebilmektedir.

- yılan > ılan
- yıldız > ilduz
- yıldırım > ıldırım

7. Ünsüz Türemesi

▪ v türemesi

Köktürkçedeki ur- fiilinin başında Oğuzcada bir "v" ünsüzü türemiştir. EAT metinlerine çoğunlukla Köktürkçedeki gibi "ur-" şekli geçse de bazı metinlerde türeme olmuş şekli de kullanılmıştır: "vur-"

8. Ünsüz İkizleşmesi

- asıg > assı
- ısıg > issı

9. Hece Tekleşmesi

- Yan yana bulunan benzer veya aynı hecelerden birinin söylenişten kalkması şeklinde oluşan bu değişme belirli kelimelerde gerçekleşmiştir.
- Bildirme ekinin oluşumunda bu gelişme belirleyici olmuştur. Tur- fiilinin üzerine geniş zaman eki -Ur getirilince "turur" kelimesi oluşmuştur.
- EAT döneminde bildirme eki olarak hem "turur", hem bunun ötümlüleşmiş şekli "durur", hem de hece tekleşmesiyle kısaltmış ve ek hâline gelmiş olan "+dur" şekli kullanılmıştır: var+dur

10. Göçüşme

- Bu tür göçüşmeler, Anadolu sahası dışındaki Oğuzcalar için karakteristiktir.
- Ancak birkaç tane EAT metninde nadiren de olsa ünsüz göçüşmesine uğramış örneğe rastlanır:

Örnek

- avra > arva
- gibi > bigi

2. ŞEKİL BİLGİSİ

İSİMLER

İSİM ÇEKİM EKLERİ

a. Çokluk Eki

- EAT' de çokluk, bütün kelimelerde "+lar / +ler" ekiyle yapılmıştır:

Örnek: kullar, yıllar, giceler, diller, yoldaşlar, evler

b. İlgi Hâli: +ıñ, +nıñ / +nuñ

İlgi hali eki Eski Anadolu Türkçesinde genel olarak "nın / nun" şeklindedir.

Örnek

- baş ağrısı
- yaradılmagun evveli
- pencerelerün birisi
- senün oglun

c. İyelik Ekleri

- Eski Anadolu Türkçesinde iyelik ekleri günümüz Türkiye Türkçesindeki gibidir
- Ancak EAT' de 1.ve 2.kişi iyelik eklerinin dar yuvarlak biçimleri kullanılırken 3.kişi iyelik eklerinin dar - düz biçimi kullanılmıştır.
 - 1.tekil şahıs iyelik (**um**): adum, gözüm
 - 2.tekil şahıs iyelik (**un**): adun, gözün
 - 3.tekil şahıs iyelik (**ı, sı**): adı, gözü
 - 1.çoğul şahıs iyelik (**umuz**): adumuz
 - 2.çoğul şahıs iyelik (**nuz**): adunuz
 - 3.çoğul şahıs iyelik (**ları**): adaları

Hap Bilgi

- * Eski Anadolu Türkçesinde bazı sözcüklerde iyelik eki yığılması meydana gelmiştir.

- bir - i - si
- kim - i - si
- dükel - i -si

d. Yükleme Hâli: +ı, +i, +yı, +yi

EAT'de yükleme hali (belirtme hali) + ı, +i, +yı, +yi ile yapılmıştır. Ancak iyelik eklerinden sonra +n eki de kullanılmıştır.

Örnek

- ulusu
- karı
- savaşı
- bizi
- sevdayı

e. Yönelme Hâli: + a, + ya, + ye

Eski Anadolu Türkçesinde yaklaşma hali yaygın olarak "+ a,+ ya,+ ye" ekiyle yapılır.

Örnek

- bize
- yire
- kuyuya
- kişiye
- katunuza

f. Bulunma Hâli: + da

Diğer Türkçelerde olduğu gibi Eski Anadolu Türkçesinde de bulunma hali "+ da" ekiyle sağlanmıştır.

Örnek

- gönülde
- odında
- atmakda
- katında
- yanumda

g. Çıkma Hâli: + dan

- EAT' de çıkma hâli eki "+ dan"dır. Ancak az da olsa "+ dın" eki de kullanılmıştır.

Örnek

- kişiden
- andan
- agacdın
- gönildin
- göklerdin

h. Eşitlik Hâli: + ca / + ça

Eski Anadolu Türkçesinde eşitlik hâli + **ca** ekiyle yapılmaktadır.

- akça
- dünyaca
- ayruca
- tagca

i. Vasıta Hâli: + ın, +la

- ayagın
- sabahın
- iki gözin
- ansızın
- suyla
- dışile

j. Aitlik eki: ki

Bütün Türk dillerinde olduğu gibi Eski Anadolu Türkçesinde de aitlik eki "+ki"dir.

- arkandagi
- evvelki
- ilerüki
- kankı
- soñragı
- yarıngı

ZAMİRLER

1. Kişi zamiri

Ben, men sen, sin, ol, olar, bir anı, anın, onda

2. İşaret zamiri

Bu, şu ol, şol, bunca, işbu, aşbu, aşbunda bunca

3. Dönüşlülük zamiri: kendü

4. Soru zamiri: kim, ne

5. Belgisiz zamir: kim, kimi, ne kim, her biri, kamu, nicelerden, ayruk

ZARFLAR

1. Zaman zarfı

- dünle, dün, bugün, tanla, lahza, gah, subhu dem heman, müdam,

2. Yer zarfı

- karşu, ara yir, yir, berü, girü

3. Miktar zarfı

- katı, yiğın,ol kadar, nice, tümen tümen, bölük bölük, az

EDATLAR

- İçre, birle, ile, berü, girü, gibi, üçün, göre, üzere gerç,i eğer, likin, çün, çünkim, bari, zira, çünkü, yahut, ya, sanki, guya, illa...

FİİLLER

ŞAHİS EKLERİ

Fiil çekimlerinde kullanılan şahıs ekleri, görülen geçmiş zaman ve dilek şart kipi dışında zamir kökenlidir. Bunlar:

Zamir Kökenli Şahıs Ekleri

- **1.tekil kişi:** men, van, vam, anın, in, am, em
- **2.tekil kişi:** sen, sin
- **3.tekil kişi:** -
- **1.çoğul kişi:** vuz, vüz
- **2.çoğul kişi:** siz
- **3.çoğul kişi:** lar

* Zamir kökenli şahıs ekleri şu fiillerde kullanılır:

- **Geniş zaman:** içer sen, çalar men, öterven
- **Belirsiz geçmiş zaman:** işitmiş, göndermişsiz
- **Şimdiki zaman:** görürven, göreyoruz, yaturlar
- **Gelecek zaman:** ayrılısarvan, göriserem
- **İstek kipi:** dutaram, alaram, yaparam, çalaram

İyelik Kökenli Şahıs Ekleri

- m, n, k, nuz, lar
- İyelik kökenli şahıs ekleri şu fiillerde kullanılır:
- **Bilinen geçmiş zaman:** bakdum, araduk, bildük
- **Şart (koşul) kipi:** gitseniz, alsalar, geçsek, bilse

ZAMAN KİP ÇEKİMİ

Bilinen Geçmiş Zaman: "- dı" ekiyle kurulur.

İyelik kökenli şahıs ekleri ile çekimlenir.

Bilinen geçmiş zaman kipinden sonra kullanılan şahıs ekleri "m, n, k, nız, lar" biçimindedir.

- bil - dü - m
- bil - dü - n
- bil - dü
- bil - dü - k
- bil - dü - nüz
- bil - dü - ler

Belirsiz Geçmiş Zaman: mış -(y)up dur(u)r

Belirsiz geçmiş zaman kipinden sonra zamir kökenli şahıs eki kullanılmıştır.

- **miş:** demişsin, eylemişsin, bulaşmış, agramışlar
- **up dur(u)r:** getirüp durursun, yalvarup durur

Şimdiki Zaman

- Şimdiki zaman kipinden sonra **zamir** kökenli şahıs eki kullanılmıştır.
- Eski Anadolu Türkçesinde kullanılan şimdiki zaman ekleri şunlardır:
 - **1.teklik kişi** -(v)rvan / -(v)rvam/ -(v)rvın -(v)ram: Örnek: görürven, dilervem, olurun tururun, direm
 - **2. teklik kişi** -(v)r sen / -(v)rsin: Örnek: sanur sen, dilersin gezer sen
 - **3.teklik kişi** -(v)r: ider
 - **1. çokluk kişi** -(v)ruz: iderüz
 - **2.çokluk kişi** -(v)rsız: niye gülüşürsüz
 - **3.çokluk kişi** -(v)rlar: buluşmuşlar, kucuşmışlar

Hap Bilgi

EAT döneminde şimdiki zaman kipi olarak şu ekler de kullanılmıştır:

- (y) a:**
 - Çok seyrek olarak şimdiki zaman için kullanılır
 - **2.teklik kişi** - (y)asın: diyesin
- (y) v turur**
 - Bu da şimdiki zaman için nâdiren kullanılan yapılarıdır.
 - **3.kişi teklik** - (y)v turur: görü turur
- (y) a yor(ur)**

Bir örnekte 13. yüzyıl metninde de geçmiş olmasına rağmen, bu yapı 15. yüzyıldan itibaren şimdiki zaman çekiminde kullanılmaya başlamıştır. Nitekim o yüzyıldan sonra kullanım alanı genişleyerek Anadolu'daki Türkçenin işlek şimdiki zaman eki hâline gelmiştir.

 - **1. çokluk kişi** -(y)a yoruruz: öleyoruruz
 - **3. teklik kişi** -(y)a yor(ır): gide yorur

Geniş Zaman: -r, -ar, -er, -ur, -ür, y(a)

- Geniş zaman kipinden sonra **zamir** kökenli şahıs eki kullanılmıştır.

Örnek

- **1.tekil:** dutarvan, severem, çalar men, yarlıgarın
- **2.tekil:** bilürsin, yarlıgana sen, olasın
- **3.tekil:** biter, gelür, alur, yapar, anlaya
- **1.çoğul:** indürürüz, nidevüz,
- **2.çoğul:** anlayasız, olursız,yaparsız
- **3.çoğul:** ideler, gideler, alırlar

Gelecek Zaman

- Eski Anadolu Türkçesinde gelecek zaman birçok ekle kurulur. **(y)a, (y)ası isar, acak, sa gerek.**
- Gelecek zaman kipinden sonra **zamir kökenli şahıs eki** kullanılmıştır.

Örnek

- **isar:** geliser, göriserem ben, alırsarsın ayrılısarvan
- **acak:** ideceksin, olacagın, öleceksin, geleceksin
- **sa gerek:** disem gerek, dirilse gerek, gelsevüz gerek
- **y(a):** bulam, bulasın, bilevüz, gelesiz, yapalar

Hap Bilgi

- * Eski Anadolu Türkçesinin son dönemlerine kadar bir sıfatfiil eki olarak kullanılan " - **acak**" eki, 15.yüzyıldan itibaren gelecek zaman kipi olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Emir Kipi - İstek Kipi

Eski Anadolu Türkçesinde istek ve emir anlamları şu eklerle sağlanmıştır: "(y)a, sa, gıl, un, unuz, sun, sunlar" ekleri kullanılır.

Örnek

- **y(a):** öldürem, yiyeyim, turasın, tapavuz, ağırlayalar
- **sa:** uçsam, görsem, kılsam, olsan, bilse, okısa
- **gıl:** eyitgil, algıl, arıtgıl, buyurgıl, dutgıl, koygıl
- **un / unuz:** avlan, eylen, baturun, otunuz, bakunuz
- **sun / sunlar:** olsun, eylesün, gelsünler, alsunlar

BİRLEŞİK ÇEKİMLİ FİİLER

Eski Anadolu Türkçesinde birleşik çekimler şu eklerle yapılır.

1. Hikâye (idü)

- **Örnek:** bakmışdum, bilmişidük, susamışdunuz, bakdıydı, okıdumdı, gördükidi, yörürdük, yöriserdi

2. Rivayet (imüş)

- **Örnek:** bakmışmuş, bilseymüş, geçermiş, eydürmüş, dirlerimüş, göçerlermiş, içlerlermiş

3. Şart (ise)

- **Örnek:** eydürse, göçerse, kaçmışsa, geçerse, içlerse, kaçarlarsa, bakarsa, alursa

FİİLİMSİLER

İsim - Fiil Ekleri

- **mak:** kaygulardan kurtulmak du'ası budur ecelden kacmaga yok durur imkân
- **maklık:** üşenme ugramaklığa burja sen
- **ma:** ditreme dutdı ve ol rencile helak oldı
- **ış:** gidişde arımaz imiş evini âdem / dönüşde üşer imiş başına gam

Sıfat - Fiil Ekleri

- **ş:** iş görmüş kişileri hazır kıldı
- **maduk:** günahından tevbe kılsa ol günahı işlemeduk gibi olur
- **duk:** bizi korkdugumuzdan kurtar i hak
- **acak:** görecektir yir durur ol dahı, icecek su ola
- **ası:** gelesi yazugun, olmayası işler
- **dac(ı):** geldeci yıl ola nekim ola
- **an:** gidenleri, diyen, şol kalan itler mi?
- **(u)r:** seni bilür kimse var mıdur
- **maz:** yaramaz gelecilerden saklaya

Zarf - Fiil Ekleri

- **ıca:** anı dükedicektir, susayıcaktir gelürler
- **ınca:** geyince eglendüm, anı ölince tapavuz, canları tenlerinden çıkmayınca
- **cagaz:** kıyamet kopıcagaz bil, varıcagaz
- **alı:** mahabbet olalı dilde mukarrer, anı yiyeli
- **madın:** gelmedin ve gözükmedin, başlamadın
- **sa:** namaz vakti gelse, evden taşra cıkısa
- **dukda:** su bulunmadukda
- **duk+iyelik+da:** su'al itdüğünde kim cevap vire
- **mazdan:** dünyadan çıkmazdan on ol kişiye
- **(y)ı, (y)a:** rahmet isteyü geldüm, alı virdüm
- **arak:** bakarak kendüzün unutdı, oynayırak
- **dukca:** okundukca
- **up:** sevinüp şad olur
- **uban:** idüben, ivüben iş başlayan zahmet bula

YAPIM EKLERİ

İSİMDEN İSİM YAPAN EKLER

- **acuk:** azacuk
- **ac:** bozac
- **ak:** bögrek, yanak
- **an:** eren, kızan, oğlan
- **aru:** anıru, ilerü
- **ez:** genç, göğez
- **ca:** akca, karaca, bozcukca
- **cak:** arucak, ısıcak
- **cı:** demürci, kapucı, okcı
- **cıl:** tavşancıl, balıkcıl
- **cugaz:** evcügez kılucgaz
- **cuk:** delücek; depecük, dizcük
- **dası:** irtesi, yarındaşı
- **daş:** göñüldeş, karındaş, koldaş
- **dıc:** sagdı
- **dın:** aydın, öñdin
- **duruk:** burunduruk
- **du:** inildi
- **duz:** gündüz
- **egü:** biregü
- **ıl:** kızıl, yaşıl
- **ın:** oyun, uzun, yakın
- **gu:** gözgü
- **kek:** erkek
- **la:** dünle, tañla, yinile, kışla
- **lak:** kışlak, otlak
- **layın:** ancılayın, ikileyin, ogurlayın
- **lık:** beglik, kulluk, ayrılık, kocalık
- **lu:** boylu, denlü, dürlü, yüzlü
- **mış:** altmış, yitmiş
- **(i)nci:** altıncı, dördüncü, kacıncı
- **ndü:** ikindü
- **ra:** içre, taşra, sonra
- **rak:** eksükre, katırak, yigrek
- **sı:** artuğu, ayruğu
- **sul:** yoksul
- **suz:** kardaşsuz, günahsuz, gözüz
- **vaş:** karavaş

İSİMDEN FİİL YAPAN EKLER

- **a:** benze, kana- , oyna- , uza-
- **al:** cogal- , kocal- , yücel- , buñal-
- **ar:** agar- , bozar- , göger-
- **da:** alda- , iste-, izde-
- **et:** gözet-
- **ık:** acık-, birik-, gözük-
- **irge:** esirge-
- **la:** gicele- , işle-, avla-, gözle-
- **lan- :** kuvvetlen- , yapraklan-
- **ra:** cırıra-
- **sa:** sense- , susa-

FİİLDEN İSİM YAPAN EKLER

- **ac:** kısac
- **(y)agan:** olagan, yiyegen
- **am:** tutam
- **anak:** degenek, yıganak
- **cek:** emcek
- **du:** dogdu, sındı
- **ga:** bilge
- **gan:** irişgen, gömülgen, yaratgan
- **geç:** yüzgeç
- **gu:** sevgü, yanku
- **guc:** catlaguc, aldaguc
- **gun:** azgun, capkun, kırgun
- **ım:** olum, toyum, adım
- **ın:** akın, ekin
- **inc:** korkunc, basınc, kakınc
- **ış:** toğış
- **(a)k:** dilek, döşek, turak
- **(u)k:** esrük, öksürük, acuk
- **ma:** ısıtma
- **mal:** sagmal
- **maz:** yaramaz
- **men:** degirmen
- **mur:** yagmur
- **ş:** oynaş
- **t:** binit, ogut, yüklet
- **a:** göre, öte

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ MORFOLOJİ

Metin Çözümleme

dirigā bu taht u bu māl u bu genc
ki dirdi dedelerümüz yidi renc
çü ben gidiserem kime kalısar
oğul almasa düşmenüm alısar

dirigā bu taht u bu māl u bu genc
ünlem sıfat isim bağlaç sıfat isim bağlaç sıfat isim

di - r - di dede - ler - ümüz yidi renc
f.k kip ekfiil i.k çoğul iyelik sıfat isim

ben gid - iser - em kime kal - isar
zamir f.k gelecek şahıs zamir f.k gelecek
zaman eki zaman

oğul al - ma - sa düşmen - üm al - isar
isim f.k olumsuz şart i.k iyelik f.k gelecek zam.

bunı fikr idüp dāyimā ağladı
ümjzini bir tanrıya bağladı
hazınelerin açmağa başladı
mālı dökmege vü şaçmağa başladı

bu - n - i fikr id - üp dāyimā ağla - dı
zamir belirtme isim f.k fiye zarf f.k kip

ümjz - i - ni bir tanrı - ya bağ - la - dı
i.k iye belirt. sıfat i.k yönelme i.k ifye kip

hazıne - ler - i - n aç - ma - ğa baş - la - dı
i.k çoğul iye belirt f.k fiye yönel. i.k ifye kip

mālı dök - me - ge vü şaç - ma - ğa baş - la - dı
isim f.k fiye yönel. bağ. f.k fiye yönel. i.k ifye kip

uluyı ve giçiyi kıldı ğaná

dañı dirdi kim siz dilerüz anı

ki tanrı ta'ālā bir oğlan vire

benüm bu ölü gevdeme cân vire

ulu - yı ve giçi - yi kı - l - dı ğaná
i.k belirtme bağlaç i.k belirt f.k kip zarf

dañı di - di kim siz di - l - e - nüz a - n - i
bağlaç f.k kip bağ. zamir f.k fiye ifye şe zamir belirt.

ki tanrı ta'ālā bir oğlan vir - e
bağ. isim isim sıfat isim f.k istek eki

ben - üm bu öl - ü gevde - m - e cân vir - e
zamir ilgi sıfat f.k fiye i.k iye yön isim f.k istek

çü kamu halāyık du'ā eyledi
anur ĥācetin ĥāk revā eyledi
dürüşdüği olmadı hergiz telef
meger incü kapdı bilinden şādef

çü kamu halāyık du'ā eyle - di
bağlaç isim isim isim f.k kip
a - n - ur ĥācet - i - n ĥāk revā eyle - di
zamir ilgi i.k iye belirt isim isim f.k kip
dür - iş - düğ - i ol - ma - dı hergiz telef
f.k fiye fiye iye f.k olumsuz kip zamir isim
meger incü kap - dı bilin - den şādef
bağlaç isim f.k kip i.k çıkma isim

adı bañr idi tan degüldür hele
ger bañrdan incü ĥāsıl ola
gelüp şāha muştıladılar anı
çün işitdi iñen sevindi cânı
bağışladı altun kızıl u ağı
şanasın yirinde komadı dağı

ad - ı bañr idi tan degül - dür hele
i.k iye isim ekfiil ism edat ekfiil zarf

ger bañr - dan incü ĥāsıl ol - a
bağlaç i.k çıkma isim isim f.k istek

gelüp şāha muştı - la - dı - lar a - n - i
f.k ulaç isim i.k ifye kip şe zamir belirt.

çün işit - di iñ - en sev - in - di cân - i
bağlaç f.k kip f.k fiye f.k fiye kip i.k iyelik

bağış - la - dı altun kızıl u ağı
i.k ifye kip sıfat isim isim

şanasın yir - in - de ko - ma - dı dağ - ı
fiil (eylem) i.k iyelik bul. f.k olumsuzluk i.k iyelik

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ

çü toldı toköz ay geldi kabır
ki tanrı sanı virdi kayğun gider
bir oğlan ki benzer yüzi bedr aya
iki kaşı dahı kurlırmış yay
açup yüzini gördi buldı murād
ol aya muvāfık Süheyl urdı ad
aşa sūt virdi bisledi on taya
kalan kullık idenleri kim şaya

çü tol - dı toköz ay gel - di kabır
bağlaç f.k kip sıfat isim f.k kip isim

ki tanrı sanı vir - di kayğun gid - er
bağlaç isim zamir f.k kip isim f.k kip

bir oğlan ki benz - e - r yüz - i bedr ay - a
sıfat isim bağlaç i.k ifye kip i.k iyelik isim i.k yönel

iki kaş - ı dağı kur - ıl - mış yay
sıfat i.k iye bağlaç f.k ffe kip isim

aç - up yüz - i - n - i gör - di bul - dı murād
f.k fiye i.k iye belirt. f.k kip f.k kip isim

ol ay - a muvāfık Süheyl ur - dı ad
sıfat i.k yönelme isim isim f.k kip isim

a - ı - a sūt vir - di bisle - di on tay - a
zamir yönelme isim f.k kip f.k kip sıfat i.k yönel

kal - an kul - ık id - en - ler - i kim
f.k fiye i.k iye f.k fiye çoğul iye bağlaç

yüceligi inen yüksekdür iy cān
kıyās itserı anı kırk arşun iy cān
kireç taşdur anuñ dağı yapısı
güneş toğışınadır hem kapısı
bilek gibi ki halka var gümüşden
iki halka var anda tuhfede işden
bu iki halka arası kilid bil
çıkarıñ ışığına var yüzün sil
ışığı yücesi boydan yücedür
çeker birbirini kul ger hocadır
kara atlāsıla ka'be bürünür
hemān etekleridür kim görinür
kapısına hacrū'l-esved yakıncağ

yüce - lig - i in - en yüksek - dür iy cān
i.k iye iye f.k fiye i.k ekfiil ünlem

kıyās it - se - ı a - n - ı kırk arşun iy cān
isim f.k şart şe zamir belir. sıfat isim ünlem

kireç taş - dur a - nuñ dağı yap - u - sı
isim i.k ekfiil zamir ilgi bağlaç f.k fiye iye

güneş toğ - ı - n - a - dur hem kapu - sı
isim f.k fiye iye yönel ekfiil bağ. i.k iyelik

bilek gibi ki halka var gümüş - den
isim edat bağlaç isim isim i.k çıkma

iki halka var a - n - da tuhfede ış - den
sıfat isim isim zamir bulunma isim i.k çıkma

bu iki halka ara - sı kilid bil
sıfat sıfat isim i.k iyelik isim fiil

çık - ar - sa - ı ışık - i - n - e yüz - ü - ı sil
f.k ffe şart şe i.k iye yönel. i.k iye belirt. fiil

ışık - i yüce - sı boy - dan yüce - dür
i.k iyelik i.k iyelik i.k çıkma i.k ekfiil

çek - er birbir - i - n - i kul hoca - dur
f.k kip i.k iyelik belirtme isim i.k ekfiil

kara atlās - ıla ka'be bür - in - ür
sıfat i.k edat isim f.k ffe kip

hemān etek - leri - dür kim gör - in - ür
zarf i.k iyelik ekfiil bağlaç f.k ffe kip

kapu - sı - n - a hacerū'l-esved
i.k iyelik yönelme isim isim

cānlar sevinür aşı bağıncak

hem altun oluğun altı ziyāret

ki ismā'il nebāye var işāret

kuyuya menberi karşıdur anuñ

görincek garğ olur nūrlara cānuñ

tolayı yanı feridür ka'benün bil

yapılmışdur aşı otuz iki mıl

cān - lar sev - in - ür a - ı - a bağ - in - cak
i.k çoğul f.k ffe kip zamir yönel. f.k ffe fiye

hem altun oluğ - un alt - ı ziyāret
bağlaç sıfat isim ilgi i.k iyelik isim

ki ismā'il nebā - ye var işāret
bağlaç isim isim yönelme isim isim

kuyu - ya menber - i karşı - dur a - nuñ
i.k yönelme i.k iyelik i.k ekfiil zamir ilgi

gör - in - cek garğ ol - ur nūr - lar - a cān - ün
f.k ffe fiye isim f.k kip i.k çoğul yönel. i.k ilgi

ا (ā)	a, ā	ص	ş
ا (ā)	a, e, ı, i, u, ü	ض	z, d
ب	b, p	ط	t
پ	p	ظ	z
ت	t	ع	‘
ث	s	غ	g
ج	c, ç	ف	f
چ	ç	ق	k
ح	h	ك	k, g, (ñ)
خ	h	ك	ñ
د	d	ل	l
ذ	z, d	م	m
ر	r	ن	n
ز	z	و	v, u, ū, ü, o, ö
ژ	j	ه	h, a, e
س	s	لا	la, lā
ش	ş	ی	y, ı, i, ī
		ء	’

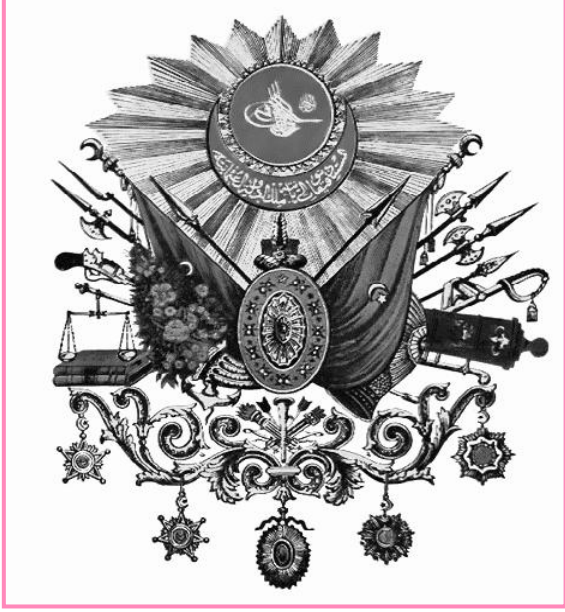
OSMANLI TÜRKÇESİ

9. ÜNİTE

OSMANLI TÜRKÇESİ

- **Osmanlı Türkçesinin Genel Özellikleri**
- **Osmanlıcanın Ses Özellikleri**
- **Osmanlıcanın Biçim Özelliği**

OSMANLI TÜRKÇESİ

- 14 ve 15. yüzyıllarda kullanılan Eski Oğuz Türkçesi, siyasî olarak Anadolu Selçuklularının son dönemini, beylikler devrini, Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerini; Osmanlıların ilk iki asrını içine almaktaydı. 16. yüzyılda Osmanlı Türkçesi denilen dönem başlar; Osmanlı'nın hâkim olduğu bütün sahalarda edebî dil olarak kullanılır ve 20. yüzyıl başlarında Genç Kalem hareketinin yarattığı terkipsiz Türkçeyle sona erer.
- Eski Oğuz Türkçesi, hem Osmanlı hem de Azerbaycan edebî dillerini atasıdır. Her iki yazı dilinin özellikleri Eski Oğuz Türkçesinde karışık olara bulunur.
- Kayseri ve Sivas'ta hüküm sürmüş olan Kadı Burhâneddin'in elimizde tek yazması bulunan divanında Azerbaycan Türkçesi özellikleri ağır basarken daha doğudaki Erzurum'dan yetişmiş olan Darir'in eserlerinde Osmanlı özellikleri ağır basar. Nesimi'nin ve 16. yüzyıldaki Fuzuli'nin eserlerinde de Azerbaycan Türkçesi özellikleri ağırlıktadır. 15 veya 16. yüzyılda yazıya geçmiş bulunan Dede Korkut boyları için de aynı şeyleri söyleyebiliriz. Ancak bu dönemde, hatta 16. asırda henüz iki edebî dilin kesin çizgiler birbirlerinden ayrılmadıklarını söylemeliyiz.

- Eski Oğuz Türkçesi döneminde dilin henüz ölçülü (standart) hale gelmediğini, farklı özellikleri bir arada barındırdığını, dolayısıyla bu dönemin Osmanlı ve Azerbaycan Türkçeleri edebî dilleri için bir geçiş dönemi sayılması gerektiğini söyleyebiliriz.
- Bu bakımdan bu dönem eserlerinin okunuşunda hâlâ bazı sorunların bulunması ve hatta gelenekleşmiş bazı okuyuşların da yeni sorunlar olarak tartışılması gayet doğaldır. Ver-, ye-, et-, ât le-, yer, beş gibi "y" ile yazılan fakat bugün Türkiye Türkçesinde "e" ile söylenen; buna karşılık Azerbaycan Türkçesinde kapalı "e" ile telâffuz edilen sesin eski Oğuz Türkçesinde i mi kapalı e mi okunacağı Türkolojinin tartışılan konularındandır.
- Söz başındaki "k - g" ve "t - d" sorunları da tartışmalıdır, hatta kelime başındaki kaf 'ın "k" mi, "g" mi okunması gerektiği dahi tartışmalıdır.

OSMANLI TÜRKÇESİNİN ÖZELLİKLERİ

- Eski Oğuz Türkçesinin dil özelliklerinin hemen tamamı Osmanlı Türkçesinin başlarında da devam eder. Bu özellikler 16. yüzyıl sonlarında başlayan ve 18. yüzyıla kadar devam eden bir süreç içinde bugünkü Türkiye Türkçesinin özellikleriyle yer değiştirir. Ancak bütün değişimler aynı zamanda başlayıp aynı zamanda bitmez. Bazı özellikler 18. yüzyılın sonlarına e hatta arkaik olarak 19. yüzyıl içlerine kadar sürer. Ses ve biçim özellikleri akımından Osmanlı Türkçesindeki durumu şöyle de ifade etmek mümkündür: Osmanlı Türkçesinin ilk asırları eski Oğuz Türkçesiyle, son asırları bugünkü Türkiye Türkçesiyle aynıdır.
- 16. asrın sonlarıyla 18. asrın başları arasındaki dönem ise bu ikisi arasında bir geçiş sürecinin yaşandığı dönemdir. Bu bakımdan aşağıda ses ve biçim özellikleri belirtilirken, mümkün olduğu kadar değişimin zamanı tespit edilmeye çalışılmıştır. Tabii ki sadece eski Oğuz Türkçesinden bugünkü Türkiye Türkçesine doğru değişen özellikler üzerinde durulmuştur.

- Osmanlı Türkçesini kendinden önceki ve sonraki dönemlerden ayıran asıl ölçüt ise dilin dış yapısı ve bu yapının etkilediği söz dizimidir. Dilin dış yapısı, içinde barındırdığı yabancı unsurlar için kullanılan bir terimdir. Osmanlı yazı dilinin birçok örneği, halk diline girmeyen yabancı unsurlarla doludur. Bu unsurlar kelime seviyesini aşmış ve söz dizimine de bulaşmıştır. Muharrem Ergin, yabancı unsurlar bakımından Osmanlı Türkçesini kendi içinde üç devreye ayırır:
15. asrın sonu ile 16. asrın büyük bir kısmını içine alan ilk devre: Arapça ve Farsça unsurların Türkçeyi istilâsının hızlandığı devre.
 16. asrın sonundan 19. asrın ortalarına kadar süren devre: Karışık dil koyuluğunun son haddine vardığı devre.
 19. asrın ortalarından 20. asrın başlarına kadar gelen devre: Karışık dilin koyuluğunu yavaş yavaş kaybettiği devre (Ergin)

OSMANLILARIN SES ÖZELLİKLERİ

- Eski Oğuz Türkçesinin en önemli ses özelliği, küçük ünlü uyumunun mevcut olmayışıdır. "Başum, başun, başumuz, başuyuz; aldum, aldun, alduk, alduyuz; alur, aldurmak; başlu; gözsiz, gözi, gördi" gibi örnekler bütün bu tür çekimler için söz konusudur. Bu özellik 16. yüzyılda da devam eder.
- 16. yüzyılın sonlarında başlayan bir geçiş dönemi ile 18. yüzyılda küçük ünlü uyumuna ulaşıldığı; yani başum, başun, gözi, gördi örneklerinin yerini "başım, başın, gözü" örneklerinin aldığı tahmin edilebilir.
- Öte yandan bugün Orta ve Batı Anadolu ağızlarında yaygın şekilde kullanılan damak n'si deniz, gönül gibi kelimelerde ve 2. şahıs - aldun, başun, aldunuz, başunuz- eklerinde bu dönem Türkçesinin önemli bir ses özelliğidir.
- Bu özellik de Osmanlı Türkçesi döneminde devam etmiş; 17. yüzyılda ortadan kalkmaya başlamıştır. 18. yüzyıl ortasında İstanbul Türkçesinde artık yoktur

OSMANLILARIN BİÇİM ÖZELLİKLERİ

- Teklik 1. şahıs ekinin "v"li biçimleri ortadan kalkmıştır. 17. yüzyılda "ın"lı biçim de ortadan kalkar; sadece "-am ve um"lu biçimler kullanılır:
Önek: aluram, alurum (daha sonra alırım). "-am" arkaik bir biçim olarak 19. yüzyıla dek ulaşır.
- Çokluk birinci şahıs eki "-vuz", 16. yüzyılda da sürer; sonra yerini "-k"ye bırakır: alsak.
- Çokluk ikinci şahıs eki "-sız", 18. asırda azalır; yerini "-sınız"a bırakır: alırsınız.
- Gelecek zaman eki "-isar" 16. asırda da görülür; 17.asırdan itibaren yerini -acak' a bırakır: alacak.
- Şimdiki zaman eki "-yor", Osmanlı Türkçesi içinde ortaya çıkar: alıyor. Tahminen 19. asırda ortadaki ünlü daralır: alıyor.
- Birinci şahıslardaki olumsuz geniş zaman eki -maz 19. yüzyıla dek devam eder.
- İstek eki "-a" Osmanlı Türkçesi döneminde de kullanılır; 19. yüzyılda iyice seyrekleşir.
- Osmanlıcada "-gil" pekiştirme eki de aynı şekilde seyrekleşerek devam eder; 19. yüzyılda arkaik bir şekil hâlini alır.
- Osmanlıcada -durur'un bildirme eki olarak kullanılması 15. yüzyıldan itibaren seyrekleşmiş, 17. yüzyılda kaybolmuştur.
- Osmanlıcada -madın zarf-fiil eki 16. yüzyıldan itibaren yerini -madan'a bırakmıştır.
- Zarf-fiil ekleri olan -ıcak ve -gaç gittikçe seyrekleşerek 19. yüzyılda arkaik hâle gelir. Buna karşılık -mağla, -mağın gibi bağlayıcı şekiller yaygınlaşır.
- Yine -uban zarf-fiil eki de Osmanlı Türkçesi içinde gittikçe seyrekleşir.

İSİM ÇEKİM EKLERİ

1. Çokluk Ekleri: +lar

Örnek: dertler, yollar, ümitler

2. İyelik Ekleri

- I. tekil: **ım**: gönlüm
- II. tekil: **ın**: gönlün
- III. tekil: **ı**: gönlü
- I. çoğul: **ımız**: gönlümüz
- II. çoğul: **ınız**: gönlünüz
- III. çoğul: **ları**: gönülleri

3. İlgi (tamlayan) Durum Eki: +ın +nın, +ım

- bizim
- sizin
- onun

4. Belirtme Hal Eki: +ı, +n

- kapusun
- gönlünü

5. Yönelme Hal Eki: +a

- gönüle
- yoluna

6. Bulunma Hal Eki: +de / +da

- derununda
- başda

7. Ayrılma Hal Eki: +dan / +den

- gönülden
- kişiden

8. Araç Durum Eki: +ın / +la

"+ın" vasıta eki oldukça seyrek kullanılmıştır. Bu dönemin asıl vasıta eki, "+la /+le" olmuştur.

- eliyle
- gamzenle

FİİL ÇEKİMLERİ

1. Belirli Geçmiş Zaman: - dı

- bil - di - m
- bil - di - n
- bil - di -
- bil - di - k
- bil - di - niz
- bil - di - ler

2. Belirsiz Geçmiş Zaman: - miş

- eyle - miş - im
- eyle - miş - sin
- eyle - miş -
- eyle - miş - imiz
- eyle - miş - sizin
- eyle - miş - ler

3. Geniş Zaman Kipi: - ar / - er

- yap - ar - ım
- yap - ar - sın
- yap - ar -
- yap - ar - ız
- yap - ar - sınız
- yap - ar - lar

4. Şimdiki Zaman Kipi: -yor, -makta

- alı - yor - um
- alı - yor - sun
- alı yor
- alı - yor - uz
- alı - yor - sunuz
- alı - yor - lar

5. Gelecek Zaman Kipi: -acak / - ısar

- yap - acağ - ım
- yap - acak -sın
- yap - acak
- yap - acağ - ız
- yap - acak - sınız
- yap - acak - lar

6. Şart Kipi: -sa / - se

- bil - se - m
- bil - se - n
- bil - se -
- bil - se - k
- bil - se - niz
- bil - se - ler

7. Gereklilik Kipi: - sa gerek

- bil - se - m gerek
- bil - se - n gerek
- bil - se - gerek
- bil - se - k gerek
- bil - se - niz gerek
- bil - se - ler gerek

Hap Bilgi

- * Bugünkü kullandığımız gereklilik kipi olan "- malı / - meli" eki, 19. yüzyıldan itibaren kesin şeklini almıştır.

8. İstek Kipi: -a / -e

- bil - e - y - im
- bil - e - y - sin
- bil - e -
- bil - elim
- bil - e - sizin
- bil - e - ler

9. Emir Kipi: Eki yoktur.

- yap -
- yap - sın
- yap - ın
- yap -

Hap Bilgi

- * Osmanlıcada ekfiil ekleri "idi imiş, ise" ekleri kullanılmıştır.
- verseymiş
- alsaydı
- körürse
- sevseymiş

Hap Bilgi

Osmanlı Türkçesi ile şiir yazan şairler

- Hayali Bey
- Bağdatlı Ruhi
- Baki
- Taşlıcalı Yahya
- Zati
- Lamii Çelebi
- Edirneli Nazmi
- Muhabbi
- Figani
- Nefî
- Nabi
- Neşati
- Naili
- Nevzade Atayî
- Azmizade Haleti
- Şeyhülislam Yahya
- Nailî-i Kadîm
- Nedîm-i Kadîm
- Şeyhülislam Bahayî
- Sabri
- İsmeti
- Nazım
- Nedim
- Enderunlu Fazıl
- Şeyh Galip
- Koca Ragıp Paşa
- Sümblüzde Vehbi
- Nahifi
- İzzet Ali Paşa
- Seyyid Vehbi
- Osmanzade Taib
- Keçecizade İzzet Molla
- Yenişehirli Avni
- Leskofçalı Galip
- Hersekli Arif Hikmet
- Enderunlu Vasıf
- Gaziantepi Ayni

16. YÜZYIL

17. YÜZYIL

18. YÜZYIL

19. YÜZYIL

**METNİN HANGİ DÖNEME VE HANGİ ESERE
AİT OLDUĞUNU BULMA**

10. ÜNİTE

**METNİN HANGİ DÖNEME VE HANGİ
ESERE AİT OLDUĞUNU BULMA**

- ◉ **Orhun Türkçesi**
- ◉ **Uygur Türkçesi**
- ◉ **Karahanlı Türkçesi**
- ◉ **Harezm Türkçesi**
- ◉ **Çağatay Türkçesi**
- ◉ **Eski Anadolu Türkçesi**
- ◉ **Osmanlı Türkçesi**

ORHUN TÜRKÇESİ

ORHUN TÜRKÇESİNİN ÖZELLİKLERİ

- Göktürkçede diğer dillerde olmayan **ny** çift konsonantı bulunur.
Örnek: kanyu ~ hangi, Çıgany ~ fakir, anyıg ~ kötü, kony ~ koyun ~ koyun
- Kelime ortası ve kelime sonunda **v** yerine **b** kullanımı sadece Göktürkçede vardır. Dolayısıyla kelime ortasında ve sonunda **v** sesi geçen sözcükler Göktürkçe olamaz.
Örnek: bar ~ var, birmek ~ vermek, eb ~ ev, sab ~ sav, sub ~ suv, yabız ~ yavuz
- Göktürkçede çıkma hal eki "- **dın**" bulunmaz. Çıkma hal eki olarak -da / -de bulunma hali kullanılır.
Örnek: Yıgaçdın, yerdin Göktürkçe değildir.
- Eski Türkçede gelecek zaman eki "- **taçı**" şeklinde.
Örnek: kaltaçı siz, yanıltaçı men
- Orhun Türkçesinde gereklilik kipi bulunmaz.
- Göktürkçede şart kipi bulunmaz. "-**sar**" eki, ulaç olarak görev yapar.
- Eski Türkçede kelime başında "**g**" sesi yoktur, bu-nun yerine **k** sesi vardır.
Örnek: kün ~ gün, körmek ~ görmek, keyik~geyik, küç ~ güç, kedmek ~ giymek, külmek ~ gülmek
- Eski Türkçede önceleri kelime başında "**d**" sesi yerine "**t**" sesi kullanılırdı.
Örnek: til ~ dil, turmak ~ durmak, tün ~ dün, tiş ~ diş, tört ~ dört, tokuz ~ dokuz, tolu ~ dolu vb.
- Göktürkçe metinlerde **3.çoğul şahıs eki** bulunmaz.
Örnek: tiledi-ler ifadesi Göktürkçe değildir.
- Göktürkçe metinlerde **3. çoğul iyelik eki** bulunmaz.
Örnek: közi-leri ifadesi Göktürkçe değildir.

Hap Bilgi

- * Göktürkçede metinler her zaman **nesirdir**. Bu nedenle **şiiir** parçası olan bir metin Göktürkçe olamaz.
- * İçerisinde Arapça ve Farsça sözcük ve tamlama geçen metinler, Göktürkçe bir metin olamaz.

Bilgi Kupu

- Sevgili arkadaşlar bir metnin Göktürkçeye ait olduğunu bulurken sadece ses ve dil özelliklerine yani eklere göre bulmak zor olabilir. Onun için şu yolları da deneyelim:
- 1. Göktürkçe verilmiş eserlerin genel özelliklerini hatırlayalım.
- 2. Göktürkçede diğer dillerde olmayan "**ny**" çift konsonantı bulunur.
- 3. Kelime ortası ve kelime sonunda "**v**" yerine "**b**" kullanımı sadece Göktürkçede vardır.
- 4. Göktürkçede gelecek zaman kipi olarak "- **taçı**" eki kullanılır.
- 5. Göktürkçede 3.çoğul şahıs eki bulunmaz. Örneğin "**tiledi-ler**" ifadesi Göktürkçe değildir.
- 6. Göktürkçede 3. çoğul iyelik eki de bulunmaz. Örneğin "**köz - leri**" ifadesi Göktürkçe değildir.
- 7. Göktürkçede çıkma hal eki "- **dın**" eki bulunmaz. Örneğin "**ıgaç-dın**" ifadesi Göktürkçede yoktur.
- 8. Göktürkçede metinler her zaman **nesirdir**. Bu nedenle **şiiir parçası** olan bir metin Göktürkçe olamaz.

Püf Nokta

- Eski Türkçede görülen "- **zun**, -**çun**" emir ekleri orta Türkçe metinlerinde görülmez.

METİN ÖRNEKLERİ

- ★ Keçe temir kapıgka tegi süledim yırıgaru yir bayıkuru yiriğe tegi süledim bunça yirke tegi yoritdım ötüken yışda yig idi yok ermiş il tut-sık yir ötüken yış ermiş bu yirde olurop tab-gaç bodun
- ★ Tokuz oguz begleri bodunı bu **sabımın** ed-güti eşid katıgdı tınla ilgerü kün tugsıkka birigerü kün ortusınaru kurıgaru kün batsı-kırıa yırıgaru tün ortusınaru anta içreki bo-dun kopmaņa körür ança

UYGUR TÜRKÇESİNİN ÖZELLİKLERİ

- Göktürkçedeki **ny** sesi Eski Uygur Türkçesinde **n** ve **y'** ye dönüşmüştür. Göktürkçede kony "koyun", Eski Uygur Türkçesinde kon, kon, koy şeklindedir.
- Göktürkçedeki sözcük içi ve sözcük sonu **b** sesleri **w**'ye dönüşmüştür. Göktürkçe eb "ev", Eski Uygurca ew, Göktürkçe sub, Eski Uygurca suw vb.
- Göktürkçede bulunma ve ayrılma durumları için tek bir ek (+**da**) vardır. Eski Uygurcada +**da** ekinin bulunma ve ayrılma işlevlerinde kullanılması devam etmiş olmakla beraber, bu dönemin asıl ayrılma durumu eki +**dın** olmuştur.
- Göktürkçede üçüncü çokluk kişi fiil çekimlerinde "+**lar**" eki görülmezken, eski Uygurcada kullanılma-ya başlanmıştır. Örnek: bardılar ~ gittiler, seviniler ~ sevin-diler, keltiler ~ geldiler vb.
- Göktürkçede gelecek zaman için "- **daçı**, - **çı** ve - **sık**" ekleri varken Eski Uygurcada bu eklerin yanı sıra "- **gay**" eki de kullanılmıştır.
- Göktürkçede şart eki "- **sar**", kendinden sonra kişi zamirlerini almamıştır. Eski Uygurcada ise şart ekinin sonra kişi zamirlerinin kullanılmasıyla şart eki-nin kişilere göre çekimi yaygınlık kazanmıştır.
- Köktürkçede 3. çoğul şahıs eki bulunmaz fakat Uygurcada +**lar** eki bu görevde kullanılmıştır:
- Örnek: bardılar (gittiler) vb.
- Köktürkçede **erinc** "şüphesiz" edatı kullanılır. Eski Uygurcada bunun yerine aynı anlama **erki** vardır.
- Uygurcada +**sar** şart kipi oluşmuştur: barsar men (gitsem), teyser siz (ulaşırsanız) vb.
- Göktürkçede 3.**çoğul şahıs eki** bulunmaz. İlk kez Uygurcada ortaya çıkmıştır. Örneğin "közledi-ler" ifadesi Göktürkçe değil, Uygurcadır.
- Göktürkçede 3. **çoğul iyelik eki** bulunmaz. İlk kez Uygurcada görülür. Örneğin "közleri" ifadesi Göktürkçe değildir, Uygurcadır.

Bilgi Küpü

- Sevgili arkadaşlar bir metnin Uygurcaya ait olduğunu bulurken sadece ses ve dil özelliklerine yani eklere göre bulmak zor olabilir. Onun için şu yolları da deneyelim:
- Burkancılığa ve Mani dinine ait sözcükler varsa o metin Uygurcadan alınmıştır. Ayrıca **sudur**, **aviddanna**, **çatik** sözcükleri geçiyorsa o metin Uygurca olur.
- Göktürkçe metinler sadece **nesir** parçası iken Uygurcada ağırlıklı olarak **nesir** olmakla beraber **şiiir** parçaları da vardır.
- Kelime ortasında ve sonunda **b** sesi yerine **w** geçiyorsa o metin Uygurca veya Karahanlıcadır.
- **İrk Bitig** adlı fal kitabının metin sonları **edgü ol** veya **yablak ol** şeklindedir.
- Metinlerde **kon**, **çıkan**, **anıg**, **kanu** geçiyorsa bunlar Mani ağzında görülen sözcükler olduğundan Uygurcayı yansıtır.

Hap Bilgi

- İçerisinde Arapça ve Farsça sözcük ve tamlama geçen metinler, Uygurca bir metin olamaz.

METİN ÖRNEKLERİ

- Katıg vajir ermez mü
Kim mening bu yürekim
Yarılıp bögsilip barmadan
Neçükin turur munı teg
- Anı bu yörügüg tutup munçulayu ulug asıgın
körüp ökünmek **yalwarmak** kşanti kılmak üze
anın ağır **ayig** kılınçlıg kirtapçaların bir-tem
öçürmekin arımakin yarlıkayur men.
- Bu Çimbudvip yir suwdaki Baranas ulustaki
kan oğlu Edgü Ögli kelip kapıgda turur, içgerü
közüngeli tip. Ol ödün ol kapıgçı kır-kınlar
içgerü kirip ötüntiler.

KARAHANLI TÜRKÇESİ

KARAHANLI TÜRKÇESİNİN ÖZELLİKLERİ

- Karahanlıcada büyük ünlü uyumu yani kalınlık incelik uyumu tamdır.
- Düzlük - yuvarlaklık uyumu yani küçük ünlü uyumu tam değildir. körmiş
- Karahanlıcada "c, j, v, h, f" sesleri sadece alıntı kelimelerde görülür.
- Eski Türkçedeki "b" sesi Karahanlıcada "w" sesine dönüşmüştür. yawuz, saw, suw...
- Eski Türkçedeki "ny" sesi, Karahanlıcada sadece y sesi olarak kalmıştır. koy, çıkay, kayu
- Kelime başında k, b, t sesleri eski Türkçede olduğu gibi korunmuştur. kün, temir, barça
- Kelime ortasında ve kelime sonunda "g" sesi korunmuştur. ersig, kamug, kazgan, sargar vb.
- Kelime ortasında "y" sesi yerine "d" sesi kullanılmaya devam etmiştir. adak, edgü, kod, tod vb.
- Karahanlıcada çok az da olsa **göçüşme olayı** (metatez) görülmüştür. toprak ~ torpak, yamgur ~ yagmur, öğren ~ örgen
- Ayrılma hali "+dın" olmakla beraber ilk kez "+dan" çıkma hali de görülür: yerden, ığaçdın, ewdın...
- Eski Türkçede şart eki "-sar" iken Karahanlıcada bu ek ilk kez "-sa / -se" şeklini almıştır. körse, tuysa
- Karahanlıcada gelecek zaman eki "- gay, - ga ve - gu" ekleri ile sağlanmıştır Göktürkçede görülen -taçı eki gelecek zaman kipi olarak kullanılmamıştır.
Örnek: içgey men, bilge siz, aygu men
- Karahanlıcada ilk kez "-galır / -gelir" yakın gelecek zaman eki görülmektedir. kelgelir (gelmek üzere)
- Karahanlıcada gereklilik kipi Eski Türkçeden farklı olarak "-gu kerek" eki ile sağlanmıştır. akıtu kerek
- Karahanlıcada Eski Türkçede görülmeyen "-ası / -esi" sıfatfiil eki ilk kez görülür. yıgaç bıçası baldu.

Bilgi Küpü

Sevgili arkadaşlar bir metnin Karahanlıcaya ait olduğunu bulurken sadece ses ve dil özelliklerine yani eklere göre bulmak zor olabilir. Onun için şu yolları da deneyelim:

- * Karahanlıca verilmiş eserlerin genel özelliklerini hatırlayalım.

KUTADGU BİLİĞ

- Aruz ölçüsünün "fe'ülün, fe'ülün, fe'ülün, fe'ül" kalıbıyla yazıldığını unutmayalım. Yani 11'li hece kalıbına denk gelir.
- Mesnevi nazım biçimiyle yazıldığı için kafiye örgüsü aa, bb, cc, dd şeklinde olur.
- Beyit nazım birimiyle yazılmıştır. 6645 beyit civarındır. Bu sahanın tek mesnevisidir.
- Eser iyilik, bilgi, doğruluk, akıl, devlet ve adalet kavramları üzerine kurulmuştur.

METİN ÖRNEKLERİ

tuğardın ese keldi öndün yeli
ajun étgüke açtı uştmaş yolu

yağız yer yıpar toldı kâfûr kitip
bezenmek tiler dünyâ körkin itip

irinçig kışığ sürdi yazkı esin
yaruk yaz yana kurdı devlet yasın

ATABETÜ'L - HAKAYİK

- Aruz ölçüsünün fe'ülün, fe'ülün, fe'ülün, fe'ül kalıbıyla yazıldığını unutmayalım. Yani 11'li hece kalıbına denk gelir.
- Eserin dili Kutadgu Bilig'e göre daha ağırdır. Arapça ve farsça sözcük çok fazladır.
- Eserde kaside şekline 40 beyit, mani şeklinde 101 dörtlük bulunur.
- Eser ağırlıklı olarak dörtlük nazım birimiyle yazılmış olup bir mesnevi değildir.
- Kafiye örgüsü 101 dörtlükte aaxa biçiminde, 40 beyitte aa, ba, ca, da şeklindedir.

KARAHANLI TÜRKÇESİ

METİN ÖRNEKLERİ

biligdin urur men sözümke ula **a**
 biligligke ya dost özürñi ula **a**
 bilig birle bulnur sa'adet yolu **b** Mani
 bilig bil sa'adet yolını bula **a**

fe'ülün, fe'ülün, fe'ülün, fe'ül (11'li)

küdezigil tiliñni kél az kıl sözün **a**
 küdezilse bu til küdezlür özün **a** Mani
 resul erni otka yüzün atğuçı **b**
 til ol tedi yığ til yul ottın yüzün **a**

DİVAN-I HİKMET

- **Dörtlük** nazım birimi ve **hece** ölçüsüyle yazılmıştır.
- Genellikle **7'li** ve **12'li** hece ölçüsüyle yazılmıştır.
- Kafiye örgüsü koşma tarzında (**aaab**) olup daha çok **yarım** uyak kullanılmıştır oysa diğer eserlerde daha çok tam uyak görülür.

METİN ÖRNEKLERİ

Her kim sohbe geldi **a**
 Erenden nasip aldı **a** Koşma
 Tez geldi biliş oldu **a** 7'li hece ölçüsü
 Dervişler sohbetinde **b**

DİVAN-I LÜGAT'İT- TÜRK

- Bir sözlük olsa da içerisinde hem hece hem de aruz ölçüsüyle yazılmış şiir örnekleri ve atasözleri vardır.
- **Dörtlük**lerle yazılan şiirler genelde **7** ve **8'li hece** ölçüsüyle yazılmıştır.
- **Beyit**lerin çoğu ise **aruz** ölçüsüyle kaleme alınmıştır.

METİN ÖRNEKLERİ

Bulnar meni öles köz **a**
 Kara meniz kızıl yüz **a** Koşma
 Andın tamar tükel tuz **a** 7'li hece ölçüsü
 Bulnap yana ol kaçır **b**

* Aşağıdaki metni Karahanlı Türkçesi açısından inceleyelim:

- 1) kayusı kopar kör kayusı konar **a**
 kayusı çapar kör **kayu suw** içer **a**
- 2) kökiş turna kökte ünün yañkular **b**
 tizilmiş titir teg uçar yêlgürer **b**
- 3) esenlik **tilese** seniñ bu özün **c**
 tiliñde çıkarma yarağsız sözün **c**
- 4) teñizdin **çıkarmasa** yinçü kişi **d**
 kerek yinçü bolsun **kerek** say taşı **d**
- 5) bu **ay toldı** aydı maña yas kılur **e**
 münüm yok velikin kişiler ayur **e**
- 6) tirer sen yumıtsa saçar sen kamuğ **f**
 okır sen yüz **ursa** yapar sen kapuğ **f**

Analiz Sonuçları

- ★ Eski Türkçedeki **ny** sesi, Karahanlıcada sadece **y** sesi olarak kalmıştır. 1.beyitteki kayusı sözcüğü
- ★ Eski Türkçedeki **b** sesi Karahanlıcada **w** sesine dönüşmüştür. 1.beyitte suw sözcüğü
- ★ Eski Türkçede şart eki **-sar** iken Karahanlıcada bu ek ilk kez **-sa / -se** şeklini almıştır. 4.beyitte çıkarmasa sözcüğü, 7.beyitte körse men
- ★ Göktürkçede ayrılma hali **+da** ekiyle sağlanırken bu durum Karahanlıcada **+dın** ekiyle karşılanmıştır. 4.beyitte tenizdin sözcüğü
- ★ Aruz ölçüsünün "**fe'ülün, fe'ülün, fe'ülün, fe'ül**" kalıbıyla yazıldığını unutmayalım. Yani 11'li hece kalıbına denk gelir.
- ★ Mesnevi nazım biçimiyle yazıldığı için kafiye örgüsü aa, bb, cc, dd şeklinde olur.
- ★ Beyit nazım birimiyle yazılmıştır.

Hap Bilgi

- * İlk kez **Arapça** ve **Farsça** sözcük kullanımı Karahanlı Türkçesi döneminde görülür.

HAREZM TÜRKÇESİNİN ÖZELLİKLERİ

- Kelime ortasında "d"nin yanında "y"ye de rastlanır.
Örnek: kadgu : kadgu > kaygu
- Çok heceli kelimelerin sonundaki g sesi düşmüştür.
Örnek: arıg > arı, kapug > kapu
- İsimden isim yapma eki olan "+lıg / +lig" ekinin g ünsüzü düşerek ekin +lı şekli de görülmeğe başlanmıştır: atlıg > atlı
- Yönelme eki "+ka / +ke"nin yanında "+a" da kullanılmaya başlanmıştır: bizge / bize
- Gelecek zaman eki olarak "-gay, -ga" ve "-gu"nun yanında ilk kez "-ısar, -ası" ekleri kullanılmıştır:
Örnek: keçürgüm, yığlayısar, kurtulası
- Kelime içinde ve kelime sonundaki b'ler çoklukla w'ye dönüşmüştür: ab > aw, eb > ew, seb > sew yablak > yawlak, yabız > yawuz
- Harezimcede g sesi bazı kelimelerde h'ye dönüşür.
Örnek: okşa > ohşa, yagşı > yahşı
- Kelime başındaki y sesi korunmuştur: irak ~ yırak ağaç > yığaç, yıl, ıgla > yıgla, yılan, yıldırım, yılduz
- Harezim Türkçesinde t sesinden önce bir ç ~ ş değişmesi görülür: iştiler 'içtiler', kaştılar 'kaçtılar'
- İlk kez **şimdiki zaman** eki görülür. Zarf-fiil + (turur) + kişi zamiri.
Örnek: bar-a turur-men ~ gidiyorum, gitmekteyim. bar-a tururlar.
- İlk kez "-ken" zarfii eki Harezim Türkçesi döneminde görülür.
Örnek: yörüyür er-ken 'yürürken', izder erken, içerken

Püf Nokta

Sevgili arkadaşlar bir metnin Harezimceye ait olduğunu bulurken sadece ses ve dil özelliklerine yani eklere göre bulmak zor olabilir. Onun için şu yolları da deneyelim:

Harezim Sahası Eserler ve Türleri

▪ Nehcül - Feradis	— ►	Nesir
▪ Mukaddimetü 'l-Edeb	— ►	Sözlük
▪ Kısasü'l-Enbiya	— ►	Nesir
▪ Mu'inü 'l-Mürid	— ►	Dörtlük
▪ Hüsrev ü Şirin	— ►	Mesnevi
▪ Muhabbet-name	— ►	Mesnevi
▪ Cümcümename	— ►	Mesnevi
▪ Revnakül - İslam	— ►	Nesir
▪ Miraç-name	— ►	Nesir
▪ Oguz Kagan Menakıbı	— ►	Nesir
▪ Sirâcül - Kulûb	— ►	Nesir
▪ Cevâhirü'l - Esdâf	— ►	Dörtlük
▪ Satır Altı Kur'an Tercümesi	— ►	Nesir
▪ Altın Ordu Yarlık ve Bitkileri	— ►	Nesir
▪ İbnü Mühenna Lügatı	— ►	Sözlük

NEHCÜ'L - FERADİS

- Türk edebiyatındaki kırk hadis çevirilerinin ilk örneği olan eser onar fasıllı dört baptan meydana gelmektedir. Birinci bap Hz. Peygamberi, ikinci bap dört halifeyi, üçüncü bap ehli beyti ve dört imamı, dördüncü bap Allah'a hoş gelmeyen amel-leri anlatır.
- En önemlisi **mensur** bir eserdir. Dolayısıyla şiir parçası verilen bir metin Nehcül'l-Feradis'ten alınmamıştır.

METİN ÖRNEKLERİ

Bir kün Ömer razıyallahu anhu Medine oramında yörüyür erdi. Bir nâreside oğlan bir mahallede yığlayur erdi. Kaçan kim Ömerni kördi erse ol nâreside oğlan aytur: Yâ Rebbi, bu Ömerdin benim dâdımnı sen algıl, tedi erse, Ömer razıyallahu anhu korktı takı aydı: Ey nâreside, Ömer sanga ne zulm kıldı kim Ömerke mundag aytur-sen? tedi erse, ol oğlan aydı kim: Men ensârilardın turur-men. Atam Peygâmbere aleyhi's-selâm ileğinde şehid boldı. Atam karındaşı takı şehid boldı.

HAREZM TÜRKÇESİ

MU'İNÜ'L - MÜRİD

- Dini şiirlerden oluşan eser, 900 beyit tutarındadır.
- Esasen Arapça bilmeyen göçebe Türkmenler fıkıh ve tasavvufu ilgili bilgi vermek için yazılmıştır.
- Kutadgu Bilig **vezniyle** ve **aruzla** yazılmıştır.
- Eser **dörtlükler** halinde yazılmıştır
- Aruz ölçüsünün **fe'ülün, fe'ülün, fe'ülün, fe'ül** kalıbıyla yazılmıştır.

METİN ÖRNEKLERİ

İ takı köp meşayih bu yol sözleri
köñül nefis beyanı ayur özleri
köñül tut kulak aç yakın bil munı
ayur nè kim anlar körer közleri

İ mürid yolını muntæg bilü yörise
tèger maksudinga bu nefis korısa
ayıtımışda allah hakikat muhib
añar bag u bostan cahan tarısa

MUABBET-NAME

- 11 küçük name şeklinde yazılan eser **mesnevi** tarzındadır. **Harezmi** tarafından yazılmıştır.
- İçinde çok sayıda gazel ve beyit bulunur.
- **Aruzla** yazılmıştır. **mefâilün, mefâilün, fe'ülün** (11) vezniyle yazılmıştır

HÜSREV Ü ŞİRİN

- Eser Türk edebiyatında yazılmış en eski Hüsrev ü Şirin **mesnevisidir**.
- **Aruzla** yazılmıştır. Aruzun (11)'li vezniyle yazılmıştır
- Eser Kutb tarafından kaleme alınmıştır.

METİN ÖRNEKLERİ

İ neçe yıl boldı canım ösker èrdi
köñülde oşbu endişe bar èrdi

İ nètæg şah tapğıña bir barga-men tèt
bu köñlüm kadgusını targa-men tèt

İ körüp köñlüm kim asru ragbatım bar
buyurdı kim katıgıan èmdi èy yar

KISASÜ'L-ENBİYA

- Peygamber kıssalarını konu alan eserde Rabgu-zi, dini konuları edebi bir dille nakletmiş, Arapça ve Türkçe manzumelere yer vermiştir. Ancak eser **mensurdur**.
- Eserde peygamberlere ve din büyüklerine yazılmış kasidelerden başka aşk, tabiat gibi konuların işlendiği manzumeler de bulunmaktadır.
- Peygamberlerin hayat hikâyeleri ve mucizelerini, sahabenin ve dört halifenin menkıbelerini anlatır. Yaratılıştan Hz. Hasan ve Hüseyin'e kadar gelir. Eser içinde toplam 484 mısra tutan 43 şiir vardır.
- Nazım şekli bakımından Kısasü'l-Enbiya'daki manzumelerin önemli bir özelliği de halk edebiyatının etkisiyle **mani** şeklindeki dörtlüklerin olmasıdır.

METİN ÖRNEKLERİ

Ol "wa-ila Tamuda ahahum Salihan hil'atın
kedgen; "fastagfiruhu, tumma tubu ilayhi, tèt
kavminga ögüt bèrgen; "atanhana an na'buda
ma ya'budu aba'una cavabın eşitgen; "fakala
lahum rasulu İlahi: 'Nakata; İlahi wasukya-
ha.'"taşrifini bulgan; taşdın du'a kılıp ingen
çıkargan; "inna Rabbi kariban muciban tèt hak
dinga ündegen; Salih paygamber 'alayhi 's-
salam. Salihga paygamberlik kelmesdin burun:
"Biziñ birle butga tapungıl," tètür èrdi-ler. Salih
unamasa: "Kiçig-turur bilmes; ulug-rak bolsa,
yolga kirgey," tètür èrdiler. Nübüv-vat kelmişde
kèdin: "Musulman boluñ, butga tapunmañ, tèdi.
Aydılar: "Ay Salih, biz seni dinimizga kirgey tèt
umêd tutar èrdük.

Hap Bilgi

- ✱ Metinlerde peygamber adları geçiyorsa o metin **Kısasü'l - Enbiya**'dan alınmıştır.
- ✱ Metinlerde İslam âlimlerinin - örneğin **Gazali**, **Farabi** gibi - adları ve sözleri geçiyorsa o metin **Nehcü'l - Feradis** adlı eserden alınmıştır.

OĞUZ KAĞAN MENAKIBI

- 1300'lerde **Uygur** harfleriyle yazılan ve 21 varaktan (42 sayfa) oluşan eserin her sayfasında 9 satır bulunmaktadır. Son sayfasındaki iki satır ise eksiktir. Kimi sayfaların bazı yerleri okunamaz hâldedir.
- Yazmanın ilk neşri **Radloff** tarafından yapıldı. W. Bang ve Reşit Rahmeti Arat eseri Almanca olarak yayınlamıştır.
- Oğuz Kağan Menakıbı, ilim âlemince Oğuz Kağan Destanı olarak bilinmektedir.

METİN ÖRNEKLERİ

♀ Oşol ogul anasınıñ kögüsündün aguznı içip mundın artıkrak içmedi. Yig et, aş, sonra tiledi. Tili gile başladı; kırık kündin soñ bedükledi, yürüdi, oynadı. Adakı ud adakı teg; belleri böri belle-ri teg; yağrı kiş yağrı teg; kögüzü adug kögüzü teg erdi. Bedeninüñ kamagı tüg tülüklüg erdi. Yılıklar küdeye turur erdi; atlarga mine turur erdi; kèyik av avlaya turur erdi. Künlerdin soñ, keçelerdin soñ igit boldı. Bu çakda bu yèrde bir ulug orman bar erdi; köp mörenler, köp ögüzler bar erdi. Bunda kèlgenler kèyik köp köp, bunda uçkanlar kuş köp köp erdi.

♀ Oşol orman içinde bedük bir kıyandkat bar erdi. Yılıkları, yèl künlerni yèr erdi. Bedük yaman bir kèyik erdi. Birke emgek birle èl künni basup erdi. Aguz Kagan bir iriz kakız kişi erdi. Bu kıyandkatnı avlamak tiledi. Künlerde bir kün avga çıkdı. Çıda birle, ya ok birle, takı kılıç birle, kalkan birle atladı.

CÜMCÜMENAME

- İlyas peygambere iman etmediği için çok eziyetler çeken; fakat kendi adamlarına iyi davrandığı için İsa peygamber tarafından diriltiren Kesikbaş adlı meşhur dinî menkıbenin Feridüddin Attar'a dayanan manzum bir tercümesidir. Bir **mesnevi** örneğidir.
- Hüsam Kâtip** tarafından 770'te kaleme alınmıştır.

CEVÂHİRÜ'L-ESDÂF

- Bursa Orhan Kütüphanesinde, Muînü'l-Mürîd'in bulunduğu mecmuanın sahife kenarlarına yazılmış **altı kıtalık** bir metindir
- Dörtlücke** yazılmış tasavvufî, didaktik bir eserdir.

* Harezmi Türkçesiyle yazılmış olan manzum eserler:

- > Muhabbet - name
- > Muînü'l - Mürîd
- > Cümcüme - name
- > Cevahirü'l - Esdef
- > Hüsrev ü Şirin

* Harezmi Türkçesiyle yazılmış olan mensur eserler:

- > Nehcü'l - Feradis
- > Kısasü'l - Enbiya
- > Mirac - Name
- > Siracü'l - Kulüb

* Aşağıdaki metni Harezmi Türkçesi açısından inceleyelim:

- 1) cihan bostanı kayra boldı hürrem
bar erse çıskıñ èmdi sözle sen hem
- 2) bu aşık oş andın sözler sözini
tüzüp mun-tæg bèzedim söz yüzini
- 3) kişiniñ kim köñülde çıskı bolsa
nè tañ bülbul meñizlig zarı kılsa
- 4) tutuldu erse nuşirvannıñ ayı
konup hürmiz üze davlat humayı
- 5) ata tahtın bilip ol dad kıldı
cadil birle cihan abad kıldı
- 6) tutar erdi atasınıñ töresin
anıñ resminçe falın hem yorasın
- 7) üküş kurban kılıp ol şah ugandın
tiledi bir ogul yègrek bu candın
- 8) anıñ dergahıña kıldısı zari
ogul bèrdi aña gevherdin arı

ÇAĞATAY TÜRKÇESİNİN ÖZELLİKLERİ

- Çağataycada ilk hecede yaygın bir **e > i** değişmesi vardır: **Örnek:** men > min, kel > kil, sin > sen, ni > ne, kil > kel-, biyik > bedük, dik > teg, kiç > keç
- Ali Şî'r Nevai'den itibaren üç kelimede **p > f** değişmesi görülür. Toprak > tofrak, yaprak > yafrak, oprak > ofrak. Bu örneklerde görülen bu sızıcılışma olayı Nevayî'den itibaren Çağatay Türkçesinin karakteristik özelliklerinden biri olmuştur.
- Karahanlıcadaki kelime ortası ve sonundaki **w** sesi Çağataycada **v** sesi olmuştur:
Örnek: suw > suv, iv > ew, tavar > tawar.
- Çağatay Türkçesinde bazı kelimelerde **t > d** değişmesi olmuştur:
Örnek: takı ~ daki, teg ~ deg, di ~ ti-, dik ~ teg (gibi), digrû ~ tigrû ~ tegürû (-a kadar), diginçe/digünçe (-a kadar), -dur ~ durur-turur.
- Çağatay Türkçesinde **d** sesi, **y** sesine dönmüştür:
Örnek: adak ~ ayak, ked ~ kiy, adır ~ ayır vb.
- Kişi ve işaret zamirlerinin sonunda bulunan yön eki olan "**r**" sesi düşmüştür:
Örnek: manar ~ mana, sanar ~ sana, munar~ muna
- Topluluk sayı ismi yapan **agu ~ egü** ses grubu Çağatay Türkçesinde **av > ev** olmuştur:
Örnek: birev > biregü, altav > altagu (altısı birden), küyev > küdegü.
- İkizleşme, Çağatay Türkçesinin karakteristik özelliklerinden biridir. Örnekler: "iki > ikki, yeti > yitti"
- Hâl eklerinden önceki **zamir n'si** kullanılmamaktadır: başıda, başıdın, atastga.
- İsim çekimi "min, sin, dur/tur, biz, siz, durlar / turlar" ile yapılır.
- Çağatay Türkçesinde "- **daçı**, - **duk**, -**gıl**" sıfat-fiil ekleri kullanımdan kalkmıştır.

- Harezmi Türkçesindeki "-**mış**" sıfat-fiil ekinin yerini Çağataycada "-**gan**" eki almıştır.
- Çağatay Türkçesinde **-yu** zarf-fiil eki **-y** olmuştur:
Örnek: diy ~ tiyü, ıglayu ~ yıglay (ağlayarak).
- Çağatay Türkçesinde "- **madın**" zarf-fiil eki "- **mayın**" veya "- **may**" şeklini almıştır.
- Şimdiki zaman kipi olarak "-**adur**, -**ydur**, **a / y**" şekilleri ilk kez kullanılmıştır.

Püf Nokta

- * Sevgili arkadaşlar bir metnin Çağataycaya ait olduğunu bulurken sadece ses ve dil özelliklerine yani eklere göre bulmak zor olabilir. Onun için şu yolları da deneyelim:
- 1. Bir metnin Çağatayca olduğunu anlamada en önemli kriter **zamir n'sinin** kullanılmamış olmasıdır. Örneğin kulıdın, başıda sözcükleri sadece Çağataycada görülür.
- 2. Şimdiki zaman kipi olarak "- **adur**, - **ydur**, **a / y**" şekilleri ilk kez kullanılmıştır. Bu kullanım daha önceki dönemlerde görülmez.
- 3. Diğer Türkçelerde görülmeyen "**p > f**" değişmesi de Çağataycanın özelliklerindendir. Tofrak.
- 4. Şahıs eki olarak "**min**, **sin**" gibi kullanımlar da Çağataycanın karakteristik özellikleri arasında bulunur. Yanılgay min, ölgey sin gibi.
- 5. İlk hecede yaygın bir "**e > i**" değişmesi vardır: men > min, kel > kil, sen > sin, ne > ni, kel > kil-, bedük > biyik, teg > dik, keç > kiç
- 6. Çağatay Türkçesinde **d** sesi, **y** sesine dönmüştür:
Örnek: adak > ayak, ked > kiy, adır > ayır vb.
- 7. İkizleşme, Çağatay Türkçesinin karakteristik özelliklerinden biridir. Örnek: iki > ikki, yeti > yitti

METİN ÖRNEKLERİ

1. Sin öz hulkuñnı tüzgil bolma il ahlâkıdın horsend
Kişige çün kişi ferzendi hergiz bolmadı ferzend
2. Ayrılşa yâr mindin öler min fırâkıda
Cânım ğamıda teşne vü kanım şarâbdur
3. Kün minizlig yüzüne özin deriçen din salıp
Sine hasret dâğı birle mâh-ı tâbân köydürür
4. Kaşları yasın kulaga tegüre tartar közi
Ekki yaynı mest-i lâya kıl ne âsân tartadur
5. Başın köredür min koyı igriligi çındur.
Yârab ki 'ömr hoşlugıdın ni körüp turur?
6. Âşık min ışk otıda bağırm kebâbdur
Bir lahza körmesem anı hâlim harâbdur
7. Niçün âşığa bağlamayın köñlümi Emîr
Bu beyt hüsn defteridin intihâbdur
8. Bilür şin kim cihânnıñ yok bekası
Bekası yok cihânga ni bakası
9. Ey miniñ hakkımda yüz türlüğ cefâ kılğan köñül
Hasta cânımnı giriftâr-ı belâ kılğan köñül
10. Bolmağay irdi cünün deşide ser-gerdânlığım
Zülfi pîç ü tâbıdın başımda sevdâ bolmasa
11. Min tãma itmes min ölsem lalidin
Cân miniñ cânımdur ilniñ n'îşi bar
12. Cãdülúkdın her dem ol otluk közüñ cãn köydürür
Nâr minizlig ikki irniñ la'l u mercãn köydürür
13. Burka alganda yüziniñ şem körmiş tün kiçe
Ol sebeb baştın ayakka rişte-i cãn köydürür
14. İşitmey halk pendin turfe kim pend ilge hem dirsın
Kıla alsañ işitgil pend şin kim ilge birmek pend

Analiz Sonuçları

- ★ 1.beyitte sin, öz sözcükleri Çağataycayı yansıtır. Ahlakıdın sözcüğünde zamir n'si kullanılmamıştır
- ★ 2. beyitte ayrılşa sözcüğünde kelime içi d sesi y olmuştur. Fırakıda, gamıda sözcüklerinde ise zamir n'si kullanılmamıştır.
- ★ 3.beyitte özin ve minizlig sözleri Çağataycayı yansıtır. Köydürür kelimesi şimdiki zaman eki almıştır
- ★ 4.beyitte ekki sözünde ikizleşme meydana gelmiştir. Tartadur sözünde ise şimdiki zaman eki kullanılmıştır.
- ★ 5.beyitte köredür kelimesinde şimdiki zaman eki kullanılmıştır. Min ve igrikli sözcüklerinde e > i değişmesi olmuştur. Hoşlugıdın sözcüğünde ise zamir n'si kullanılmamıştır.
- ★ 6.beyitte otıda sözcüğünde zamir n'si kullanılmamıştır. Min sözcüğünde e > i değişmesi vardır.
- ★ 7.beyitte defteridin sözcüğünde zamir n'si yoktur.
- ★ 8.beyitte şahıs eki olarak "sin" kullanılmıştır.
- ★ 9.beyitte minin sözcüğünde e > i değişmesi görülmektedir.
- ★ 10.beyitte bolmagay irdi ifadesi Çağataycayı yansıtır. Deşide, tabıdın ifadelerinde ise zamir n'si kullanılmamıştır.
- ★ 11.beyitte min sözcüğünde e > i değişmesi görülmektedir. Ayrıca lalidin sözcüğünde ise zamir n'si kullanılmamıştır.
- ★ 12.beyitte köydürür ifadesinde şimdiki zaman kipi bulunur. Minizlig, irnin sözlerinde e > i değişmesi görülmektedir. İkki sözcüğünde ikizleşme olmuş.
- ★ 13.beyitte ayakka sözcüğünde kelime içi d sesi y olmuştur. köydürür ifadesinde şimdiki zaman kipi bulunur.
- ★ 14.beyitte dirsın, sin ifadeleri Çağataycayı yansıtır. Ayrıca işitmey ifadesinde -matın zarfıil eki, -mey şeklini bu dönemde almıştır.

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNİN ÖZELLİKLERİ

- Kelime başında “t” ünsüzü yerine “d” ünsüzü vardır.
Örnek: dürlü, dilkü, daş, dört, dokuz, datlu
- Kelime başında Eski Anadolu Türkçesi ileri derecede i sesi kullanılır: yir, virmek, demek gibi.
- Eski Anadolu Türkçesi vokallerde ileri bir yuvarlaklaşma devresidir:
Örnek: sening - senüng, bilip - bilüp, eling, - elüng, başım - başüm gibi.
- Daha önce başlamış **b - v** değişikliği Eski Anadolu Türkçesinde de oluşmaya devam etmiştir:
Örnek: bilebiz - bilevüz, gelürben - gelürven gibi.
- Eski Anadolu Türkçesi kelime başında büyük sedalılaşma devresidir. Eski Türkçenin kelime başındaki ki'leri ve t'leri geniş ölçüde **g** ve **d** olmuştur:
Örnek: kün - gün, kök - gök, timek - demek, tüşmek düşmek, tilemek > dilemek gibi.
- Çıkma hâli eki **+dın** değil **+dan**'dır: ağaçdan, evden, bilekden.
- Vasıta hâli eki **n**, kalıplaşmış örnekler dışında, kaybolmuş; yerini **ile**'den eklenen -v(l)la almıştır: suyla, (su ile), sıçanla, toprağıla, toprakla, elile
- Teklik 1. şahıs eki **+van(in)**, **+vam**, **+am**, **+ın** biçimindedir. **Örnek:** kişiyem, evdeyem, alurvan, alurvanın
- Çokluk 1. şahıs eki **+vuz** ve **+uz** biçimindedir. **Örnek:** kişiyüz, çobanlaruz, aluruz, gelürüz, bulı-saruz (bulacağız), alavuz (alalım), gelsevüz
- Eski Oğuz Türkçesinin yaygın gelecek zaman eki **-ısar**'dır: geliservem (geleceğim), bulısaram, aksarsın (alacaksın), biliser, göriserüz (göreceğiz), durısar-sız (duracaksınız), geliserler.
- Şart kipi, çokluk 1. şahıs dışında, iyelik kökenli eklerle çekilir hâle gelmiştir: alsam, alsa, bilsevüz
- İlk kez kelime başında **v** kullanımı Eski Anadolu Türkçesinde olmuştur: ur / vur, ber / ver gibi.
- Ekfiil eki ilk kez bu dönemde **idü**, **imüş**, **ise** şeklini Eski Anadolu Türkçesi döneminde almıştır.

Bilgi Küpü

- * Sevgili arkadaşlar bir metnin Eski Anadolu Türkçesine ait olduğunu bulurken sadece ses ve dil özelliklerine yani eklere göre bulmak zor olabilir. Onun için şu yolları da deneyelim:
- 1. Kelime başı **k** sesi Eski Anadolu Türkçesinde **g** olmuştur. Könül / gönül, keç / geç, kel / gel
- 2. Kelime başı **t** sesi Eski Anadolu Türkçesinde **d** olmuştur. tört / dört, til / dil, tokuz / dokuz
- 3. Ünlü yuvarlaklaşmasının en yoğun olduğu dönemdir. alur, sevgülüm, canum
- 4. Çokluk 1. şahıs eki **-vuz** ve **-uz**'dur: kişiyüz, çobanlaruz, aluruz, gelürüz, bulı-saruz (bulacağız), alavuz (alalım), gelsevüz
- 5. İlk kez kelime başında **v** kullanımı bu dönemde olmuştur.
- 6. Ekfiil eki ilk kez bu dönemde **“idü, imüş, ise”** şeklini almıştır.
- 7. Tüm dönemlerde **bolmak** şeklinde kullanılan olmak fiili bu dönemde **ol** şeklini almıştır.

METİN ÖRNEKLERİ

dirigâ bu taht u bu mâl u bu genc
ki **dirdi dedelerümüz yidi** renc
çü ben **gidiserem** kime kalısar
oğul almasa **düşmenüm** alısar
bunı fikr **idüp** dâymâ **ağladı**
umîjini bir **tañrıya** bağladı
hazînelerin acmağa başladı
mâl **dökmege** vü şacmağa başladı
uluyı ve **giciyi** kıldı gâna
dahı didi kim siz **dilenüz** anı
bir **gice yaturiken** ol **düş görür**
irte turur anı ya'kûba sörar
eydür iy baba **yaturdum** bu **gice**
bir 'aceb **düş görür**em işit nice
eydi vir ta'bîrini anuñ baña
eydeyim ol **gördüğüm düşi** saña

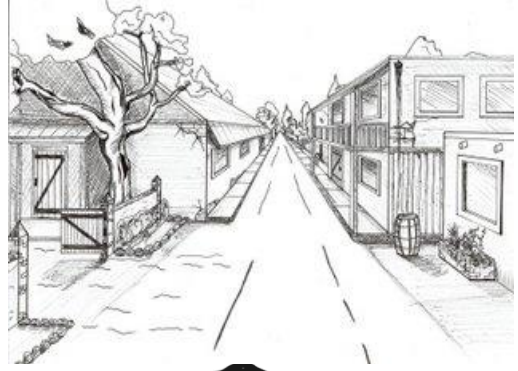
ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ

OSMANLI TÜRKÇESİNİN ÖZELLİKLERİ

- Teklik 1. şahıs ekinin **v**'li biçimleri ortadan kalkmıştır. 17. yüzyılda **+in**'li biçim de ortadan kalkar; sadece **-am** ve **-um**'lu biçimler kullanılır: aluram, alurum (daha sonra alırım). **+am** arkaik bir biçim olarak 19. yüzyıla dek ulaşır.
- Çokluk birinci şahıs eki **-vuz** 16. yüzyılda da sürer; sonra yerini **+k**'ye bırakır: alsak.
- Çokluk ikinci şahıs eki **+sız**, 18. asırda azalır; yerini **+sınız**'a. bırakır: alırsınız.
- Gelecek zaman eki **-isar** 16. asırda da görülür; 17. asırdan itibaren yerini **-acak**'a bırakır: alacak.
- Şimdiki zaman eki **-yor** Osmanlı Türkçesi içinde ortaya çıkar: alıyor. Tahminen 19. asırda ortadaki ünlü daralır: alıyor.
- Birinci şahıslardaki olumsuz geniş zaman eki **-maz** 19. yüzyıla dek devam eder.
- İstek eki **-a** Osmanlı Türkçesi döneminde de kullanılır; 19. yüzyılda iyice seyrekleşir.
- Osmanlı Türkçesinde **-gıl** pekiştirme eki de aynı şekilde seyrekleşerek devam eder, 19. yüzyılda arkaik bir şekil hâlini alır.
- Osmanlı Türkçesinde **-durur**'un bildirme eki olarak kullanılması 15. yüzyıldan itibaren seyrekleşmiş, 17. yüzyılda kaybolmuştur.
- Osmanlı Türkçesinde **-madın** zarf-fiil eki 16. yüzyıldan itibaren yerini **-madan**'a bırakmıştır.
- Osmanlı Türkçesinde **-ıcak** ve **-gaç** zarf-fiil ekleri gittikçe seyrekleşerek 19. yüzyılda arkaik hâle gelir. Buna karşılık **-mağla**, **-mağın** gibi bağlayıcı şekiller yaygınlaşır.
- Eski Anadolu Türkçesinde kullanılan **-uban** zarf-fiil eki de Osmanlı Türkçesi içinde gittikçe seyrekleşir.
- Osmanlı Türkçesi metinlerinin dili, Eski Anadolu Türkçesi metinlerine göre daha ağırdır.

METİN ÖRNEKLERİ

- ♀ Ahteri mes'ûd olan oldur ki tab'-ı pâk ilen
Kâbil-i feyz olan lütfundan safâ-yı cevheri
- ♀ Eşcâr-ı bağ hırka-i tecride girdiler
Bâd-ı hazân çemende el aldı çenârdan
- ♀ Güllü dibâ giydin ammâ korkarım âzâr eder
Nâzeninim sâye-i hâr-ı gül-i dibâ seni
- ♀ Cennet gibidir rûyun rûyun gibidir cennet
Âdem doyamaz sana sana doyamaz âdem
- ♀ Şeb-i yeldada uzar fecre kadar kıssa-i aşk
Ta ki Mecnun bitirir nutkunu Leyla söyler
- ♀ Zevki kederde mihneti râhatda görmüşüz
Âyinedir biri birine subh u şâmımız
- ♀ Zamân gelir ki cihân içre ins ü cân kalmaz
Degil degil yalnız ins ü cân cihân kalmaz
- ♀ Mâr ise adû biz yed-i beyzâ-yı Kelîmüz
Tûfân ise dünyâ gamı biz keşt-i Nûhuz
- ♀ Hurşîd'e baksa gözleri halkın dola gelir
Zîrâ gelince hatıra, ol Mehlîkâ gelir
- ♀ Hâsılın yoh ser-i kûyunda belâdan gayrı
Garazım yoh reh-i aşkında fenâdan gayrı
- ♀ Ya rab bana cism-u can gerekmez,
Cânân yok ise cihan gerekmez
- ♀ Ben ki her cemiyetin nâlânıyam
Hemdem-i hoş hâl ü bed-hâlânıyam
- ♀ Her kişi zu'munca bana yâr olur
Sohbetimden tâlib-i esrar olur
- ♀ Gitdün ammâ kodun hasret ile cânı bile
İstemem sensiz olan sohbet-i yârânı bile
- ♀ Hârâbât ehlini hor görme zâhid
Hazineye mâlik ne viraneler var
- ♀ Allah adın zikr idelüm evvela
Vâcib oldur cümle işte her kula

SES BİLİMİ

11. ÜNİTE

- Türkçenin Ses Özellikleri
- Ünlüler ile İlgili Ses Olayları
- Ünlü Benzeşmeleri
- Ünlü Değişmesi
- Ünlü Daralması
- Ünlü Genişlemesi
- Ön Damaksıllaşma
- Art Damaksıllaşma
- Yuvarlaklaşma
- Düzleşme
- Büzülme
- Ünlü Türemesi
- Ünlü Düşmesi
- Ünsüzlerle İlgili Ses Olayları
- Ünsüz Düşmesi
- Ünsüz Türemesi
- Ünsüz Sertleşmesi
- Ünsüz Yumuşaması
- Benzeşme
- Aykırılma
- İkizleşme
- Dudaksıllaşma
- Tekleşme
- Sızıcılama

SES VE SESİN OLUŞMASI

- Sesler, akciğerden başlayarak ağız ve burunda sona eren yolda ve bunun üzerine sıralanmış olan organların yardımıyla oluşurlar.
- Hava, ciğerlerden yükselerek önce soluk borusundan geçer ve bunun sonundaki ses telleri ile temasa gelir. Ses telleri karşılıklı açılıp kapanabilen iki yarım daire şeklindedir. Bazı seslerin oluşumunda titremek suretiyle rol alırlar, ötümlü sesleri meydana getirirler. Daha sonra havanın uğradığı yer küçük dildir.
- Seslerin çoğu ağız yolunda oluşur, burada da en büyük rolü dil üstlenir. Kabarak, yayılarak, dişler ve ağızda çeşitli noktalara dokunarak hava akımını ses haline dönüştürür. Seslerin az da olsa bir kısmının oluşmasında dudaklar rol oynar.
- İşte, soluk borusundan başlayıp dudaklarda sona eren ses yolunda havanın sese dönüşmek üzere titreştiği, çarptığı, boğumlandığı, sürtündüğü yerlere oluşum noktaları diyoruz. Oluşum noktalarının iyi bilinmesi ve seslerin doğru çıkarılması için diksiyon alıştırmaları yapmanın önemi büyüktür.

TÜRKÇENİN SES ÖZELLİKLERİ

- Türkçe kelimelerde uzun ünlü yoktur. Daha çok yabancı kelimelerde görülür: câmi, musikî, Fuzulî vb.
- Türkçede "v, h, f, j" sesleri bulunmaz. Ancak bazı kelimelerde görülür.
Örnek
- F** sesi birkaç kelimeye görülür: öfke, yufka
- H** sesi yine birkaç kelimeye görülmektedir: han, hakan, hanım, hatun, hani, hangi, dahi, daha muhtaç, hüküm, hakim, tahkim (yabancı sözcük)
- Türkçede kelime başında "c, f, ğ, h, j, l, m, n, r, ş, z" ünsüzleri bulunmaz. Yani Türkçe sözcükler Japon Haşim Laz Cefer ünsüzleri ile başlamaz. Bu durum yabancı kelimelerde bulunur: mektup, name, mavi, rapor, zevk, züht, ruh, name, namert, çiçek, resül, lağım, lazım, lütuf vb.

- Türkçede kelime ve hece sonunda "b, c, d, g" ünsüzleri bulunmaz. Daha çok yabancı kelimelerde görülür: Ahmed, Fuad, kitab, ilac vb.
- Türkçede **diftong** olayı yoktur. Yani iki ünlü yan yana gelmez. Bu durum yabancı kelimelerde görülür: şiir, şair, faiz, saat, aile, fuar vb.
- Türkçede ikiz konsonant bulunmaz. daha çok yabancı kelimelerde görülür: hakkı, şiddet, kubbe, zerre, sikke, millet, hiddet vb.
- Türkçede kelime başında çift konsonant bulunmaz, daha çok yabancı kelimelerde bulunur: Örnek: Slav, plaj, kral, kraliçe, plan kroki vb.
- Türkçe kelimelerde başta ve sonda üç ünsüz bulunmaz: straus, strüktür vb.
- Sonu "ğ" sesi ile biten tek heceli kelimeler, Türkçedir: dağ, yağ, bağ, sağ, ağ, çağ vb.
- Türkçe sözcükler büyük ve küçük ünlü uyumuna uygundur.
- Türkçe kelimelerde o ve ö vokalleri sadece ilk hecede bulunur. İkinci ve üçüncü hecesinde o ve ö sesleri bulunan kelimeler Türkçe değildir:

Örnek

- odun, ocak, gönül, dövüş, kömür (Türkçe)
- horoz, salon, direksiyon, kamyon (yabancı)

- Türkçe sözcüklerde kalınlık - incelik uyumu tamdır ama düzlük - yuvarlaklık uyumu tam değildir.
- Sonu çift ünsüzle biten şu sözcükler Türkçedir:

- ıç, ık, ıp, it:** ölç, silk, alp, kalk, alt
- nç, nk, nt:** denk, ant, sevinç
- rç, rk, rs, rp, rt:** sürç, ürk, Türk, kork, sarp, pars, yırt
- st:** üst

Hap Bilgi

Şu kelimeler tamamen Türkçe sözcüklerdir:

- Fiiller
- Fiilimsiler
- Zamirler
- Sayılar
- Akrabalık adları
- Organ adları

% 100 TÜRKÇE

TÜRKÇEDE ÜNLÜ SESLER

1. Oluşum noktalarına göre:

- Ön damak ünlüleri: e, i, ö, ü.
- Arka damak ünlüleri: a, ı, o, u.

2. Açıklık kapalılık derecelerine göre:

- Geniş ünlüler: a, e, o, ö.
- Dar ünlüler: ı, i, u, ü.

3. Dudakların durumuna göre:

- Düz ünlüler: a, e, ı, i.
- Yuvarlak ünlüler: o, ö, u, ü.

TÜRKÇEDE ÜNSÜZ SESLER

* Ünsüzler boğumlanma (oluşum) noktaları bakımından şöyle sınıflandırılabilir:

- Dudak ünsüzleri: b, f, m, p, v.
- Diş ve diş eti ünsüzleri: c, ç, d, l, n, r, s, ş, t, z.
- Art damak ünsüzleri: k, g, l.
- Ön damak ünsüzleri: k, g, l, y.
- Gırtlak ünsüzleri: h

* Ünsüzler ses tellerinin titreşip titreşmemesine göre ötümlü ve ötümsüz ünsüzler diye ikiye ayrılır.

- Ötümlü ünsüzler: b, c, d, g, ğ, l, m, n, r, v, y, z
- Ötümsüz ünsüzler: ç, f, h, k, p, s, ş, t

* Süreklilik ya da süreksizlik bakımından ünsüzler:

- Sürekli ünsüzler: f, ğ, h, j, l, m, n, r, s, ş, v, y, z
- Süreksiz ünsüzler: b, c, ç, d, g, k, p, t

* Ağız ya da geniz ünsüzü olma bakımından ünsüz:

- Geniz ünsüzleri: m, n ve Anadolu ağızlarında ñ

SES BİLGİSİ

Sesleri, harfleri, ses birimlerini, ünlü ve ünsüzleri, ses değişimlerini ve ses olaylarını inceleyen dil bilgisi bölümüne **fonetik** denir.

ÜNLÜLER (Vokaller)

Ünlüler dilin, dudakların ve ağız boşluğunun verdiği biçimlere göre gruplara ayrılır.

a) Dilin durumuna göre ünlüler

- **Ön damak ünlüsü** (ince ünlü): Dilin ön tarafının kabarak ön damaklar arasındaki açıklığı daraltması sonucu oluşan ünlülerle ön damak ünlüsü denir. Bunlar: **e, i, ö, ü**
- **Art damak ünlüsü** (kalın ünlü): **a, ı, o, u**

b) Dudakların durumuna göre ünlüler

- > **Düz ünlüler:** a, e, ı, i
- > **Yuvarlak ünlüler:** o, ö, u, ü

c) Ağız boşluğunun yüksekliğine göre ünlü

- > **Geniş ünlüler:** a, e, o, ö
- > **Dar ünlüler:** ı, i, u, ü

Türkçe Kelimelerde Ünlü Değişimleri

1. **i > e değişimi:** Türkçe kelimelerin ilk hecesine görülen bir değişim olmuştur. ver - vir, de- di, ye- yi, gey- giy, yer- yir, eşit - işit, edgü - iyi

2. **ı > i değişimi:** Batı Türkçesinde görülen bir ses değişimidir.

inan > inan, takı > dahi > dahi, hangi > hangi
kanı > hanı > hani, yeşil > yeşil, bıç > biç

3. o > u, ö > ü değişimi

yokkaru > yukarı, uyan > oyun > odun

4. u > a, ü > e değişimi

Eski Türkçeden Batı Türkçesine geçişte görülür.
törü > töre, töpü > tepe

5. u > ı, i değişimi

Çok az görülen bir ses değişimidir. pınar > pu- nar, işte > uşda, işbu > uşbu

ÜNLÜLERLE İLGİLİ SES OLAYLARI

1. ÜNLÜ BENZEŞMELERİ

a. Büyük Ünlü Uyumu

Türkçe bir sözcükte ilk hecenin ünlüsü kalınsa (a, ı, o, u), sonraki hecelerin ünlüsü de kalın (a, ı, o, u); ilk hecedeki ünlü inceyse (e, i, ö, ü), sonraki ünlüler de ince (e, i, ö, ü) olur. Bu özelliğe "büyük ünlü uyumu" denir.

Örnek

- yaş - ı - lar (kalın-kalın-kalın)
- yaz - ır - mak (kalın-kalın-kalın)
- baş - ı - lan - gıç (kalın-kalın-kalın)
- gü - neş - li (ince-ince-ince)
- ses - siz - lik (ince-ince-ince)

Hap Bilgi

- * Türkçe bir sözcük büyük ünlü uyumuna uymak zordur. Bir sözcük büyük ünlü uyumuna uymuyorsa büyük olasılıkla Türkçe değildir. makale, mobilya, mektup, televizyon
- * Birleşik sözcükler ile tek heceli kelimelerde büyük ve küçük ünlü uyumları aranmaz. Sıradağlar, pazartesi, açıkgöz, göz, yol, ev
- * Şu ekler büyük ünlü uyumuna aykırılık gösterir:
 - ★ -yor: biliyor
 - ★ -ki: yoldaki
 - ★ -ken: oynarken
 - ★ -leyin: akşamleyin
 - ★ -daş: meslektaş
 - ★ -(i)mtırak: yeşilimtırak
 - ★ -gil:dayımgil

b. Küçük Ünlü Uyumu

Ünlülerin düzlük - yuvarlaklık, darlık - genişlik bakımından uygunluğudur. Bu kurala göre;

- Türkçede düz ünlülerden (a, e, ı, i) sonra düz ünlüler (a, e, ı, i) gelir.
- Yuvarlak ünlülerden (o, ö, u, ü) sonra ya düz - geniş ünlüler ya da dar-yuvarlak ünlüler (u, ü) gelir.

Bilgi Küpü

- Küçük ünlü uyumunda, "-yor" eki hiçbir zaman bulunmaz.
- Küçük ünlü uyumunda a sesinden sonra u sesi gelmez, ancak u sesinden sonra a sesi gelebilir.
- O ve ö sesleri Türkçe kelimelerde sadece ilk hecede bulunur, diğer hecelerde o ve ö sesleri bulunan kelimeler küçük ünlü uyumuna uymaz.

Örnek

teknoloji, şoför, salon, horoz, ağlıyor, patron...
tavuk, çamur, armut, avuç, yağmur...

Hap Bilgi

- * Büyük ünlü uyumu için "damak uyumu, artlık - ön-lük uyumu, kalınlık - incelik uyumu" gibi isimlendirmeler de kullanılır.
- * Küçük ünlü uyumu için "dudak uyumu, düzlük - yuvarlaklık uyumu" gibi isimlendirmeler kullanılır.
- * Ünlü benzeşmesi ile kastedilen "büyük ünlü uyumu" ve "küçük ünlü uyumu" dur.

Hap Bilgi

Ünlü Çatışması (Hiatus)

- Bir sözcükte iki ünlünün yan yana bulunmasına ünlü çatışması denir. Ünlü çatışması son sesi ünlü olan bir sözcüğe önsesi ünlü olan bir ekin eklenmesi ya da iki ünlü arasında bulunan ünsüzün düşmesi sonucunda ortaya çıkar.
- Türkçede iki ünlü yan yana gelmez. Bu nedenle ünlü çatışmasının olduğu sözcükler yabancı kökenli sözcüklerdir. Buna "difong" da denir.
- Ünlü çatışmasına ünlü boşluğu, vokal çatışması, vokal çarpışımı, ünlü çarpışması da denir.
- Örnek: aile, ait, develüasyon, faal, arkaüstü ba-baeski Heybeliada, Karaağaç Kocaeli, maaş, matbaa, radyoaktif, reel,saadet,, saat, sual, suare şair, şiir, şuur, teferruat vb.

2. ÜNLÜ DEĞİŞMESİ (ünlü kalınlaşması)

Türkçede **ben** ve **sen** zamirleri **a** yönelme hal eklerini alınca kelime kökünde bir kalınlaşması olur.

Buna **art ünlü - ön ünlü nöbetleşmesi** de denir.

Örnek

- Ben- a ~ bana
- Sen-a ~ sana

3. ÜNLÜ DARALMASI

- Türkçede geniş ünlüyle (a,e) biten bir sözcük “-yor” eki aldığı anda o sözcüğün geniş ünlüsünü “ı, i, u, ü” ye çevirerek daraltır. Buna **dar ünlü - geniş ünlü nöbetleşmesi** de denir.
- Daralma olup olmadığını yoklamak için -yor ekini silip yerine “-mek / -mak” ekini getirin.
 - bilm(e) - yor bilm(i)yor
 - ist(e) - yor ist(i)yor
 - izl(e) - yor izl(i)yor
 - sizl(a)-yor sizl(i)yor
 - suçl(a) - yor suçl(u)yor
- Türkçede “ye-, de-, ne” sözcüklerinin bazı kullanımlarında y kaynaştırma ünsüzünden önceki geniş ünlüde daralma olur. Bunların dışındaki sözcüklerde “y” kaynaştırma ünsüzünden önceki geniş ünlüde daralma olmaz. ye - y - ecek > yiyecek, ye - y - in yiyecek, de - y - ecek > diyecek, niye vb.
- Eski Türkçe sözcüklerden şu kelimelerde de daralma görülür: yokkarı > yukarı, yorı > yürü > yürü edgü > eyü > iyi, ked > key > giy

Bilgi Küpü

- **Yuvarlak ünlü - düz ünlü nöbetleşmesi**
dokuz on > doksan, sekiz on > seksen

4. ÜNLÜ GENİŞLEMESİ

- Dar ünlünün geniş ünlüye dönüşmesi olayıdır. Çok az görülen bir ses olayıdır.
- **Örnek:** ıgaç > ağaç, boguz > boğaz, ortu > orta
uğra- > oğra, yoğurt > yoğort, dağıt- > dağıt-

5. ÖN DAMAKSILLAŞMA

- Art damak ünlülerinin ön damak ünlüsüne dönüşmesidir. Genelde **y, ş, ç** komşuluğundaki kimi sözcüklerde görülür. **İncelme** de denilir.
- Öndamaksillaşma için damaksillaşma, incelme, ünlü incelmesi terimleri de kullanılır

Örnek

- yaşıll > yeşil
- bıç > biç
- yana > yine
- yorı > yürü
- tınla > dinle
- alma > elma
- kangı > hangi
- pışmak > pişmek
- şış > şiş
- şışman > şişman
- tıl > til > dil
- tış > diş
- uca > yüce
- uçun > içün > için
- uşda > işte
- yaña > yine
- yañı > yeni

Öndamaksillaşma

6. ART DAMAKSILLAŞMA

Ön damak ünlülerinin art damak ünlüsüne dönüşmesidir. Buna **kalınlaşma** da denilir.

Örnek:

- tenri > tanrı
- serhoş > sarhoş
- zalım > zalim
- emanet > amanet
- güççük > guççük

7. YUVARLAKLAŞMA

Düz bir ünlünün bazı nedenlerle dudak ünlüsüne dönüşmesidir.

- bedük > büyük
- yorı > yürü
- yabız > yavuz

8. DÜZLEŞME

Yuvarlak bir ünlünün düz bir ünlüye dönüşmesi olayıdır. Ünlü düzleşmesi örneklerine daha çok eski devirlerde rastlanır.

Örnek

- kapu > kapı
- saru > sarı
- bizüm > bizim
- altun > altın
- artuk > artık
- aru > arı
- ayruk > ayırık
- ayu > ayı
- berü > beri
- buñar > pınar
- degül > değil
- delü > deli
- delük > delik
- demür > demir
- dilkü > tilki

Ünlü Düzleşmesi

9. BÜZÜLME

- Buna **hece kaynaşması** adı da verilmektedir. Hem yazı hem konuşma dilinde görülür.
- Büzülme olayı, farklı şekillerde ortaya çıkar
 - Farsça hane sözcüğünde görülür. eczane, hastane, postane, pastane
 - Pekiyi > peki, ağabey > abi, yigirmi > yirmi
 - acak gelecek zaman ekinde görülmektedir: koşucak, alıcak, gelicem, alıcam vb.

10. ÜNLÜ TÜREMESİ

- Türkçe Kelimelerde, bu konuyla ilgili ilk akla gelen örnekler yardımcı ünlülerdir: a, e, ı, i, u, ü ünlülerinin ekleşme sırasında yardımcı ses olarak kullanılışları aslında birer türemedir:

Örnek: daracık > dar+a+cık, gencecik > genç+e+cık, azıcık > az+i+cık, biricik > bir+i+cık

- Alınma kelimelerde, Türkçe ses yapısına uymayan özellikler nedeniyle ünlü türemesi görülür. Bu türemelerin bir kısmı yazı dilinde de görülürken bir kısmı sadece konuşma dilinde görülmektedir:

- **Başta:** recep > irecep, limon > ilimon, scala > iskele, slav > İslav, station > istasyon, stampa > ıstampa, rum > urum
- **İçte:** grup > gurup, emr > emir, akl > akıl, fkir > fikir, sabr > sabır, kibr > kibr, hükm < hüküm,

11. ÜNLÜ DÜŞMESİ

Üç çeşit ünlü düşmesi vardır. Bunlar:

a. Orta hece düşmesi

Buna çekim eki alanlar sözcüklerde düşme de denir. İkinci hecesinde dar ünlü bulunan bazı sözcükler, ünlüyle başlayan bir ek aldığında ikinci hecesindeki dar ünlüsünü düşürür.

Örnek: omzu, ağzı, burnu, karnı, ömrü, boynu

- İkilemelerde ses düşmesi olayı olmaz.

Örnek: burun buruna, omuz omuza, göğüs göğüse, şehirden şehire, gönülden gönüle

b. Yapım eki alan sözcüklerde ünlü düşmesi

Buna türetme sırasında ünlü kaybı da denir.

Örnek: ayrı, sızla, kokla, ilerle, kavşak, çevre, sarar, karar vb.

c. Birleşik sözcüklerde ünlü düşmesi

- Bu olaya **ünlü aşınması** adı da verilir. İkinci hecesinde dar ünlü bulunan bazı sözcüklerle "olmak" ve "etmek" yardımcı eylemiyle birleşik eylem oluşturulurken dar ünlü düşer.

Örnek: sab(i)r + etmek sabretmek
kay(i)t + olmak kaydolmak

- Bazı sözcüklerin birleşmesi sırasında ünlülerin düştüğü görülür.

Örnek: kaynana, cumartesi, kahvaltı, niçin, nasıl

ÜNSÜZLER (KONSONANTLAR)

- **Dudak Ünsüzleri:** PEMBE
- **Diş - dudak Ünsüzleri:** VEFA
- **Dil ucu - Diş Ünsüzleri:** SANA TEZAD
- **Diş - Damak Ünsüzleri:** C, Ç, J, Ş
- **Ön Damak Ünsüzleri:** YERLER GÖKLER
- **Art Damak Ünsüzleri:** G, Ğ, K, L
- **Gırtlak Ünsüzü:** H

Türkçe Kelimelerde Ünsüz Değişimleri

- **k > g değişimi:** kel > gel, köz > göz, kit > git
- **b > p değişimi:** busu > pusu
- **b > v değişimi:** ber > ver, sub > suv > su
- **d > y değişimi:** bod > boy, kod > koy, adak > ayak
- **t > d değişimi:** til > dil, tag > dag, tol > dol
- **b > m değişimi:** ben > men, bin > min
- **g > ğ, y değişimi:** kılavuz > kılağuz > kılavuz
- **k > h değişimi:** takı > dahı, kanı > hani, kan > han

ÜNSÜZLER İLE İLGİLİ SES OLAYLARI

1. ÜNSÜZ TÜREMESİ

a) Yardımcı Ünsüzler

Ünsüz türemesi konusunda vereceğimiz ilk örnekler yardımcı ünsüzlerdir. Yardımcı ünsüzler y, ş, s, n'dir. Bu ünsüzleri, **YAŞASIN** kelimesindeki ünsüzlerdir diyerek öğrencilere kavratmaktayız.

b) Yardımcı ünsüzler dışındaki ünsüz türemeleri

Burada verilecek örneklerin bir kısmı sadece konuşma dilinde geçerlidir.

Hap Bilgi

* Başta ünsüz türemesi:

Türkçede genellikle ağızlarda görülen ses olayıdır.

Örnek: ur > vur,, avlu > havlu, elbet < helbet, örgüç > hörgüç

* İçseste ünsüz türemesi:

Anadolu ağızlarında, halk dilinde ve yazı dilinde rastlanır. bilezik > bilenzik, sinir > singir

2. ÜNSÜZ DÜŞMESİ

- Genellikle "k" ünsüzüyle biten bazı sözcükler "-cık, -cik, -cuk, -cük, cek, -cak, -l" eki aldığı anda "k" ünsüzü düşer.

Örnek:

- ayak+cık > ayacak
- bebek+cık > bebecik
- küçük+cük > küçücük
- minik+cık > minicik
- ufak+cık > ufacık
- sıcak+cık > sıcacık

3. ÜNSÜZ SERTLEŞMESİ

Sert ünsüzlerden biriyle (**fıstıkçı şahap**) biten bir sözcükten sonra yumuşak ünsüzle "c, d, g" başlayan bir ek gelirse ekin başındaki yumuşak ünsüzler "**ç, t, k**" şeklinde değişerek sertleşir.

Örnek: simitçi, kitapçı, ağaçtan, sokakta

- Bazı kelimeler bu kurala aykırılık gösterir

Örnek: üçgen, dörtgen, beşgen, dikkörtgen...

- Özel isimler de serleşme kuralına uyarlar.

Örnek: Ahmet'te, Zeynep'ten, Tokat'ta

4. ÜNSÜZ YUMUŞAMASI (DEĞİŞİMİ)

Süreksiz sert ünsüzlerden biriyle (p, ç, t, k) biten bir sözcükten sonra ünlüyle başlayan bir ek gelirse süreksiz sert ünsüzler yumuşayarak "b, c, d, g, ğ"ye dönüşür.

Örnek: Ayağı, dolaba, çocuğun, yaprağa vb.

- Tek heceli sözcüklerin bazılarında yumuşama olmaz.

Örnek: suç - u, et-i, tek-i, top - u, at-ı

- Özel adlarda yazarken yumuşama olmaz, konuşurken olur.

Örnek: Sinop'a, Çınarcık'ın, Susurluk'a, Burak'ın

- Bazı yabancı sözcüklerde yumuşama olmaz.

Örnek: hukuk - u, hürriyet-i, edebiyat -ı, dikkat -i, paket-i, evrak -ı, davet -i, merak-ım, sıhhat - i,

5. ÜNSÜZ TÜREMESİ

Bazı sözcüklerde, "olmak" veya "etmek" yardımcı eylemiyle bileşik eylem oluşturulduğunda ya da bu sözcüklere ünlü bir ek getirildiğinde ünsüz türemesi görülür.

Örnek

▪ af + etmek	af(f) etmek
▪ his + etmek	his(s)etmek
▪ zan + etmek	zan(n)etmek
▪ sır + olmak	sırrolmak
▪ ret + etmek	red(d)etmek
▪ hal + olmak	hal(l)olmak
▪ his - im	his(s)im
▪ zan - nımca	zan(n)ımca
▪ hat-ınız	hat(t)ınız
▪ hak-ım	hak(k)ım
▪ sır-ını	sır(r)ını
▪ tıp -ı	tıbbi

- Etti, gitti, yattı, sattı gibi sözcüklerinde ünsüz türemesi değil, ünsüz sertleşmesi vardır.
- **M,P,R,S** sesleriyle pekiştirme yapılırken de ünsüz türemesi olur. **Örnek:** Sapsarı, dümdüz, sapasağlam, çepeçevre, yemyeşil vb.
- Şiddet, hiddet, sessiz kelimelerinde ünsüz türemesi yoktur.

6. BENZEŞME

Kelime içinde bir sesin yan yana veya aralıklı bulunan bir sesle eş veya yakın duruma gelmesidir.

a. Yakın benzeşme (ilerleyici ses benzeşmesi)

Örnek:

▪ yanlış > yannış	★ şunlar > şunnar
▪ karanlık > karannık	★ yünlü > yünnü
▪ yatsı > yassı	★ binlik > binnik
▪ eczacı > ezzacı	★ günler > günner
▪ bunlar > bunnar	★ sütçü > süççü
▪ gelinlik > gelinnik	

b. Uzak benzeşme (gerileyici ses benzeşmesi)

Bir sözcüğün söylenmesi sırasında sonradan çıkarılan bir sesin kendisinden önce çıkarılan bir sesi etkileyerek kendisine benzetmesine gerileyici benzeşme adı verilir.

Örnek:

- bu ile > böyle
- o bir > öbür
- o ile > öyle
- cümbüş > cümbüş
- çenber > çember
- tesbih > tespih
- kanber > kamber
- penbe > pembe
- lanba > lâmba
- kanbur > kambur

7. AYKIRILAŞMA (BENZEŞMEZLİK)

- Bir sözcükte bulunan boğumlanma noktası hareketi bakımından aynı ya da benzer seslerden birinin boğumlanma noktası hareketi bakımından farklı bir sese dönüşmesi olayıdır.
- Bir kelimedede aynı veya yakın olan iki ünsüzden birinin farklılaşması olayıdır.
- Ayrışma için benzeşmezlik, ayrışma, aykırılaştırma, başkalaştırma, benzeşmeme, ayrılma gibi terimler de kullanılmaktadır

a) Yakın aykırılaştırma

Ayrışmanın olduğu sesler yan yana bulunuyorlarsa buna yakın aykırılaştırma denir.

Örnek

- muşamma > muşamba
- attar > aktar
- hammal > hambal
- aşçı > ahçı
- kırmak > kırpmak
- tannur > tandır
- jimnastik > cimlastik

b) Uzak aykırılma

Ayrılmanın olduğu sesler arasında başka sesler bulunuyorsa buna uzak aykırılma denir.

Örnek

- bilader > birader
- kehlibar > kehribar
- tekme > tepme
- zelzele > zerzele
- velvele > vervele
- berhudar > belhudar
- murdar > mundar

8. DUDAKSILLAŞMA

- Bir sözcükte bulunan dudak sesinin diğer bir ünsüzü etkileyerek kendisi gibi bir dudak sesine dönüştürmesine dudaksıllaşma denir. Dudaksıllaşma bir yarı benzeşmedir. Yazı diline de geçmiştir.
- Bu ses olayında bir sözcükte /b/ ve /p/ dudak seslerinden önce bulunan /n/ sesinin bu seslerin etkisiyle dudak sesi olan /m/ sesine dönüştüğü görülür.
- Genelde **n** sesinin **m**; **g** sesinin **v** sesine dönüşmesidir.

Örnek

- konşu > komşu
- könlek > gömlek
- ögmek > övmek
- tonguz > domuz

9. GENİZSİLLEŞME

- Bir sözcükte bulunan geniz ünsüzlerinin başka ünsüzleri etkileyerek kendi boğumlanma noktasına çekmesine genizsilleşme denir.
- Genizsilleşme Türk dilinin eski metinlerinde, bugünkü lehçelerde ve Anadolu ağızlarında görülür.

Örnek

- beñ > meñ
- benzetü > menzetü
- biñ > miñ
- beñgü > meñgü

10. SIZICILAŞMA

- /c/ ve /ç/ seslerinin /l/, /m/, /n/ ve /b/, /d/, /t/, /k/ ünsüzlerinin önünde /j/ ve /ş/ seslerine dönüşmesine sızıcılaşma denir.
- /ç/ ünsüzü /t/ ve /k/ ünsüzlerinin önünde /ş/ ünsüzüne, /c/ ünsüzü de /b/, /d/, /l/, /n/ ünsüzlerinin önünde /j/ ünsüzüne dönüşür.
- Sızıcılaşma sadece konuşma dilinde ortaya çıkan yazı diline yerleşmemiş bir ses olayıdır.
- Patlayıcı ünsüzler olan **c**, **ç** seslerinin sızıcı ünsüzler olan **j**, **ş** ünsüzlerine dönüşmesidir.

Örnek

- vicdan > vijdan
- ecdat > ejdat,
- yamaç > yamaş
- necla > nejla
- iclal > ijlal
- Necdet > Nejdēt
- içtima > iştima
- ictihat > iştihat
- Necmi > Nejmi

C > J

Ç > Ş

11. AKICILAŞMA

Ötümlü kapantılı ünsüzlerin genellikle ünlü seslerin etkisiyle akıcı ünsüzlere dönüşmesi olayıdır

- **d > y, d > y**
 - adak > ayak
 - adır > ayır
 - kadgu > kaygu
 - tod > toy
 - kod > koy
- **g > y, g > y**
 - tegin > deyin
 - tegiş- > deyiş
 - tegirmen > teyirmen
 - teg- > tey-

12. AĞIZSILAŞMASI

Geniz ünsüzünün ağız ünsüzüne dönüşmesi olayına "ağızsılaşma" adı verilir. Bir ñ > ğ değişimi görülür.

Örnek

- saña ~ sağa
- teñri ~ tağrı

13. DAMAKSILLAŞMA

- Nazal n sesinin geniş ünlüler /a/, /e/, /ö/, /o/ seslerinin etkisiyle damak sesi /k/ veya /ğ/ haline dönüşmesine damaksıllaşma denir.
- John Deny, bu olaya 'nazal sestten uzaklaşma' demektedir. Bu değişimde bir çeşit nazal ses göçmesi (metatezi) olduğunu belirtir.

Örnek

- sañır > sağır
- önünde > öğünde
- sañız > sakız
- diñle- > diğne-
- diğne- > diyne

14. ÜNSÜZ TEKLEŞMESİ

- Arapça ve Farsça kökenli sözcüklerin asıllarında bulunan ikiz ünsüzden biri Türkçenin yapısına uyarak düşmektedir. Buna ünsüz tekleşmesi denir.
- Türkçede iki ünsüz yan yana bulunmaz. Daha çok yabancı sözcüklerde görülür.

Örnek

- amma > ama
- hammal > hamal
- evvel > evel
- hacc > hac
- zann > zan
- kassab > kassap
- edebiyat > edebiyat
- askeriyye > askeriye
- harbiyye > harbiye
- tıbb > tıp
- redd > ret
- hakk > hak

15. ÜNSÜZ İKİZLEŞMESİ

- İki ünlü arasındaki ünsüzün oluşum noktasındaki tekrarlanmadır. İkizleşme de bir ünsüz türemesi olayıdır.
- Bir sözcükte sonradan çeşitli nedenlerle aynı ünsüzün yan yana bulunmasına ünsüz ikizleşmesi denir.
- Ünsüz ikizleşmesine ekleme sırasında, ünlü düşmesi, benzeşme ve vurgu sonucu rastlanır.

Örnek

- elig > ellig
- dokuz > dokkuz
- azık > azzık
- küçük > küççük
- sakal > sakkal
- sakız > sakkız
- iki > ikki
- eşek > eşşek
- yedi > yeddi
- otuz > ottuz

16. GÖÇÜŞME (metatez)

- Bir sözcükte iki sesin yer değiştirmesine denir. Göçüşme sırasında sözcük içinde yer değiştiren sesler genellikle "ml > lm, br > rb, ry > yr, vy > yv, lv > vl, vr > rv, ln > nl, lr > rl" dir.
- Bu ses olayı söyleyişi kolaylaştırmak amacıyla oluşmaktadır. Konuşma dilinde ve ağızlarda görülen ses olayıdır.
- Göçüşme olayı iki şekilde meydana gelir:

a. Yakın göçüşme

yaprak > yarpak, yanlış > yallış, yalnız > yanlız, köprü > körpü, kipirk > kripik, kibrit > kirbit, derviş > devriş, avrat > arvat, tecrübe > tercübe, perhiz > perhiz, toprak > torpak, tepsi > tespi ...

b. Uzak göçüşme

bulgur > burgul, ileri > ireli, lanet > nalet, laylon > naylon, reçel > leçer, sarımsak > samırsak, bağırsak > bağarsık vb.

17. ÜNSÜZ UYUMU

Buna ötümlülük- ötümsüzlük uyumu da denilir. Türkçede ünsüz uyumu vardır. Kısacası sert ünsüzden sonra, sert ünsüz; yumuşak ünsüzden sonra, yumuşak ünsüzün gelmesidir.

Örnek:

baş - ka, öz - ge, ağaç - ta, iş - çi, yol - da, kapı - dan

18. ÖTÜMSÜZLEŞME

- Ötümlü bir ünsüzün ötümsüzleşmesidir. Türkçede çok yaygın değildir.

Örnek: barmak > parmak, bastırma > pastırma

- Daha çok sonu b, c, d, g ile biten alıntı kelimelerde görülür. kitab > kitap, ilaç > ilaç

Hap Bilgi

- Ötümsüzleşmeye, tonsuzlaşma, ünsüz sertleşmesi, ünsüz değişimi, sesleşme benzeşmesi, ünsüzler benzeşmesi, ünsüz uyumu, ünsüzlerin benzeşmesi, ünsüz benzeşmesi, titreşimsizleşme, sert ünsüzlerin benzeşmesi, ünsüz değişimi de denir.

19. ÖTÜMLÜLEŞME

- Ötümsüz bir ünsüzün ötümlü hale gelmesidir.
- Buna **tonlulaşma** veya **sedalılaştırma** da denilir.
- K sesinin g ünsüzüne, t ünsüzünün ise d ünsüzüne dönüşmesidir. Yani kısaca **tonlulaşma**, **sedalaştırma** demektir.

Örnek: kel > gel, kir > gir, kör > gör, tegül > değil, til > dil, tiş > diş, tiz > diz, tört > dört, ağaç > ağacı, dolap > dolabı, sokak > sokağı, tabak > tabağı, denk > dengi, renk > rengi, ayak > ayağı, uç > ucu

Hap Bilgi

- Ötümlüleşme için ayrıca, yumuşama, tonlulaşma, ünlüleşme, titreşimleşme, sedalılaştırma, süreksiz sert ünsüzlerin yumuşaması, sert ünsüzlerin yumuşaması, ünsüz değişimi terimleri de kullanılır.

Hap Bilgi

ÖTÜMLÜLÜK - ÖTÜMSÜZLÜK

Bunlar ses tellerini titreştiren veya titreştirmeyen ünsüzlerdir.

a. Ötümlü (sedalı - yumuşak) ünsüzler

- b, c, d, g, ğ, j, l, m, n, r, v, y, z
- Ünlü sesler de hep ötümlüdür.

b. Ötümsüz (sedasız- sert) ünsüzler

FıSTIKÇI ŞaHaP

Hap Bilgi

SÜREKLİ - SÜREKSİZ ÜNSÜZLER

- a. Sürekli (sızıcı) ünsüzler:** Bir patlama sonucu değil de daha uzun bir sürede çıkarılan ünsüzlerdir. Bunlar: f, v, ğ, h, j, s, ş, r, l, y, z

- b. Süreksiz (patlayıcı) ünsüzler:** Akciğerlerden gelen havanın söyleyiş organlarında tamamen engellenip daha sonra serbest bırakılması sonucu oluşan ünsüzlerdir. Bunlar: **b / p, c / ç, d / t, g / k, m / n** ünsüzleridir.

20. N - M ÇATIŞMASI

- Dudak ünsüzlerinden “b”, kendinden önceki “n” sesini “m”ye dönüştürür. Bu olaya denir. Bu kurala uyulmazsa yazım yanlışlığı oluşur.

Örnek

- sümbül > sümbül
- saklanbaç > saklambaç
- dolanbaç > dolambaç
- tenbel > tembel
- tonbul > tombul
- kanber > kamber

- Özel adlarda ve bileşik sözcüklerde dudak ünsüzleri benzeşmesi kuralı uygulanmaz.

Örnek: İstanbul, Safranbolu, onbaşı, binbaşı, sonbahar, külhanbeyi, günbatımı...

21.KAYNAŞTIRMA ÜNSÜZLERİ

Türkçede 4 kaynaştırma ünsüzü vardır: Türkçe sözcüklerde iki ünlü yan yana bulunmadığından, ünlüyle biten bir sözcüğe ünlüyle başlayan bir ek getirildiğinde sözcükle ek arasına “y, ş, s, n” kaynaştırma ünsüzlerinden birisi girer.

Örnek

- mağaza - y - a
- anne-s-i
- kedi-n-in
- çanta-y-ı
- yedi-ş-er

Hap Bilgi

* Aşağıdaki sözcüklerde kaynaştırma ünsüzü yoktur.

- beş - er
- senin kolun-a
- altmış-ar
- yetmiş - er

Hap Bilgi

N kaynaştırma sesi bir ünlü bir ünsüz arasına da girebilir. Burada da yine kaynaştırma görevi görür.

Örnek: Bundan, şundan, onları, ondaki, bunlardan

Hap Bilgi

N kaynaştırma sesi ile iyelik (sahiplik) eki olan n sesi karıştırılmamalıdır.

- Onun evini gece su basmıştı? Kaynaştırma
- Senin evini mi dün gece su basmıştı? İyelik

22.KORUYUCU ÜNSÜZ

Ünlüyle biten bir sözcüğe “idi, imiş, ise” ekeylemleri “ile” sözcüğü ve “iken” bağ-fiil eki birleşik yazıldığı zaman araya “y” koruyucu ünsüzü girer ve bunların başındaki “i” sesleri düşer.

Örnek: araba - y - (i) - di arabaydı, yayaymış

NOT

ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ

12. ÜNİTE

ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ

- **Yakut Türkçesi**
- **Çuvaş Türkçesi**
- **Türk Lehçelerinin Oluşumu**
- **Türk Lehçelerinin Tasnifi**
- **Azeri Türkçesi**
- **Türkmen Türkçesi**
- **Kırgız Türkçesi**
- **Kazak Türkçesi**

YAKUT TÜRKÇESİ

- Yakutça, Türkçenin değişik katmanlarından dil kesitlerini yapısında taşır. Yakutçada, Moğol, Tunguz, Mançu dillerinin etkisi açık bir biçimde sezilir. Yakutçanın söz varlığının aslını Türkçe kökenli sözcükler oluşturur. Ancak Yakutça, öbür Türklerce anlaşılmaz. Bu iki nedenden kaynaklanır:
- Yakutça, genel Türkçeden çok önce kopmuştur. Türk dilleri içinde başlı başına bir kol oluşturur. Birçok eskici özelliğini korur. Bu bakımdan Tuvinceye yakındır. Bu yüzden kendine özgü kimi ses değişimlerine uğramıştır.
- Yakutça, yapısında çok sayıda Moğolca ögeyi barındırır. Bu dilin sözvarlığı, Radloff'a göre şu durumdadır:
 - ✓ % 32.5 Türkçe
 - ✓ % 26 Moğolca
 - ✓ % 5 Tunguzca ve Samoyetçe
 - ✓ % 36 Kökeni bilinmeyen
- Yakutça 13. ya da 14. yüzyılda öbür Türk dillerinden tümünden kopar. Bundan sonraki gelişimini bağımsız sürdürür. 19. yüzyıla dek yazı düzeninden uzak kalır. Rus din yayıcılarının etkisi ile bu yüzyılda Yakutça kitaplar yayınlanmaya başlar. Yakutça ilk kitap 1819 yılında Irkuts'ta basılır. Bu ilk kitaplarda Rus abecesi temel olarak alınmış yazı düzeni kullanılır. 34 yazaçtan oluşan bu yazı düzeninde, Yakutçudaki vurgulu ünlüler gösterilmez. Otto Böhtlingk 1851 yılında yeniden Yakutça yazı düzenini belirlemeye koyulur. 29 yazaç ile dört vurgulu yazacı saptar.

- Pekarski, sözlüğünü hazırlarken Böhtlingk'in yazı düzeninden yararlanır. 1899'da basılan sözlüğün ilk cildi 1945'te Türkçeye çevrilir. 1858'de Hitrov, 25 yazaçtan oluşan bir yazı düzeni belirler.
- 1922 - 23 yıllarında, Novgorodov, uluslararası sesçil yazı düzenine dayanan bir yazı dizgesi oluşturur. Bu abce 30 yazaçtan oluşur. Yine kimi seslerin gösterilmesinde yetersiz kalır. Artık Yakutça, geniş halk kesimince de yazı dili olarak kullanılmaya başlar. Bilim ve yazın dili olma yoluna girer. Bu yazı 1924'te yeniden düzeltilir.
- 1929 yılına değin söz konusu yazı kullanılır. 1929'da Yakutlar Latin kökenli yazıyı seçerler. 1939'dan bu yana Kiril yazısını kullanırlar. Öylece dilin toplumsal işlevi artar. Günümüzde Yakutça oldukça çok sayıda gazete ve dergi yayınlanır. Bilim ve yazın ürünleri basılır.
- Rus ve dünya yazının birçok ürünü Yakutça olarak çıkar. Dil, öğretim dili olarak orta ve yüksek öğretim kuramlarında kullanılır.

YAKUTÇANIN DİL ÖZELLİKLERİ

- Yakutçada 8 ünlü vardır. Bu sekiz ünlünün normal ve uzun biçimleri kullanılır. Yakutça, eski Türkçenin uzun ünlülerini koruyan sayılı Türk dillerinden biridir. Uzun ünlüler, Yakutça dışında Türkmençe ve Halaççada düzenli olarak korunur.

Örnek

- ✓ kiehe 'gece'
- ✓ kicesie- 'yemek'
- ✓ suol 'yol'
- ✓ yol suorat 'yoğurt'
- ✓ suox 'yok'
- Ünlü uyumu öbür Türk dillerine göre daha güçlüdür. Özellikle dudak benzeşmesi çok etkindir. Aynı özellik Kırgızcada da vardır. Sözcüğün ikinci seslemindeki dar-yuvarlak ünlü, ilk seslemindeki geniş - yuvarlak ünlüye benzer.

Örnek

- ✓ orto 'orta'
- ✓ oron 'yer'
- ✓ suoh 'yok'
- ✓ soloo- 'temizlemek'

- Bu dilde söz başında "ş, j, k, r, f, y" ünsüzleri bulunmaz." l ve r" ünsüzleri ile başlayan alıntı sözlerde ünlü ulaması olur. Söz sonunda "b, c, d, g, h, J, k" ünsüzleri bulunmaz. Bu seslerle biten alıntı sözlerde son sesler ötümsüzlerine dönüşür:
- Yakutçada Eski Türkçenin **b** ve **t** önsesleri korunur:
Örnek: bâr 'var', bârı 'tümü', bas 'baş', bây 'zengin' bür 'bir', tıl 'dil' vb.
- Yakut Türkçesinde son seste - **ç** ünsüzü, - **s** ünsüzü ile karşılaşılır:
Örnek: as- 'açmak', xas 'kaç', is- 'saçmak', is 'iç' bıs- 'biçmek', üs 'üç' küüs 'güç', aas 'aç'
- Özellikle Moğolca sözcüklerdeki "c" ön sesi Yakutçada **s** sesine dönüşür:
- Eski Türkçenin "g" son sesi, Yakutçada "**a**" biçiminde ünlüleşir:
Örnek: bia (bağ), tia (dağ), uru (urug)
- Eski ve genel Türkçenin kaim "**k**" ünsüzü, son seste de **x** ünsüzüne dönüşür:
Örnek: kulgaax (kulak), ox (ok), inax (inek), atax (ayak)
- Ana Türkçenin iç ve son sesteki "**d**" ünsüzü "**t**" ünsüzüne dönüşür:
Örnek: atax (ayak), tot- (doymak), ket- (giymek)
- Eski ve genel Türkçenin "**y**" ön sesi, Yakutçada "**s**" sesine dönüşür:
Örnek: silgi (yılık, at), siet- (yedirmek), suorat (yoğurt), sil (yıl), saas (yaz), süüs (yüz) vb.
- Çoğul eki **+lar** / **+ler**'dir. Ancak ses olayları nedeniyle **+tar** / **+ter**, **+dar** / **+der**, **+tor**, **+nor** "biçiminde kullanıldığı olur.

- Öte yandan, kimi zaman Eski Türkçenin "**-t**" çoğul eki kullanılır. Kimi sözlerin çoğulu değişiktir. Oysa günümüzde bu kökler kullanılmaz:

Örnek

- ✓ aga-lar 'babalar' kıs-tar 'kızlar'
- ✓ uul-lar 'sular' uolattar 'oğullar'
- ✓ ogo-lar 'çocuklar' küöl-ler 'göller'
- ✓ tis-tar 'dişler' eret-ter 'erkekler'

- **Tamlayan** durumu kullanılmaz. Türkçenin anlatım olanağı tamlayanın işlevini iyelik ekinde toplar. Bu durum Yakutçada uygulanır. Belirtme "**+ı**" eki ile sağlanır. Durum eki ünlülerinden sonra "**+nı**" biçimindedir.

Örnek

- ✓ ağa-nı 'babanı'
- ✓ xatın-ı 'kayını' tîh-i 'dişi'

- Yakutçada yönelme hali "**+ ga**" eki ile sağlanır. Bazen bu ek yerine "+ka, +ke, +ko, +kö, +ha, +he, +ne, +ne, +ba, +be, +no, +nö" ekleri de kullanılır.

Örnek

Tis-ke (dişe), ogo - gö(çocuğa), oyun-na (oyuna)

- Yakutçada başlıca **kişi zamirleri** miene (benim), eyiene (senin), kiniene (onun), bihiene (bizim), ehiene (sizin) , kinilerine (onların) vb.
- Yakutçada **dönüşlülük** zamiri ise **beye** sözü ile karşılaşılır.
- Başlıca **işaret** zamirleri "bu, manı (bunu), manna (bunda), sitinne (şunda), sol (şu), siti (şu, şunlar)
- Yakutçada başlıca **soru** zamirleri, "kim, kiminen, xahıs (hangisi), kimner (kimler)" vb.
- Yakut Türkçesinde **zaman** bildiren sözcükler şunlardır: künüs (gündüz), behege (dün), anı (şimdi), inyine(önce) Kiehe (gece), erde (erken), bugün
- Yakutçada **şart** eki "**+ tar**" eki ile sağlanır: sie-terbin (yesem), as-tarlar (assınlar).
- Yakutçada **gelecek** zaman eki "**+iax**" eki ile yapılır: kepsi- expit (anlatacağız)

ÇUVAŞ TÜRKÇESİ

ÇUVAŞ TÜRKÇESİ

- Çuvaşlar Rusya'nın Özerk Çuvaşeli Cumhuriyetinde yaşarlar. Çuvaşeli, Moskova'nın 600 km doğusundadır. Volga dizi denen bölgede yer alır. Sayıları 1.900.000 dolayındadır. Bunların 1.700.000'i Çuvaş Cumhuriyeti topraklarında yaşar. Başkent Çeboksarı'dır
- Çuvaş halkı Çuvaş Cumhuriyetinin yarısını oluşturur. Çuvaşeli dışındaki Çuvaşlar Tataristan, Başkurtistan ve Bağımsız Devletler'e bağlı cumhuriyetlere dağılmışlardır.
- Çuvaş sözü 'uysal, barışsever, sessiz' anlamlarındadır. Sözcük Kazan Tatarcasından alınmış 'yavaş' sözcüğüdür. Gerçekten Çuvaşlar barışsever, uysal insanlardır.

ÇUVAŞÇANIN ÖZELLİKLERİ

- Çuvaşçada a, a, e, e, i, i, o, u, ü olmak üzere dokuz ünlü vardır. Yazı dilinde o ünlüsü yalnız alıntı sözcüklerde kullanılır. Kapalı ve açık e ünlüleri ayrı yazaçlarla gösterilir. Açık e genellikle a, kapalı e çoğunlukla i imi ile gösterilir. Ö ünlüsü Çuvaşçada bulunmaz.
Örnek: ikki 'iki' > *eeki, allı 'elli' > eelig
- Türkçenin ünlü düzeni doğru düzgün korunmaz. Ünlüler çok kez daralma, yuvarlaklaşma ya da yutulma yüzünden değişime uğrarlar.
- Ana Türkçenin uzun ünlüleri Çuvaşçada korunmaz.

- Kimi örneklerde a ünlüsü yerine, ı, i ünlüsü kullanılır: **Örnek:** pir (varmak), ıltın (altın)
- Kapalı ve açık e ünlüleri, a ünlüsüne dönüşür: **Örnek:** ajak (eşek), sas (ses), taga (teke) vb.
- Birtakım sözcüklerde o ünlüsü yerine, u sesi geçer: **Örnek:** puşa (boş), suk (yok) vb.
- Kimi örneklerde ise ö ünlüsü, ü ya da u ünlüsüne dönüşür: **Örnek:** küle 'göl', tüşek 'döşek'
- Birtakım sözcüklerde e ünlüsü yerine i ünlüsü kullanılır: **Örnek:** pillik 'beş', sitmel 'yetmiş' vb.
- Çuvaşçada 17 ünsüz bulunur. Ayrıca alıntı sözcüklerde 7 ünsüz daha vardır. Yine bir bilmeceyi andıran ünsüz değişimleri şöyledir:
- İlk Türkçenin b ünsüzü, Çuvaşçada çoğunlukla olarak p sesine dönüşür:
Örnek: palli < belüw 'mezar taşı', par- < ber- 'vermek', pil < bal 'bal', pılan < bölen, pır- < bar-
- Birkaç örnekte b ünsüzü, m ünsüzüne dönüşür.
Örnek: böyin 'boyun', mıyra > muyur 'boynuz' vb.
- İçte ve sonda b sesi, Oğuzca dillerinde olduğu gibi, v ünsüzüne dönüşür:
Örnek: avlan- 'evlenmek', eb 'ev'
- Her üç durumdaki ç ünsüzü, Çuvaşçada çok kez s sesine dönüşür:
Örnek: sir- < çüri- 'çürümek; sup- < çap- 'tokat atmak', sübi- < çöp 'çöp', serem 'çimen'
- Eski Türkçenin sonda ve içteki d, sesi Çuvaşçada r sesine dönüşür. Bu ses Türkçenin kollarında d, t, z, y biçimlerinde gözükür:
Örnek: ura 'ayak'
- Ünlüler arası durumda g ünsüzü kimi zaman v olur: sıvı 'sag' < sağ
- İlk Türkçenin her üç durumdaki k sesi, Çuvaşçada genellikle h sesine dönüşür: hır < kız 'kız' hur < kâr / kâz 'kaz' vb.

ÇUVAŞ TÜRKÇESİ

- Az sayıda örnekte **k** ünsüzü düşer. Düşmeden doğan uzun ünlü yüzünden **y** türemesi olur:
Örnek: yul- 'kalmak' > yal- > aal- > kaal - yun > kân 'kan'; yur / kar 'kar' yur > kiar > kâr 'kar' yırı > koyug vb
- Birkaç örnekte önsesteki **k** ünsüzü, Çuvaşçada **s** ünsüzü ile karşılaşılır. Bu ses değişimi **k** düşmesi, ardından **y** ulaması, sonra da **y** > **s** değişimi sonucudur:
Örnek: sunat > yunat, ianat > ânat > xânat 'kanat'
- İç ve sondaki **k** ünsüzleri de çok kez **h** ünsüzüne dönüşür. **Örnek:** uhmah 'akmak', uhsah 'aksak' vb.
- Genel Türkçedeki **y** ön sesi, Çuvaşçada **s** ünsüzüne dönüşür. **Örnek:** sek- 'yıkamak' ; ser 'yer'; sırma 'ırmak'
- Çuvaşçada ses ikilemesi olayı oldukça yaygındır:
Örnek: kukka 'dayı', çakka- 'dövmek', tettem 'ka-ranlık, ikke 'iki', viççe 'üç', pillek 'beş' vb.
- Çoğul + **sem** / + **sen** eki ile sağlanır. Bu ek, başka hiçbir Türk dilinde görülmez. Bu bakımdan Çuvaşça Türk dillerinden önemli bir ayrılık gösterir.
Örnek: hersem 'kızlar' hınsem 'kanlar', pürnesem 'parmaklar', ıvıım-sem 'oğullarım'
- **Tamlayan** -n,-an,(-ın), -en, (-in), -nan (-nın) -nen -nin) eki ile yapılır: samah-an 'sözün' laşa-nan 'atın' sas-i 'şarkıcının sesi', İvan-an keneki 'İvan'ın kitabı' vb.
- **Yönelme** ve **belirtme** durumları aynı eklerle karşılaşılır. Bunlar - **a**, - **i** ünlü ile biten sözlerde "- **na** / - **ne** ve - **ya** / **ye**, - **yı** / - **yi**" ekleridir.
Örnek: İvan keneke vulat 'İvan kitap okuyor' keneke-sem vulat 'kitaplar okuyor' İvan keneke-ne vulat 'İvan kitabı okuyor', samana 'söz, sözü", arman-a 'değirmene, değirmeni', pull-a 'balığa, balığı', laşna-na ata
- **Bulunma durumu** eki l, r, t ünsüzlerinden sonra - ra / - re; öbür ünsüzlerden ve ünlülerden sonra - ta, - te biçimindedir. varman-ta 'ormanda' hevelte'güneşten 'er-te 'yerde' man-ra 'bende'
- **Çıkma** durumu -ran/-ren, -tan/-ten ve -eçen ekleri ile karşılaşılır: dünya-ran 'dünyadan' yültaş-ran 'arkadaştan', tençe-ren 'dünyadan'laşın-çen 'atından'
- **Kişî adıları** genel Türkçeye göre büyük ayrılık gösterir. epe 'ben,' esi sen,' val 'o',epir 'biz', esir 'siz', vesem 'onlar'
- İşaret sözcükleri: ku 'bu', saka 'şu', leşe 'öteki', val 'o'
- Belgisiz sözcükler de çok değişiktir. Bu sözcükler tümünden tanınmayacak duruma gelmişlerdir. "ta-kam herhangi biri", temen 'bazı', teper 'bir başkası' teple 'herhangi bir' , kamta pulin 'herkimse birisi', mente pulin 'her neyse biri'
- **Dönüslü** sözcük yaklaşık tüm Türk dillerinde "öz", "kendü", "bod" sözleridir. Oysa Çuvaşçada "**ham**" ve "**haje**" sözleri kullanılır. Bu sözcüğün Ossetçeden geçtiği sanılır.
- Çuvaşçada **sayılar**: per (bir), ike (iki), siçi(üç) tavata'dört', pilek'beş', ulta 'altı', siççi 'yedi', sahar 'sekiz', taha 'dokuz', vuna 'on', sirem 'yirmi', vatar 'otuz', hereh 'kırk' ala 'elli', utmal 'altmış', sitmel 'yetmiş', sakar vunna'seksen', ser 'yüz' pin 'bin'
- **Soru sözcükleri** da Türkiye Türkçesinden çok uzaktır: kam 'kim', kaman 'kimin', kama 'kime', 'kimi' kamra 'kimde', kamran 'kimdem', kampa 'kiminle', min 'ne', menen 'neyin'
- Olumsuz eki: Çuvaşçada - **ma**/ - **ma** olumsuzluk eki ile değil de "**an**" öneki ile yapılır:
Örnek: an par 'verme', an sırar 'yazmayalım', an sırçı 'yazmasın', an parar 'vermeyelim'
- Çuvaşçada **gelecek zaman** şu şekilde yapılır.
 - ✓ sır-ıp 'yazacağım'
 - ✓ sır-ı-pır 'yazacağız'
 - ✓ sır-m 'yazacaksın'

LEHÇE - AĞIZ - ŞİVE

- Dilin yazılı metinlerle takip edilemeyen çok eski bir döneminde ayrılan ve önemli sesbilgisi (fonetik) ve şekil bilgisi (morfoloji) farklılıkları gösteren koluna **lehçe** denir.
- Bir yazı dili alanı içinde mevcut olan farklı konuşma biçimlerine **ağız** denir.
- Anadilden metinlerle takip edilebilen dönemde ayrılan sesbilgisi ve şekil bilgisi bakımından farklılıkları gösteren koluna **şive** denir.

TÜRK LEHÇELERİNİN OLUŞUMU

- Çuvaş ve Yakut lehçeleri dışında kalan Türk dili, 7. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar tek yazı dili halinde yaşamıştır. Ancak bu tek yazı dili, farklı ağızların yokluğu anlamına gelmez. Eski Türkçe üzerinde önemli çalışmaları bulunan A. Von Gabain, Eski Türkçe içinde beş ayrı diyalektin varlığından söz eder.
- Divan-ı Lügati't-Türk'te Kaşgarlı Mahmut da değişik boyların ağız özelliklerini kaydetmiştir. Göktürk devletin bünyesinde otuza yakın Türk boyu vardı. Bu boyların her birinin kendi özel adları da bulunuyordu. Türk boyunun 552 tarihinde kurduğu devletin hâkimiyetini kabul eden Türk dilli boylar, siyasi ve birleştirici bir özelliği olan Türk adı etrafında bir araya gelmiş ve zamanla bunu ortak bir ad olarak benimsemişlerdir.
- Türk adıyla kurulan bu devlet, Uygurlar tarafından yıkılırken, Türk boyunun önde gelenleri ve mensuplarının önemli bir bölümü öldürülmüş, kalan az sayıdaki mensubu da çeşitli bölgelere dağılarak hayatta kalmaya çalışmışlardır. Bugün Kırgızistan'ın Oş ilinin Özgön ilçesi köylerinde, Özbekistan, Tacikistan ve Doğu Türkistan'ın değişik yörelerinde yaşayıp kendilerine Türk diyen topluluklar bu Türk boyunun kalıntılarıdır.
- Bu belirtilen bölgelerde yaşayan topluluklar, kendilerini Göktürklerin torunu olarak tanıtmaktadırlar.

- Göçler, savaşlar ve diğer siyasi, sosyal olaylar sonucunda coğrafya değiştiren ve birbirlerinden uzaklaşan Türk boyları, kendi hâkimiyet bölgelerinde, kendi ağız özelliklerine dayalı yazı dilleri oluşturmaya başlamışlardır.
- İslamiyet'in kabulü dolayısıyla dil ve kültürde meydana gelen büyük değişimler, yeni alfabe ve karışılan farklı kültür çevreleri gibi dış etkenler, dilin içyapısındaki bazı küçük farklılıkları destekleyerek onları yazı diline doğru hazırlamıştır. Bu arada her boy kendi ağız özelliklerini geliştirirken, diğer boylara ait özellikleri de yavaş yavaş terk etmiştir.
- Bu durum, bazı temayülleri koyulaştırırken bazısını da köreltmıştır. Böylece farklılaşan kollar yazı diline hazır hâle gelmiş ve yazı dili olmuşlardır. Konuşma dillerinin yazı diline dönüşmesi seçilme, standartlaşma, yaygınlaşma ve kabul aşamalarından geçmesiyle mümkündür.
- Bu geçiş iki şekilde olabilir: Birincisi dil mühendisliği diyebileceğimiz bir planlama ile ortak bir dilin yaratılmasıdır. Sovyetler Birliğinde bu tür uygulamaların örnekleri çoktur. 19 – 20. yüzyıla kadar iki ana yazı dili koluna sahip olan Türkçe, Sovyetlerdeki dil planlamaları ile 20 yazı dili hâline getirilmiştir.
- Diğeri ise seçilme, standartlaşma, yaygınlaşma ve kabul aşamalarının kendi doğal şartları içinde oluşmasıdır. Bu, dilin doğasına uygun bir oluşumdur ve dünya dillerinin hemen hepsi bu yolla yazı dili, ölçünlü dil olmuşlardır.
- Dillerin bu dönüşümü genellikle bir konuşma dilinin bulunduğu bölgenin siyasi, ekonomik, ticari, idari, edebi ve kültürel bakımdan merkez olması gibi dil dışı nedenlere bağlı olarak gelişir.
- Bir dil coğrafyasının yönetim, ticaret, siyaset, bilim ve edebiyat merkezi durumunda olan şehrinin ya da bölgesinin ağızı, genellikle yaygınlaşır, diğer ağız bölgelerinin mensuplarınca da benimsenir.

- Ortak dil durumuna gelen ağız, kendi özgün söyleyişinden, telaffuzundan ve kelime kadrosundan bir dereceye kadar sıyrılır ve diğer ağızlardan uygun bulunduğu dil malzemesini alır. Böyle olduğu içindir ki, ortak dil diğer ağızlara göre daha büyük bir zenginliğe ve daha iyi bir anlatım yeteneğine sahiptir. Bunun en güzel ve en yakın örneği Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesidir. Bugün Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi ve Gagavuz Türkçesi adı verilen dört ayrı yazı dilini doğuran Oğuz Türkçesi, Kaşgarlı Mahmut'un yaşadığı 11. yüzyılda henüz yazı dili hâline gelmemiştir. Ancak Kaşgarlı Mahmut Divan-ı Lügati't-Türk adlı eserinde, Oğuz Türkçesinin bazı temel özellikleri ile temayüllerini açıkça belirtmiştir.
- Oğuz Türkçesinin Anadolu ve civarındaki sahalarda eser vermeye başladığı 13. yüzyılda bu lehçeye dayalı sadece bir yazı dilinden söz edilebilir. Eski Anadolu Türkçesi döneminde görülen küçük ağız farklılıkları, zamanla belli doğrultularda gelişmiş veya körelmiş, buna coğrafi ve siyasi faktörler de eklenince, Azerbaycan Türkçesi ayrı bir yazı dili olarak ortaya çıkmıştır. Dilin içyapısındaki gelişme ve temayüller Türkiye Türkçesinde b-, ' k-, -k-, -k (ben; bin, uyku, yok, kapı) seslerinin gelişmesine sebep olurken Azerbaycan Türkçesinde m-, - (i-, -b, -ğ (men, min, yulu, yol, ğapı) seslerinin gelişmesine sebep olmuştur. Dilin dış tarihi ile ilgili olmakla birlikte buna, bazı bölgesel etkileri, boy farklılıklarını, tarihî, siyasî ve kültürel faktörleri de ekleyebiliriz. Bütün bu şartlar bir araya gelince lehçeler oluşup gelişmiş ve yazı dili durumuna gelmişlerdir.
- Ancak şunu da hemen belirtelim ki 19 - 20. yüzyıla kadar, kendi tabii çizgisinde oluşup gelişen üç temel yazı dili kolu mevcut iken Sovyetler Birliğinin takip ettiği böl - parçala - yönet siyaseti ile bu sayı, günümüzde yirmiyi aşmıştır. Sovyet yönetimi kendi temel felsefesine aykırı olarak Türk boyları arasında mikro milliyetçiliği teşvik etmiş ve boyların ağızlarını yazı dili durumuna getirmiştir.

- Türk ağız ve lehçelerini yazı dili durumuna getirme düşüncesinin teorisyeni İlminskiy'dir.
- İlminskiy, Türk ülkelerinde ve bölgelerinde açılan Rus okulları vasıtasıyla, Türk çocuklarının Ruslaştırmayı ve Hristiyanlaştırmayı amaçlıyordu. Bunun için de Türkler için açılan okullarda bir yandan Rusça öğretilirken öte yandan da Türk boylarının ağız ve lehçeleri, birbirinden farklı Kiril (Rus) alfabeleri ile müstakil birer dil gibi öğretiliyordu. Bugün Türk dünyasında gayritabiî bir şekilde oluşan ve sayısı yirmiyi aşan yazı dilinin varlığı, bu Sovyet-Rus siyasetinin bir sonucudur. Dildeki bu parçalanma ise bugün Türk dünyasının önündeki en büyük sorundur.

TÜRK LEHÇELERİNİN TASNİFİ

- Türk lehçelerinin tasnifi, Türklük bilgisinin önemli sorunlarından biridir. Bu sorun bugüne kadar bütününüyle çözülebilmemiş değildir. Birleştirmeden çok ayırma düşüncesiyle yola çıkan, ortaklıklardan çok farklılıkları öne çıkaran bakış açılarıyla bu sorunun çözülmesi mümkün değildir. Türk boyları ve lehçeleri arasındaki karışma ve geçişmeler dolayısıyla, lehçeleri bütününüyle birbirinden ayırmak da oldukça zordur.
- Türk lehçelerinin tam ve bilimsel bir tasnifinin yapılabilmesi için;
- ✓ Her lehçenin dilbilgisi bakımından ayrıntılı olarak incelenmesi,
- ✓ Lehçelerin bütün yönleriyle karşılaştırılması, birleşen ve ayrılan yönlerinin ortaya konması,
- ✓ Lehçelerde görülen dil özelliklerinin, o lehçeyi konuşturan boya ait olup olmadığının, tarihî ve etnolojik araştırmalarla tespit edilmesi,
- ✓ Her bir lehçenin en eski ve en yeni dil malzemesinin karşılaştırılması ve böylece, o lehçenin tarihî gelişimi ile eğiliminin tespit edilmesi gerekir.

Hap Bilgi

- * Türk lehçeleri ile ilgili ilk eser, Kaşgarlı Mahmut'un 'Divan-ı Lügati't-Türk'üdür.
- * Kaşgarlı eserinde Türk dilini Doğu ve Batı grubu şeklinde iki temel kola ayırmaktadır. Doğu koluna **Hâkâniye** adını veren Kâşgârlı, bununla Kaşgarlı ile Balasagun civarındaki yazı dilini kastetmektedir. Ayrıca, Karluk, Çigil, Yağma, Argu, Tohsı ve Uygur ağızlarını da Doğu grubuna dâhil etmektedir. Kâşgârlı'ya göre Batı grubu ise, bütün **Oğuz** grubu lehçeleri ile Kırgız, Kıpçak, Peçenek ve Bulgar dillerinden oluşur.
- * Kaşgarlı'dan sonra Türk lehçelerinin tasnifinden top luca bahseden kişi **İ. N. Berezin** (1848) olmuştur. Daha sonra birçok Avrupalı ve Rus Türkolog, Türk lehçelerini tasnif etmeye çalışmıştır. Bunların en önem lileri, Radloff, Korş, Samoyloviç, Râsânen ve Baskakov'dur.
- * **Berezin** zamanında lehçe araştırmaları henüz başlangıç devrini yaşadığı için, asıl tasnif çalışmalarını Radloff ile başlatmak daha doğru olur. Ancak Radloff da başlangıç olduğu için tam ve mükemmel bir tasnif ortaya koyamamıştır. Korş, Radloff'un tasnifini geliştirmiştir.
- * **Samoyloviç** ise bu iki görüşü birleştirmiş ve lehçe gruplarına, onların tarihî malzemesini ekleyerek tarihî, kavmî, coğrafi adlar ile adlandırmıştır.
- * **Bogoraditsky** ve **Rasanen**, Samoyloviç'in ortaya koyduğu esasları daha da geliştirmişler.
- * **Kononov** ise tarihî ve günümüz metinlerini bir arada inceleyerek, bilinen bütün Türk dili malzemesini tasnife tabi tutar.
- * **Reşit Rahmeti Arat**, bütün bu tasnif denemelerini incelemiş ve 1953 yılında, Türkiyat Mecmuası'nda yazdığı 'Türk Şivelerinin Tasnifi' adlı uzun makalesinde, dil özellikleri ile birlikte tarihî - kavmî - coğrafi esasları da göz önüne alarak önemli bir tasnif ortaya koymuştur. Arat'tan sonra önemli bir tasnif de Talat Tekin tarafından yapılmıştır.

- * **Talat Tekin**, kendisinden önce yapılmış olan tasnifleri değerlendirmiş, eksik yönlerini ortaya koyduktan sonra kendi tasnifini vermiştir.
- * Tekin' in tasnifinde **Halaç Türkçesi**, Çuvaşça gibi eski bir lehçe olarak kabul edilmekte ve Türk lehçeleri on iki ana gruba ayrılmaktadır.
- * Türk lehçe gruplarını adlandırmak için çok değişik tabirler kullanılmıştır.
- * Bunları gruplar hâlinde şöyle özetleyebiliriz:

1. Coğrafi Yönlere Göre

Kuzey, Güney, Doğu, Batı, Kuzeydoğu, Kuzeybatı, Güneydoğu, Güneybatı, Orta, Merkez.

2. Coğrafi Adlara Göre

Abakan, Altay, Orta Asya, Sibiryâ, Batı Sibiryâ, Orta Sibiryâ

3. Boy Adlarına Göre

Bulgar, Çağatay, Çuvaş, Hakas, Kıpçak, Kıpçak Türkmen, Tatar, Asıl Tatar, Güney Tatarları, Moğol-Tatar, Saf Tatar, Kuzey Tatarları, Türk-Tatar, Türk, Asıl Türkler, Karışık Türkler. Türkçe konuşan fakat Türk asıllı olmayan kavimler, Türkmen, Kıpçak - Türkmen, Uygur, Uz, Yakut.

4. Dil Özelliklerine Göre

d-grubu, r-grubu, s-grubu, y-grubu, ol- grubu, tav grubu, tağlı grubu, tağlık grubu, Karışık, Orta, Türkî, tûlu grubu, tölü grubu, tawlı grubu.

5. Tabirlerin Karışık Kullanılmasına Göre

Güneybatı (Türk), Güney Tatarları (Türkçe), Kuzey Tatarları (Asıl Tatarlar), Orta (Türkmen-Kıpçak) Çağatay, Doğu (Türkistan), Tatar-Kuzey (Kıpçak) Türk, Batı, Hakas (Abakan), r-Grubu (Bulgar), d-Grubu (Uygur-Kuzeydoğu), ol-Grubu (Türkmen-Güneybatı), tav-Grubu(Kıpçak-Kuzeybatı),tağlık Grubu (Çağatay - Güneydoğu), dağlı Grubu (Kıpçak Türkmen - Orta).

Hap Bilgi

Bugüne kadar yapılan lehçe tasniflerinde, tasniflerde esas alınan belli başlı ses özellikleri şunlardır:

1. Aslî veya gelişme yolu (mesela d > z) ile meydana gelen z sesinin korunması veya r sesine dönüşmesi.
2. t ve d sesleri ile d sesinin z veya y şeklinde gelişmesi.
3. Tek heceli sözlerin sonundaki - g / - i sesinin korunması veya -v (-u) olması.
4. Birden fazla heceli sözlerin sonundaki - g / - i sesinin korunması veya sedasızlaşarak - k / - k olması yahut düşmesi
5. Çekim eklerinin başındaki g / i sesinin korunması veya düşürülmesi.

Türk Dilinin Bugünkü Durumu ve Türk Dilinin Yayılma Alanları

- Dünyanın en hareketli milletlerinden biri olan Türklerin coğrafyası, tarih boyunca durmadan değişmiştir. Dolayısıyla Türk dilinin yayılma alanları da bu hareketliliğe bağlı olarak bazen genişlemiş bazen daralmıştır. Türk dilinin tarihî yayılma alanları, bugünden daha geniştir.
- Günümüzde bu alan biraz daralmıştır. Ancak yine de Türk dili, dünya dilleri arasında konuşulduğu coğrafyanın büyüklüğü bakımından birinci, ana dili olarak üçüncü ve konuşan insan sayısı bakımından beşinci sıradadır. UNESCO dünyada en çok konuşulan ilk 10 dili şöyle sıralamıştır: Çince, İngilizce, İspanyolca, Hintçe, Türkçe, Arapça, Portekizce, Bengalce, Rusça, Japonca.
- Bugün Türkler, ana hatları ile Balkanlardan Büyük Okyanus'a, Kuzey Buz Denizi'nden Tibet'e kadar olan sahada yaşarlar. Bütün bu alanda Türk nüfusu yer yer farklı yoğunlukta bulunmakta ve Türkçe farklı lehçeler halinde konuşulmaktadır.

- Bununla birlikte, Macar bilgini H. Vâmbery'nin belirttiği gibi Türkçe bilen bir insan Balkanlardan Çin'e kadar Türkçe konuşarak gidebilir. Türkçe, bu coğrafyada yaşayan bütün insanların ortak anlaşma aracıdır.
- Türkçe, dünyanın birçok ülkesinde ilgi gören, öğrenilen ve öğretilen bir dildir. Avrasya coğrafyasında geçer bölge dili (lingua franca) olan Türkçe, dünyanın çok sayıda ülkesindeki üniversitelerde, bilimsel olarak araştırılmakta ve öğretilmektedir. Türk dili ile yazılan edebî ve bilimsel eserler dünyanın her yerinde, özel ve resmi kitaplıkları doldurmaktadır.
- Türkçe, dünyanın neredeyse her dilinde sözlükleri, gramerleri olan saygın ve yaygın bir dildir. Zengin söz varlığı, yaygın kullanımı, bilimsel alanlara ait terminolojisi, soyut kavramları karşılamadaki üstün yeteneği, zengin deyimleri, çok düzenli yazım, ses ve şekil yapısıyla Türkçe dünyanın önde gelen bilim ve edebiyat dillerinden biridir. Türkçe; Göktürk, Uygur, Arap, Latin, Kiril alfabeleri başta olmak üzere, 10'dan fazla alfabe ile yazıya geçirilmiş bir dildir.
- Günümüzde Türk dünyasında Latin, Arap ve Kiril alfabeleri kullanılmaktadır. Türkiye, Kıbrıs, Yunanistan ve Bulgaristan'daki Türkler, Türkiye Cumhuriyeti'nin resmî alfabetesini, yani Latin alfabesini; Çin, İran, Afganistan, Irak ve Suriye'dekiler Arap alfabetesini; Sovyetler Birliği'nden ayrılan bağımsız Türk cumhuriyetlerinden Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan Latin alfabetesini; Kazakistan ile Kırgızistan ise Kiril alfabetesini kullanılmaktadırlar. Rusya Federasyonuna bağlı özerk Türk cumhuriyetlerinde ise halen Kiril alfabesi kullanılmaya devam edilmektedir.
- Farklı lehçeler hâlinde de olsa, Türkçe bugün Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ve Türkiye gibi yedi bağımsız Türk devletinin resmî dili, devlet dilidir.

ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ

- Çin (Doğu Türkistan), Tacikistan, Afganistan, İran, Irak, Suriye, Yunanistan, Makedonya, Bulgaristan, Romanya, Moldova, Ukrayna ve Rusya Federasyonu içinde de önemli sayıda Türk yaşamakta ve bu ülkelerin bir bölümündeki özerk bölgelerde Türkçe ikinci resmî dil durumundadır.
- Ayrıca Avrupa'da, özellikle Almanya'da önemli sayıda Türk yaşamaktadır. Bugün Almanya'da Almancadan sonra en fazla konuşulan ikinci yerleşik ana dili Türkçedir.

Bütün bu alanlarda yaşayan Türkler, aşağıdaki üç lehçeden biri ile konuşmaktadır

- Türkçe (y grubu)
- Çuvaşça (r grubu)
- Yakutça (t grubu)

- Çuvaşça ve Yakutça yüzyıllar boyunca konuşma dili olarak yaşamış, ancak 19 – 20. yüzyıllarda yazı dili hâline gelmiştir. Çuvaşlar, Moskova ile Kazan arasında İdil (Volga) ırmağı boylarında yaşarlar.
- Esas nüfus, Çuvaşistan Özerk Cumhuriyetinde olmakla birlikte, Tataristan ve Başkurdistan'da da Çuvaşlar bulunmaktadır.
- Çuvaşların küçük bir bölümü Müslüman, çoğunluğu ise Ortodoks Hristiyandır. Başkentleri Çeboksarı olan Çuvaşların toplam nüfusu 4. 300. 000 kadardır.
- Yakutlar Sibiry'a'da Katanga, Ölenek, Lena ve Kamçatka'da Kelima ırmakları çevresinde yaşarlar. Rusya Federasyonuna bağlı özerk Yakutistan Cumhuriyeti içinde yaşayan Yakutların nüfusu 1. 000. 000 civarındadır.
- Küçük bir kısmı Müslüman, bir bölümü Şaman, büyük bir kısmı da Ortodoks Hristiyan'dır. Başkentleri Yakutsk'tur.
- Bu iki lehçe dışında kalan diğer Türkçe kolundan doğmuş yakın lehçeleri de şöyle tasnif edebiliriz:

Hap Bilgi

- * Reşit Rahmeti Arat, Türk lehçelerini üç grupta sınıflandırmıştır: Bunlar:
 - Türkçe (y grubu)
 - Çuvaşça (r grubu)
 - Yakutça (t grubu)

Hap Bilgi

- * Wilhelm Radloff ise Türk dillerini dört başlık altında incelemiştir.
 - Doğu Diyalektleri
 - Orta Asya Diyalektleri
 - Batı Diyalektleri
 - Güney Diyalektleri

Hap Bilgi

- Talat Tekin, Türk lehçelerini dil özelliklerine göre 12 ana gruba ayırmıştır:
 1. **r / l grubu:** Çuvaşça
 2. **hadaq grubu:** Halaçça (Söz başı "h" korunur)
 3. **atah grubu:** Yakutça, Dolgan diyalekti
 4. **adaq grubu:** Tuvaca, Karagas diyalekti
 5. **azaq grubu:** Hakasça; Sarı Uygurca.
 6. **tağlığ grubu:** Kuzey Altay diyalektleri (Tuba, Kumandu, Çalkandu)
 7. **tulû grubu:** Altayca
 8. **tölû grubu:** Kırgızca.
 9. **taglıg grubu:** Özbekçe, Yeni Uygurca.
 10. **tawlı grubu:** Tatarca, Başkurtça, Kazakça (Karakalpakça ile birlikte), Nogayca, Kumukça, Karaçayca-Balkarca, Karayca, Baraba Tatarcası, Kırım Tatarcası.
 11. **taglı grubu:** Salarca.
 12. **dağlı grubu:** Türkmence, Horasani, Özbekçenin Harezmi-Oğuz diyalektleri Azeri (Kaşkay-Aynallu, Kerkük, Erbil diyalektleri ile birlikte), Türkçe (Gagauzca ile birlikte).

Hap Bilgi

Radloff'un Tasnif Denemesi

- * Türk dil biliminin kurucusu Wilhelm Radloff, "Kuzey Türk Dillerinin Ses Bilgisi" adlı eserinde yayımlanan ve "Türk diyalektlerinin ses özelliklerine göre tasnifi" adını taşıyan denemesinde Türk diyalektlerini dört gruba ayırmıştır:

I. Doğu Diyalektleri

- > Asıl Altay diyalektleri (Altay, Teleüt)
- > Baraba diyalekti
- > Kuzey Altay diyalektleri (Lebed, Şor),
- > Abakan diyalektleri (Sagay, Koybal, Kaç, Yüs ve Kızıl, Küerik (Çolım), Soyen, Karages, Uygur)

II. Batı Diyalektleri

- > Kırgız diyalektleri (Kaga-Kırgız, Kazak-Kırgız, Kara-Kalpak),
- > İrtiş diyalektleri (Turalı, Kurdak, Tobol ve Tümen)
- > Başkurt diyalekti (Ova Başkurtçası, Dağ Başkurtçası)
- > Volga ya da Kuzey Rusya diyalektleri (Mişer, Kama, Simbir, Kazan, Belebey, Kasım)

III. Orta Asya Diyalektleri:

- > Tarançi, Hami, Aksu, Kâşgar
- > Çağatay diyalektleri (Kuzey Sart, Hokand, Zerefşan, Buhara, Hive).

IV. Güney Diyalektleri:

- > Türkmen
- > Azerbaycan
- > Kafkasya diyalektleri
- > Anadolu diyalektleri
- > Kırım diyalekti (Karain)
- > Osmanlı diyalekti

Hap Bilgi

- * Radloffun tasnifi, görüldüğü gibi, sadece dilleri değil diyalektleri de içine alması bakımından çok ayrıntılı bir tasnif denemesidir. Ancak o, tasnifte Yakutça ve Çuvaşçaya yer verilmemiştir.

Yönlerine Göre Türk Lehçeleri

1. Batı / Güneybatı Türkçesi

- * **Türkiye Türkçesi:** Türkiye, Irak, Suriye, Kıbrıs, Yunanistan, Bulgaristan, Makedonya, Hırvatistan, Bosna-Hersek, Kosova ve Almanya başta olmak üzere birçok ülkede)
- * **Gagavuz Türkçesi:** Moldova (Gagavuz yeri), Ukrayna, Romanya ve Bulgaristan'da.
- * **Azerbaycan Türkçesi:** Kuzey Azerbaycan, İran (Güney Azerbaycan), Gürcistan ve Türkiye.
- * **Türkmen Türkçesi:** Türkmenistan, İran (Horasan), Afganistan ve Pakistan'da.

2. Kuzeydoğu / Doğu Türkçesi

- * **Özbek Türkçesi:** Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Afganistan, Tacikistan ve Pakistan'da.
- * **Uygur Türkçesi:** Çin (Doğu Türkistan) ve Kazakistan'da
- * **Kazak Türkçesi:** Kazakistan, Moğolistan ve Doğu Türkistan'da
- * **Karakalpak Türkçesi:** Özbekistan (Karakalpak özerk bölgesinde).
- * **Kırgız Türkçesi:** Kırgızistan ve Doğu Türkistan
- * **Kazan (Tatar) Türkçesi:** Tataristan, Başkurdistan
- * **Başkurt Türkçesi:** Başkurdistan, Tataristan ve Rusya
- * **Kırım Türkçesi:** Kırım, Özbekistan ve Romanya
- * **Nogay Türkçesi:** Kuzey Kafkasya, Rusya
- * **Karaçay Türkçesi:** Kuzey Kafkasya, Rusya
- * **Malkar Türkçesi:** Kuzey Kafkasya, Rusya
- * **Kumuk Türkçesi:** Kuzey Kafkasya, Rusya
- * **Altay Türkçesi:** Rusya, Altay Özerk Cumhuriyeti
- * **Hakas Türkçesi:** Rusya, Hakas Bölgesi, Çin'in Kansu eyaletinde
- * **Tuva Türkçesi:** Rusya, Tuva bölgesi ve Moğolistan'da.
- * **Karay Türkçesi:** Polonya ve Litvanya'da.

TÜRK LEHÇELERİ

1. KIPÇAK GRUBU (KUZEY LEHÇELERİ)

- Kırgız Türkçesi
- Kazak Türkçesi
- Tatar Türkçesi
- Başkurt Türkçesi
- Nogay Türkçesi
- Kumuk Türkçesi
- Karakalpak Türkçesi
- Karaim Türkçesi
- Karaçay - Balkarça
- Kırım Tatar Türkçesi

2. KARLUK (UYGUR) GRUBU (DOĞU LEHÇELERİ)

- Özbek Türkçesi
- Yeni Uygurca
- Sarı Uygurca
- Aynuca
- İli Türkçesi

3. OĞUZ GRUBU (GÜNEYBATI LEHÇELERİ)

- Türkiye Türkçesi
- Gagavuzca
- Azeri Türkçesi
- Türkmen Türkçesi
- Kaşkay Türkçesi
- Horasan Türkçesi
- Salar Türkçesi
- Afşar Türkçesi

4. SİBİRYA GRUBU (KUZEYDOĞU LEHÇELERİ)

- Hakas Türkçesi
- Yakut (Saha) Türkçesi
- Tuva Türkçesi
- Altay Türkçesi
- Şor Türkçesi
- Çulım Türkçesi
- Dolgan Türkçesi

5. DİĞER LEHÇELER

- Çuvaş Türkçesi
- Halaç Türkçesi

Hap Bilgi

- * Çuvaşça, Türk dilleri içerisinde en eskicil olan lehçedir. Eski Batı Türkçesi de denilen lehçe aynı zamanda Lir Türkçesi olarak da bilinir. Tek başına Batı Türkçesini temsil etmektedir. Bu dil daha çok "r / l" yönünde bir gelişme göstermiştir.
- * Türkmen Türkçesi, Oğuz grubu içinde eski Oğuz Türkçesinin özelliklerinin en iyi koruyan lehçe olarak kabul edilir. Bu Türkçe aynı zamanda Yakutça ve Halaçça ile beraber asli uzun ünlülerin korunduğu bir lehçe olarak da bilinmektedir.
- * Kazak Türkçesi, Türk lehçeleri içerisinde en geniş sahada konuşulan Türk lehçesidir.
- * Çağdaş Türk lehçeleri içerisinde Türkiye Türkçesinden sonra en çok konuşulan lehçe, Özbek Türkçesidir.
- * Türk lehçelerinden Türkiye Türkçesine en yakın olan Türkçe, Gagavuz Türkçesidir. Sonra sırasıyla Azeri Türkçesi ve Türkmen Türkçesi gelir.
- * Büyük ve küçük ünlü uyumu en bozuk olan Türkçe, Özbek Türkçesidir. Büyük ve küçük ünlü uyumu en sağlam olan Türkçe, Azericedir.
- * Kelime başındaki "h" sesini koruyan grubun tek temsilcisi Orta İran'da konuşulan Halaççadır.
- * Tasnifinde Çuvaşça, Yakutça ve Türkçenin yanına dördüncü uzak lehçe olarak Halaççayı da koyan dil bilimci Talat Tekin olmuştur.
- * Türkçe ile Sümerce arasında akrabalık olduğunu söyleyen bilim adamı, Osman Nedim Tuna'dır.
- * Türk lehçe gruplarını adlandırmak için çok değişik tabirler kullanılmıştır.
 - > Coğrafi Yönlere Göre
 - > Coğrafi Adlara Göre
 - > Boy Adlarına Göre
 - > Dil Özelliklerine Göre
 - > Tabirlerin Karışık Kullanılmasına Göre

ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ

AZERİ TÜRKÇESİ

- Türk dili XIII. yüzyıla kadar tek bir yazı dili halinde süregelmiştir. XIII. yüzyıl başlarında başlayan Moğol baskısı neticesinde Türkler Anadolu'ya göç etmişlerdir.
- Anadolu'ya gelen Türkler arasında edebî dili bilenler olmasına rağmen, daha önce buralara yerleşmiş olan Oğuz Türkleri edebî dilden uzaklaşmışlardır. Dolayısıyla eser veren kişiler yeni bir edebî dil yaratırken Oğuz Türkçesi ile edebî dili kaynaştırmalardır. Ayrıca Oğuzların zengin bir sözlü edebiyata sahip olması ve bu edebiyatın yazıya geçirilmesi ihtiyacı, Anadolu Selçuklularından sonra kurulan Beyliklerin Türkçeyi teşvik etmeleri, Azerbaycan ve Anadolu'da Oğuzcaya dayalı yeni bir yazı dilinin oluşmasını sağlamıştır.
- Batı Türkçesinin doğu sahası içinde yer alan ağızlar topluluğu ve bu saha içinde gelişen yazı dilidir. Batı Türkçesi zamanla Osmanlı Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi olarak iki daireye ayrılır. Bu süreçte Azerbaycan Türkçesi Doğu Oğuzcası, Osmanlı Türkçesi de 'Batı Oğuzcası'dır.
- Azerbaycan Türkçesi XIV. yüzyıla kadar tek bir yazı dili halindedir ancak, 1928'de Azerbaycan'ın ikiye ayrılması ile Azerbaycan Türkçesi, Kuzey Azerbaycan Türkçesi ve Güney Azerbaycan Türkçesi olarak iki kola ayrılmıştır.
- Bugün Güney Azerbaycan'da Farsça yazı dili durumundadır. Dolayısıyla Azerbaycan Türkçesinin yazı dili olarak merkezi Kuzey Azerbaycan'dır.

- Azerbaycan'da Latin ve Arap alfabeleri farklı ve eş zamanlarda kullanılmıştır.
- 1929 yılına kadar Arap alfabesi kullanılmıştır. Latin alfabesi 1922 yılında onaylanmıştır, ancak Arap alfabesi kullanımdan kalkmamıştır.
- 1922 - 1929 arasında iki alfabe yan yana kullanılmıştır. 1939 yılından itibaren Azerbaycan'da Kiril alfabesi kullanılmaya başlanmıştır. 1992 yılından itibaren Latin alfabesi kullanılmaya başlanmış ve bu alfabe 2001'de resmen onaylanmıştır.

AZERİ EDEBİYATI

- Azerbaycan Edebiyatı, Kafkasya, Azerbaycan (Kuzey ve Güney), İran, Irak ve Doğu Anadolu (Türkiye) yörelerinde yaşayan Türklerin 'Doğu Oğuzca' olarak tanımlanan Türk lehçesiyle oluşturdukları bir edebiyattır.
- Azerbaycan Edebiyatı, Türkmen ve Çağatay (Müşterek Orta Asya Türk Edebiyatı) edebiyatları ile Türkiye Türklerinin edebiyatları arasında yer alır ve bu Türk edebiyatlarını birbirine bağlayan bir köprü vazifesi görür.
- Kuruluşundan itibaren klasik edebiyatına Arap ve Fars edebiyatının yön verdiği Azerbaycan edebiyatı ve kültürü XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çeşitli şehirlerde kurulan kültür ve sanat ocakları ile yine bu şehirlerde neşredilen gazeteler vasıtasıyla yüzünü batıya döndürür.
- 1908 Meşrutiyeti'nden sonra Türkiye'de güçlenen Türkçülük akımı Azerbaycan edebiyatçıları üzerinde etkili olur.
- 1920'li yıllardan itibaren sosyalist devir edebiyatı başlamıştır. Bu dönemin şair ve yazarları bir ortak Sovyet ekseninde komünizmi öven eserler vermişlerdir. Şekilde batı, muhtevada doğu geleneği ve Azerbaycan masal tefekkürünün cazibeli zemininde gelişen hikâye ve roman türü de Azerbaycan edebiyatında önemli bir yere sahiptir.

ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ

- Azerbaycan edebiyatında en gelişmiş dönem sözlü edebiyat dönemidir. Bu sahada en çok âşık edebiyatı gelişmiştir. Halk edebiyatı türleri de bu dönemde önemli yer tutmaktadır.
- XVII. ve XVIII. yüzyıllarda âşık edebiyatı sahasında Kurbanî, Kürenî, Tufarkanlı Abbas, Mevcî, Hasta Kasım, Lezgi Ahmet; klasik edebiyatta Kavsi Tebrizî, Sâib Tebrizî, Nişat Şirvânî, Ağa Mesih Şirvânî, Sâfi, Fazlî, Şâkir, Mehcûr, Molla Penâh Vâkıf gibi şairlerin eserlerinde Azerbaycan Türkçesi dil özelliklerini yoğunlaştırmıştır.
- Çok zengin bir sözlü edebiyata sahip olan Azerbaycan Türklerinin halk destanları dikkate değerdir. Bunlar içerisinde Varka ve Gülşah, Âşık Garip, Kerem ile Aslı, Abbas ve Gülgez en önemlileridir.
- Ayrıca Azerbaycan sahasında halk hikâyeleri, fıkralar, masallar, efsaneler, bilmeceleler oldukça önemli yer tutar. Gülistân, Dîvân-ı Hikmet, Mecmûa-i Şuarâ ve Meclis-i Üns gibi kültür ve sanat mahfillerinde toplanan sanatkarlar modern Azerbaycan edebiyatının temelini atarlar.
- Modern edebiyatın kurucuları arasında şiir dalında Kasım Beg Zâkir, Kutsî, Vâzıh, Hurşid Bânu (Natevan) ve Seyyid Azim Şirvânî; hikâye ve roman dalında İsmail Beg Kutkaşanlı ile Sultan Mecid Ganizâde; tiyatro dalında da 'Türk Moliere'i diye ünlü ve modern Azerbaycan yazı dilinin kurucusu sayılan Mirza Fethali Ahundzâde'nin adları başta gelir.

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ KIRIL ALFABESİ

- Türk yazı tarihi Uygur alfabesiyle başlasa da, Azeriler 1929 yılına kadar Arap harflerini kullanmışlardır.
- Azerbaycan dili 1929–1939 yılları arasında Latin alfabesi ile 1939–1991 yıllarında Kiril alfabesi ile yazılmıştır.
- 1991 yılından itibaren yeniden Latin alfabesi ile kullanılmaya başlanmıştır. Azerbaycan alfabesi a, x, ve q harfleri haricinde Türk alfabesinin aynısıdır.

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ GRAMERİ

- Azerbaycan Türkçesinde 9 ünlü bulunmaktadır. Büyük Ünlü Uyumu oldukça sağlamdır. Küçük ünlü uyumu da oldukça sağlamdır.
- Ünsüzler:** Azerbaycan Türkçesinde 23 ünsüz vardır.
- Kelime başındaki bütün kalın k sesleri, Azerbaycan Türkçesinde g olur: gara, galın, gardaş, gız. Rusça'dan alınan kelimeler bu kuralın dışındadır: kolxoz, kompüter (bilgisayar), kafedra vb.
- Birden fazla heceli kelimelerin sonundaki bütün kalın k sesleri de g olur: torpag, uzag, olarag, aldığ, alacag.
- Kelime sonunda bulunan k sesi, iki ünlü arasında kalınca y'ye; kalın g ise ğ'ye döner: direk - direye, çiçek - çiçeyi, bayrag - bayrağa.
- Türkiye Türkçesinde d ve t ile başlayabilen ekler, Azerbaycan Türkçesinde sadece d ile başlar: atdır, atdan, gelmişdi, yokdur.
- Kelime ortasında birbirini takip eden iki tonsuz ünsüzden ikincisi tonlu söylenir: sekkiz yazılır, sekgiz okunur; defter yazılır, defder okunur; seçki yazılır, seçgi okunur.
- Azerbaycan Türkçesinde kelime sonunda b, c, d, g sesleri bulunabilir. Bu durum Arapça ve Farsça kelimelerde olduğu gibi bazı Türkçe kelimelerin sonunda da olabilir: kitab, elac (ilaç), megsed, kend, reng, alıb, durub, dörd, süd, ac.
- Türkiye Türkçesinde bazı kelimelerin başındaki y sesi Azerbaycan Türkçesinde bulunmaz; y'den sonraki ı ise çok defa i'ye döner: il (yıl), ildırım (yıldırım), ilan (yılan), itir- (yitir-), ulduz (yıldız), uca (yüce), üzük (yüzük), üz (yüz), ürek (yürek).
- Kelime içinde o'dan sonra gelen v telâffuz edilmez; bunun yerine o uzatılır: çovdar yazılır, çôdar okunur, dovşan yazılır, dôşan okunur.

- Azerbaycan Türkçesinde bazı ünlüyle başlayan kelimelerin başında bir **h** sesi türemiştir: hür- (ür-), hürk- (ürk-), hör- (ör-), hörgü (örgü), hörümcek (örümcek), hayva (ayva).
- Bazı ön ses **b**'ler **m**'dir: men (ben), min (bin), muna (buna), moynuz (boynuz).
- Azeri Türkçesinde bol miktarda **göçüşme** olayı görülür: yarpax (yaprak), arvad (avrat), körpü (köprü), torpax (toprak), eskik (eksik), öskür- (öksür-).
- Türkiye Türkçesinde bazı kelimelerin ön sesindeki **p**- Azerbaycan Türkçesinde **b**- olur. biş- (piş-), bar-mag (parmak), bars (pars), bahalı (pahalı). Bazı kelimelerde de Türkiye Türkçesindeki ön ses **b**- Azerbaycan Türkçesinde **p**- olur: pez (bez), palçığ (balçık), pütün (bütün), paxlava (baklava).
- Arapça ve Farsçadan Türkiye Türkçesine alınan kelimelerde iki ünsüz arasında ünlü türemesi görülürken; Azerbaycan Türkçesinde bu kelimeler, çoğunlukla asıl şekillerini korurlar: esr (asır), dövr (devir), üzr (özü), hökm (hüküm), vaxt (vakit), gövm (kavim), gövs (kavis), esl (asıl).
- **Çokluk** eki: +lar: Şakirdler (öğrenciler), adamlar, dağlar, dereler, kollar, günler, aylar vs.
- **İyelik** ekleri Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir. atam sözüm, yolum, saçım, atan, sözün, yolun, saçın
- **İlgi hâli** eki ünsüzlerden sonra +ın, +un ünlülerden sonra ise +nın ve +nun'dur: kitabın, dostun, gelemin (kalemin), körpünün (köprü'nün), ananın, nenenin.
- **Yükleme** hâli eki +ı ve +nı'dır. Türkiye Türkçesinden farklı olarak ünlüyle biten kelimelerden sonra yükleme hâli eki +nı şeklinde getirilir: almanı (elma-yı), pambığı (pamuğu), defteri, sürücünü (sürücüyü), atanı (babayı), Elini (Ali'yi).
- **Yönelme hâli**: Yönelme hâli eki ünsüzlerden sonra +a; ünlülerden sonra da +(y)a şeklindedir: denize, eve, maşına (arabaya), sehneye (sahneye), ataya (babaya), neneye (anneye), torbaya.
- **Bulunma hâli**: Bulunma hâli eki tek şekilli olup +da' dır: Bakıda (Bakü'de), kendde (kentte), Elide (Ali'de), dağda, Hesende (Hasan'da), evde.
- **Ayrılma hâli**: Ayrılma hâli eki de tek şekilli olup +dan'dır: Genceden (Gence'den), şer'den (şiir-den), fındıgdan (fındıktan), yazıdan, yumurtadan.
- Azerbaycan Türkçesinde **öğrenilen geçmiş zaman** iki şekilde yapılır. Birincisinin eki + mış / + müş'tür. almışam (almışım) körmüşem vb.
- İkincisi ise - ıb /- ub ekiyle yapılır. Ancak 1. Şahıslar bu eki almaz. gelibsen oxuyubsan gelib(dir) oxuyub(dur) gelibsiniz oxuyubsunuz vb.
- **Görülen geçmiş zaman** Türkiye Türkçesinde olduğu gibi -dı ekiyle yapılır. Ekin tonsuz şekli yoktur. bildim oturdum gétdim bildin oturdun
- **Şimdiki zaman** eki -r, -ır'dır. Ünlüyle biten fiillerden sonra araya -y- ünsüzü gelir: alıram (alıyorum), görürem (görüyorum) oxuyuram (okuyorum), alırsan, görürsen oxuyursan
- **Geniş zaman** eki -ar'dır. işleyerem (çalışırım), alaram (alırım), oxuyuram (okurum), işleyersen alarsan oxuyursan
- **Gelecek zaman**ın kullanımı Türkiye Türkçesindeki gibidir. Eki - **acag** / - **ecek**'tir. yazacağam (yazacağım) geleceksen yazacagsan gelecek yazacag, geleceyik, yazacağık
- **Şart kipi** Türkiye Türkçesinde olduğu gibi -sa ekiyle ifade edilir: gelsem oxusam (okusam) gelsen oxusa
- **Kişî zamirleri** Azerbaycan Türkçesindeki kişî zamirleri şunlardır: teklik çokluk men biz sen siz o onlar
- **Dönüşlülük zamiri** "öz"dür: özüm, özün, özü, özümüz, özünüz, özleri.
- **İşaret zamirleri** bu, o, bunlar, onlar, hemin (bu), hemen (o), béle (böyle) ve éle (öyle)'dir. Élelerini aramızdan çıkarmag lazımdır. (Öylelerini aramızdan çıkarmak lazımdır).

ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ

- **Soru zamirleri** ise néçe (kaç), kim, ne, hara (nere), hansı (hangi), néce (ne kadar). Kim bu gün növ-betçidir?
- **Zaman Zarfları:** Hareketin olduğu zamanı bildirir. Başlıca zaman zarfları şunlardır: géc (geç), téz (tez), tézden (erkenden, erken, önce), dünen (dün), bu gün, daim, indi (şimdi), seher (seher, sabah), günorta (öğ-leyin), bir vaxt (bir vakit), sonra, axırda (sonunda), axşam (akşam), hele (hâlâ), bildir (bıldır, geçen yıl), bayag (demin), bayagdan (deminden, önceden), he-mişe (her zaman, daima), öten il (geçen yıl), axşam-çağı (akşam üzeri), evvel, gabagcadan (önceden, evvelce), gabaglar (önceleri).
- **Yer-yön zarfları:** Hareketin yerini ve yönünü bildirir: bura, yuxarı (yukarı), aşağı / aşağı, yaxın (yakın), sağ, sol, beri, içeri, ireli (ileri), geri, sağa - sola, ora-bura (orası burası). Ebil üreklendi, ireli yéridi. (Ebil, cesaretlendi, ileri yürüdü).

GÖZYAŞLARIM

Gözyaşlarım ahdi gözlerimden
Soruşdum hara niye ahirlar.
Dediler sevgiden yoğrulublar,
Sevgilimin yanına hacırlar.
Bir müddet onları seyr eledim men
Sanki o damlalar keçdi helbimden.
Helbimden hopartdı sevgini aldı
O damlalar meni odlara saldı.
Keçmiş mehebbeti saldı yadıma,
Bu zaman dostlarım catdı dadıma.
Onlar çalışdılar unutdurmaga,
Sonra da keçdiler ovundurmaga.
Yadıma düşmüşdü..Yahsi bilirler...
Dostlar göz yaşların yahsi silirler.
Onlar sevgimize şahid olmuşdu,
Ayrılarda mene destek çıhmışdı.
O günleri unutmag cetin oldu
Ayrıldıh... Mehebbet gülümüz soldu.
Sonradan alışdım unuttum seni
Sen de unutmuşdun seni seveni...

NOT

TÜRKMEN TÜRKLERİNİN TARİHİ

- Türkmenler Oğuz kökenlidir. Diğer Oğuz boyları XI. yüzyılda batıya göç ederken, Türkmenler doğuda kalmıştır. Oğuzların büyük çoğunluğu X. yüzyılda İslamiyet kabul edince Müslüman olmayan Oğuzlara Türkmen adını vermişlerdir. Böylece Türkmen adı, Oğuzlarla birlikte anılmıştır.
- Türkmenler bir süre Mangışlak, Maverâünnahr ve Horasan'da varlıklarını sürdürmüşlerdir. Horasan ve Afganistan'ın kuzey kesimlerinde yaşayan Türkmenler, bir müddet sonra Afganistan ve Güney İran'ı denetiminde tutan GazneTürk Devleti ile anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Gaznelilerin idaresine girmeyi reddeden Türkmenler, Tuğrul ve Çağrı Bey kardeşlerin önderliğinde 1040 yılında Gazne ordusunu yenerek bugünkü Azerbaycan ve Anadolu bölgelerini kendilerine yurt edinmişler ve kurdukları devlete Selçuklu Devleti adını vermişlerdir.
- Türkmenler, önce Moğol daha sonra da Timurlular hâkimiyetine girmişlerdir. Türkmen boyları bir müddet Hive Hanlığına bağlı kalmış, daha sonra da Afşar Türkmen boylarından Nâdir Kulu Han (Nâdir Şah) hâkimiyetine girmişlerdir.
- 1873 yılından itibaren Rus saldırılarına maruz kalmış ve uzun mücadeleler sonucunda 1884 yılında Rus hâkimiyetini kabul etmek zorunda kalmışlardır. 1917'den itibaren Sovyetlerin idaresinde kalan Türkmenistan, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra 27 Ekim 1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir.

TÜRKMEN TÜRKÇESİ

- Türkmen Türkçesi, Oğuz grubu şivelerinin doğu kolundandır. Bundan dolayı Oğuz Türkçesinin özellikleri Türkmen Türkçesinin karakteristiğini oluşturur.
- Doğu Türkçesinin etkisiyle Kıpçak ve Çağatay Türkçesinin özelliklerini de barındırır.
- Türkmen Türkçesi asıl eserlerini XVIII. yüzyıldan itibaren vermeye başlamıştır.
- Türkmen Türkçesinin söz varlığının temelini Türkçe sözler oluşturur. Tarihî seyri içerisinde Moğolca, Farsça, Arapça ve Rusçadan kelimeler almıştır
- Türkmen Türkçesinin birçok ağzı vardır. Şu anda Türkmenistan'da kullanılan yazı dili, 1925'ten beri 'Türkmen-Yomut' ağzına dayanmaktadır.
- Türkmen Türkçesinin en karakteristik özelliği uzun ünlülerin korunmasıdır.
- Türkmen Türkleri de, diğer Türk boyları gibi önce Arap, 1927- 28 yıllarından itibaren Latin, 1937 yılından sonrada Kiril alfabesini kullanmışlardır.
- Son yıllarda görülen genel eğilim doğrultusunda, Türkmen-Kiril alfabesinin değiştirilmesi veya tamamen terk edilmesiyle ilgili tartışmalar, 1990'lı yıllarda başlamış ve 12 Nisan 1993'te Türkmenistan Cumhuriyeti, Latin alfabesine geçiş kanununu onaylamıştır.
- Yeni Türkmen alfabesinde 30 harf bulunmaktadır. 1993'te kabul edilen bu alfabe 1999 yılında bazı değişikliklerle yeniden düzenlenmiştir. Ancak bu alfabe, daha önce belirlenen 34 harfli ortak Türk alfabesinden bazı farklılıklar taşımaktadır.

TÜRKMEN EDEBİYATI

- Türkmen Türklerinin çok zengin folkloru ve sözlü edebiyatı vardır. XVIII. yüzyıla kadar Türkmen edebiyatı daha çok sözlü edebiyata, dolayısıyla halk edebiyatına dayanır.
- Halk edebiyatının diğer türlerinden destan / fıkra, masal, türkü, mani, ninni, atasözü ve bilmece gibi türleri de oldukça canlıdır. Asıl eserlerini XV. yüzyıldan itibaren yazılı edebiyat dönemine girilmesiyle vermiş.
- Türkmen Türkçesi, Mahtumkulu'nın şiirleri ile bir yazı dili hâline gelir. Bolşevik ihtilalından sonra komünistlerin yönetime gelmesiyle Türkmen edebiyatı yeni bir çehre kazanmıştır. Bu dönemden itibaren edebiyat, siyasi şartlara göre şekillenmeye başlamıştır.

TÜRKMEN TÜRKÇESİNİN ÖZELLİKLERİ

- Türkmen Türkçesinde dokuz ünlü bulunmaktadır. Uzun ünlüler alfabe gösterilmez. Türkmen Türkçesini, diğer Türk lehçelerinden ayıran en belirgin vasıf, uzun ünlülerin korunmasıdır. Uzun ünlüler “asli” ve “ses olayları sonucunda oluşan uzunluklar” olmak üzere ikiye ayrılır.
- Büyük ünlü uyumu oldukça **sağlamdır**. Küçük ünlü uyumu Türkiye Türkçesine göre daha zayıftır.
- Azerbaycan Türkçesinde **23 ünsüz** vardır.
- Uzun ünlülerin büyük bir bölümü asli olup yazıda gösterilmez. Bu uzun ünlüler anlam ayırt edici özelliğe sahiptir. Asli uzunluğa sahip olan ünlüler genellikle ilk hecede yer alır:
- **Örnek:** aat (isim) - at (at) uuc (uç) - uc- (uçmak), oot (ateş)- ot (ot) yool (yol) - yol- (yolmak), biiz (delme aleti) - biz (kişi zamiri) ooc (oc) - oc- (sönmek)
- Kelime başındaki kalın **k**'lar Türkmen Türkçesinde **g** olur: gar (kar), gapı (kapı), garşı (karşı), gızıl (kızıl), goy- (koy-).
- Türkçe asıllı bir kısım kelimelerin başındaki **t**'ler Türkmen Türkçesinde **d** olur: daaş (taş), duuz (tuz), dan (tan), dırnak (tırnak).

- Arapça ve Farsça alıntı kelimelerdeki **f**'ler **p** olur: sapar (sefer), ependi (efendi), Patma (Fatma), pelek (felek), pil (fil).
- Var, vermek, varmak” kelimelerindeki **v**, Türkmen Türkçesinde **b**'dir: bar, bermek, barmak.
- Türkiye Türkçesinde “ol-“ fiili, Türkmen Türkçesinde “bol-“ şeklindedir.
- Bin, boncuk, binmek, ben” kelimeleri ile “ben” ve “bu” kelimelerinin ek almış şekillerinde **b**, **m** olur: min, moncuk, münmek, men, mana, meni, mende, munun, muna, mundan, munlar.
- Kelime sonunda iki **h**'den sadece hırıltılı olanı (x bulunur): carx, parx. Kelime başında ise sadece h bulunur: hemme (bütün), haysı (hangi). Ortada her ikisi de bulunabilir: ahli (bütün, hepsi), naxili (nasıl).
- Kelime içindeki **b**'ler **v** okunur: oba yazılır; ova okunur, dabara yazılır; davara okunur. Ancak bu **v** Türkiye Türkçesindeki gibi değil, iki dudak hafifçe büzülerek telaffuz edilir. Kelime başında bulunan ve p'den sonra gelen b ise v okunmaz: bermek, gubka (sünger).
- Türkiye Türkçesinde t ile de başlayabilen ekler, Türkmen Türkçesinde sadece d ile başlar: başda, altdan, ocdi (sondu).
- Türkiye Türkçesinde iç sesteki - **ğ** ünsüzü, Türkmen Türkçesinde **v** olur: Bovur (boğur), duvı (tuğlu), düvme (düğme), düvün (düğüm), gövüs (göğüs).
- Türkiye Türkçesinde baş ve ortadaki bazı **b** sesleri Türkmen Türkçesinde **p** olur: palta (balta), gupbi (cübbe), gapırğa (kaburga), çopan (çoban), pıcak (bıçak).
- Türkiye Türkçesindeki bazı iç ve son ses **v**'ler Türkmen Türkçesinde **y** sesine dönüşür: düye (deve), oy (ev), soyun- (sevin-).
- İçindeki **st** sesleri ilerleyici benzeşmeyle **ss** olur: ussa (usta), dassan (destan), yassık (yastık).

- Kelime içindeki **mb**, **mm** olur: gummez (kumbez), tummek (tumbek) "tümsek".
- Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, Türkmen Türkçesinde de çokluk eki **+lar**'dır: baylar (zenginler), yilkılar (atlar), depderler (defterler), erenler (erenler), daglar (dağlar), guşlar (kuşlar).
- **İlgi hali** eki Türkiye Türkçesindeki gibidir. Ancak, n geniz n'sidir. İkinci heceden sonra ekin yuvarlak ünlülü şekli yoktur: gözün (gözün), dagların, caganın (çocuğun), oyun (evin), enesinin (annesinin),
- Türkmen Türkçesinde **yüklem hali eki** **+(n)**'dir. Ek, unlu ile biten kelimelerin üzerine +nl, ünsüzle bitenlerin üzerine +l şekliyle gelir. Ayrıca ekin unlu duz olup yuvarlak şekli görülmez: ataani (atayı), almaani (elmayı), suuni (suyu), saz+ı (sazı)
- **Yönelme hali eki** **+a**'dır. Ünsüzle biten kelimeler üzerine geldiğinde +a olarak kullanılır. Ünlüyle biten kelimeler üzerine geldiğinde ise kelimenin son ünlüsüyle birleşerek uzun +a olur. Ancak, bu uzunluk yazıda gösterilmez: başa, goze, cole, araa (ara+a) "araya", koc aa (koc+e) "koşeye", galaa (gala+a)
- **Bulunma hali eki** **+da**'dır. Ek tek şekilli olup tonsuz şekli yoktur: günde, başda (başta), ilde, daşarda (dışarıda), hızmatda (hizmette).
- **Ayrılma hali eki** **+dan** olup tonsuz şekli yoktur: atdan (attan), nayzadan (mızraktan), kölegeden (gölgeden), ootdan (ateşten), elden, kumuşden (gümüştan).
- Soru eki Türkiye Türkçesinde olduğu gibi **+mı**'dır. Ek yazıda kelimeye bitişik olarak yazılır: barmı (var mı?), berdimi (verdi mi?), yokmı (yok mu?), aşınamı
- Öğrenilen geçmiş zamanın eki için **-ipdir** kullanılır. Ek, ünlüyle biten bir file geldiğinde, fiilin sonundaki unlu uzar: alıpdırın (almışım) gelipdirin (gelmişim) doka- apdırın (dokumuşum) alıpdırsın, gelipdırsın
- Görülen geçmiş zaman eki **-di**'dir. Üçüncü şahıslarda (yazılıştta) daima -dı, -di şeklindedir. Birinci ve ikinci şahıslarda yuvarlak ünlülerden sonra, ikinci hecede -du, -du; ikinci heceden sonra (yazılıştta) -dı, -di'dir.
- **Şimdiki zaman:** - yaar / - yaar ekiyle kurulur. Bu ekin ünlüsü daima uzundur: baryaarin (gidiyorum) gör yaarin (görüyorum) gülyaaarin (gülüyorum) baryaarsın, goryaarsın, gülyaaarsın
- Türkmen Türkçesinde **gelecek zamanın eki** **-cak**'tır. Diğer Oğuz grubu lehçelerinden farklı olarak - cak ekinin üzerine şahıs eki getirilmez. men alcak (alacağım) men görcek (göreceğim) men gelcek (geleceğim) sen alcak sen, görcek, sen gelecek
- **Geniş zaman** için, belirsiz gelecek zaman da denmektedir. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi **-(a)r** ekiyle yapılır. Ünlü ile biten fiillerde iki ünlü kaynaşır ve uzun ünlü ortaya çıkar. aların (alırım) görerin, okaarın (okurum) alarsın görersin.
- Diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi Türkmen Türkçesinde **şart kipi** **-sa** eki ile yapılır. bersem (versem) alsam işleşem (çalışsam) bersen, alsan
- Türkmen Türkçesinde istek kipinin ifadesi için **-makçı** eki kullanılır. Bu çekimde şahıs ekleri kullanılmaz başa zamirler getirilir. men görmekci (görmek istiyorum) men okamakcı (okumak istiyorum), sen görmekci, sen okamakcı
- Türkmen Türkçesinde de **kişi zamirleri**, bir iki ses değişikliği dışında Türkiye Türkçesiyle aynıdır. Men, biz, sen, siz, ol, olar
- **Dönüşlülük** zamiri "ööz"dur. öözüm, öözün, öözi, öözümüz, öözünüz, öözleri
- Türkmen Türkçesinde **işaret zamirleri**: buu (bu), şuu (şu), şol / şo (şu), hol (şu), ol (o) ; bular (bunlar), şular (şunlar), şolar (şunlar), holar (şunlar), olar (onlar).
- Türkmen Türkçesindeki başlıca **zaman zarfları** şunlardır: indi (şimdi; artık), ertiir (yarın), ağşam (akşam), yassıın (yatsı vakti), hemiişe (her zaman, daima), büü gün (bugün), düyn (dün), her gün, gışıın (kışın), giic (geç), giice (gece), gündüz

KIRGIZ TÜRKLERİNİN TARİHİ

- Kırgız Türkleri, Türk tarihinin bilinen en eski kavimlerinden birisidir. Çin kaynaklarının verdiği bilgiye göre, Kırgız Türkleri ilk devletini MÖ III. yüzyılda kurmuştur.
- Çin kaynaklarında “Hakas Devleti” adıyla anılır. 6. yüzyılda Kırgızlar, Göktürklerin hâkimiyeti altına girerler. VIII. yüzyılda Uygur Türkleriyle birleşerek Göktürk İmparatorluğu’na son verirler.
- Bir asır sonra da Kırgız Türkleri, Uygur Türklerini yenerek Kırgız Devletini kurarlar. Bu devlet X. yüzyılda Kara Hitaylar tarafından ortadan kaldırılır.
- Daha sonra, X. -XII. yüzyıllarda Karahanlılara tabi olurlar. Bu yıllarda İslam dinini kabul ederler. XIII. ülkeyi Moğollar istila eder. Daha sonra Çağatay Devleti’nin himayesine girerler.
- XVIII. yüzyılda Türkistan’da teşekkül eden hanlıklara tabi olurlar. Ülkeleri 1860-1881’de Ruslar tarafından işgal edilir. 1916’da Çar hükûmetine karşı ayaklanırlar. XX. yüzyılın başında diğer Türkistan cumhuriyetleriyle beraber Rusya Federasyonu’na bağlanırlar.
- 1936’da Sovyetler Birliği Cumhuriyeti olur. Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra 31 Ağustos 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan etmiştir.

KIRGIZ TÜRKÇESİ

- Bugün çoğunluğu Kırgızistan’da yaşayan Kırgız Türklerinin konuştuğu bir lehçe olup Kıpçak grubu lehçeleri içerisinde yer alır.
- Kıpçak grubu lehçeleri içerisinde en çok Kazak Türkçesine yakındır.
- Kırgız Türkçesi kuzey, güneydoğu ve güneybatı olmak üzere üç ana ağza ayrılır.
- Kırgız Türkçesi tarihi olarak üç gelişim devresi içerisinde ele alınır:

1. Eski Kırgız Türkçesi (VII. -IX. yüzyıllar)
2. Orta Kırgız Türkçesi (X. -XV. yüzyıllar)
3. Yeni Kırgız Türkçesi (XV. yüzyıldan sonra)

a) Eski Kırgız Türkçesi (VII. -IX. yüzyıllar):
Konuşulduğu alanda eski Uygur ve Oğuz Türkçeleri ile sürekli ilişkide bulunmuştur. Bunlarla birçok ortak yönleri vardır.

b) Orta Kırgız Türkçesi (X. -XV. yüzyıllar):
Bu dönemden elde belge bulunmaz. Kırgız boyları arasında sıkı bir bağ vardır. Göçebe bir halkın dili olarak, halk arasında ve halk edebiyatında işlenmiştir.

c) Yeni Kırgız Türkçesi (XV. yüzyıldan sonra):
XVIII. yüzyıl ortalarından sonra Kırgız Türkçesine Arapça ve Farsça kelimeler girmeye başlar.

- 1924–1928 yılları arasında Arap alfabesini, 1928–1940 yılları arasında Latin alfabesini kullanmışlar,
- 1940’tan sonra da Kiril alfabesine geçmişlerdir.
- Kırgız Türkleri, bugün de Kiril alfabesini kullanmaktadırlar. 21 Ağustos 1991 Kırgızistan bağımsızlık bildirgesi ile Kırgız Türkçesi resmi dil olarak ilan edilmiştir.

KIRGIZ EDEBİYATI

- XX. yüzyıla kadar yazılı edebiyatları olmayan Kırgız Türklerinin çok zengin bir halk edebiyatı vardır. Halk edebiyatına nazım türleri hâkimdir. Halk edebiyatı türleri içerisinde destan ve halk hikâyeleri önemli bir yer tutar.
- Destanlar arasında, **Manas** destanı Kırgız sözlü edebiyatının şaheseri ve aynı zamanda dünya edebiyatının en uzun destanıdır.
- Manas Destanı Kırgız sözlü edebiyatının şaheseri ve aynı zamanda dünya edebiyatının en uzun destanıdır. 500. 000 beyitten fazla olan bu destan, bugüne kadar sözlü olarak manasçılar tarafından getirilmiştir: Keldibek, Maymanbay, Timbek, Sagımbay Orazbak-oğlu, Sayakbay Karalayoğlu önemli manasçılardır. Kırgız sözlü edebiyatında musikiyle iç içe girmiş bir şiir geleneği vardır

KIRGIZ TÜRKÇESİ GRAMERİ

- Kırgız Türkçesinde sekiz ünlü vardır. Bu ünlüler Türkiye Türkçesindeki ünlülerle aynıdır: "a, e, ı, i, o, ö, u, ü".
- Kırgız Türkçesinin tipik özelliği uzun ünlüler bulundurmasıdır. Yukarıdaki sekiz ünlüye ek olarak, altı da uzun ünlü vardır: aa, ee, oo, öö, uu, üü. Bunların önemli bir kısmı ikincil uzun ünlülerdir.
- Kırgız Türkçesindeki uzun ünlüler, hem Türkçe, hem de alıntı kelimelerde görülür: kalaalık "şehirli", eesiz "sahipsiz", muzoo "buzağı", oozduk "gem", kaarman "kahraman", opaasız "vefasız", eetimal "ihtimal", bö-ödö "beyhude" vb.
- Kırgız Türkçesinin en önemli ve tipik özelliklerinden biri de ünlü yuvarlaklaşmadır: bolso (olsa), bolbodu (olmadı), coldoştorum (yoldaşlarım).
- Büyük ünlü uyumu Kırgız Türkçesinde sağlam bir şekilde işlemektedir: cayçılıktan (huzurdan), eşikteştik (kapı komşuluğu), artındagı (arkasındaki), cigitter (yiğitler)

- Türk lehçeleri içerisinde küçük ünlü uyumunun en sağlam olduğu lehçe Kırgız Türkçesidir. Ünlülerdeki yuvarlaklaşma olayı bu durumun başlıca sebebidir: bölmö (bölme), kamır (hamur), köpölök-tördön (kelebeklerden), körsötküç (dizin), koop-suzduk (emniyet), camgır (yağmur).
- Kırgız Türkçesinde yirmi ünsüz vardır: "b, c, ç, d, f, g, x, k, l, m, n, ñ, p, r, s, ş, t, v, y, z".
- Türkiye Türkçesindeki gırtlak sesi **h** ise Kırgız Türkçesinde yoktur.
- Kelime başındaki **y**'ler Kırgız Türkçesinde **c** olur: caş (yaş), col (yol), cakşı (yahşı), cok (yok), curt (yurt), caz- (yaz-), cat- (yat-), cer (yer), cürök (yürek), coo (yağı, düşman).
- Türkiye Türkçesinde **g** ile başlayan Türkçe kelimeler, Kırgız Türkçesinde **k** ile başlar: kel- (gel-), keçir- (geçir; affet), köz (göz), köl (göl), kün (gün), kerek (gerek), kül- (gül-).
- Türkiye Türkçesinde **d** ile başlayan birçok Türkçe kelime, Kırgız Türkçesinde **t** ile başlar: til (dil), tiz (diz), tüş- (düş-), too (dağ), tört (dört).
- Türkçe asıllı kelimelerde, başta **+çı** eki olmak üzere, bazı **c**'ler Kırgız Türkçesinde **ç**'dir: birinçi, ekinçi (ikinci), başkaça.
- Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerdeki **f** 'ler **p** olur: depter (defter), sapar (sefer), payda (fayda), sıpat (sıfat), arip (harf), tarap (taraf), pikir (fikir).
- Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerdeki **v**'ler **b** olur: ubakıt (vakit), aba (hava), abal (evvel). Kelime başındaki bazı **v**'ler ise düşer ve yanındaki ünlü yuvarlaklaşır: ökül (vekil), okuya (vakia).
- Arapça kelimelerdeki ayın sesi, **g** veya **y** olur: mu-galim (muallim), şariyat (şeriat), tabiygat (tabiat).
- Arapça ve Farsçadan geçen **h**'lar **k**'ya döner: kat (hat, mektup), kabar (haber), kalk (halk), uruksat (ruhsat), akiret (ahiret), ıktıyar (ihtiyar).

- Alıntı kelimelerin başında bulunan **ha** ve **h**'ler düşer: ar (her), önör (hüner), ukuk (hukuk), aba (hava), Asan (Hasan), eç (hiç), araket (hareket).
- Türkiye Türkçesindeki varmak, vermek ve var kelimelerinde bulunan **v**, Kırgız Türkçesinde **b**'dir: bar- (var-), ber- (ver-), bar (var).
- Türkiye Türkçesindeki iç sesteki yumuşak g'ler Kırgız Türkçesinde y olur: iy- (eğ-), üyrön- (öğren) tüymö (düğme).
- Türkiye Türkçesindeki bazı ön ses **b**'ler Kırgız Türkçesinde **m**'dir: moyun (boyun), muñ (bun, sıkıntı), mıyık (bıyık), men (ben), miñ (bin), müyüz (boynuz).
- İç sesteki bazı **p**'ler Kırgız Türkçesinde **b** olur: kabak (kapak), töbe (tepe), cibek (ipek).
- Çokluk eki** +lar'dır. mamileler (münasebetler), arabalar, karlar, üylör (evler), ketkender (gidenler), coldor (yollar), baştıktar (başlıklar),
- İlgi hali** eki benzeşmeye uğramış ve yuvarlaklaşmış şekilleriyle şunlardır: +nln,+nun; +dın,+dun; balanın, enenin (annenin), elinin (halkının), cıldın (yılın), elibizdin (halkımızın), üydün (evin)
- Yükleme hâli**: Ünlüyle biten kök ve gövdelerden sonra +nı; tonlu ünsüzle bitenlerden sonra +dl; tonsuz ünsüzle bitenlerden sonra ise +tl şekli kullanılır. Ayrıca bu eklerin +nu, +du, +tu gibi yuvarlak şekilleri de mevcuttur: çıkarmanı (eseri), süyünü (sevgiyi), kılunu (kılmayı), ayıldı (köyü), müşküldü (müşkülü), dindi (dini), sözdördü (sözleri), taştı (taşı), eşikti (kapıyı), turmuştu (hayatı).
- Yönelme hâli** eki ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra +ga; +go; tonsuzlardan sonra +ka, +ko ekleriyle yapılır: adamga (adama), tulgaga (ocağa), elge (halka), colgo (yola), üygö (eve), cıgaçka (ağaca), avtobuska (otobüse), kezekke (sıraya), topko (gruba, bölüme), ümütkö (ümide).
- Kırgız Türkçesinde **bulunma hâli** eki yuvarlak şekilleriyle beraber +da; +do; +ta; +to'dur: şaarda (şehirde), cerde (yerde), coldo (yolda), üñkürdö).
- Ayrılma hâli**: Ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra +dan, +don ekleriyle; tonsuzlardan sonra +tan, +ton ekleriyle yapılır: kaydan (nereden), cerden (yerden), coldon (yoldan), közdön (gözden), taraptan (taraftan), kitepten (kitaptan), turmuşton (hayattan), tüştön (düşten).
- Soru eki ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra -bı, -bu; tonsuzlardan sonra -pı, -pu biçimindedir. Bu ekin m'li biçimleri kullanılmaz. Soru eki şahıs eklerinden sonra kullanılır: alamınbı (alıyor muyum), çabayınbı (vurayım mı), alarsıñbı (alır mısın), süylögön üçünbü (söylediği için mi), albaspı (almaz mı), şat bolot emespi (şat olmaz mı).
- Görülen geçmiş zaman**: -dı, -di, -du, -dü; -tı, -ti, -tu, -tü ekiyle yapılmaktadır
- Şart kipi** -sa, -se, -so, -sö ekiyle yapılır. aylansam (dönsem) toktosom (dursam) түşünsöm (anlasam) aylansañ toktosoñ түşünsöñ
- Kişî zamirleri** Türkiye Türkçesindeki gibidir, sadece küçük ses değişiklikleri vardır: men, sen, al, biz, siz, alar.
- Kırgız Türkçesinde **dönüşlülük zamiri** "öz"dür: özüm (kendim), özüñ, özü, özübüz, özüñüz, özdörü/özülörü).
- Kırgız Türkçesindeki **işaret zamirleri** şunlardır: bu, bul (bu), uşul (şu), uşu (şu), al (o), oşol (şu), tigi (o), beriki (şu, şuradaki), tigil (o), bular (bunlar), oşolor (onlar), uşular (şunlar), tigiler (onlar), tee (şu), teetegi (şu, şuradaki).
- Kırgız Türkçesindeki belli başlı **soru zamirleri** şunlardır: kim, ne, emne (ne), kanday (nasıl), kayısı (hangi), kança (ne kadar), neçe (ne kadar).
- Kırgız Türkçesindeki başlıca **zaman zarfları** şunlardır: bugün (bugün), bılır (geçen yıl), erteñ (yarın), murun (önce, eskiden), eç kaçan (hiçbir zaman), tün (gece), kündüz (gündüz), kiyin (sonra), dayım (daima), kışında, cayda (yazın), keç / keçinde (akşam), ar dayım (her zaman).

KAZAK TÜRKLERİNİN TARİHİ

- Kazak Türklerinin tarihi, Kazakların XV. yüzyılda Özbek Hanı Ebu'l Hayr'a baş kaldırmaları ile başlatılır. Hanlıktan ayrılarak kuzeye doğru çekilen, törelerine ve istiklallerine bağlı olarak hareket eden Türklere "Kazak" adı verilmiştir.
- İdil vadisinden Altaylara kadar uzanan geniş bozkırların hâkimi olan Kazak Türkleri, eski Türk ana yurdu olan bu bölgede uzun bir süre hür olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Kazakların yaşadığı bu bölgeye "Kazakistan" adı verilmiştir.
- Moğol kabileleriyle birlikte sayıları bir milyonu aşan Kazak Türkleri, XVI. yüzyılda Kasım Han'ın idaresine girmişlerdir. Kasım Han'dan sonra halkın birliği ve düzeni bozulunca da bir yandan Kalmuklarla diğer yandan Ruslarla mücadeleye girişmişlerdir.
- 1882 yılında da tamamen Rus boyunduruğuna girmişlerdir. 1917'de Bükey Han yönetiminde Kazakistan Hükümeti kurulmuş, ama 1919 yılında Alaş Orda hükümeti dağılınca Kazakistan bağımsızlığını kaybetmiş.
- 26 Ağustos 1920'de Kazakistan SSC kurularak Kazakistan toprakları Sovyetler Birliği'ne bağlanmıştır. 16 Aralık 1991 tarihinde de bağımsızlığını ilan eden Kazaklar, Kazakistan Cumhuriyeti'ni kurmuştur

KAZAK TÜRKÇESİ

- Kazak Türkleri, Türk boylarının kuzey, yani Kıpçak koluna; Kazak Türkçesi de Kıpçak grubu lehçelerine dâhil edilmektedir.
- Türk lehçeleri içerisinde en geniş sahada konuşulan Türk lehçesidir.
- Kazak Türkçesi bugün dağınık olarak Kazakistan, Doğu Türkistan, Özbekistan, Türkmenistan gibi bölgelerde yaşayan Kazaklarca konuşulur
- Kazak Türkçesi Türk lehçelerine göre, Arapça ve Farsçanın etkisi oldukça azdır.
- Kazak Türkçesi söz varlığı öncelikle Türkçe asıllı kelimelerden oluşur. Türkçe kelimelerin dışında, eski dönemlerden alınan Soğdca, Toharca, Moğolca alıntı kelimeler yer alır.
- Rus hâkimiyetinin yayılması ile Rusçadan alıntılar yapılmış ve önemli sayıda kelime alınmış, kavram ve gramer çevirisi yapılmıştır.
- Kuzeydoğu kolu, güney kolu ve batı kolu olmak üzere üç kola ayrılmaktadır. Bunlardan kuzeydoğu kolu çağdaş yazı dilinin temelini oluşturur. 1923 yılına kadar Arap, 1928'den 1940'a kadar Latin, bu tarihten itibaren Sovyet yönetiminin isteği doğrultusunda Kiril alfabesi kabul edilir. 1993'te ilan edilen bağımsızlıktan sonra dil Kazakça olur.

KAZAK EDEBİYATI

- Kazak Türklerinin kendilerine has, oldukça zengin bir sözlü edebiyatı vardır. Çağdaş Kazak Edebiyatı, XIX. yüzyılda başlar. Çağdaş edebiyat kendi arasında üç bölümden oluşmaktadır:

1. Hazırlık Dönemi (XIX. yüzyıl)

Bu dönemde Kazak aydınları süratle Rusça öğrenirler ve bu dille yazılan eserler aracılığı ile Avrupa'nın ve dünyanın diğer ülkelerinin edebiyat ve fikir hayatı ile yaşayışları hakkında bilgiler edinirler. Bu şekilde Kazak edebiyatında roman, hikâye, tiyatro gibi yeni türler ortaya çıkar.

- Hazırlık döneminin en önemli kişileri Abay Kunanbayı, Çokan Velihanov ve İbray (İbrahim) Altınserin'dir. Abay, çağdaş Kazak edebiyatının ve dilinin kurucusu sayılır.

2. Hürriyet Dönemi (1905 – 1920 arası)

- 1905 yılında gerçekleşen Rus ihtilâlinin sonu, hürriyet havasından faydalanan Kazak aydınları derhal teşkilatlanıp halkına seslenmiş ve çeşitli basın yayın organları kurmuşlardır.
- Kazak Türkçesiyle çıkan Sirke gazetesi, İslamcı Aykap mecmuası, Kazakistan gazetesi, Kazak gazetesi, İşim Dalaşı ve Alaş gibi gazeteler millî şuurun canlanmasında önemli rol oynamışlardır. Daha çok millî konuların işlendiği bu dönemin önemli şair ve yazarları arasında Köpeyoğlu Yusuf Bek, İsfendiyyar Köpeyoğlu, Sultan Mahmut Toraygıroğlu, Ahmet Baytursunoğlu, Ömer Karaşi, Şahingiray Bükeyhan, Mağcan Cumabayı, İsa Baycaoğlu sayılabilir.

3. Sovyet Dönemi (1920'den sonraki devir)

- 1920'den başlayarak devam eden dönemdir. 20 Ağustos 1919'da Ruslar, millî hükümeti yıkarak yerine Kazakistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni kurarlar. Böylece Kazakistan'da Sosyalizm ve Komünizmin baskısı altında bir edebiyat ortaya çıkar. Bu yıllarda yeni rejime ayak uyduramayan sanatçılar Repressiys denilen 1937–1938 ve 1939 yıllarındaki katliamlarda öldürülürler.
- Yeni yetişen nesillere baskı ile resmî ideoloji kabul ettirilir ve bu yolda eserler yazılır. Ancak 1950 yılından sonra resmî ideolojiye tepki olarak millî mirasa sahip çıkma, geçmişin önemli olaylarına ve büyük kahramanlarına karşı ilgi gösterme şeklinde ortaya çıkan akım, bir kısım Kazak halkı ve aydınları arasında millî birlik ruhunu meydana getirmiş ve millî gururu canlı tutmuştur. Bağımsızlıktan sonraki edebiyat da ayrı bir dönem olarak değerlendirilebilir.
- Bu dönemin önemli edipleri arasında Muhtar Avezov ve Olcas Süleyman'ın ayrı bir yeri vardır.

KAZAK TÜRKÇESİ GRAMERİ

- Kazak Türkçesinde dokuz ünlü bulunur: “a, e, ä, ı, i, o, ö, u, ü”. Türkiye Türkçesindeki sekiz ünlüden farklı olarak bir de açık e (ä) ünlüsü vardır.
- Kazak Türkçesinde büyük ünlü uyumu Türkçe kelimelerde oldukça sağlamdır: baylanıstı (bağlantılı), bülkşilik (kavgacılık, karışıklık), keyingi (sonraki), avızdıq (gem, ağızlık), oqıttıruv (okuturma)
- Kazak Türkçesinde küçük ünlü uyumu, sadece ilk hecesinde düz ünlü bulunduran sözcüklerde görülür: alıp, barıp (varıp), jetip (yetip), jaratılış vb.
- Kazak Türkçesinde 23 ünsüz vardır. Bunlar: “b, ç, d, f, g, ğ, h, x, j, k, q, l, m, n, ñ, p, r, s, ş, t, v, y, z” ünsüzleridir. Kazak Türkçesinde Türkiye Türkçesinden farklı beş ünsüz vardır: v, ğ, x, ñ ve q.
- Türkiye Türkçesindeki bütün ş'ler Kazak Türkçesinde s'dir: bas (baş), tas (taş), as (aş), tös (döş), tös- (düş-), besik (beşik), kisi (kişi), jasa- (yaşa-), töse- (döşe-).
- Türkiye Türkçesindeki bütün ç'ler Kazak Türkçesinde ş'dir: aş (aç-), keş- (geç), iş- (iç-), tös- (düş) aşık (açık), üşin (için), aş (aç), ağaş (ağaç), üş (üç), qaş- (kaç-).
- Kelime başındaki bütün y'ler Kazak Türkçesinde j'dir: jıl (yıl), jaz- (yaz-), jat- (yat-), jel (yel), jaqın (yakın), jigit (yiğit), jurt (yurt), jük (yük), jok (yok).
- Türkçe asıllı kelimelerin başındaki bütün g'ler Kazak Türkçesinde k'dir: köz (göz), küres (güreş), kir- (gir), kel- (gel-), kül- (göl).
- Türkçe asıllı kelimelerin başındaki bütün d'ler Kazak Türkçesinde t'dir: til (dil), tis (diş), tal (dal), toy- (doy-), tört (dört), teñiz (deniz).
- Kalın ünlülü ve tek heceli kelimelerin sonunda bulunan ğ'lar Kazak Türkçesinde v'dir: tav (dağ), bav (bağ), jav- (yağ), tuv (tuğ), tuv- (doğ-), buv- (boğ) “var-, ver-, var” kelimeleri Kazak Türkçesinde b iledir: “bar-, ber-, bar”.

ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ

- Arapça ve Farsçadan giren kelimelerdeki **f** çoğunlukla **p**, bazen de **b** olur: pikir (fikir), paqır (fakir), payda (fayda), pelek (felek), Batima (Fatma), bata (fatiha, dua), beleket (felaket), belan (falan), besin.
- Arapça kelimelerdeki ayın sesi, kelime başında ve ortasında **ğ** olur: ğılım (ilim), galam (âlem), tabiğat (tabiat), sağat (saat).
- Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerin başındaki ve iç ses durumundaki **h**'ler, ya düşer ya da **k**'ya döner: em (hem), er (her), kazır (hazır), ezir (şimdi), rakmet (rahmet, teşekkür), rakım (rahm), rakat (rahat).
- Son sesteki bazı **h**'ler Kazak Türkçesinde düşer: pena (penah), patşa (padişah), vec (vech).
- İki ünlü arasında kalan ince **k**'ler **g** olur: egin (ekin), egemin (ekeceğim), keregi (gereği), üydegi (evdeki).
- İki ünlü arasında kalan **p**'ler **b** olur: sabı (sapı), jibi (ipi), tebüv (tepmek).
- Hece sonunda bulunan **rk**, **lk** gibi sesler arasında ünlü türer: berik (berk), Türik (Türk), qırıq (kırk).
- İç sesteki bazı yumuşak **g**'ler Kazak Türkçesinde **y**'dir: bayla- (bağla-), jıy- (yığ-), sıy- (sığ-), iy- (eğ-), öyren- (öğren-), tüyme (dügme).
- Türkiye Türkçesinde iç sesteki **ğ**'ların büyük kısmı Kazak Türkçesinde **v**'dir: avır (ağır), avız (ağız), buvra (buğra), suvık (soğuk), bavır (bağır), tuvra (doğru). Bazıları ise **y** olmuştur: sıyır (sığır), bıyday (buğday), üyret- (öğret-).
- Türkiye Türkçesindeki bazı **b**'ler, Kazak Türkçesinde **m**'dir: moyın (boyun), muñ (bun, sıkıntı), muñal- (bunal-), murın (burun), men (ben), mıñ (bin), min- (bin-).
- Bazı iç ses **p**'ler, Kazak Türkçesinde **b**'dir: kabak (kapak), töbe (tepe), jibek (ipek).
- Kazak Türkçesinde dar ünlülü bazı kelimelerin önünde **j** sesi türer: jır (ır), jibek (ipek), jılı (ılık), jırak.
- Kazak Türkçesinde **çokluk** ekinin **+lar**, **+dar**, **+tar** biçimleri vardır. balalar, şeşeler (anneler), küyevler (damatlar), oylar (düşünceler). adamdar (adamlar), taldar (dallar), tağamdar (yemekler), qızdar (kızlar). jigitter (yiğitler), ayaqtar (ayaklar), bastar (başlar), Qazaqtar (Kazaklar), köylekter (gömlerler).
- **İlgi hâli eki** **+nıñ**, **+dıñ**, **+tıñ**'dir. balanıñ, äkeniñ (babanın), özimniñ (kendimin), hatınnıñ (hatunun), bizdiñ (bizim), tildiñ (dilini), qızdıñ (kızın), Qazaqtıñ (Kazak'ın), jaqsılıqtıñ (iyiliğin).
- **Yükleme hâli eki** **+nı**, **+dı**, **+tı**'dir. balanı (çocuğu), äkeni (babayı), özimdi (özümü), tondı (elbiseyi), qardı (karı), toptı (topu), attı (atı), araptardı (Arapları). Yükleme hâli eki 3. şahıs iyelik ekinde sonra **+n** şeklindedir: parasatın (ferasetini), atın (atını), közin (gözünü), inisin (kardeşini).
- **Yönelme hâli eki** uyuma bağlı olarak ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra **+ğa**, **+ge**; tonsuzlardan sonra **+qa**, **+ke** şekliyle kullanılır: bizge (bi-ze), adamğa (adama), atağa (ataya), balağa (ço-cuğa), urısqa (Rusa), beynetke (meşakkate), jalğızdıqqa (yalnızlığa), qazaqqa (Kazak'a).
- **Bulunma hâli** Türkiye Türkçesinde olduğu gibi da, ta şekliyle kullanılır: balada (çocukta), kölde (gölde), tavda (dağda), caylavda (yaylada), atta, tasta (taşta), ağaştta (ağaçta).
- **Ayrılma hali** **+ dan**; **+tan** kullanılır: estilerden (akıllılardan), köşeden (sokaktan), jazuvdan (yazıdan), baladan (çocuktan), kitaptan, attan, qazaqtan (Kazak'tan), ottan (ateşten).
- Kazak Türkçesinde **soru ekinin** ünlüsü **a**, **e**'dir. Baştaki ünsüz de **m**, **b** veya **p**'dir. Soru ekinin ünsüzü, ünlülerden ve **l**, **r**, **v**, **y** ünsüzlerinden sonra **-ma**, **-me**; **m**, **n**, **ñ**, **z**'den sonra **-ba**, **-be**; **k**, **p**, **t**, **s**, **ş**'den sonra **-pa**, **-pe** olur: bala ma (çocuk mu), üy me (ev mi), tam ba (mezar mı), ton ba (elbise mi), tañ ba (tan mı), jaz ba (yaz mı), köylek pe (gömler mi), toq pa (tok mu).

ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ

- Kazak Türkçesinde **öğrenilen geçmiş zaman** ünsüzlerden sonra -ip, -ip; ünlülerden sonra -p ekiyle yapılır. urıppın (vurmuşum) körippin (görmüşüm) jetippin (yetişmişim) urıpsıñ, köripsıñ, jetipsıñ, urıptı, köripti, jetipti, urıppız, körippiz
- **Görülen Geçmiş Zaman:** -dı, - di; - tı, - ti eki kullanılır. bastadım (başladım) aştım (açtım) kördim. İkinci şekli de - **ğan, - gen;** - **qan, - ken** ekiyle yapılır: alğanmin (aldım) kelgenmin (geldim) alğansıñ, kelgensıñ, alğan. Üçüncü tip görülen geçmiş zaman şekli ünsüzle biten fiil tabanlarına - **atın, - etin;** ünlüyle biten fiil tabanlarına da - **ytın, - ytin** eki getirilerek yapılır. (aytatın “söyledi”, išetinsıñder “içerdiniz”, jeytin-biz “yerdik”). baratınmin (giderdim) oylaytınmin
- Kazak Türkçesinde şimdiki zaman üç şekilde ifade edilir. -a, -e; -y ekiyle yapılır: alamin (alıyorum) isteymin (çalışıyorum) egemin (ekiyorum)
- İkincisi “**otır-, jat-, jür-, tur-**” yardımcı fiilleriyle yapılır. jazıp otırmın (yazıyorum) körip jatırmın (görüyorum) jazıp otırsıñ körip jatırsıñ. Üçüncüsü **-(u)vda, -(ü)vde** ekiyle yapılır: jazuvdamın (yazmaktayım) istevdemin (çalışmaktayım) jazuvdasıñ, istevdesıñ, jazuvda
- **Gelecek zaman** iki şekilde ifade edilir. Birincisi yakın gelecek zamandır. “**jat-, jür-, otur-, tur-**” yardımcı fiilleriyle yapılır. jat- yardımcı fiilinden sonra -ır geniş zaman ekiyle birlikte kurulur: barğalı jatırmın (yakında gideceğim) kelgeli otırmın (yakında geleceğim) barğalı jatırsıñ, kelgeli otırsıñ
- İkincisi, ünsüzlerden sonra **-a, -e;** ünlülerden sonra -y ekiyle yapılır: tutamin (tutacağım) oqıymın (okuyacağım) tutasıñ, oqıysıñ
- **Geniş zaman**, ünsüzlerden sonra **-ar, -er;** ünlülerden sonra -r ekiyle kurulur. ańdarmin (anlarım) berermin (veririm) aytarmın (söylerim) ańdarsıñ berersıñ, aytarsıñ, ańdar, berer, aytar
- Şart kipi Türkiye Türkçesinde olduğu gibi **-sa, -se** ekiyle ifade edilir. Alsam (alsam), bilsem (bilsem) alsañ, bilseñ, alsa, bilse
- Kazak Türkçesinde **istek çekimi** iki şekilde yapılır. Birincisi **-ğay, -gey; -qay, -key** ekiyle yapılır. Barğaymın (gideyim), işkeymin (içeyim), barğaysıñ işkeysıñ, barğay, işkey. İkincisi **-ğı, - gi; -qı, -ki** eki ve “**keledi**” kelimesiyle yapılır. istegim keledi (çalışasım gelir) barğım keledi (gidesim gelir) istegiñ keledi barğıñ keledi, istegisi keledi, barğısı keledi.
- Kazak Türkçesindeki **kişi zamirleri** şunlardır: men, biz, sen, sender, ol, olar
- **Dönüşlülük zamiri** “öz” (kendi) kelimesidir: özim (kendim), öziñ, özi, özimiz, öziñiz, özderi.
- Kazak Türkçesindeki **şoru zamirleri** şunlardır: kim, qalay (nasıl), ne, qay (hangi), nemene (ne), qayda (nerede), neşinşi (kazıncı), qaydan (nere-den), qanşağa (kaç), qanday (nasıl), qaysı (han-gi), qaysısı (hangisi).
- Kazak Türkçesindeki **işaret zamirleri** şunlardır: bul (bu), mına (bu), osı (o), sol (o), ol (o), ana (o).
- Kazak Türkçesinde kullanılan bazı **niteleme sıfatları** şunlardır: qara (kara), aq (ak), erikken (aylak), şirik (çürük), tıñ (dinç), aşulı (öfkeli), paydalı (faydalı), kündelik (gündelik), üysiz (evsiz), aqılsız, balasız.
- Kazak Türkçesindeki **işaret sıfatları** şunlardır: bu, bul (bu), sol (şu), ana (şu), o, ol (o), mına (bu), osı (o), ano (o), sol (o).
- Kazak Türkçesindeki başlıca **zaman zarfları** şunlardır: Bugın (bugün), bılır (geçen yıl), erten (yarın), ertelikeş (erken-geç), erte (erken), burın (önce, eskiden), tün (gece), tünevğüni (geçenlerde), kündiz (gündüz), künboyı (gün boyu), kündiztünü (gece gündüz), kün sayın (her gün), küntün (gece gündüz), künilgeri (evvelki gün), keyin (sonra), toqtavsız (durmadan), üzdiksiz (aralıksız), dayım (daima), qısta (kışın), jazda (yazın), keş (akşam), aqşam, ezirşe (henüz), eli (henüz).

TABLolarLA ESKİ TÜRK DİLİ

13. ÜNİTE

- ◉ İsim Çekim Ekleri
- ◉ Çoğul Eki
- ◉ İlgi Eki
- ◉ İyelik Eki
- ◉ Yönelme Hal Eki
- ◉ Bulunma Hal Eki
- ◉ Çıkma Hal Eki
- ◉ Yön Gösterme Eki
- ◉ Eşitlik Eki
- ◉ Araç (Vasıta) Eki
- ◉ Zamirler
- ◉ Zarflar
- ◉ Edatlar
- ◉ Bağlaçlar
- ◉ Fiiller
- ◉ Ekfiiller
- ◉ Fiilimsiler

TABLolarLA ESKİ TÜRK DİLİ

DÖNEMLER	ÇOĞUL EKİ	İLGİ (GENETİF)
GÖKTÜRKÇE	lar, gün, an n, t, z	in, nın
UYGURCA	lar, an, n, t	nın, nin
KARAHANLİCA	lar, an	nın, nin
HAREZİMCE	lar, an	in, nın, nun, ım
ÇAĞATAYCA	lar	nın, nun
KİPÇAKÇA	lar	nın, in
ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ	lar	in, nın, nun
OSMANLI TÜRKÇESİ	lar	nın, nun

DÖNEMLER	İYELİK EKİ	BELİRTME - YÜKLEME HALİ
GÖKTÜRKÇE	atam, atan, atası, atamız atanız	g, ıg, nı, n
UYGURCA	atam, atan, atası, atamız atanız, ataları	g, ıg, nı, n
KARAHANLİCA	atam, atan, atası, atamız atanız, ataları	g, ıg, nı, n
HAREZİMCE	atam, atan, atası, atamız atanız, ataları	nı, n
ÇAĞATAYCA	atam, atan, atası, atamız atanız, ataları	nı, n
KİPÇAKÇA	atam, atan, atası, atamız atanız, ataları	nı, n
ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ	adum, adun, adı, adumuz, adunuz, adları	ı, i, yı, yi
OSMANLI TÜRKÇESİ	adım, adın, adı, adımız, adınız, adları	ı, i, yı, yi

DÖNEMLER	YÖNELME - YAKLAŞMA	YÖN GÖSRETME EKİ
GÖKTÜRKÇE	ka / ga, na, a	garu, naru, aru, ra, r
UYGURCA	ka / ga, na, a	garu, naru, aru, ra, r, ar,er, rı, ri
KARAHANLİCA	ka / ga, na, a	garu, ru, ra, r
HAREZİMCE	ka / ga, a	garu, karu, karı, ra
ÇAĞATAYCA	ka / ga, a	garı, karı, ra
KİPÇAKÇA	ka / ga, a	garı, karı, ra
ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ	a / e	ra, re
OSMANLI TÜRKÇESİ	a / e	ra, re

TABLolarLA ESKİ TÜRK DİLİ

DÖNEMLER	BULUNMA - LOKATİF	ÇIKMA - ABLATİF
GÖKTÜRKÇE	da / de, ta / te	da / de
UYGURCA	da / de, ta / te	dın / din
KARAHANLICA	da / de, ta / te	dın / din, dan / den
HAREZİMCE	da / de, ta / te	dın / din, dan / den
ÇAĞATAYCA	da / de, ta / te	dın / din, dan / den
KIPÇAKÇA	da / de, ta / te	dın / din, dan / den
ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ	da / de, ta / te	dan / den, dın / din
OSMANLI TÜRKÇESİ	da / de, ta / te	dan, den

DÖNEMLER	ARAÇ EKİ - İNSTRUMENTAL	EŞİTLİK EKİ - EKVATİF
GÖKTÜRKÇE	ın / in: okun, elin	ça/ çe, tag / teg
UYGURCA	ın / in: okun, elin	ça/ çe, tag / teg
KARAHANLICA	ın / in: okun, elin	ça/ çe, tag / teg
HAREZİMCE	ın / in, la : okun, közin	ça/ çe, tag / teg
ÇAĞATAYCA	ın / in, la : okun, közin	ça/ çe, ca/ ce
KIPÇAKÇA	ın / in, la : okun, közin	ça/ çe, ca/ ce
ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ	ın / in, la : suyula	ça/ çe, ca/ ce
OSMANLI TÜRKÇESİ	la : okla, elle	ça/ çe, ca/ ce

ZAMİRLER	KİŞİ ZAMİRİ	DÖNÜŞLÜLÜK ZAMİRİ
GÖKTÜRKÇE	Ben, men, sen, sin, ol, biz, siz, olar	kentü, öz
UYGURCA	Ben, men, sen, sin, ol, biz, siz, olar	kentü, öz
KARAHANLICA	Men, min sen, sin, ol, biz, siz, sizler, onlar, olar	kentü, öz
HAREZİMCE	Men, min sen, sin, ol, biz, siz, sizler, onlar, alar	kentü, öz
ÇAĞATAYCA	Men, min sen, sin, ol, biz, siz, sizler, onlar, alar	öz, kentü
KIPÇAKÇA	Men, min, sen, sin, ol, biz, siz, sizler, onlar, alar	kentü, öz
ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ	Men, min sen, sin, ol, biz, siz, sizler, onlar, alar	kendü
OSMANLI TÜRKÇESİ	ben, sen, o, biz, siz, onlar	kendi

TABLOLARLA ESKİ TÜRK DİLİ

DÖNEMLER	İŞARET ZAMİRİ	BELGİSİZ ZAMİR
GÖKTÜRKÇE	bu, ol, bunta, anta, anı	neme, bir kişi
UYGURCA	bu, ol, olar	neme, nen
KARAHANLICA	mu, bu, bular, ol, olar, munda, bularnı	Adınlar, adnagu, barça, baru, biregü, kamu, kayusu
HAREZİMCE	bu, ol, bular, olar, alar, işbu, aşbu, oş, muni	Adın, barçası, bazısı, kamu, cümle, kimerse, nemerse
ÇAĞATAYCA	bu, bunlar, ol, alar, muna, alarnın, mundın	Kimse, özge, nemegine, neçe, neme
KIPÇAKÇA	bu, bunlar, ol, alar, muna, alarnın, mundın	Kimse, özge, nemegine, neçe, neme
ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ	bu, şu, ol, şol, bunca, işbu, aşbu	Kimi, ne kim, her biri, kamu, nice, ayruk
OSMANLI TÜRKÇESİ	bu, şu, o, bunca, onlar	Kimi, ne kim, her biri, kamu, nice

DÖNEMLER	SORU ZAMİRİ
GÖKTÜRKÇE	kem, kim, ne, gayu, ganta, neçük, neçeke
UYGURCA	kem, kim, ne, gayu, ganta, neteg, negü, neçükin, netegin, kanı, kantın, neçük, neçeke
KARAHANLICA	kim, ne kayu
HAREZİMCE	kim, ne, kayu, neme, kayusı
ÇAĞATAYCA	kim, ne, kayu, neme, kayusı
KIPÇAKÇA	kim, ne, kayu, neme, kayusı
ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ	kim, ne
OSMANLI TÜRKÇESİ	kim, ne

ZARFLAR	ZAMAN ZARFI	YER – YÖN ZARFI
GÖKTÜRKÇE	amtı, küzin, yayın, kışın, kiçe,kün, tün	üze, biriye, kurıya, yırıya, öndündün, kurıdın, ilgerü, berü, kirü, asra, içre,
UYGURCA	amtı, küzin, yayın, kışın, kiçe,kün, tün	üze, biriye, kurıya, yırıya, öndündün, kurıdın, ilgerü, berü, kirü, asra, içre,
KARAHANLICA	emdi, kün, küzün, tün, tünle, kışın, yayın, öngdün, kiçe, song, erte	üze, asra, taşra, içre, kayda, altın, astın, üsttin, berü
HAREZİMCE	emdi, kün, küzün, tün, tünle, kışın, yayın, öngdün, kiçe, song, erte	astın, gadı, öri, üstün
ÇAĞATAYCA	basa, burna, aşnu, emdi, biltur, erte, sonra, tanla, tün kün	beri, kerü, ilgerü, yokkarı, taşkarı, anda, naru narıdın
KIPÇAKÇA	basa, burna, aşnu, emdi, biltur, erte, sonra, tanla, tün kün	beri, kerü, ilgerü, yokkarı, taşkarı, anda, naru, narıdın
ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ	dünle, dün, bugün, tanla, lahza,	karşu, ara, yir, berü, girü
OSMANLI TÜRKÇESİ	dün, bugün, yarın subh	ileri, dışarı, içeri, aşağı, yukarı

TABLOLARLA ESKİ TÜRK DİLİ

DÖNEMLER	MİKTAR ZARFI
GÖKTÜRKÇE	ança, kop, bunça, sansız, üküş, antag, nen, kergeksiz
UYGURCA	ança, kop, bunça, sansız, üküş, antag, nen, kergeksiz
KARAHANLICA	üküş, köp, artuk, az, telim, bedük, aşru, tükel, eng
HAREZİMCE	öküş, köp, artuk, az, telim, bedük, aşru, tükel, eng
ÇAĞATAYCA	öküş, köp, artuk, az, telim, bedük, aşru, tükel, eng
KIPÇAKÇA	öküş, köp, artuk, az, telim, bedük, aşru, tükel, eng
ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ	nice, katı, yiğın, ol kadar, tümen, bölük, az
OSMANLI TÜRKÇESİ	en, pek, çok, daha, kadar

DÖNEMLER	EDATLAR	BAĞLAÇLAR
GÖKTÜRKÇE	✧ Ara	✧ Azu
UYGURCA	✧ Birle	✧ Ulayı
KARAHANLICA	✧ Kisre	✧ Ulatı
HAREZİMCE	✧ Teg	✧ Takı
ÇAĞATAYCA	✧ Tegi	✧ Yeme
KIPÇAKÇA	✧ Ötrü	✧ Tiyin
ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ	✧ Tapa	✧ Tip
OSMANLI TÜRKÇESİ	✧ Üçün	✧ Bile
	✧ Aşnu	✧ Niteg Kim
	✧ Son	✧ Meger
	✧ Karşu	
	✧ Kirü	
	✧ Berü	
	✧ Sınarı	
	✧ Esre	
	✧ İle	
	✧ Köre	
	✧ Kibi	

DÖNEMLER	BELİRLİ GEÇMİŞ ZAMAN
GÖKTÜRKÇE	dı / di
UYGURCA	dı / di
KARAHANLICA	dı / di
HAREZİMCE	dı / di
ÇAĞATAYCA	dı / di
KIPÇAKÇA	dı / di
ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ	dı / di
OSMANLI TÜRKÇESİ	dı / di

DÖNEMLER	BELİRSİZ GEÇMİŞ ZAMAN
GÖKTÜRKÇE	mış / miş
UYGURCA	mış / miş
KARAHANLICA	mış / miş
HAREZİMCE	mış / miş
ÇAĞATAYCA	p dur, gan, mış / miş
KIPÇAKÇA	p dur, gan, mış / miş
ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ	mış / miş, up durur
OSMANLI TÜRKÇESİ	mış / miş

TABLOLARLA ESKİ TÜRK DİLİ

DÖNEMLER	ŞİMDİKİ ZAMAN	
GÖKTÜRKÇE	r, ar, er, ur	ıglar men
UYGURCA	r, ar, er, ur	sewinür men
KARAHANLICA	r, ar, er, ur	köçer men
HAREZİMCE	a turur men	baka turur men
ÇAĞATAYCA	adur, ydur, a / y	yazmay min, öltüredür sin, kıladur
KIPÇAKÇA	adur, ydur, a / y	söyleydir sen, yaka dur
ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ	(v)r, yorur	görürven, gezer sen, gide yorur
OSMANLI TÜRKÇESİ	yor	ağlıyor

DÖNEMLER	GELECEK ZAMAN	
GÖKTÜRKÇE	daçı / deçi, sık	ölteçi sen, ölsikin
UYGURCA	gay / gey, çı, taçı	oltaçı men, bulgay men, yitmeçi sen
KARAHANLICA	gay/ gey, ga /ge, gu /gü	içgey men, bulga sen, katılgı
HAREZİMCE	gay/ gey, ga /ge, isar	içgey men, bulga sen, kalısar men
ÇAĞATAYCA	gay/ gey, ga /ge, gu	bolmagay min, bolga sin, kılmagumdur
KIPÇAKÇA	gay/ gey, ga /ge, isar	içgey men, bulga sen, kalısar men
ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ	ısar, sa gerek	alısarsın, ayrılısarvan, götürsem gerek
OSMANLI TÜRKÇESİ	acak	atanacağım

DÖNEMLER	GENİŞ ZAMAN	
GÖKTÜRKÇE	r, ar, er, ur	içer men
UYGURCA	r, ar, er, ur	içer men
KARAHANLICA	r, ar, er, ur	içer men
HAREZİMCE	r, ar, er, ur	içer men
ÇAĞATAYCA	r, ar, er, ur	içer min
KIPÇAKÇA	r, ar, er, ur	içer min
ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ	r, ar, er, ur	içerven
OSMANLI TÜRKÇESİ	r, ar, er, ur	içerim

FİİLLER	EMİR KİPİ	
GÖKTÜRKÇE	sun, zun, su, çun, gıl / gil	ölsün, bolçun, kalsu, tutgıl, körgil
UYGURCA	sun, zun, su, çun, gıl / gil, zunlar	ölsün, bolçun, kalsu, tutgıl, körgil,
KARAHANLICA	sun / sün, su / sü, gıl / gil	bilmesün, bezeyin, bilgil
HAREZİMCE	sun / sün, su / sü, gıl / gil	bilmesün, bezeyin, bilgil
ÇAĞATAYCA	sun / sün, su / sü, gıl / gil	bilmesün, bezeyin, bilgil
KIPÇAKÇA	sun / sün, su / sü, gıl / gil	bilmesün, bezeyin, bilgil
ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ	sun, sün, sunlar, sünler	görsün, görsünler
OSMANLI TÜRKÇESİ	sun, sün, sunlar, sünler	görsün, görsünler

TABLOLARLA ESKİ TÜRK DİLİ

DÖNEMLER	ŞART KİPİ	
GÖKTÜRKÇE	Yok	Yok
UYGURCA	sar men	körser men
KARAHANLICA	sa men	körse men
HAREZİMCE	sa men	körse men
ÇAĞATAYCA	sa - m	kör – se - m
KIPÇAKÇA	sa - m	kör – se - m
ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ	sa - m	gör – se - m
OSMANLI TÜRKÇESİ	sa - m	gör – se - m

EKFİİL (EKEYLEM)	HİKÂYE	RİVAYET	ŞART
GÖKTÜRKÇE	erdi	ermiş	erse
UYGURCA	erdi	ermiş	erse
KARAHANLICA	erdi	ermiş	erse
HAREZİMCE	erdi	ermiş	erse
ÇAĞATAYCA	irdi	irmiş	irse
KIPÇAKÇA	irdi	irmiş	irse
ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ	idü	imüş	ise
OSMANLI TÜRKÇESİ	idi	imiş	ise

SIFATFİİL - ORTAÇ (PARTİSİP)

GÖKTÜRKÇE	▪ ır / ar: körür közüm, bilür bilgim ▪ maz / mez: bilig bilmez kişi ▪ igma: il berigine tengri ▪ ıglı: yat – ıglı -g ▪ duk / dük: bilmedüki üçün ▪ miş / miş: kurımış ıgaç ▪ taçı / teçi: ölteçi budunung ▪ sık: il tutsık yir ▪ gu / gü: inangu kişi ▪ guçı: kolguçı ▪ ası: odun kesesi baltu
UYGURCA	
KARAHANLICA	
HAREZİMCE	
ÇAĞATAYCA	
KIPÇAKÇA	
ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ	
OSMANLI TÜRKÇESİ	

ZARFFİİL - ULAÇ - BAĞFİİL (GERENDİUM)

GÖKTÜRKÇE	▪ a, ı, yu / yü: öle, yite, tapa, tegi, takı, ▪ ıp / ip: barıp, körüp ▪ ıpan / ipen: sülepen, kelipen ▪ uban / üben: görüben ▪ yın / yin: teyin ▪ galı / geli: ölgeli, bolgalı ▪ gınça / ginçe: ölmeginçe ▪ sar / ser: todsar, açsar ▪ matı / matın: udımatı ▪ ken: yürürken
UYGURCA	
KARAHANLICA	
HAREZİMCE	
ÇAĞATAYCA	
KIPÇAKÇA	
ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ	
OSMANLI TÜRKÇESİ	

KAYNAKÇA

- Karahanlı Türkçesi Grameri: Necmettin Hacıeminoğlu
- Kutadgu Bilig Grameri: Ahmet Bican Ercilasun
- Kutadgu Bilig I Metin: R. Rahmeti Arat
- Divana Lügat-it-Türk Tercümesi: Besim Atalay
- Karahanlı Dönemi Türk Şiiri: Talat Tekin
- Edib Ahmed b. Mahmud Yügneki. Atabetü'l-Hakayık: Reşit Rahmeti Arat
- Karahanlıca: Mecdut Mansuroğlu
- Eski Türkçe'de İsim-filler: Kemal Eraslan
- Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı: İbrahim Taş
- Türkçede Fiilimsiler: Nesrin Bayraktar
- XI. Yüzyıl Türk Şiiri: Talât Tekin
- Harezmi – Altın Ordu Türkçesi: Aysu ATA
- Harezmi Türkçesi. János Eckmann
- Nehcü'l-Feradis Uştmahtarın Açık Yolu Cenetlerin Açık
- Harezmi Türkçesi", Karahanlıca Harezmi Kıpçakça Dersleri: Güliden Sağol Yüksekaya
- Mukaddimetü'l-Edeb: Zemahşarî
- Oğuz Kağan Destanı: Bang, W. - G. R. Rahmeti
- Oğuz Destanı: Zeki Velidi Togan
- Kutadgu Bilig: Yusuf Has Hacib
- Orhon Türkçesi Grameri: Talat Tekin
- Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri: Necmettin Hacıeminoğlu
- Türk Edebiyatı Tarihi: Mehmet Fuat Köprülü
- Eski Türkiye Türkçesi: Faruk Kadri Timurtaş
- Türk Dili Tarihi: Ahmet Bican Ercilasun

- Türk Dil Bilgisi: Muharrem Ergin
- Ali Şir Nevai: Ağâh Sırrı Levent
- Harezmi Türkçesi ve Grameri: N.Hacıeminoğlu
- Kıpçak Türkçesi Grameri: A.F. Karamanlıoğlu
- Türkçenin Ses Bilgisi: G. Karaağaç
- Türk Dil Bilgisi: M. Ergin
- Tarihi Türk Lehçeleri: M. Akalın
- Bugünkü Kıpçak Türkçesi: M. Öner
- Türk Dili Tarihi: Ahmet Caferoğlu
- Resimli Türk Edebiyatı Tarihi: N.S. Banarlı
- Örneklerle Türk Şiir Bilgisi: Cem Dilçin
- Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi: M.N. Özön
- Osmanlı'nın Dili: Hayati Develi
- Türk Dil Bilgisi: J.Deny
- Eski Türkiye Türkçesinden Osmanlı Türkçesine Makaleler
- Türk Dili Üzerine Araştırmalar: Z. Korkmaz
- Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri: A. S. Levend
- Türkçe El Kitabı: T. Gülensoy
- Türk Dili Tarihi: Ahmet Caferoğlu
- Türkçenin Grameri: Tahsin Banguoğlu
- Divanü Lügati't-Türk'teki Oğuzca Özellikler: Zeynep korkmaz
- Eski Anadolu Türkçesi: Vahit Türk
- Altay Dilleri Teorisi: O. N. Tuna
- Altay Dilleri Teorisi: Talat Tekin
- Eski Türkçenin Grameri: Gabain
- Türk Lehçeleri Grameri: Ahmet Ercilasun
- Türkçenin Grameri: Tahsin Banguoğlu

KAYNAKÇA

- Türk Dilinin ve Lehçelerinin Tarihi Seyri: Cevat Eyet
- Yunus Emre Divanı: Abdülbaki Gölpınarlı
- Alî Şîr Nevâyî: Mizânü'l Evzân: Kemal Eraslan
- Uygur Türkçesi Grameri: Kemal Eraslan
- İyi Ve Kötü Prens Öyküsü: Vedat Köken
- Yunus Emre Divanı: Mustafa Atçı
- Ahmed Fakih, Çerhname: M.Mansuroğlu
- Aşık Paşa-Garîbnâme: Zeki Aymaz
- Aşık Paşanın Bilinmeyen İki Mesnevisi Fakr-nâme: Agah Sırrı Levend
- Abuşka Lügati: Besim Atalay
- Şecere-i Terâkime: Zuhal Ölmez
- Bâbü'r Dîvânî: Bilal Yücel
- Ali Şîr Nevâî, Garâ'ibü's-Sıgar: Günay Kut
- Şîr Nevâî, Nevâdirü's-Şebab: Ali Metin Karaörs
- Ali Şîr Nevâî'nin, Bedâ'ül-Vasat: Kaya Türmen
- Ali Şîr Nevâî, Fevâ'idü'-Kiber: Önal Kaya
- Hayretü'l-Ebrar: Muhammet Sabir
- Ali Şîr Nevâî, Ferhâd ü Şîrîn: Gönül Tekin
- Ali Şîr Nevâî, Leylâ vü Mecnûn: Ülkü Çelik
- Ali Şîr Nevâî, Mecâlisü'n-Nefâis: Kemal Eraslan
- Nesâyimü'l-Mahabbe: Kemal Eraslan
- Ali Şîr Nevâî'nin Mûnacâtı: Vahit Türk
- Ali Şîr Nevâî, Lisânü't-Tayr: Mustafa Canpolat
- Türk Dili Tarihi: Ali Akar
- Çağatay Türkçesi: Mustafa Argunşah
- Türklerin Dili: Fuat Bozkurt
- Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi: Ahmet Bican Ercilasun
- Dede Korkut Kitabı: Muharrem Ergin
- Eski Anadolu Türkçesi: Gürer Gülsevin
- Türk Dilleri: Talat Tekin
- Irg Bitig: Fuzuli Bayat
- Irg Bitig: Talat Tekin
- Türk Diline Genel Bir Bakış: A. Dilaçar
- Türk Dil Bilgisi: Muharrem Ergin
- Dilbilgisi: T. Nejat Gencan
- Modern Türkçe Dilbilgisi: Yüksel Göknel
- Türk Dilinde Edatlar: Necmettin Hacıeminoğlu,
- Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü: Vecihe Hatiboğlu
- Türkçede Bağlaçlar: Oya Kaynak
- Kutadgu Bilig: Reşit Rahmeti Arat
- Ana Hatlarıyla Türk Grameri: T. Bangioğlu
- Tarihi Türk Şiveleri: Mehmet Akalın
- Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri: Agah Sırrı Levent
- Cumhuriyet Döneminde Türk Dili: Zeynep Korkmaz
- Kompozisyon Konuşma ve Yazma Sanatı: Seyit Kemal Karaalioğlu
- Dilde Değişme ve Gelişme Açısından Türk Dili Devrimi: Kamile İmer
- Türk Dilinde Edatlar: N. Hacıeminoğlu
- Türkçenin Ekleri: Vecihe Hatipoğlu
- Türkçenin Söz Dizimi: Vecihe Hatipoğlu
- Örnekleriyle Temel Kompozisyon Bilgileri: Fethi Gözler
- Bugünkü Türk Alfabeler: A.Bican Ercilasun
- Temel Dilbilgisi: Kemal Demiray
- Tümce Bilgisi: Hikmet Dizdaroğlu
- Uygulamalı Cümle Çözümleri: B.İbrahim Zeki
- Türkçe Dilbilgisi: Kaya Bilgegil
- Dil Üzerine Düşünceler ve Düzeltmeler: Ömer Asım Aksoy
- Yazılı Anlatım ve Yazı Türleri: Kaya Can
- Üniversite ve Yüksekokullar İçin Türk Dili: Kaya Can
- Türkçenin Sözvarlığı: Doğan Aksan
- Türk Dili Sözlüğü: Orhan Hançerlioğlu
- Türkçenin Ekleri: Vecihe Hatipoğlu
- Türkçe Dilbilgisi : Mehmet Hengirmen